Falamos de **feminismo.**

Volume II

Artigos 2020 - 2021

Valedora do Pobo
Galicia

Falamos de
feminismo.

Artigos 2020 - 2021

© Valedora do Pobo de Galicia

Santiago de Compostela, 2022

Textos
Dolores Fernández Galiño
Miguel Filgueira Bouza
José Fernando Lousada Arochena
María Belén Rubido de la Torre
Patricia Iglesias Rey
Lara M. Munín Sánchez
Maria Xosé Porteiro
Rosa Cerqueiro Landín
Ricardo Pedro Ron Latas
Eduardo Rojo Torrecilla
María Méndez
Juana María Gil Ruiz
Nuria Reche Tello
Luz Darriba
Mar Vivero
Francisca Verdejo Torralba
María Sabela Landín Estévez
Rubén Chaia
Verónica Pérez-Outumuro Souto
Sonia Vaccaro
Amada García Adán
Angela Fernández Dasilva
Sabela Pérez Martín
Noelia Álvarez Estévez
Edita
Valedora do Pobo de Galicia
Coordinación
Verónica Pérez-Outumuro
(Gabinete Valedora do Pobo de Galicia)
Edición
María Méndez

Ilustración da cuberta
Laura Rivas Estévez
Deseño
Rubine Red Co.

Falamos de feminismo.
Artigos 2020 - 2021
Volume II
© Valedora do Pobo de Galicia
Santiago de Compostela, 2022

!

Documento interactivo
Navegabilidade interna

Coa finalidade de facilitar a súa lectura e desprazamentos internos, esta publicación e as páxinas que a integran son **documentos interactivos**.

Así pois, **facilítase a navegabilidade** interna mediante:

1

O índice xeral, dende o que se pode acceder directamente aos correspondentes artigos, simplemente con facer click nos títulos.

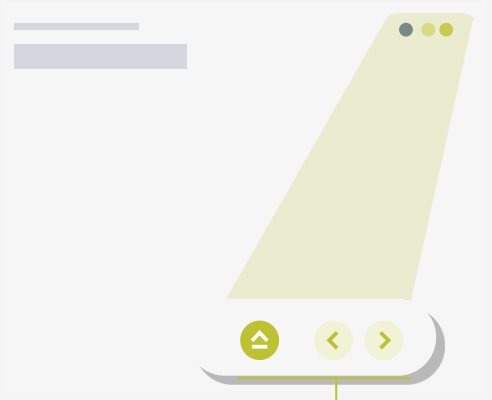

2

Dende cada unha das páxinas interiores impares, a través do menú icónico situado no extremo superior dereito:

Regreso ao índice xeral

Páxina anterior e seguinte

Volume II

Falamos de **feminismo.**

Artigos 2020 - 2021

Valedora do Pobo
Galicia

índice

0 **Falamos de feminismo** 7
Hablamos de feminismo 281
Dolores Fernández Galiño

1 **Profesións xurídicas e igualdade** 9
Profesiones jurídicas e igualdad 282
Dolores Fernández Galiño

2 **As mulleres, protagonistas do desenvolvemento sostible** 23
Las mujeres, protagonistas del desarrollo sostenible 297
Dolores Fernández Galiño

3 **As mulleres trans como vítimas de violencia de xénero** 26
Las mujeres trans como víctimas de violencia de género 300
Miguel Filgueira Bouza

4 **Discriminación múltiple das mulleres con discapacidade** 29
Discriminación múltiple de las mujeres con discapacidad 303
José Fernando Lousada Arochena

5 **COVID-19: Coidar a quen nos coidan, igualadade de xénero, conciliación e corresponsabilidade** 32
COVID-19: Cuidar a quienes nos cuidan, igualdad de género, conciliación y corresponsabilidad 306
Dolores Fernández Galiño

6 **O rol de xénero como agravante penal** 41
El rol de género como agravante penal 316
María Belén Rubido de la Torre

7 **"Quero dicirlle á miña filla todos os días, non só o 11 de febreiro, que se ela quere pode voar tan alto como para chegar á lúa nunha nave espacial deseñada por ela"** 45
"Quiero decirle a mi hija todos los días, no solo el 11 de febrero, que si ella quiere puede volar tan alto como para llegar a la luna en una nave espacial diseñada por ella" 320
Patricia Iglesias Rey

8 **Da fibromialxia ou a *enfermidade invisible* do xénero feminino** 50
De la fibromialgia o la *enfermedad invisible* del género femenino 325
Lara M. Munín Sánchez

9 **Carme Valls: A muller vista como un *non home* se invisibiliza** 54
Carme Valls: La mujer vista como un *no hombre* se invisibiliza 329
María Xosé Porteiro

10 **Fibromialxia: Dor invisible e xénero, unha mala combinación** 57
Fibromialgia: Dolor invisible y género, una mala combinación 332
Rosa Cerqueiro Landín

11 **Ruth Bader Ginsburg, unha xuíza na Corte Suprema dos Estados Unidos de América do Norte** **60**
Ruth Bader Ginsburg, una jueza en la Corte Suprema de los Estados Unidos de América 335
Ricardo Pedro Ron Latas

12 **O matrimonio xitano non permite o acceso á pensión de viuvez, segundo o TC. Notas á sentenza de 25 de xaneiro de 2021, e a oportunidade novamente perdida para abordar a discriminación múltiple ou interseccional** **64**
El matrimonio gitano no permite el acceso a la pensión de viudedad, según el TC. Notas a la sentencia de 25 de enero de 2021, y la oportunidad nuevamente perdida para abordar la discriminación múltiple o interseccional 339
Eduardo Rojo Torrecilla

13 **Non me dá a vida para ser xornalista** **72**
No me da la vida para ser periodista 347
María Méndez

14 **Repensando o 8 de Marzo: Crise, retos e obrigacións do Estado** **74**
Repensando el 8 de Marzo: Crisis, retos y obligaciones del Estado 349
Juana María Gil Ruiz

15 **O escándalo das axudas para o coidado en Holanda: dobre discriminación, de nacionalidade e de xénero** **77**
El escándalo de las ayudas para el cuidado en Holanda: doble discriminación, de nacionalidad y de género 352
Nuria Reche Tello

16 **As artistas, as eternas excluídas** **81**
Las artistas, las eternas excluidas 356
Luz Darriba

17 **Os fillos menores como instrumento da violencia machista** **83**
Los hijos menores como instrumento de la violencia machista 358
Miguel Filgueira Bouza

18 **Caso Maruxaina. Delitos contra a intimidade. Lugar público, espazo impune?** **85**
Caso Maruxaina. Delitos contra la intimidad. Lugar público, ¿espacio impune? 360
Mar Vivero

19 **Escoitar a música con perspectiva de xénero** **88**
Escuchar la música con perspectiva de género 363
José Fernando Lousada Arochena

20 **Mulleres rurais, a chave para o desenvolvemento** **92**
Mujeres rurales, la llave para el desarrollo 367
Dolores Fernández Galiño

21 **As mulleres rurais: Normativa e realidade** **94**
Mujeres rurales: Normativa y realidad 369
José Fernando Lousada Arochena

22 **Chamábase Carmen. Denuncia *versus* protección** **99**
Se llamaba Carmen. Denuncia *versus* protección 376
Francisca Verdejo Torralba

23 **A problemática do acoso sexual desde unha perspectiva de xénero** **102**
La problemática del acoso sexual desde una perspectiva de género 379
José Fernando Lousada Arochena

24 **O *stealthing* ou o sixiloso perigo contra a liberdade sexual** **107**
El *stealthing* o el sigiloso peligro contra la libertad sexual 384
María Belén Rubido de la Torre

25 **Essure, unha historia de violencia obstétrica** **110**
Essure, una historia de violencia obstétrica 388
María Sabela Landín Estévez

26 **A impunidade comopráctica discriminatoria** **112**
La impunidad como práctica discriminatoria 390
Rubén Chaia

27 **Caso Maruxaina: Intégranse os feitos denunciados dentro do delito de odio contra a muller? A afirmación é rotunda** **116**
Caso Maruxaina: ¿Se integran los hechos denunciados dentro del delito de odio contra la mujer? La afirmación es rotunda 394
Verónica Pérez-Outumuro Souto

28 **Violencia vicaria** **122**
Violencia vicaria 400
Sonia Vaccaro

I EDICIÓN
"PREMIO VALEDORA DO POBO EN MATERIA DE IGUALDADE"

Inxustiza epistémica e argumentación xurídica. Especial atención nos casos de violación **127**
Injusticia epistémica y argumentación jurídica. Especial atención en los casos de violación 405
Amada García Adán

As políticas de igualdade de xénero na Universidade: o caso de Galicia **159**
Las políticas de igualdad de género en la Universidad: el caso de Galicia 438
Ángela Fernández Dasilva

Unha realidade silenciada: A violencia machista institucional **207**
Una realidad silenciada: La violencia machista institucional 485
Sabela Pérez Martín

Análise da representación das mulleres nos libros de FOL (Formación e Orientación Laboral) a través da revisión bibliográfica **250**
Análisis de la representación de las mujeres en los libros de FOL (Formación y Orientación Laboral) a través de la revisión bibliográfica 528
Noelia Álvarez Estévez

Falamos de feminismo

presentación

O 9 de setembro de 2019, inaugurabamos o espazo *Falamos de Feminismo* na páxina oficial da Valedora do Pobo, coa finalidade de difundir o dereito á igualdade de mulleres e homes. Fixémolo a través das opinións de persoas expertas que, periodicamente, achegaron os seus puntos de vista para que se coñezan mellor os dereitos de igualdade e para que se enraíce, con forza, a cultura da igualdade.

Pasaron moitas cousas desde entón, pero a que máis afectou ás nosas vidas, de xeito colectivo e inédito, foi a pandemia do coronavirus COVID-19. Unha enfermidade que tamén demostrou ter un importante impacto de xénero, como algunhas das persoas que publicaron as súas achegas en *Falamos de Feminismo* puxeron enriba da mesa.

Pero este desastre a escala mundial se debe afrontar sen que iso supoña retrocesos no nivel alcanzado de igualdade entre mulleres e homes, e que a igualdade de xénero se debe integrar no corazón das políticas públicas de reconstrución.

Máis ca nunca nestes momentos, é preciso lembrar as espectativas de futuro que a humanidade enteira, desde Nacións Unidas, se propuxo hai pouco máis dun lustro: "Transformar o noso mundo; a Axenda 2030 para o Desenvolvemento Sostible" (2015).

Entre elas, a igualdade de xénero entre mulleres e homes, e o empoderamento das mulleres e as nenas, son un alicerce central. Mais debemos insistir en que as mulleres non poden ser meras espectadoras do cambio. Xunto cos homes, deben ser protagonistas centrais da Axenda 2030 porque sen mulleres non hai desenvolvemento sostible.

Máis dun ano despois da inauguración de *Falamos de Feminismo*, o espazo ofreceu aportacións moi interesantes que se reúnen nun libro recopilatorio. Chegou pois, o momento de continuar o labor iniciado, coa mesma finalidade que inspirou a súa inauguración. *Falamos de Feminismo* quere ser, agora máis ca nunca, un punto de encontro para situar a igualdade de xénero na corrente central de todas as relacións sociais e no centro de todas as políticas públicas. Será o xeito de que as aspiracións, necesidades e preocupacións das mulleres sexan atendidas na mesma medida que as aspiracións, necesidades e preocupacións dos homes.

Dolores Fernández Galiño

Valedora do Pobo

artigos >

Falamos de feminismo
Volume II
2020- 2021

1

Profesións xurídicas e igualdade

Dolores Fernández Galiño

Valedora do Pobo

No principio mesmo da tradición literaria occidental, en *A Odisea* de Homero, no seu primeiro poema, atopamos o primeiro exemplo documentado dun home dicíndolle a unha muller que non pode falar en público. Penélope, a esposa de Ulises, escorrenta aos seus pretendentes mentres Ulises volve da guerra de Troia.

Nese primeiro poema, Penélope descende dos seus apousentos privados á gran sala do palacio onde un poeta canta, á vista dos seus pretendentes, as vicisitudes dos heroes gregos para volver ao seu fogar. Penélope pide que cante un tema máis alegre. Intervén entón Telémaco, o seu fillo: "Miña nai, vai dentro da casa e ocúpate dos teus labores propios, do tear e da roca... O relato estará ao coidado dos homes, e sobre todo ao meu. Meu é pois, o goberno da casa". Aínda sendo Telémaco un mozo imberbe, e Penélope unha muller madura, desautorizouna a falar en público.

Resulta este exemplo (que rememorou Mary Beard en *Mujeres y Poder*, 2018) unha proba palpable de que, desde as mesmas orixes da nosa Civilización Occidental, as voces das mulleres son acaladas na esfera pública. O relato, atendendo ao significado do termo grego orixinal, é o discurso público acreditado e Telémaco constata que está ao coidado dos homes, mentres que as mulleres atópanse confinadas na charla ociosa, a cháchara ou o conto; un prexuízo que aínda aparece na nosa vida pública contemporánea, desde os escanos do parlamento ata os centros de traballo, facendo de menos o discurso das mulleres, ou directamente insultando, vexando ou minusvalorando a aquelas dedicadas ao público.

Relátanse nas obras clásicas escasos exemplos sobre mulleres que falasen no foro, e tan revelador como a súa escaseza é o trato recibido dos seus coetáneos. Mesia defendeuse a si mesma con éxito ante os tribunais, o que se xustificaba en "que tiña unha auténtica natureza masculina", por iso é polo que os seus coetáneos a alcumaron "a

andróxina". Afrania adoitaba iniciar e defender en público as súas demandas e dela dicíase que "todo o mundo estaba farta dos seus ladridos", e documentouse a súa morte no ano 48 a. de C. porque "con semellantes bichos é máis importante documentar a súa morte que o seu nacemento". Un dito do século II foi: "unha muller debería gardarse modestamente de expoñer a súa voz ante estraños do mesmo xeito que se gardaría de quitarse a roupa".

Os xurisconsultos romanos (Gayo, Ulpiano) xustificaban estas e outras diferenzas entre os homes e as mulleres na lixeireza do xuízo feminino *(propter animi levitatem)*, na debilidade natural do sexo *(propter sexus infirmitatem)* e na ignorancia das cousas do foro (propter forensium rerum ignorantia); precisamente esta suposta ignorancia das cousas do foro é a que en especial xustificaba o apartar ás mulleres da esfera pública, isto é, do mundo da Política e do Dereito.

Por iso, a totalidade das profesións xurídicas, entre elas a de xulgar, estiveron historicamente vedadas ás mulleres. Foron homes todos os xurisconsultos de Roma, todos os glosadores medievais, todos os xuristas da Baixa Idade Media e da Idade Moderna, e ata fai non moito, todos os da Idade Contemporánea.

Baste unha pincelada proveniente nada menos que do Tribunal Supremo dos Estados Unidos de América. En Bradwell vs. Illinois (1872), resolveuse unha demanda de Mira Bradwell contra o Estado de Illinois, por prohibirlles ás mulleres o exercicio da avogacía. Desestimouse a demanda co argumento de que o dereito para exercer unha profesión non se garante na Constitución dos Estados Unidos, co cal Illinois era libre para prohibir ás mulleres a práctica do Dereito. E nun voto concorrente, o xuíz Bradley ía máis aló pois propoñía desestimar a demanda porque a prohibición da práctica do Dereito xustificábase en que "o máis alto destino e misión da muller é cumprir as funcións benéficas de esposa e nai: é a Lei do Creador".

Como é posible que o Tribunal Supremo dos Estados Unidos ditase esta sentenza cando a Declaración de Independencia, datada case cen anos antes (1776), comeza afirmando que "consideramos verdades evidentes en si mesmas que todos os homes foron creados iguais"? En primeiro lugar, negando que os homes aos que se refire a Constitución inclúan ás mulleres; non é un masculino xenérico; de aí a importancia que para o Feminismo sempre tivo que a linguaxe sexa inclusiva. En segundo lugar, concibindo a igualdade sen incluír a igualdade no texto da Lei. E, en último lugar, facendo prevalecer os prexuízos sobre a mesma Constitución: os prexuízos da dedicación das mulleres ao fogar e a súa ignorancia das cousas do foro.

2. A situación de partida en España

Non era obviamente distinta a situación en Europa en xeral, nin en particular España, onde as mulleres se atopaban cunha dobre barreira para acceder ás profesións xurídicas: a primeira, a educativa; a segunda, a prohibición de acceder a certos cargos públicos vinculados ao exercicio do Dereito, singularmente á Xudicatura.

2.1 As barreiras educativas

O dereito das mulleres á educación limitábase á educación primaria, e non nas condicións dos homes, senón impartíndolles unha educación, segundo a *Novísima Recompilación* (1805), "no exercicio das virtudes e labores propias do seu sexo, dirixindo ás nenas desde a súa infancia e nos primeiros pasos da súa intelixencia, no manexo das súas casas e nos labores que lles corresponden, que é a raíz fundamental da conservación e aumento da relixión".

Se este era o designio oficial, non eran diferentes as propostas de reforma: o ilustrado Gaspar Melchor de Jovellanos consideraba a educación da muller para "formar boas e virtuosas nais de familia" ("Bases para a formación dun plan xeral de instrución pública", 1809). Coincidencia dos designios oficiais coas propostas de reforma educativa, que determinou que durante todo o século XIX e unha gran parte do século XX, a educación das mulleres se sustentase nun principio utilitarista: estudar aquilo que lles servirá para asumir as tarefas propias do seu sexo. O último remedo de tal tendencia foi a materia de fogar que moitos e moitas aínda coñecemos no Bacharelato Unificado Polivalente.

A educación universitaria estaba vedada ás mulleres, e logo empezouse a permitir con autorización gobernativa. Foi Concepción Arenal Ponte a primeira muller en acceder ás aulas da Facultade de Dereito, quen tivo que disfrazarse de home, cortouse o pelo, vestiu levita, capa e chapeu de copa, e ao descubrirse a súa identidade, interveu o reitor e tras un exame satisfactorio, foi autorizada a asistir a clases, o que fará desde 1842 a 1845 baixo un rigoroso ritual, co fin de evitar o contacto cos seus compañeiros homes; así foi a carreira da primeira muller xurista.

Eran, en palabras de Rosalía de Castro (no breve prólogo á súa primeira novela: *A filla do mar*, 1859), as "migallas de liberdade ao pé da mesa do rico, que se chama século XIX"; século XIX que permitiu ás mulleres -segue dicindo Rosalía-, "o agasallo de crer que podemos escribir libros", unha vez que xa están "pasados aqueles tempos en que se discutía formalmente se a muller tiña alma e se podía pensar".

Outra ilustre galega, Emilia Pardo Bazán criticaba no Congreso Pedagóxico da Institución Libre de Enseñanza (Madrid, 1882), que a educación que as españolas recibían non era tal, senón unha "doma" a través da cal se lles transmitían os valores de pasividade, obediencia e submisión aos seus maridos. Tamén reclamou o dereito das mulleres para acceder a todos os niveis educativos e a exercer calquera profesión.

Debemos lembrar que foi unha Real Orde do 8 de marzo de 1910 a que estableceu que "se concedan, sen necesidade de consultar á superioridade, as inscricións de matrícula en ensino oficial e non oficial solicitadas polas mulleres".

En 1922, María Ascensión Chirivella Marín foi a primeira muller licenciada en Dereito en colexiarse como avogada no Colexio de Valencia. Tres anos despois Vitoria Kent Siano foi a primeira en colexiarse no Colexio de Madrid e un ano despois, Clara Campoamor Rodríguez, a segunda. Ambas as primeiras deputadas a Cortes coa II República, sendo moi ben coñecido o seu debate sobre o voto feminino.

2.2 As prohibicións profesionais

Superada a barreira educativa, quedaba aínda a prohibición de acceder a certos cargos públicos vinculados ao exercicio do Dereito, singularmente á Xudicatura.

Nas *Sete Partidas* de Alfonso X o Sabio, establecíase que non poden ser xuíces, xuntamente cos tolos, menores, cegos e xordomudos, "las mujeres porque non sería cosa guisada que estouiessen entre la muchedumbre de los omes librando los pleitos". Ou sexa, sería deshonesto e sen razón que as mulleres estivesen no concello dos homes librando preitos. Tal incapacidade absoluta, con todo, atopaba excepcións naquelas mulleres que posuían unha determinada categoría social, pois a raíña, as condesas ou señoras que herdasen algún reino ou terra, non estarían afectadas pola incapacitación, sempre que se visen asesoradas por consellos de homes sabios, porque "si en alguna cosa erraren la sepan consejar y enmendar".

A Lei Orgánica do Poder Xudicial de 1870, aínda que non contemplaba explicitamente a prohibición (artigos 109 e seguintes), cando se refería aos "xuíces e maxistrados" estaba a referirse aos homes, como o delata o que en varias ocasións se refería á "muller" do xuíz ou maxistrado. Por exemplo para prohibirlle a estes exercer xurisdición que comprendese o pobo en que a súa muller tivera residido de continuo nos cinco anos anteriores ao nomeamento, ou posuír bens raíces ou exercese algunha industria (artigo 117), ou para prohibirlle dentro da súa xurisdición exercer a través da súa muller industria, comercio, ou tomar parte en empresas ou sociedades mercantís (artigo 119), ou para sancionar aos xuíces ou maxistrados cando casaren con muller nada dentro a súa xurisdición, a non ter sido accidental o seu nacemento, ou coa que estiver establecida nel, ou posuír no mesmo bens inmobles (artigo 230). Co cal non só se deixaba claro que o xuíz era un home, outra vez máis a través do uso dun masculino que non era xenérico; senón que á vez, se estaba perfilando cal era o papel subordinado a ocupar pola súa muller. Aínda hoxe en día a palabra "xuíza" ten como un dos seus dous significados admitidos polo Dicionario da Real Academia da Lingua, o de ser "a muller do xuíz".

Dentro do tímido aperturismo que caracterizou ao tardofranquismo, a Lei 56/1961, do 22 de xullo, de dereitos políticos profesionais e de traballo da muller, introduciu unha cláusula xeral de igualdade, para que as mulleres puidesen participar nas mesmas condicións que os homes en oposicións, concursos-oposicións e calquera outros sistemas para a provisión de prazas en administracións públicas, aínda que se opoñía excepción desta cláusula xeral "la Administración de Justicia en los cargos de magistrados, jueces y fiscales, salvo en las jurisdicciones tutelar de menores y laboral" -artigo 3.2.c)-.

Tratábase dunha prohibición pouco comprensible porque se se buscaba evitar, con fundamento paternalista, a confrontación da suposta sensibilidade feminina coa realidade dun conflito, non se acababa de entender porque se opoñía excepción da prohibición á xurisdición social que, pola conflitividade laboral e pola inmediación dos xuízos, precisamente determina unha especial proximidade entre o xuíz e o conflito, desde logo maior que a dun proceso civil.

Foi a debilidade do fundamento da prohibición de acceder a cargos xudiciais e fiscais, fronte á cláusula xeral de igualdade de acceso, o que determinou que a Lei 96/1966, de 28 de decembro, derrogase a excepción do artigo 3.2.c) da Lei 56/1961. A súa exposición de motivos, xustificaba a derrogación en que se "tal excepción respondió, sin duda, no a la idea de una falta de capacidad o responsabilidad de la mujer para desempeñar tales cargos, sino más bien, a una protección de sus sentimientos ante determinadas actuaciones que el cumplimiento del deber haría ineludibles... los motivos de la protección que la Ley quiso dispensar a los sentimientos de la mujer, deben estimarse superados por la propia realidad social y porque la mujer que se sienta llamada al ejercicio de la función judicial, habrá de encontrar en ella ocasiones de satisfacer su vocación, que la compensarán de las aflicciones que pueda depararle".

Tras o cambio normativo, en 1971, María Jover Carrión aprobou as oposicións de xuíz comarcal e Concepción do Carmen Venero foi designada xuíza dun tribunal tutelar de Menores que, como afirmou a prensa da época, é un cargo que "entra de lleno en las características, cualidades y aptitudes, con que la feminidad ha sido milenariamente adornada". Dous anos máis tarde, María Belén do Valle Díaz lograba ser a primeira muller que accedeu á carreira fiscal.

Tivemos que esperar ao 23 de xaneiro de 1978 para que Josefina Triguero Aguado tomase posesión da súa praza como xuíza de Primeira Instancia e Instrución no Xulgado de Navalmoral de la Mata en Badajoz. En 1981, Margarita Robles Fernández aprobou as oposicións co número uno e en 1991 foi a primeira en alcanzar unha presidencia de Audiencia Provincial, a de Barcelona. E Milagros Calvo Ibarlucea, que accedeu en 1979 á carreira fiscal, e posteriormente ao corpo de Maxistratura de Traballo, converteuse en 2002 en maxistrada do Tribunal Supremo, destinada na Sala de Social: a primeira maxistrada do Tribunal Supremo.

Non foi moi diferente a situación doutros corpos xurídicos. A Notaría foi un caso curioso, pois na II República permitiuse ás mulleres presentarse ás oposicións. O Réxime Franquista prohibiuno en 1942, pero, dadas as expectativas levantadas pola norma republicana, permitiu transitoriamente o acceso das mulleres. Así foi como ata 1946 aprobaron tres mulleres (Consuelo Mendizábal Álvarez, Margarita Baudín Sánchez e Carolina Bono Huerta). Pasada a vixencia da disposición transitoria, volveuse á prohibición que non se levantou definitivamente ata a Lei 56/1961, do 22 de xullo, de dereitos políticos profesionais e de traballo da muller. Sendo desde aí que empezaron a entrar outras mulleres á parte daquelas tres.

3. A situación actual en España

3.1 Os datos cuantitativos

Abertas ás mulleres as profesións xurídicas, as mulleres accederon a todas elas dunha maneira masiva, e mesmo nalgunhas a feminización resulta significativa.

Na Avogacía, a paridade está practicamente conseguida. Na Enquisa sobre Igualdade de Xénero realizada pola Avogacía Española en 2017, constatábase que as avogadas representan o 44%, e os avogados o 56% do total de exercentes en España. Atendendo aos rangos de idade, a maioría dos homes atópase no rango de máis de 51 anos (o 37%), mentres ese rango é o que menos mulleres ocupa (o 22%).

Na Carreira Xudicial, segundo o Informe da Estrutura da Carreira Xudicial de 2019, as mulleres xa son maioría (o 53,1%), fronte aos homes (o 46,1%), aínda que tamén se acusa unha significativa brecha de xénero xeracional como se pode ver.

Non imos aburrir con máis datos doutras profesións xurídicas, aínda que as tendencias da Avogacía e da Carreira Xudicial seguramente se poden extrapolar ás demais profesións xurídicas: unha masiva incorporación de mulleres ás distintas profesionais xurídicas, apreciándose nalgúns colectivos profesionais feminización incipiente e a existencia de significativas brechas de xénero de carácter xeracional.

3.2 Os datos cualitativos

Con todo, a incorporación masiva de mulleres ás profesións xurídicas, derivada do recoñecemento da igualdade de trato nas normas xurídicas, non trae consigo a igualdade efectiva das xuristas e os xuristas. A afirmación, ás veces escoitada, de que coa incorporación de mulleres ás profesións xurídicas é cuestión de tempo que a igualdade se alcance, é unha afirmación que se sustenta sobre fundamentos teóricos erróneos. Pivota sobre o concepto de sexo -non sobre o concepto de xénero-, susténtanse en ideas de igualdade formal -non en ideas de igualdade material-, e consideran a discriminación das mulleres como un fenómeno puntual vinculado á diferenza de trato respecto aos homes -cando é que a discriminación obedece ás diferenzas de estado entre mulleres e homes-.

De novo imos centrarnos na Carreira Xudicial e na Avogacía como paradigmas da exposición, para comprobar como a desigualdade segue existindo en ambas profesións xurídicas a pesar do masivo acceso de mulleres a ambas as profesións.

3.2.1 A Carreira Xudicial

Na Carreira Xudicial, a desigualdade de xénero maniféstase dunha maneira moi significativa nas cúpulas xudiciais e respecto diso véxanse os seguintes datos:

Outra demostración da persistencia de desigualdade real, máis aló da igualdade formal, é a constatación de que son exclusivamente as xuízas as que gozan excedencias para o coidado de fillos, fillas ou de familiares -mesmo cando o seu cónxuxe ten unha retribución inferior-.

Aquí apréciase a existencia de mecanismos informais de presión social dirixidos a colocar ás mulleres no seu “lugar natural”, que non aparecen neutralizados co formal recoñecemento de dereitos de corresponsabilidade no estatuto xudicial. Mecanismos que non operan en igualdade cos homes, pois a presión social ao que empuxa aos homes é precisamente ao contrario, é dicir, a desatender a nosa

vida persoal e familiar en beneficio da carreira profesional. Ata o extremo de que é habitual nos discursos referirse ao abandono da familia pola dedicación á profesión, o que desde logo constitúe un máis que dubidoso mérito.

Igualmente na Carreira Xudicial como na Avogacía, manifféstanse situacións de trato sexista e mesmo de acoso laboral ou sexual. Non hai estatísticas sobre os comentarios -provenientes de superiores, doutros compañeiros e mesmo compañeiras ou de profesionais do foro- que -ás veces disfrazados de certa cabaleirosidade ou de falso paternalismo-, son despectivos cara ás mulleres ou os valores considerados femininos, comentarios sexistas sobre mulleres ou homes baseados en prexuízos de xénero, comentarios de demérito da valía profesional ou simple incomodidade polo feito da maternidade, observacións suxestivas e desagradables, chistes ou comentarios sobre a aparencia ou aspecto ou, en xeral, comentarios de minusvaloración, desprezo ou illamento de quen non se comporta conforme aos roles socialmente asignados ao seu sexo, mesmo tamén comentarios homófobos ou lesbófobos.

Algúns destes comentarios foron particularmente coñecidos, en especial en relación coas primeira xuízas que ingresaron na carreira xudicial, ou chegaron por primeira vez a determinados xulgados ou tribunais. Milagros Otero Parga recolle unha anécdota referida a Margarita Robles Fernández, segundo a cal un respectabilísimo forense tiña o costume de regalar un libro ao primeiro da promoción, elixindo a obra de Salvador de Madariaga *Mujeres españolas* e felicitando na dedicatoria á nova xuíz, aínda que lle lembraba que non esquecese que o máis importante para ela, debía ser converterse nunha boa esposa e nai. Ao segundo da promoción comproulle *El Quijote*, e escribiu na dedicatoria o seu recoñecemento pola cabaleirosidade que demostrara cedéndolle o primeiro posto á súa compañeira ("Una mujer juez. A propósito del Plan 14/02/2013 de Igualdad de la Carrera Judicial", Dereito, volumen 22, 2013).

Outro comentario despectivo, este con transcendencia pública, foi o realizado por un vogal do Consello Xeral do Poder Xudicial, cando foi nomeada Milagros Calvo Ibarlucea como primeira maxistrada do Tribunal Supremo, pois tachouna de "floreiro".

Uns comentarios que, en moitas ocasións, non pasarán da mera anécdota sen máis repercusión, pero noutras non poucas ocasións, acabarán sendo a guía dunha decisión gobernativa dun superior cara a un inferior -elixindo a un home no canto dunha muller para un ascenso, ou para impartir unha clase de formación, ou para elixir a quen haxa de levar un litixio-, e/ou acabarán facendo efecto nas persoas concernidas -non exercitando un dereito de maternidade ou conciliación ao que tiñan dereito, ou directamente sufrindo demérito na saúde derivado dos comentarios-.

3.2.2 A Avogacía

Na Avogacía, algúns dos datos ofrecidos na Enquisa sobre Igualdade de Xénero realizada pola Avogacía Española en 2017 resultan ser moi significativos:

- En canto á brecha salarial: un de cada dez homes (10%) ten uns ingresos superiores a 5.000€ e practicamente o mesmo número (8%) percibe menos de 1.000€; en cambio, só o 2% das mulleres ingresa máis de 5.000€ e case unha de cada cinco (17%) obtén menos de 1.000€; sendo a media de ingresos mensuais da profesión a de 1.750 euros, a maioría das mulleres (63%) percibe unhas retribucións por baixo da media, mentres que os homes son algo menos da metade (48%).
- En canto á conciliación: o 37% dos avogados considera que son suficientes as medidas de conciliación existentes, mentres que iso só o consideran o 17% das avogadas; o 49% das avogadas son moi críticas coas medidas de conciliación existentes, mentres que iso só o consideran o 28% dos avogados.
- En canto ao teito de cristal: a baixa representación feminina apréciase sobre todo nos grandes bufetes, sendo mellor a situación en bufetes menores, e existindo maior representación feminina nos órganos colexiados. Un informe da consultora Iberian Lawyer de 2019 destaca que nos grandes bufetes só hai un 16% de socias.
- En canto ao trato profesional: das case 67.000 avogadas que exercen en España, aproximadamente 40.000 recoñecen aberta e explicitamente sentir discriminación por razón de xénero ao longo da súa carreira, e case 28.000 poñen de manifesto que esta situación se produciu de forma recorrente polos seus propios compañeiros de profesión; os comentarios despectivos e a intimidación recorrente son tamén expresados polo 30% e o 25%, respectivamente; e ata un 4% (unhas 2.700 avogadas) recoñece tocamentos polo menos unha vez na súa carreira por parte dun home.

Sobre esta cuestión, é de interese o estudo da International Bar Association (presentado o 22/01/2020 en Madrid, no Consello Xeral da Avogacía Española), segundo o cal, unha de cada dúas mulleres enquisadas aseguran ser vítimas de acoso laboral, e unha de cada tres sufrir acoso sexual. No caso dos homes, as cifras diminúen a un de cada tres para o acoso laboral e un de cada 14 para o acoso sexual.

Un último aspecto significativo é o relativo á cobertura que na Mutualidade da Avogacía se lle dá á maternidade. Ata 2006 nin sequera era unha continxencia cuberta, o que di moito acerca do perfil masculinizado das persoas aseguradas. Desde entón, a maternidade cóbrese dentro das garantías básicas de incapacidade temporal, cun pago a tanto alzado que actualmente é de 3.600 euros. O que supón, desde un punto de vista nominal, unha rexeitable equiparación entre o embarazo/parto e a enfermidade. E desde un punto de vista material, unha cobertura económica que, se a avogada gozase as 16 semanas que lle corresponderían na Seguridade Social, suporía 900 euros cada catro semanas, contía inferior ao salario mínimo interprofesional.

4. As causas da desigualdade

A persistencia da desigualdade real a pesar da igualdade formal, obedece a que a discriminación das mulleres non se sustenta no seu sexo, senón no xénero que, como é sobradamente sabido, non son as diferenzas físicas entre os dous sexos, senón un engadido sociocultural que coloca aos homes en posición de superioridade/dominación e ás mulleres en posición de inferioridade/submisión. Ou, se se quere

dicir doutra maneira, é unha discriminación sistémica, institucional ou difusa que se pode manifestar en diferenzas puntuais de trato, pero cuxo calado máis profundo se atopa nas diferenzas estruturais de estado, derivadas da implantación dun modelo androcéntrico.

Os homes, estando o modelo feito á súa medida, adquiren polo só feito de selo, o poder na totalidade das relacións sociais -na sexualidade, a familia, o traballo, o deporte ou a política-, mentres as mulleres, polo só feito de selo, sitúanse en subordinación -ao non vivir a sexualidade, a familia, o traballo, o deporte ou a política, ou outras relacións sociais, como fan os homes-.

Aplicado isto ao mundo do traballo, ao Dereito do Traballo e á Seguridade Social construíronse, desde finais do século XIX e durante o século XX, sobre un modelo de traballador que é, precisamente, o dun traballador home, cabeza de familia, con amplas dispoñibilidades de tempo; e aínda que é verdade que a realidade sociolaboral ten evolucionado notablemente nas últimas décadas do século XX e neste século XXI, en gran medida ao traballador séguese esixindo unha ampla dispoñibilidade temporal dentro duns horarios que non están pensados para a conciliación coa vida familiar.

Se isto é así con carácter xeral no mundo do traballo, a masculinidade do modelo apréciase aínda máis intensa nas profesións xurídicas, porque están ligadas á participación no foro e na vida pública, en suma, á participación naquelas actividades de autoridade ou de exercicio de poder.

Volvamos de novo a vista á Antigüidade: a principios do século IV a. de C., Aristófanes dedicou unha comedia enteira á fantasía de que as mulleres puidesen facerse cargo do goberno do Estado; e unha parte da broma consistía en que eran incapaces de falar en público coa propiedade que esixía a elevada linguaxe da política masculina. Máis de vinte séculos despois Friedrich Hegel expresouno con rotundidade: "O Estado en que gobernan mulleres e novas, Estado botado a perder" *(Fundamentos de Filosofía do Dereito, 1821).*

Non é así de estrañar que a profesión xurídica de autoridade e exercicio do poder por excelencia, a de xulgar, se teña construido sobre un modelo claramente masculino. Se a iso lle engadimos o concepto de xuíz burocrático que implantou Napoleón e que foi reproducido na Europa Continental, e en particular desde o século XIX en España, a conclusión foi un modelo de xuíz home cuxa independencia se recoñece en palabras altisonantes pero en realidade sometido a incapacidades, incompatibilidades e prohibicións que o encerraban nunha torre de marfil afastada das convulsións sociais, a unha disciplina de ferro imposta a través de homes de confianza do poder político, e a unha conduta exemplar na súa vida persoal e familiar, segundo a moralidade imperante; en suma, un xuíz sacerdote dedicado ás súas funcións e subordinando a elas a súa vida persoal e familiar, obrigando á súa muller e familia a seguilo no seu periplo vital.

Hora é xa de abandonar, para os efectos de construír o estatuto xudicial do século XXI, o modelo de xuíz sacerdote de corte marcadamente masculino, para pasar a un modelo de xuíz/xuíza constitucional,

próximo á sociedade, con vida persoal e familiar, e que, por esas mesmas circunstancias, sexa capaz de satisfacer o dereito da cidadanía á independencia xudicial no estado social e democrático de Dereito.

E isto mesmo pódese predicar de todas as profesións xurídicas. Soamente cando se produza esa transición dunhas estruturas de poder masculinas a outras estruturas integradoras das mulleres en todas as profesións xurídicas, se alcanzará unha igualdade efectiva dos sexos neste ámbito. Pois -e acudirei de novo a palabras de Mary Beard-, "non é fácil facer encaixar ás mulleres nunha estrutura que, de entrada, está codificada como masculina: o que hai que facer é cambiar a estrutura".

5. A transversalidade de xénero

Como se pode loitar contra unha discriminación sistémica, institucional ou difusa que se atopa enquistada nas estruturas da sociedade? Só cunha arma que teña ese alcance, é dicir cunha arma que cambie a estrutura das relacións sociais. E ese alcance non o ten a tradicional concepción da igualdade dos sexos como unha igualdade de trato, baseada na comparación cun modelo masculino e na igualación da muller a ese modelo, entre outras moitas razóns polas tres seguintes:

1. Porque a extensión ás mulleres de dereitos pensados para os homes -é dicir, o asimilacionismo das mulleres a un sistema androcéntrico-, conduce a novas desigualdades -por exemplo, permíteselles traballar, pero o Dereito do Traballo, construído sobre o modelo masculino, sitúaas en desvantaxe, obrigándoas a decidir entre un traballo sen maternidade ou unha maternidade sen traballo; en ambos os casos, coa consecuencia da perpetuación do *statu quo*, é o dilema de Wollstonecraft-;

2. Porque canto máis lonxe estea unha muller do modelo masculino como consecuencia de factores confluentes de discriminación, máis difícil resultará atopar un módulo de comparación que permita a aplicación dunhas leis de igualdade baseadas na comparación -malia que nesas circunstancias de discriminación múltiple, sería cando máis necesario resultaría aplicar a igualdade á muller en cuestión-;

3. Y porque non é posible conceder ás mulleres -se non é aparentando conceder privilexios- dereitos inexistentes nun modelo masculino -así, a protección fronte á violencia de xénero, aínda se segue valorando por amplos sectores da opinión pública como un privilexio cara ás mulleres que non se lles concede aos homes-.

Por iso, unha adecuada resposta xurídica á discriminación sistémica, institucional ou difusa obríganos a cuestionar o modelo de referencia para erradicar a situación de subordinación da muller e, en consecuencia, para empoderala fronte ao home. Non se trata -se se nos permite unha metáfora- de repartir a torta dos homes coas mulleres, senón de mudar a receita da torta; ou de permitir ás mulleres vestir o traxe chaqueta masculino, senón de que o traxe valla para os dous sexos.

O cuestionamento do modelo de referencia -considerado masculino-, e a súa adecuación ás esixencias da igualdade efectiva entre mulleres e homes -as dúas operacións básicas da análise de xénero no Dereito-, foi xuridificado baixo a formulación do principio de transversalidade da dimensión de xénero, que responde con xeralidade ao problema tamén xeral de institucionalización da discriminación.

Se se fai ben como se debe, converteríanse a totalidade de leis do ordenamento xurídico, nunhas leis favorecedoras da igualdade de mulleres e homes -é a universalidade obxectiva da transversalidade-, así como a todos os suxeitos de dereito en axentes de igualdade -é a universalidade subxectiva da transversalidade-.

6. Cambios normativos

Supuxo a Constitución española do 29 de decembro de 1978 o xérmolo do cambio en orde a profundar na igualdade dos sexos. Pero iso non se fixo da noite para a mañá como o demostra que, nas primeiras elaboracións do Tribunal Constitucional e nas primeiras concepcións do poder lexislativo, a igualdade entendeuse en termos formais. E aínda despois de asumirse a transversalidade da dimensión de xénero, en especial a través da Lei Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, para a igualdade de mulleres e homes, aínda queda moito camiño por percorrer.

Se todo iso foi así en xeral, máis acentuadas foron tanto as demoras como as carencias nas profesións xurídicas, e en particular na carreira xudicial. Estamos ante un caso en que poderiamos dicir con propiedade que fomos tarde, mal e a rastro. Seguramente por mor de que nas profesións xurídicas -como apuntamos ao longo da exposición- aos prexuízos contra as mulleres que traballan fóra do fogar, únese o prexuízo adicional da súa incapacidade para participar no foro, para falar en público, e en suma para asumir autoridade e exercicio de poder.

De novo imos centrarnos na carreira xudicial e na Avogacía como paradigmas da exposición para verificar como se abordou o combate contra a desigualdade que, como vimos, segue existindo en ambas profesións xurídicas.

6.1 A carreira xudicial

A Lei Orgánica 6/1985, de 1 de xullo, do poder xudicial, auténtico buque insignia do programa gobernativo de modernización xudicial, apenas supuxo avances no ámbito da igualdade dos sexos, o que non é de estrañar pois naquelas épocas imperaba unha concepción formal da igualdade.

Aínda así, supuxo erradicar algúns aspectos rancios da legalidade anterior -como era a posibilidade de suspensión "por conduta viciosa, polo seu comportamento pouco honroso, ou pola súa habitual neglixencia", artigo 224.5º da LOPJ/1870-, introduciu algunhas referencias aperturistas -como a contemplación das unións de feito, iso si, a efectos de incompatibilidades, artigo 391 da LOPJ/1985-, e

acordándose de que podía haber xuízas á súa vez nais, introduciu un permiso de catorce semanas no suposto de parto (artigo 373.2).

Máis grave desde a óptica da nosa análise, foi que nas posteriores leis dirixidas a mellorar a igualdade nas relacións laborais e funcionariais, era un esquecemento reincidente o relativo á carreira xudicial. Nin a Lei 3/1989, de 3 de marzo, pola que se amplía a dezaseis semanas o permiso por maternidade e se establecen medidas para favorecer a igualdade de trato da muller no traballo, nin a Lei 39/1999, do 5 de novembro, para promover a conciliación da vida familiar e laboral das persoas traballadoras, nin a Lei Orgánica 1/2004, de 28 de decembro, de medidas de protección integral contra a violencia de xénero, contiñan referencias á carreira xudicial. Carencias ás veces salvadas pola práctica gobernativa; outras veces por reformas legais tardías; outras veces nin unha cousa nin a outra; en todo caso con gran inseguridade xurídica.

A Lei Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, para a igualdade de mulleres e homes, supuxo, en coherencia co seu principio inspirador de transversalidade da igualdade de trato e oportunidades de mulleres e homes en todos os ámbitos do Dereito, acabar definitivamente co illote robinsoniano que, nas leis dirixidas a mellorar a igualdade nas relacións laborais e funcionariais, constituía o estatuto xudicial. E máis ampliamente, o aspecto gobernativo do poder xudicial.

Así é que: (1) créase unha Comisión de Igualdade no Consello Xeral do Poder Xudicial; (2) introdúcese a formación en igualdade na formación inicial e continua; e (3) axústase o estatuto xudicial ao funcionarial en relación cos dereitos de maternidade, conciliación e protección fronte á violencia de xénero; e (4) suprímense normas anticonciliación -máis pensadas para o modelo de xuíz sacerdote- como o deber de residencia.

Moito máis que nas reformas concretas no estatuto xudicial acometidas a través da disposición adicional 3ª da LOIEMH, é na vinculación do estatuto xudicial coa totalidade do programa renovador da LOIEMH, onde se atopa o impacto máis transcendental que debe proxectar a LOIEMH sobre o estatuto xudicial.

Un programa renovador que obriga a unha actuación transversal contra a discriminación de xénero, pois se esta é unha discriminación sistémica, institucional ou difusa, a única maneira de combatela é da mesma maneira xeral, e todo iso proxéctase e concrétase no estatuto xudicial a través dunha revisión total en perspectiva de xénero.

Precisamente iso, é o que se está comezando a acometer a través dunha serie de actuacións de calado transversal, sendo a principal os dous plans de igualdade.

O I Plan (Acordo do 14 de febreiro de 2013 do Pleno do Consello Xeral do Poder Xudicial) construíuse ao redor dos seguintes 11 eixos de actuación. O II Plan (Acordo do 30 de xaneiro de 2020 do Pleno do Consello Xeral do Poder Xudicial), realiza un diagnóstico de situación no cal se presenta a situación ao momento de adopción do I Plan, para comparala coa vixente á data do II Plan, e en que medida se cumpriu o I Plan e os seus resultados.

Ademais, o II Plan concreta máis as medidas para adoptar en execución de cada un dos eixos de actuación ao redor dos cales se constrúe, e incrementa o seu número de 11 a 20: (1) Acceso á carreira xudicial; (2) promoción profesional; (3) formación profesional; (4) conciliación; (5) estabilidade territorial; (6) seguridade e saúde; (7) ascoso e violencia; (8) linguaxe non sexista; (9) retribucións; (10) actuación inspectora e disciplinaria; (11) relacións internacionais; (12) tecnoloxías da información e a comunicación (TIC); (13) xestión da idade; (14) imaxe da Xustiza; (15) información e participación; (16) redes de igualdade e conciliación; (17) transversalidade da igualdade; (18) xulgar con perspectiva de xénero; (19) informe anual; (20) seguimento, revisión e execución.

Tamén é importante mencionar neste momento -pois a súa elaboración e aprobación era un dos obxectivos do I Plan de Igualdade e a súa mellora é o do II- o Protocolo de Actuación fronte ao Acoso Sexual, ao acoso por razón de sexo, ao acoso discriminatorio, e fronte a todas as formas de acoso e violencia na carreira xudicial (2016), que é froito da colaboración entre a Comisión de Igualdade e a Comisión Nacional de Seguridade e Saúde da Carreira Xudicial.

A necesidade dun protocolo antiacoso na carreira xudicial busca a profundización nos dereitos fundamentais, e en particular nos dereitos á igualdade de xénero e á tutela fronte a calquera clase de discriminación, conxugada cun entendemento novo dos riscos laborais, que xuntamente cos riscos físicos inclúe aos riscos psicosociais.

6.2 A Avogacía

As accións en favor da igualdade comezaron a tomar corpo a comezos de 2017 coa creación dun grupo de traballo pola igualdade. O ano 2017 foi declarado o "ano da igualdade". Un grupo cuxa evolución permitiu confeccionar un primeiro "Plan de Accións pola Igualdade da Avogacía".

Entre as actividades específicas da Avogacía española en igualdade de xénero compre destacar o Congreso de Dereitos Humanos da Fundación Avogacía Española e os Premios Dereitos Humanos celebrados en 2017 baixo o lema "Dereitos Humanos = Dereitos en Igualdade". No Congreso presentáronse os resultados (aos que nos referimos) da primeira macroenquisa realizada en España sobre igualdade de xénero na Avogacía e na Xustiza, realizada a 2.000 avogadas e avogados.

O 8 de marzo de 2018, a presidenta do Consello Xeral da Avogacía Española, Vitoria Ortega Benito, asinou o acordo que puxo en marcha a elaboración do Plan de Igualdade do Consello Xeral. O ámbito de aplicación do Plan é o propio Consello Xeral, co horizonte de que sirva de referencia para os 83 colexios da Avogacía e tamén, para os despachos que queiran implantalo.

Entre os obxectivos deste plan, atópanse: eliminar os desequilibrios no acceso e participación de mulleres e homes na organización; consolidación do principio de igualdade na xestión do Consello Xeral da Avogacía española; asegurar que os procesos de xestión de recursos humanos (selección, clasificación profesional, promoción e formación, retribucións) respectan o principio de igualdade de xénero (trato e

oportunidades); favorecer, en termos de igualdade entre homes e mulleres, a conciliación laboral, persoal e familiar; previr o acoso sexual e o acoso sexista.

Ratificado en febreiro de 2019 o Plan de Igualdade, unhas semanas máis tarde distribuíuse entre os diferentes decanatos a Guía de Igualdade de Oportunidades e Non Discriminación para Colexios da Avogacía, coa finalidade de lograr o asentamento e promoción do principio de igualdade, tanto a nivel corporativo, como profesional.

O 11 de outubro de 2019, o Pleno do Consello Xeral da Avogacía española aprobou a creación dunha comisión ordinaria dentro da súa estrutura para a igualdade.

Epílogo

Os cambios normativos liderados pola Lei de Igualdade e as actuacións realizadas na carreira xudicial e na Avogacía, sérvennos de exemplo para corroborar que o cambio está en marcha nas profesións xurídicas mediante medidas que, indo máis aló da igualdade de trato, diríxense a unha auténtica igualdade de oportunidades.

Agora ben, a publicación oficial das leis non trae sen máis o cambio na realidade das cousas, e menos cando se trata de leis que, con apenas uns poucos anos de vixencia, loitan contra prexuízos que veñen desde as orixes da nosa civilización.

Sen a efectividade práctica da Lei de Igualdade, e no que se refire ás profesións xurídicas, sen a efectividade práctica dos plans de igualdade que pretenden implantar os designios da Lei de Igualdade nas profesións xurídicas, todo o que di a Lei de Igualdade non pasará de ser unha idea máis ou menos romántica sen unha eficacia práctica.

Pero nesta loita contra prexuízos milenarios non basta co labor das institucións, polo demais mellorable en moitos aspectos. Aquí é onde debe entrar en xogo o labor de todas e de todos para que, a través da capacitación na materia, nos comprometamos a integrar a igualdade efectiva de mulleres e homes no noso ámbito cotián de actuación profesional. Capacitación e compromiso é a nosa achega.

O que sen dúbida repercutirá na ciudadanía, pois non nos cabe a menor dúbida de que o xuíz e a xuíza que non sufra a desigualdade nas súas propias carnes, e que concilie adecuadamente vida persoal, familiar e profesional, sen dúbida repercutirao sobre as súas decisións xurisdicionais. E igual conclusión poderíase afirmar dos avogados e das avogadas. E máis xenéricamente de todos os profesionais do mundo do Dereito.

2

As mulleres, protagonistas do desenvolvemento sostible

Dolores Fernández Galiño

Valedora do Pobo

A Resolución da Asemblea Xeral das Nacións Unidas denominada "Transformar o noso Mundo: Axenda 2030 para o Desenvolvemento Sostible" (2015) autodefínese na súa primeira frase, como un plan de acción a prol das persoas, o planeta e a prosperidade. Aparecen dese xeito enunciados os tres vértices dun triángulo no cal as persoas e os seus dereitos humanos se sitúan en primeiro lugar, e onde o desenvolvemento non se concibe como algo meramente económico, senón ao servizo das persoas e para conservar o planeta. Comprometémonos, díse na Resolución, "a lograr o desenvolvemento sostible nas súas res dimensións -económica, social e ambiental- de forma equilibrada e integrada".

Dentro deste ambicioso plan de acción, un dos alicerces é a igualdade de xénero, expresada na vontade de: "estamos resoltos a... protexer os dereitos humanos, promover a igualdade entre os xéneros e empoderar ás mulleres e ás nenas. E niso insístese en particular, cando incide en que: "aspiramos a un mundo... no que todas as mulleres e nenas gocen da plena igualdade entre os xéneros, e onde se eliminasen todos os obstáculos xurídicos, sociais e económicos que impidan o seu empoderamento".

Estratexia dual:

Políticas específicas e transversalidade da igualdade

Para cumprir esas pretensións, a Axenda 2030 opera mediante unha estratexia dual: o primeiro é erixir á propia igualdade de xénero coma un dos 17 obxectivos de desenvolvemento sostible; o segundo, é impregnar de igualdade de xénero os restantes obxectivos en aplicación da idea de transversalidade da dimensión de xénero. Trátase dunha estratexia dual: políticas específicas de igualdade, máis transversalidade da igualdade.

I. A primeira perspectiva (políticas específicas de igualdade), concrétanse no obxectivo 5 "lograr a igualdade de xénero e empoderar a todas as mulleres e as nenas", con 6 metas: (1) poñer fin a todas as formas de discriminación contra todas as mulleres e as nenas en todo o mundo; (2) eliminar odas as formas de violencia contra todas as mulleres e as nenas; (3) eliminar odas as prácticas nocivas, como o matrimonio infantil, precoz e forzado e a mutilación xenital feminina; (4) recoñecer e valorar os coidados e o traballo doméstico non remunerados; (5) asegurar a participación plena e efectiva das mulleres a todos os niveis decisorios na vida política, económica e pública; e (6) asegurar o acceso universal á saúde sexual e reprodutiva.

II. A segunda perspectiva susténtase na estratexia de transversalidade da igualdade "na consecución da igualdade entre os xéneros e o empoderamento das mulleres e as nenas, contribuirán decisivamente ao progreso respecto de todos os obxectivos e metas. Non é posible realizar todo o potencial humano e alcanzar o desenvolvemento sostible, si se segue a negar á metade da humanidade o pleno goce dos seus dereitos humanos e as súas oportunidades". En conclusión, "a incorporación sistemática dunha perspectiva de xénero na implementación da Axenda é crucial".

Baixo esta perspectiva transversal, as cuestións de xénero e os dereitos das mulleres aparecen expresamente como metas a alcanzar, en relación con varios dos obxectivos da Axenda 2030. Sen ánimo exhaustivo, citarei algunas metas destacadas:

– Dentro do obxectivo 4: "Garantir unha educación inclusiva e equitativa de calidade, e promover oportunidades de aprendizaxe permanente para todos":

  Meta 4.5: "De aquí a 2030, eliminar as disparidades de xénero na educación, e asegurar o acceso igualitario a todos os niveis do ensino e a formación profesional para as persoas vulnerables, incluídas as persoas con discapacidade, os pobos indíxenas e os nenos en situacións de vulnerabilidade".

  Meta 4.7: "De aquí a 2030, asegurar que todos os alumnos adquiran os coñecementos teóricos e prácticos necesarios para promover o desenvolvemento sostible, entre outras cousas mediante a educación para (entre outras)... a igualdade de xénero".

– Dentro do obxectivo 8: "Promover o crecemento económico sostido, inclusivo e sostible, o emprego pleno e produtivo e o traballo decente para todos":

  Meta 8.5: "De aquí a 2030, lograr o emprego pleno e produtivo e o traballo decente para todas as mulleres e os homes, incluídos os mozos e as persoas con discapacidade, así como a igualdade de remuneración por traballo de igual valor".

Un asunto pendiente: situar ás mulleres na primeira liña das políticas de reconstrución en situación de desastres coma o COVID-19

Doutra banda, aínda que na Axenda 2030 non aparezan expresamente metas relacionadas coa igualdade de xénero para todos e cada un dos obxectivos, a transversalidade obriga a integrar a igualdade en todos os obxectivos e metas. En particular, a pandemia ocasionada polo COVID-19 puxo de manifesto, que non se contempla a perspectiva de xénero en situacións de desastres nas catro metas onde se fai alusión aos eles (entendendo por desastre, segundo a súa definición en instrumentos internacionais, unha disrupción grave do funcionamento dunha comunidade ou sociedade en calquera escala, debida a fenómenos perigosos que interaccionan coas condicións de exposición, vulnerabilidade e capacidade, ocasionando perdas e impactos humanos, materiais, económicos e/ou ambientais).

Hai que ter en conta que os desastres propician os retrocesos na igualdade de xénero: poñen ás mulleres, en canto dispensadoras principais de coidados segundo os roles tradicionais de xénero, como coidadoras na primeira liña (*front-line caregivers*); as consecuencias socioeconómicas dos desastres cébanse especialmente nas mulleres, dado o seu menor empoderamento social e económico incrementando as situacións previas de discriminación; os desastres son caldo de cultivo para a violencia de xénero.

A pandemia ocasionada polo coronavirus COVID-19, como desastre de alcance mundial, débese afrontar sen que supoña retrocesos no nivel alcanzado de igualdade entre mulleres e homes. Pero con iso non basta: a igualdade de xénero débese integrar dentro do corazón das políticas públicas de reconstrución. As mulleres, que estiveron na primeira liña de loita contra a enfermidade, deben estar tamén na primeira liña no deseño da reconstrución, e participando da súa execución.

Por iso, máis que nunca nestes momentos é necesario volver a vista ás expectativas de futuro que a ONU propuxo para a humanidade enteira na Axenda 2030, e entre elas focalizar a igualdade plena entre mulleres e homes e o empoderamento das mulleres e as nenas, como un propósito que debe impregnar todos os obxectivos, mesmo cando non existe unha mención expresa.

Porque as mulleres non poden ser consideradas como meras espectadoras do cambio. Xunto cos homes, son protagonistas centrais da Axenda 2030: sen mulleres non hai desenvolvemento sostible.

3

As mulleres trans como vítimas de violencia de xénero

Miguel filgueira Bouza

Maxistrado da Audiencia Provincial da Coruña

Estudei Dereito hai xa moitos anos, e o meu exercicio profesional durante trinta e tres, xira ao seu redor.

Lembro o inicio, cando tiñas que encherte de novos conceptos, de principios xurídicos. E recordo tamén que unha norma de aplicación xeral dicía que as interpretacións legais debían realizarse, si, segundo o sentido propio das palabras da Lei, pero tamén considerando a realidade social do tempo en que deben ser aplicadas e o seu espírito e finalidade.

Realidade social, espírito e finalidade.

Por iso sempre pensei xa desde antes, creo, que as leis estaban ao servizo das persoas, do conxunto social que forman, e nunca ao revés. Escoitei moitas veces, igualmente, o do imperio da Lei, pero que non se converta en xugo. Nunca.

Realidade social, espírito e finalidade.

E en que estou a pensar? Pois moitas veces nin eu o sei, pero agora nunha cousa concreta.

Violencia de xénero é un problema que tiven demasiadas veces diante, e mulleres trans.

Sofren tamén a violencia de xénero?, son vítimas? Estas preguntas non merecen nin ser contestadas, o obvio non necesita argumento.

Pero, entón, que sentido ten que escriba?

Pois penso que un.

A definición legal da violencia de xénero xa a cualifiquei como pequeniña, pois, cinguida ao ámbito da relación matrimonial ou análoga, deixa á marxe moitas realidades,

aínda que igualmente dixese que a nosa Lei foi, en certa maneira, pioneira. A realidade social por fin, imponse a esas definicións, sen dúbida xa non pode discutirse.

E en España, por outra banda, existe a posibilidade legal de rectificar a mención da condición sexual da persoa no Rexistro Civil, aínda que cuns requisitos que converten ao camiño en, como pouco, demasiado longo.

Polo que o problema é unha muller trans que non realizou, porque non quere ou non pode, ou completou, esa rectificación da mención do seu sexo no rexistro público. Pode ter a consideración legal de vítima de violencia de xénero? E digo consideración legal, só legal, porque o obvio tampouco merece reflexión.

Aínda que se deron, no ámbito xurídico, opinións contrarias.

Pois, de novo, realidade social, espírito e finalidade.

Unha muller trans, vítima do ataque dun estraño, ou do xefe, ou do profesor, ou do cliente do establecemento, doutros tantos, non terá agora esa consideración. Pero como ningunha, e iso porque ese concepto da violencia é pequeniño, desde o punto de vista legal. Chegará que sexan certos, que atopen o seu reflexo, o Convenio de Istambul, os pactos de Estado, o investimento en dignidade que igualmente botaba en falta.

E, no ámbito dunha parella heterosexual? Pois, como todas. Por moito que queira discutirse con opinións contrarias.

Non é a miña intención aburrir agora, neste escrito, con citas extensas. Pero algunha quero facer, porque me parecen significativas, reveladoras, simplemente de como empezan a entenderse as cousas, esa realidade social, de por onde debemos ir ou debemos ir indo. Reproducindo, para non aburrir, só unhas frases e, de verdade, non descontextualizadas.

Di por exemplo a Circular da Fiscalía Xeral do Estado 6/2011 (e estas circulares non podemos esquecer marcan a intervención que debe protagonizar cada fiscal en todo recuncho do Estado):

"*...Por tanto, aínda cando a muller transexual non acudise ao Rexistro Civil para rectificar o asento relativo ao seu sexo, se se acredita a súa condición de muller a través dos informes médico forenses e informes psicolóxicos pola súa identificación permanente co sexo feminino, estas mulleres transexuais, nacionais e estranxeiras, poden ser consideradas como vítimas de violencia de xénero".*

E a sentenza da Audiencia Provincial de Palma de Mallorca de 7 de marzo de 2017, ROJ SAP IB 306/2017: "*...atendendo aos informes médicos e ao resto de argumentos xa sinalados, debemos entender que, malia que aínda non conte con nome e apelidos de muller, recoñécella medicamente como tal, polo que o asunto debe ser instruído ante o xulgado de violencia sobre a muller que corresponda, confirmando o auto recorrido".*

Violencia de xénero, sen dúbida, pero aínda queda.

Violencia de xénero é un máis aló, a realidade social, insisto, desborda a definición legal. E no ámbito da parella o que, por agora -só- temos, non debemos cuestionar o evidente.

A muller non necesita adxectivos e, a pesar dos que se queiran poñer, só por simplemente ser muller, é violencia de xénero. O espírito da Lei ha de ser un. Sen trabas, superando esas interpretacións primeiras que transcribín, de novo pioneiras. Pero faltan, quizáis, máis pasos. Pois para definir a violencia de xénero, non pode precisarse que a persoa aprobe demasiados exames.

Lembremos os principios, a función das leis, esquezamos a preguiza, non podemos descoñecer a realidade social, a finalidade das normas, que a violencia de xénero en todas as súas manifestacións é unha realidade simple e particularmente odiosa. E por iso falamos, e niso cremos

4

Discriminación múltiple das mulleres con discapacidade

José Fernando Lousada Arochena

Maxistrado. Docente. Escritor

Ata non hai moito tempo, as normas e as políticas sobre igualdade de xénero desatendían a situación particular das mulleres con discapacidade; tamén esa situación particular era desatendida nas normas e as políticas sobre discapacidade. O Dereito e a política antidiscriminatoria por razón de xénero e por razón de discapacidade, estaban construídas coma se obedecesen a realidades paralelas que en ningún caso poderían confluír.

Algo similar podería dicirse das demais causas de discriminación (orixe racial ou étnica, relixión ou convicciónns, idade, orientación sexual, identidade de xénero, pobreza...). E aínda hoxe en día non está de todo corrixida esta disfunción, que causa a invisibilización das situacións particulares en que se atopan as mulleres con discapacidade (eventualmente engadindo outras causas de discriminación: mulleres con discapacidade novas ou maiores, lesbianas, pobres...).

Pero a realidade da vida demostra como a superposición de distintos sistemas de opresión sobre determinadas persoas ou grupos de persoas, determina a acumulación de diversas causas de discriminación (discriminación múltiple acumulativa), e mesmo interactúan para acabar conformando unha realidade opresora diferente da simple acumulación de causas (discriminación múltiple interseccional).

Non todas as situacións en que se acumulan causas de discriminación sobre determinadas persoas ou grupos de persoas, acaban conformando unha situación de discriminación interseccional. A interseccionalidade detéctase pola desvantaxe particular a que se enfronta unha determinada persoa en quen conflúen varias causas de discriminación, ou no impacto adverso sobre o colectivo en que esas persoas se integran. A súa explicación atópase na existencia de prexuízos específicos que están detrás da

desvantaxe particular ou do impacto adverso e que, con todo, non se atoparían se analizásemos por separado as causas de discriminación confluentes.

A violencia contra as mulleres e nenas con discapacidade é un exemplo paradigmático de discriminación interseccional. A Macroenquisa de Violencia contra a Muller 2019 da Delegación do Goberno contra a Violencia de Xénero, en relación coa variable de discapacidade, constata un índice de agresións superiores tanto na violencia causada pola parella, actual ou pasada, como fóra da parella.

Na causada pola parella, o 17,4% das mulleres cunha discapacidade acreditada, sufriu violencia física e o 14% sexual; mentres que para as mulleres sen discapacidade, as porcentaxes son 11% e 8,9%, respectivamente. Fóra da parella, o 17,2% das mulleres con discapacidade sufriu violencia física e o 10,3%, sexual, mentres que para as mulleres sen discapacidade, as porcentaxes son 13,2% e 6,2%, respectivamente.

Detrás deses datos, non só están os prexuízos de xénero contra as mulleres, pois entón as mulleres con discapacidade sufrirían as agresións nas mesmas porcentaxes que as demais mulleres. Ademais, están os prexuízos específicos contra as mulleres con discapacidade, que son os que explican as ditas diferenzas porcentuais:

- A imaxe social vitimizada das mulleres con discapacidade; por iso é polo que o agresor poida considerar que se atopan máis indefensas fronte a unha agresión sexual;
- O prexuízo de que as mulleres con discapacidade son asexuais ou sexualmente hiperactivas o que, nun ou outro caso, na mente do agresor banaliza a súa acción;
- O estereotipo de ser o corpo da muller con discapacidade unha mercadoría danada, co cal o agresor non ten sentimento de antixuridicidade da súa acción;
- A crenza da inocencia sexual das mulleres con discapacidade, o que conduce a privalas de educación sexual e a que non adquiran autonomía nese ámbito;
- A exclusión social dalgunhas mulleres con discapacidade, o que facilita en ocasións a agresión sexual por parte das persoas que se encargan do coidado;
- A contorna familiar ou social causante dunha falta de autoestima da propia vítima, pode actuar como factor de elección do agresor en orde a elixir á vítima;
- A existencia de supersticións en determinadas culturas, que incrementan o risco de agresión sexual contra as mulleres con discapacidade (por exemplo, albinas);
- As dificultades de acceso á Xustiza derivados dos anteriores prexuízos, xerando sensación de impunidade que o agresor pode valorar para elixir á vítima.

Xunto coa violencia interseccional causada polos prexuízos de xénero e capacitistas do agresor, estes prexuízos poden tamén operar sobre a contorna familiar ou social da vítima, ou sobre os axentes da Xustiza, creando situacións de vitimización secundaria ou violencia institucional (non crendo á vítima porque é sexual hiperactiva, provocou ao agresor, non sabe o que di, só causa problemas...).

En suma, a causa da violencia contra as mulleres con discapacidade non é achacable á situación de discapacidade da vítima. De aí, a incorrección tan absoluta de pretender "corrixir" a enfermidade ou discapacidade, a través da esterilización da muller con discapacidade, o que se corresponde co achegamento máis tradicional á situación de discapacidade cun modelo médico-asistencial.

De aí tamén, o aplauso á acción lexislativa de erradicar a posibilidade de esterilización forzosa de persoas con discapacidade (maioritariamente mulleres, precisamente polos prexuízos de xénero e discapacitistas), na recente Lei Orgánica 2/2020, de 16 de decembro, de modificación do Código Penal para a erradicación da esterilización forzada ou non consentida de persoas con discapacidade incapacitadas xudicialmente.

A violencia (e en xeral, a discriminación) contra as mulleres e nenas con discapacidade obedece, non á situación de discapacidade da vítima, senón aos estereotipos nocivos de xénero e capacitistas. A ese modelo social responde a Convención dos Dereitos das Persoas con Discapacidade (Nacións Unidas, 2006), que no seu artigo 6 rubricado "mulleres con discapacidade", obriga aos estados partes a adoptar as medidas para asegurar que as mulleres e as nenas con discapacidade, ao atoparse sometidas a discriminacións múltiples, poidan gozar plenamente e en igualdade de condicións de todos os dereitos humanos e liberdades fundamentais.

5

COVID-19: Coidar a quen nos coidan, igualadade de xénero, conciliación e corresponsabilidade

Dolores Fernández Galiño

Valedora do Pobo

Os desastres, xa sexan naturais ou causados polos seres humanos, acompañaron sempre á humanidade. De aí, a existencia de estudos interdisciplinares sobre os seus efectos económicos, sociais, demográficos, sanitarios, políticos... e por suposto, tamén xurídicos, ata o extremo de falarse dun dereito dos desastres (*disaster's law*).

Se algo se aprendeu da historia, e no que coinciden todos os estudos sobre os desastres, é que neles están comprometidos os dereitos humanos. Precisamente, a salvagarda dos dereitos humanos, é o tema estrela desta variante do Dereito dos desastres. E en particular, o referido á igualdade de mulleres e homes, pois que os desastres agudizan a situación previa de discriminación, propician os retrocesos no nivel de igualdade e son caldo de cultivo para a violencia de xénero.

A pandemia causada polo coronavirus COVID-19, como desastre que é, tamén responde a estas consideracións, e ao ter alcance mundial, estas consideracións pódense proxectar sobre a situación de calquera nación. De aí, a necesidade de analizar nos ámbitos nacional e universal, o impacto de xénero da pandemia que xa foi destacado polos organismos internacionais, europeos, nacionais e autonómicos implicados na igualdade de xénero, como:

– UN Women/ONU Mulleres, que deseñou unha resposta rápida e específica para mitigar o impacto da crise do COVID-19, nas mulleres e as nenas e garantir que a recuperación a longo prazo as beneficie[1];

1 https://www.unwomen.org/es/news/in-focus/in-focus-gender-equality-in-covid-19-response/un-women-response-to-covid-19-crisis

– O Instituto Europeo de Igualdade de Xénero (EIGE), que realizou varias análises sobre como o COVID-19 está a impactar sobre a igualdade de xénero en diferentes áreas: traballadores en primeira liña[2]; impactos de xénero e saúde[3]; traballo non remunerado e tarefas domésticas[4]; dificultades económicas e xénero[5]; violencia de xénero[6]; e persoas en vulnerabilidade[7];

– No plano estatal, o Instituto de la Mujer que elaborou unha guía sobre "a perspectiva de xénero, esencial na resposta á COVID-19"[8];

– No plano autonómico, concretamente en Galicia, a Secretaría Xeral de Políticas de Igualdade, realizou diversas actuacións dada a situación derivada do COVID-19.

Malia ao estado de alarma, a institución da Valedoría do Pobo non interrompeu en ningún momento a súa actividade, que pasou de presencial a telemática, apreciándose un incremento significativo dela pois, ademais das causas ordinarias, se abordaron diversas cuestións asociadas á situación xerada pola pandemia.

No que agora nos corresponde destacar, a Institución realizou diversas actuacións desde unha perspectiva de xénero e deu publicidade as recomendacións das autoridades sanitarias, ademais de analizar, desde os primeiros momentos, as consecuencias da pandemia analizadas con perspectiva de xénero, así como das medidas para combatela.

Tomando en consideración as achegas de organismos de igualdade a todos os niveis e a propia actividade da Valedoría do Pobo, esbozarei algúns aspectos derivados da aplicación da perspectiva de xénero a través dun cuádruplo achegamento:

Consecuencias da enfermidade sobre a saúde das persoas, en particular as dedicadas aos coidados;

Consecuencias do confinamento e medidas acordadas para combater a enfermidade sobre os dereitos con maior dimensión de xénero, como a conciliación e a corresponsabilidade, ou a violencia de xénero;

Consecuencias sociais, laborais e económicas derivadas da enfermidade e/ou das medidas para combatela;

E todo o anterior, en situacións de multi-discriminación.

2 https://eige.europa.eu/covid-19-and-gender-equality/frontline-workers

3 https://eige.europa.eu/covid-19-and-gender-equality/gender-impacts-health

4 https://eige.europa.eu/covid-19-and-gender-equality/unpaid-care-and-housework

5 https://eige.europa.eu/covid-19-and-gender-equality/economic-hardship-and-gender

6 https://eige.europa.eu/covid-19-and-gender-equality/gender-based-violence

7 https://eige.europa.eu/covid-19-and-gender-equality/people-vulnerable-situations

8 http://www.inmujer.gob.es/diseno/novedades/IMPACTO_DE_GENERO_DEL_COVID_19_(uv).pdf

1. Consecuencias da enfermidade sobre a saúde das persoas, en particular as dedicadas aos coidados

Un primeiro achegamento á pandemia, atendendo ás consecuencias da enfermidade analizadas con perspectiva de xénero, obriga a considerar o sexo das vítimas. Aínda que os datos estatísticos oficiais non sexan nin definitivos, nin completamente fiables, dado que non se realizou o test a toda a poboación (nin en España, nin no resto do mundo), apúntanse dúas tendencias: hai máis persoas falecidas do sexo masculino, o que se adoita xustificar en que os homes padecen máis enfermidades pulmonares e cardíacas intercurrentes debido ao maior hábito tabáquico; mentres que hai máis persoas contaxiadas do sexo feminino, o que se adoita xustificar en que as mulleres se atopan en primeira liña de loita.

Débense analizar estas diferenzas por sexo para non volver caer no erro de procurar un medicamento só en función dun sexo que, historicamente, foi o masculino. Os ensaios clínicos ata non hai moito, víñanse realizando con grupos de poboación integrados só por homes, como aconteceu coa maioría dos antinflamatorios ao uso, co argumento de non incluír ás mulleres para protexer a súa fertilidade, ou porque os seus cambios hormonais alterarían os resultados. Tamén ata hai pouco, se elaboraron os protocolos médicos considerando só aos homes (é coñecido o caso do infarto cuxos protocolos só consideraban os síntomas do infarto en homes, aínda que son diferentes os síntomas en mulleres).

Detectar os diferentes efectos da enfermidade sobre a saúde dos homes e das mulleres, é o paso fundamental para abordar a emerxencia sanitaria nos diferentes individuos e comunidades. E tamén, é a base dunha política de saúde en igualdade.

A investigación médica e os servizos de saúde deben avaliar o impacto nos dous sexos (factores biolóxicos) e nos roles de xénero (factores sociais), no canto ás diferenzas de saúde existentes entre mulleres e homes, para servir mellor ás necesidades de saúde das persoas individuais. Tamén se chamou a atención sobre a necesidade de incrementar a presenza das mulleres na gobernanza da saúde, nos órganos de decisión e nos equipos de investigación.

O día 28 de maio, Día Internacional da Acción pola Saúde das Mulleres, a institución da Valedora do Pobo emitiu un comunicado destacando que, por mor desas diferenzas biolóxicas e sociais, a pandemia que sufrimos sacou á luz necesidades específicas da saúde das mulleres, como a situación de embarazadas, parturientas ou lactantes contaxiadas ou en risco de contaxio, e a súa incidencia na saúde do feto ou recentemente nado; as dificultades de denuncia da violencia contra as mulleres; os delitos sexuais en rede contra as mulleres; a conciliación nunha contorna de confinamento e a tensión adicional que trae consigo; a diminución de recursos económicos en sectores feminizados, xa de seu economicamente febles, como as empregadas de fogar ou camareiras de hotel; ou a prevención da saúde en profesións feminizadas en primeira liña de loita contra a pandemia como médicas, sanitarias, coidadoras ou limpadoras.

Outro aspecto relevante desde a perspectiva da saúde está relacionado coas mulleres embarazadas, parturientas ou en estado de lactación. Aquí hai dous aspectos que hai que considerar.

Dunha banda, o risco que afecta a todas estas mulleres, e ao mesmo tempo, ao feto ou ao recentemente nado, cando acoden a servizos hospitalarios para exames prenatais, para o parto ou para a estancia post-parto, en especial se os hospitais están saturados a consecuencia de doentes con COVID-19. Doutra, as especialidades requiridas para o tratamento das embarazadas, parturientas ou en estado de lactación que xa estiveran contaxiadas de COVID-19, e máis o risco de poder contaxiar ao recentemente nado.

Máis ca nunca, nesta situación de pandemia débense atender as recomendacións das autoridades sanitarias. A súa difusión é necesaria para o coñecemento das mulleres concernidas, as súas parellas e familias, actuando como un elemento de tranquilidade.

A Valedora do Pobo de Galicia, consciente da incerteza que aínda hai sobre a transmisión do coronavirus, e coetaneamente coa declaración de pandemia pola OMS, deu publicidade á guía coas pautas a seguir elaborada polo Ministerio de Sanidade, de acordo coas recomendacións da propia OMS: "Manexo da muller embarazada e o recentemente nado con COVID-19".

Recibimos tamén queixas en relación cos diferentes criterios para permitir ou non o acompañamento durante o parto. Pedimos informe á Consellería de Sanidade, que contestou no sentido de que logo de recibir a nosa solicitude procederon a comezar os trámites para a redacción dun protocolo consultando coa Asociación de Matronas (unha das entidades asinante dunha das queixas).

A elevada porcentaxe de contaxio feminino atopa unha das súas causas -quizais non sexa a única, pero sen dúbida é moi relevante- en que son mulleres as que están, maioritariamente, na primeira liña de loita contra a enfermidade. Aí atopamos colectivos profesionais altamente feminizados onde o contaxio se produce polo contacto persoal, propio do traballo de coidados que é realizado maiormente por mulleres. Pois o sector da sanidade está feminizado a todos os niveis (médicas, enfermeiras ou auxiliares), como tamén o están o sector da dependencia (tanto a atención domiciliaria, como en residencias de maiores), o coidado de nenos, o emprego no fogar e o sector de limpeza.

Todos estes traballadores, como se dixo na súa maioría mulleres, van estar en contacto con persoas contaxiadas en maior medida que outros sectores profesionais. Aquí nos atopamos cunha consecuencia da segregación profesional entre os sexos (as chamadas paredes de cristal). Segregación profesional determinante dunhas condicións de emprego e traballo inferiores ás doutros sectores profesionais masculinizados, onde os empregos son máis seguros, as retribucións mais altas e, en xeral, son mellores as condicións de traballo. Paradoxalmente, as profesións de coidado se erixen como as máis necesarias nestes momentos para o tratamento de persoas enfermas e a contención da enfermidade.

Á vista destas consideracións, hai un crecente consenso social e institucional na necesidade de atribuír maior valor ao traballo de coidados en todas as súas variantes. Un consenso que roza a unanimidade

cando a opinión emana de organismos de igualdade, pois se trata dun chamamento que atopamos en ONU Mulleres, o EIGE, ou no Instituto de la Mujer.

Os desafíos crecentes aos que se enfrontan as persoas dedicadas ao traballo de coidados, deben conducir a unha mellora do seu recoñecemento social que debera traer aparellado unha mellora das súas condicións de traballo, con empregos máis estables e mellor remunerados en termos comparativos con outros de igual valor.

A preocupación por este colectivo foi o motor de diversas actuacións da Valedora do Pobo baixo a idea de "coidar a quen nos coidan". Neste sentido, as inquedanzas relativas á ausencia de equipos de protección e de probas PCR, foron comunicadas á Valedora desde o momento inicial da declaración do estado de alarma. Tramitamos as queixas e iniciamos investigacións de oficio para abordar a cuestión exposta en relación co persoal sanitario, socio-sanitario e de axuda no fogar. En caso de denuncia de ausencia de EPIS en empresas privadas, informamos ás persoas denunciantes sobre a posibilidade de poñer os feitos en coñecemento da Inspección de Traballo. Contactamos tamén co Defensor del Pueblo, á vista de que a normativa emanada do Estado establecía condicións relativas ao manexo do material sanitario.

2. Consecuencias do confinamento e medidas acordadas para combater a enfermidade sobre os dereitos con maior dimensión de xénero

Fronte á situación de pandemia, os poderes públicos reaccionaron con medidas diversas, o que nos conduce a analizar como esas medidas -en particular de confinamento-, afectaron ás mulleres de xeito diferente ca aos homes. Baixo esta perspectiva de achegamento, hai dous temas estrela: dun lado, o incremento das necesidades de conciliación atendendo ao peche das gardarías, colexios e, en xeral, centros educativos, así como pola reagrupación en moitos casos dos pais maiores nos domicilios dos seus fillos; doutro lado, o illamento ao cal se atopan sometidas as vítimas de violencia de xénero, dificultando as medidas para combatela.

A cuestión da conciliación e a corresponsabilidade mereceu atención lexislativa a nivel estatal. A estes efectos, o RDL 8/2020 adoptou dúas medidas sobre as cales convén realizar algúns apuntamentos.

A primeira medida é a preferencia do traballo a distancia, obrigando á empresa a "adoptar as medidas oportunas si iso é técnica e razoablemente posible e si o esforzo de adaptación necesario resulta proporcionado", e á persoa traballadora a aceptalo.

Pero o tele-traballo non ten máis regulación específica que a dun Acordo Marco Europeo de 2002, que nin sequera é de obrigatoria transposición, e o traballo a distancia está escasamente regulado no Estatuto dos Traballadores, artigo 13.

Tan escasa regulación non axuda á súa implantación e, en todo caso, unha futura regulación esixe ser abordada con perspectiva de xénero, con propostas de mellora para favorecer a corresponsabilidade

e corrección das desvantaxes que se asocian ao tele-traballo como a dificultade de desconectar, ou a existencia de controis abusivos sobre a actividade laboral. Se non aplicamos a perspectiva de xénero, a futura regulación do tele-traballo pódeo converter nunha forma de potenciar as desigualdades.

A outra medida recollida no RDL 8/2020, que se titula como Plan Mecuida (art. 6), é o recoñecemento dun dereito da persoa traballadora á reordenación/redución da xornada de traballo cando o seu cónxuxe, parella ou familiar da persoa traballadora padeza o COVID-19, estivese en centros educativos ou de coidado que teñan que pechar por causa do COVID-19, ou cando a persoa que coidaba ao cónxuxe, parella ou familiar non puidese seguir facéndoo por causa do COVID-19.

Pero a redución de xornada trae consigo a redución do salario, e sen que haxa unha prestación social que cubra a diferenza. Si resulta moi positiva a potenciación do dereito á presenza ao permitir a reordenación, non só da xornada senón tamén o cambio de centro de traballo, de funcións, de forma de prestación do traballo, incluíndo a prestación de traballo a distancia, ou calquera outro cambio de condicións que estivese dispoñible na empresa, ou puidese implantarse de modo razoable e proporcionado.

Seguramente consciente de que estes dereitos de conciliación adoitan dexenerar nun exercicio feminino, a norma, con boa intención, invoca a corresponsabilidade o cal permite explicar a exclusión dos parentes por agnación (aínda que a exclusión pode ter o efecto perverso de que a muller traballadora abandone o traballo para coidalos), pero máis aló, non é doado concluír como se pode implementar a corresponsabilidade, si non é a conta de violentar a privacidade do matrimonio, parella ou familia.

Non parece que estas normas, se non van acompañadas de reformas profundas na regulación do tele-traballo, ou dunha mellora da cobertura económica dos dereitos de conciliación das persoas traballadoras, ou en xeral da rede de coidados, sexan suficientes para evitar o risco sobre o cal están a alertar todos os organismos de igualdade: que os estereotipos de xénero, no canto de desmantelarse, se reforcen nesta situación de pandemia, a través dunha maior dedicación das mulleres aos labores de coidado dentro dos matrimonios, as parellas e as familias.

Tramitáronse varias queixas por excluír da prórroga, ata o 30 de decembro de 2020, dos contratos de investigación, que concluían o 30 de xuño, a catro persoas -tres mulleres e un home-, que tiveron permisos de maternidade/paternidade. Denuncian na queixa que tiñan a garantía de participar na convocatoria de contratos da modalidade B nas mesmas condicións que o resto dos candidatos e que iso xa non vai ser así.

Un aspecto vinculado á vida das familias que se viu alterado pola situación de confinamento, foi en relación co cumprimento do réxime de custodia e visitas de menores en matrimonios separados ou divorciados, ou parellas rotas.

A inquietude foi canalizada por varios centros de información da muller e proviña de nais preocupadas polo risco de contaxio derivado da entrega dos menores, e á súa vez o temor, si non os entregan, de ser

denunciadas por incumprimento. Sendo necesario incidir sobre competencias estatais para resolver a cuestión, a Valedoría dirixiuse ao Defensor del Pueblo solicitando que se valorase a conveniencia de iniciar unha actuación de oficio.

"Todos enfrontámonos a importantes riscos psicolóxicos debido ao illamento ou a corentena, pero as muller e ás veces tamén os nenos en domicilios non seguros, viven unha situación particularmente delicada", afirmou Evelyn Regner, presidenta da Comisión de Dereitos da Muller do Parlamento Europeo, o 7 de abril nunha rolda de prensa e engadiu: "debemos prestar atención a esta cuestión e ampliar as medidas para atallar a violencia contra as mulleres".

A situación das mulleres que sofren violencia de xénero é alarmante pois estiveron atrapadas cos seus agresores, e previsiblemente o seguirán estando. Hai mulleres que, pola súa situación económica vulnerable, se ven empuxadas a continuar cos seus agresores.

Atopámonos cunha cuestión sobre a que os organismos de igualdade a todos os niveis, manifestaron preocupación e que se viu corroborada no noso país polo incremento das denuncias. Os poderes públicos tentaron superar estas dificultades con medidas que facilitaban as denuncias de mulleres maltratadas (como a máscara-19).

Sobre esta cuestión na Valedoría do Pobo realizamos varias actuacións: unha moi temperá, no luns seguinte á declaración do estado de alarma, dirixiuse a comprobar a accesibilidade e atención dos centros de información á muller durante esa etapa; investigouse, e removéronse, certas dificultades xurdidas para solicitar axudas por violencia de xénero, dada a carencia de certificados dixitais e a imposibilidade de acudir aos servizos de maneira presencial; deuse publicidade ás medidas adoptadas polo Goberno de España para a protección das vítimas de violencia de xénero na situación actual de pandemia; e tamén se deu publicidade ás medidas adoptadas na mesma materia pola Secretaría Xeral de Igualdade da Xunta de Galicia.

Outras manifestacións de violencia de xénero seguramente se potenciarán tamén por mor da pandemia. Europol xa advertiu de que a delincuencia organizada está a adaptarse ás debilidades sistémicas das sociedades e dos poderes públicos, coa finalidade de reorganizar as rutas de tráfico de persoas e de atopar outras novas formas de atraer ás posibles vítimas, principalmente mulleres, para ser explotadas sexualmente, e nenas (tamén nenos) para pornografía infantil. Tamén se alerta sobre un previsible incremento dos ciberdelitos sexuais: o *grooming*, o *stalking*, a sextorsión, ou o *revenge porn*.

3. Consecuencias sociais, laborais e económicas derivadas da enfermidade e/ou das medidas para combatela

Hai un terceiro achegamento ás consecuencias da enfermidade e/ou das medidas para combatela, e pódese resumir en apenas dúas palabras: crise económica, que xa está aquí, pero os seus resultados aínda non se aprecian en todo o seu alcance e na cal tamén atopamos unha óptica de xénero.

Non é difícil identificar determinadas profesións feminizadas ás que afecta sobre maneira a crise económica. Pensemos na alta feminización do comercio, o turismo e a hostalaría. Nas súas últimas proxeccións, a OCDE prevé que o turismo teña unha redución de actividade do 70%, e iso impactará sobre maneira sobre as mulleres.

As empregadas de fogar son outro sector moi afectado ao que non sempre alcanzarán as axudas públicas. E é que a extensión do desemprego ás empregadas de fogar, encheu un baleiro longamente reclamado, pero as axudas non chegarán ao emprego do fogar non declarado.

A Valedoría do Pobo actuou, en concreto, en relación con outro sector feminizado: o sector marisqueiro galego. Unha actuación de oficio permitiu comprobar que a Consellería competente actuara en varios ámbitos: repartición de máscaras e outras medidas para preservar a saúde das persoas traballadoras; apertura de liñas de axuda económica; e control sobre os produtos para garantir o seu consumo.

En xeral, as mulleres ocupan traballos máis precarios e peor remunerados: son unha maioría moi elevada no traballo a tempo parcial (en España ao redor do 75%), e en moitos traballos de tempada fixos descontinuos (en Galicia, son maioría nas empresas conserveiras), e a porcentaxe de mulleres en empregos temporais é superior ao de homes. Previsiblemente, os empregos máis precarios sufrirán máis as consecuencias da crise económica, e de novo sobre iso atopamos alertas de todos os organismos de igualdade. Hai que estar atentos á evolución futura.

4. Situacións de multidiscriminación

Todas as anteriores achegas ás consecuencias do COVID-19, ou das medidas para combatelo, pódense ver complicados cando a muller afectada se atopa nunha situación de vulnerabilidade, pola concorrencia doutras causas de discriminación engadidas ao sexo/xénero.

Neste sentido, chamouse a atención sobre a situación de especial vulnerabilidade como consecuencia do COVID-19, na que se poden atopar determinados colectivos: mulleres e nenas refuxiadas, que poden ser máis facilmente captadas por redes de explotación sexual; mulleres en situación de prostitución que, para cubrir as súas necesidades vitais, acaso se vexan compelidas a relacións sexuais aínda con risco de contaxio...

As persoas maiores, un colectivo moi feminizado dada a maior lonxevidade das mulleres, ocupou a atención da Valedoría do Pobo. Recibimos queixas sobre a situación dalgunhas residencias de persoas maiores. Tramitámolas e iniciamos ademais unha investigación de oficio para coñecer con detalle a situación. En todos aqueles servizos que quedaron sometidos ás autoridades competentes sinaladas no Decreto do Estado de Alarma, trasladamos o asunto ao Defensor del Pueblo.

As persoas con discapacidade tamén ocuparon a atención da Valedoría do Pobo. Recibimos queixas de asociacións de persoas xordas, que se resolveron satisfactoriamente, pola falla dun servizo diario e as 24

horas de intérprete de lingua de signos, para a atención sanitaria das persoas xordas. Así como as carencias de accesibilidade para esas persoas á información necesaria para previr o contaxio do coronavirus. Difundimos unha comunicación sobre os dereitos das persoas con discapacidade na emerxencia sanitaria, na que resaltamos a importancia de manter un contacto permanente coas entidades de defensa deses dereitos, o que estamos a facer de forma frecuente.

As persoas en situación ou en risco de exclusión social son tamén un colectivo vulnerable, que se pode agravar no caso das mulleres ata o punto de poder falar dunha auténtica feminización da pobreza. Iniciamos unha investigación de oficio para que non se paralizasen os expedientes de tramitación das rendas de inclusión social, e para que se simplificasen os procesos para a admisión a trámite de novas solicitudes.

Igualmente, a Institución realizou un chamamento xa nos primeiros momentos do estado de alarma, alertando sobre a discriminación contra o pobo xitano no contexto da situación creada polo COVID-19.

Ademais, o 8 de abril, Día do Pobo Xitano, emitimos un comunicado sobre a necesidade de remover os prexuízos e de promover a inclusión plena contando coas mulleres, os homes, as nenas e os nenos xitanos.

Finalmente, a Valedoría do Pobo realizou diversas actuacións en relación con colectivos discriminados pola súa orientación sexual ou pola súa identidade de xénero. Así, emitiu un comunicado alertando sobre o risco de incremento de condutas LGTBI-fóbicas e, en particular, sobre a situación de illamento na que se atopan aquelas persoas a quen a súa familia non recoñece a súa identidade de xénero e que, polas circunstancias do COVID-19, están confinados con ela.

Tamén, despois dunha reunión virtual coa Asociación de Defensa dos Dereitos dos Menores Trans, deuse canle á inquietude de diversas asociacións de que, por causa da paralización dos prazos administrativos e xudiciais, os expedientes de cambio de sexo ante os rexistros civís, xa de seu lentos, demorasen aínda máis en prexuízo dos dereitos das persoas. Ao tratarse dunha cuestión de competencias estatais, a Valedora dirixiuse ao Defensor del Pueblo para que actuase ao efecto.

Unha pequena conclusión para rematar a exposición

Todo o anterior non pretende ser un elenco exhaustivo, senón simplemente, a título de exemplo da transcendencia da perspectiva de xénero para analizar a pandemia do COVID-19, e as consecuencias que xerou. Unicamente preténdese alertar sobre a necesidade de superar a situación ocasionada pola pandemia, avanzando nunha maior igualdade de xénero e sen que haxa retroceso.

Resulta oportuno lembrar, no remate, a Simone de Beauvoir, cando dixo: “Non esquezades xamais que bastará unha crise política, económica ou relixiosa, para que os dereitos das mulleres volvan ser cuestionados. Estes dereitos nunca se dan por adquiridos, debedes permanecer vixiantes toda a vosa vida”.

6

O rol de xénero como agravante penal

María Belén Rubido de la Torre

Maxistrada do Xulgado do Penal nº4 de Pontevedra,
especializado en violencia de xénero

A introdución da agravante de xénero é, quizais, unha das reformas que menos repercusión práctica tivo en inicio no noso Dereito Penal tras a introdución pola LO 1/2015 de 30 de marzo, de moitos dos postulados do Convenio de Istambul. Con todo, introduce unha verdadeira revolución en canto que amplía a protección á muller do estrito ámbito doméstico á xeneralidade dos delitos.

Tal e como se nos pedía aos estados asinantes do Convenio e como era unha esixencia de pura xustiza material. E digo, quizais, porque houbo un profundo debate sobre como habería de interpretarse esta circunstancia agravante no conxunto do Dereito Penal español, comoincardinala sobre todo, e en relación co conxunto de delitos que xa veñen regulados especificamente na LO 1/2004 da Lei Integral contra a Violencia sobre a Muller e consolidados no noso Código Penal desde entón. E tamén, a súa especificidade en relación con outras agravantes xenéricas como é o delito cometido "por razón do sexo ou por razón de parentesco".

Esta agravante explícase na exposición de motivos da Lei Orgánica 1/2015 do seguinte modo: "A razón para iso (para agravar a pena) é que o xénero, entendido de conformidade co Convenionº 210 do Consello de Europa sobre prevención e loita contra a violencia contra as mulleres e a violencia doméstica, aprobado en Istambul polo Comité de Ministros do Consello de Europa o 7 de abril de 2011, como *os papeis, comportamentos ou actividades e atribucións socialmente construídos que unha sociedade concreta considera propios de mulleres ou de homes*, poden constituír un fundamento de accións discriminatorias diferente do que abarca a referencia ao sexo".

Tamén se prevé no Convenio de Istambul do 11 de maio de 2011, ratificado por España o 18 de marzo de 2014 (BOE 06/06/2014) e por tanto, que forma parte do noso Dereito, no seu art. 3 apartado d), defínese como "violencia contra a muller por razóns

de xénero, toda violencia contra unha muller porque é unha muller ou que afecte as mulleres de maneira desproporcionada".

É revelador que esta nova circunstancia agravante apareza regulada no artigo 22 do Código Penal, que é coñecido como as agravantes por "razóns de odio" e que poden ser aplicables a calquera delito, por canto se entende máis grave se o delito cométese "por motivos racistas, antisemitas ou outra clase de discriminación referente á ideoloxía, relixión ou crenzas da vítima, a etnia, raza ou nación á que pertenza, o seu sexo, orientación ou identidade sexual, razóns de xénero, a enfermidade que padeza ou a súa discapacidade."

É fundamental para saber que se entende por "razóns de xénero" recorrer ao noso Tribunal Supremo, concretamente a sentenza STS, Penal sección 1 do 19 de novembro de 2018 (ROJ: STS 3757/2018-ECLI:ES:TS:2018:3757) na que se nos expón con toda claridade o fundamento desta agravante. Cita esta sentenza, e creo que é a clave para interpretar esta agravante, que esta violencia sobre as mulleres debe construírse sobre a base do artigo 43, novamente, do Convenio de Istambul, cando di que "os delitos previstos no presente Convenio sancionaranse con independencia da relación existente entre a vítima e o autor do delito".

É dicir, o relevante non é que o agresor e a vítima sexan ou fosen esposos, ou parella, ou noivos. Non. O esencial para que poida ser de aplicación da agravante é que o delito sexa cometido polo "rol" que a sociedade atribúe ás mulleres. Por "ser muller". Única e exclusivamente. Porque unha muller ha de cumprir cunhas regras preestablecidas de sometemento, e no caso de non facelo, merece ser castigada, polo que o delito cometido por "razón de xénero" pretende perpetuar o rol de xénero (discriminatorio) da muller pola forza, a través da comisión do delito, a forma máis grave de transgredir a orde xurídica. Para deixar moi claro por parte do agresor ante ela e ante todos que está por encima, que é superior, que a muller ha de someterse. Durante a súa relación e mesmo polo resto da súa vida.

Pero a sentenza ditada recentemente por un xurado do País Vasco dá un paso máis: procede á aplicación da agravante de xénero non por un acto delituoso contra unha muller, senón por unha agresión con resultado de morte a un home. Porque a razón (se é que existe algunha razón en tal despropósito) da agresión está en que unha muller non pode, ao terminar a súa relación sentimental cun home, relacionarse con outros, e se así o fixese, non só ela senón as persoas que potencialmente poderían formar parte da súa vida, serán agredidas.

E este foi o caso. Un home é agredido por outro polo mero feito de relacionarse cunha muller que é "propiedade" doutro. Ademais foi agredido da forma máis salvaxe: arrebatándolle a vida. Porque no caso desta sentenza, aínda que non é firme, abre paso a unha interpretación ampla da agravante de xénero a unha persoa que non é a muller, senón as persoas que se relacionan con ela. Sendo algo novedoso, pero entendo en casos como este, xustificado. Porque un home novo, Asier, de tan só 28

anos, estaba na Semana Grande donostiarra e o seu delito foi charlar cunha moza no exterior dun bar da parte vella.

Na sentenza, déixase constancia que o acusado lle dixo á súa ex parella que se saía con outro mozo "o atacaría para impedir que establecese unha relación sentimental con outra parella". Esta muller trataba de continuar coa súa vida, e neste caso Asier tan só por establecer unha conversación con esta muller, é golpeado polo ex noivo da nova, tras o cal caeu ao chan, falecendo tras dous meses en coma. Porque a muller non está soa no mundo, está rodeada de persoas que poden verse danadas pola violencia exercida contra elas.

De infausto recordo na mente de todos están as nais que son sobreviventes á morte dos seus fillos e fillas a mans do maltratador, utilizando esta forma tanruín e cruel de danar facéndoo contra os seus descendentes. Así se introduciu como vítimas directas da violencia sobre a muller, aos fillos ou fillas ou menores conviventes coa muller que é tamén vítima (por canto que a unha muller non só se lle pode danar directamente, senón tamén co dano á súa prole).

Pois ben, con esta nova interpretación dáse entrada á posibilidade de protexer ás persoas da contorna da vítima, que entran/permanecen na súa vida tras a situación de violencia vivida. Unha muller vítima de violencia polo feito de considerala muller e por tanto e por definición sometida á superioridade do home, pode saír deste círculo de violencia. Pode ser valente e denunciar. Pero iso non significa que o home que a tivo sometida, renuncie a intervir na súa vida, en condicionala, en volver sometela unha e outra vez a cada paso que ela pretenda dar, para afastarse do seu maltratador.

Ao impedir que esta muller refaga a súa vida, interpoñéndose entre ela e as persoas que a acompañan nese traxecto viario, pretende perpetuar o illamento, que é unha das pezas psicolóxicas máis efectivas de control sobre a muller: que se sinta soa. Que non poida refacer a súa vida. Que faga o que faga, estea con quen estea, sempre o control da persoa que a someteu durante a súa vida anterior seguirá alí, para sempre, facéndolle vivir unha cadea perpetua de violencia. Porque todos os que están con ela poden estar en perigo.

Non pode haber maior sometemento que o impedir, de facto, que unha muller vítima de violencia poida volver vivir. Non hai un sentimento de superioridade máis potente que o saber que nunca a vítima sairá do seu control, e que o maltratador fará todo o posible para que a vítima non "teña vida" fóra da súa relación con el. Que non lle quede máis remedio que renunciar a vivir, senón directamente, cortándolle toda posibilidade de reeditarse nunha nova vida á marxe do seu agresor.

Di a sentenza que "co ataque perpetrado contra Asier", o procesado "cumpriu o seu previo aviso" e converteu á muller "en responsable da morte, ao non se cinguir á súa vontade e desexo posesivo respecto dela" e "desta forma, matou a Asier Niebla converténdoo en vítima por razóns de xénero do dominio exercido contra a súa ex moza", e deste xeito "volveu exercer o seu dominio sobre ela, coartando gra-

vemente a súa liberdade, xa que matou a Asier e impediuirremisiblemente a súa relación con el, pois destruíu a vida da persoa coa que libremente decidira iniciar unha relación sentimental".

E isto lévame a pensar no certo da afirmación de tantos estudosos de que o machismo é un prexuízo para o global da sociedade. E o axioma tan repetido de que "todos deberiamos ser feministas" como moi ben explica no seu ensaio mundialmente coñecido a autora, Chimamanda Ngozi Adichie, faise imprescindible. Porque sen esta visión, sen xerar a implicación de todas, pero tamén de todos, non poderemos avanzar.

Por iso, a extensión tan interesante do ámbito da aplicación da agravante de xénero aos delitos cometidos non só contra a muller ou contra os seus fillos, senón tamén contra outras persoas (incluídos outros homes) nese efecto expansivo, de "bomba de acio" que ten a violencia sobre a muller, debe ser resaltada. Porque se Asier morreu é porque tratou de aproximarse a unha muller que, polo mero feito de selo, non ten dereito a refacer a súa vida sen risco non só para ela senón para todos os que a rodean. Porque na violencia contra a muller non só se lesiona á vítima muller, aos seus fillos, aos seus familiares, senón a todos e cada un de nós.

É intolerable que se cometan delitos "por sentirse superior" ás mulleres, por demostrar con estes actos delituosos que é inferior, que estarás sempre sometida, que fagas o que fagas non escaparás ao seu control. Como dicía Chimamanda Ngozi Adichie, "a cultura non fai á xente. A xente fai a cultura", e nós debemos igualmente "facer" da nosa cultura un lugar onde unha muller poida refacer a súa vida en liberdade e con seguridade. E que todos e todas as que estamos ao seu arredor, esteamos seguros de que serán castigados con maior severidade aqueles que quebrantan este lexítimo dereito, para que entre todos rompamos ese círculo de violencia.

7

“Quero dicirlle á miña filla todos os días, non só o 11 de febreiro, que se ela quere pode voar tan alto como para chegar á lúa nunha nave espacial deseñada por ela”

Patricia Iglesias Rey

Letrada no Consello de Contas de Galicia.
Coordinadora galega da Asociación de Mujeres en el Sector Público (AMSP)

A sentenza do Xulgado Central Contencioso Administrativo nº 2 de 21 de xaneiro de 2021, estima que a científica María de la Fuente Freire sufriu discriminación indirecta por razón de xénero na avaliación da súa traxectoria científica.

Este artigo escrito para “Falemos de Feminismo” da Valedora do Pobo de Galicia no Día Internacional da Muller e a Nena na Ciencia, está dedicada á miña gran amiga María de la Fuente Freire, muller, científica e nai.

Sobra dicir que a carreira científica é unha carreira de obstáculos para calquera, pero especialmente para as mulleres. A cuestión non é como tan poucas mulleres conseguen atopar un lugar profesional na ciencia, senón como esas poucas o conseguiron a pesar das enormes dificultades que tiveron que afrontar. As mulleres que o conseguen fano porque son con frecuencia mellores que os seus equivalentes masculinos e, probablemente, porque traballaron máis horas e fixeron máis sacrificios que eles, ao ter que combinar o profesional co persoal. Pero ninguén tería que verse obrigado a elixir entre a vida persoal e o traballo, e as mulleres investigadoras son sometidas a esta disxuntiva todo o tempo. De feito, a principal queixa das mulleres na ciencia, é unha e outra vez a absoluta falta de conciliación entre a vida laboral e familiar. Todo parece feito a medida para deixalas atrás.

As desigualdades existentes entre homes e mulleres son particularmente acusadas no sector da investigación. As mulleres van abandonando paulatinamente a carreira profesional, o que se coñece como a tubeira que gotea, e ademais, o acceso aos niveis

máis altos da carreira está limitado en base ao ben coñecido “teito de cristal”, definido pola escasa presenza de mulleres que accede a postos de responsabilidade e que ten, como efecto espello, as súas bases nos chamados “cimentos pegañentos” das institucións. A falta de mulleres en comités de avaliación, órganos de decisión, foros de persoas expertas, etc., fai que esta situación de desigualdade, lonxe de corrixirse, se perpetúe.

A carreira investigadora é unha carreira de fondo que presenta moitos obstáculos, principalmente en España e Galicia, debido á precarización do sector, non só en canto a salarios, senón tamén respecto a unha alta temporalidade, de maneira que o persoal investigador encadea contratos temporais, o que leva consigo altas doses de incerteza e inestabilidade. O persoal investigador está suxeito a numerosas avaliacións para poder continuar concatenando contratos e desenvolvendo a súa actividade.

O efecto negativo da temporalidade e avaliación continua da actividade investigadora e produción científica para poder desenvolverse profesionalmente, impacta principalmente nas mulleres. A maternidade, xestación, parto e lactación, son as principais causas polas que as mulleres interrompen a súa actividade profesional. Ao facer unha pausa na actividade científica, debido a estas circunstancias, e a consecuente diminución na produtividade durante eses períodos, teñen un impacto directo na súa competitividade e no resultado das avaliacións.

Nas convocatorias en réxime de concorrencia competitiva para a incorporación de persoal investigador a universidades, centros de investigación e institutos de investigación sanitaria, xeralmente inclúense supostos de interrupción, que permiten ampliar o período de tempo para a avaliación de méritos, tipicamente durante un ano por cada fillo.

O problema atópase cando o que se avalía é a produtividade, en convocatorias de continuidade e promoción, ou para optar a financiación (por exemplo para proxectos de investigación ou incorporación de recursos humanos). Entre estas convocatorias, atópanse por exemplo a convocatoria Miguel Servet Tipo II do ISCIII, e a convocatoria para investigadores/as postdoutorais modalidade B da Xunta de Galicia. Avalían a produción científica e o rendemento profesional durante unha primeira etapa, mais non contemplan medidas correctoras para as investigadoras que teñen sido nais e incorrido en interrupcións, acorde aos dereitos laborais vixentes, valorándose ese tempo como tempo traballado, o que se traduce nunha perda de competitividade.

Gustaríame poñer negro sobre branco a gran loita de María de la Fuente a favor da igualdade das mulleres científicas. María, promoveu a campaña #ocientificaomadre, un movemento colectivo que deu lugar a cambios significativos en convocatorias nacionais e á inclusión de medidas no novo Real Decreto-Lei de medidas urxentes no ámbito da ciencia, a tecnoloxía, a innovación e a universidade, aprobado polo Consello de Ministros.

María de la Fuente é científica e responsable do Laboratorio de Nano-oncoloxía no Complexo Hospitalario Universitario de Santiago de Compostela (CHUS). Traballa en nanomedicina, na procura de terapias

máis efectivas e métodos de diagnóstico avanzados, facendo uso para iso da nanotecnoloxía. Despois de formarse en Galicia, e tras completar a súa formación no estranxeiro, retornou cun contrato financiado pola AECC no ano 2011, e no 2013 establece a Unidade de Nano-oncoloxía no Instituto de Investigación Sanitaria de Santiago de Compostela (IDIS) no marco do programa Miguel Servet (ISCIII-SERGAS).

Na actualidade, dirixe a un grupo de máis de nove persoas e a súa actividade céntrase no desenvolvemento de ideas innovadoras, baseadas na aplicación da nanotecnoloxía, para mellorar o diagnóstico e tratamento do cancro. É investigadora principal de varios proxectos de investigación, autora de artigos científicos publicados en revistas de alto impacto no seu campo de estudo, e inventora de cinco patentes. María é un diamante moi valioso!, que conviría coidar e con moito agarimo.

Fun testemuña en primeira persoa do que significou para María regresar á súa terra, supúxolle moitas renuncias a nivel profesional, pero tamén moitas vantaxes ao ter a sorte, non só de poder traballar no que lle gusta e preto dos seus, senón tamén coa esperanza de poder devolver á sociedade todo o investimento na súa educación e formación, en forma de coñecemento e tecnoloxía.

Cando retornou a Galicia, de sobras coñecía as dificultades polas que atravesa aquí a ciencia, incluíndo o gran esforzo que implica lograr financiamento para seguir investigando, xerando e transmitindo coñecemento para o beneficio último da sociedade. Outra das grandes dificultades que se atopou, foi a precariedade laboral; os investigadores sanitarios, por exemplo, seguen (sen conseguilo) demandando estabilidade laboral e que se defina a súa carreira profesional, sen deixar lugar á improvisación. As mulleres son sempre as máis prexudicadas neste escenario.

Tras volver a Galicia, accedeu ao programa Miguel Servet do Instituto Sanitario Carlos III (ISCIII), para incorporación de investigadores ao Sistema Nacional de Saúde (SNS), no seu caso ao Servizo Galego de Saúde (SERGAS). Estes son contratos, para quen non os coñeza, que se obteñen en convocatorias de concorrencia competitiva, e supoñen un gran paso na traxectoria profesional pois lles permiten traballar nunha contorna onde os pacientes están sempre no centro das investigacións, e de xeito conxunto con outros profesionais sanitarios. Achegan ademais independencia científica, ofrecendo a oportunidade de liderar as súas propias liñas de investigación e formar equipos. Tras un primeiro contrato de cinco anos, o seu desempeño profesional é avaliado de novo, para dar continuidade a través dun segundo contrato Miguel Servet Tipo II.

En convocatorias anteriores, a través desta avaliación, estas clasificábanse en dúas categorías, unha delas considerada de excelencia que é a que tiña María. Foi neste momento, ao ser avaliada polo seu desempeño profesional, cando se topou cunha realidade ata entón descoñecida para ela: estaba a ser discriminada e penalizada, por ser nai dúas veces durante este primeiro contrato! María tiña que, necesariamente, concorrer á avaliación para acceder ao contrato de continuidade, en condicións de desigualdade manifesta, pois a convocatoria non contemplaba ningún suposto de interrupción, presumindo por tanto que María estivera traballando e xerando méritos durante estes 13 meses que realmente estivo de baixa maternal.

María padeceu discriminación indirecta por razón de xénero, e viuse obrigada a xudicializar o seu caso, e coma se os astros se xuntaran coa conmemoración do Día Internacional da Muller e a Ciencia, fai dúas semanas notificáronlle que gañara o xuízo logo de dous anos de loita.

A sentenza do Xulgado Central Contencioso Administrativo nº 2 de Madrid, de 21 de xaneiro de 2021, incorpora un marco positivo para avanzar en igualdade no ámbito da investigación e da ciencia. Estima que a científica demandante sufriu discriminación indirecta por razón de xénero, ao concorrer á convocatoria Miguel Servet Tipo II, no ano 2017, convocada polo ISCIII, na que se valoraban os méritos logrados durante o contrato Miguel Servet Tipo I previo, de duración de cinco anos, pero na que non se incluían supostos de interrupción, non se aplicaban medidas correctoras nin, no caso de persoas con contratos prorrogados, se valoraban os méritos que puidesen adquirir durante o tempo engadido.

A sentenza non ofrece lugar a interpretacións xurídicas: produciuse unha diferenza entre aquelas persoas investigadoras que puideron dedicar os cinco anos do seu primeiro contrato a completar os méritos do seu currículo, daqueloutras, como a da demandante, que no mesmo período interrompeu o contrato por razón da súa dobre maternidade.

De forma categórica a sentenza establece que "non se trataba de alterar as bases desta convocatoria, nin alterar o principio de igualdade de trato do resto dos/as candidatos/as, senón de interpretalas de conformidade cos disposto no artigo 8 a) Lei 38/2003, de 17 de novembro, xeral de subvencións, a fin de respectar o principio de igualdade e non discriminación".

O non facelo así no caso de María, que interrompeu a súa actividade por circunstancias ligadas á súa condición de muller, deu lugar a unha discriminación indirecta por razón de sexo que contempla o artigo 6.2 da Lei Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, de igualdade efectiva de mulleres e homes, que dispón que se considera como tal a situación en que unha disposición, criterio ou práctica, aparentemente neutros, pon a persoas dun sexo en desvantaxe particular con respecto a persoas do outro.

A partires da sentenza do Xulgado Central Contencioso Administrativo nº 2 de Madrid, de 21 de xaneiro de 2021, todos os organismos de investigación, estatais ou autonómicos, que realicen avaliacións de traxectorias científicas en réxime de concorrencia competitiva, estarán obrigados pola sentenza, e tamén por decencia pública e pola reputación das institucións públicas, a establecer medidas correctoras en convocatorias de contratos de investigadoras, o que sen dúbida marcará un antes e un despois na loita de xénero en prol das mulleres científicas e nais.

Anímovos a todas e todos os que leades esta entrada a non tolerar condutas que impidan que as mulleres exerzamos libremente as nosas profesións e non nos deixen avanzar e progresar. A denunciar estas condutas publicamente, sen temor a ser xulgadas nin a posibles represalias, e a avanzar cara unha sociedade máis igualitaria.

E por último, e xa para concluír, gustaríame facelo cun extracto dun artigo de Rosalía de Castro. Muller, referente, transgresora: “No fondo, con todo, o meu corazón é bo, pero non acato os mandatos dos meus iguais e creo que a súa feitura é igual á miña feitura, e que a súa carne é igual á miña carne. Eu son libre. Nada pode conter a marcha dos meus pensamentos, e eles son a lei que rexe o meu destino”.

8

Da fibromialxia ou a *enfermidade invisible* do xénero feminino

Lara M. Munín Sánchez

Doutora en Dereito. Profesora contratada da UDC. Xuíza substituta

O 12 de maio foi declarado desde 1993 como o Día Mundial da Fibromialxia. Precisamente con motivo desta data, quixera lembrar especialmente nestas liñas a todas aquelas mulleres que se ven obrigadas a afrontar unha xornada laboral tras pasar unha noite máis, de entre outras moitas, sen durmir nin descansar o suficiente, que se senten profundamente cansas; pero non por un exceso de actividade, senón por cargar cun esgotamento acumulado que parece non ter fin e de sentir de forma constante e recorrente rixidez na maior parte do corpo e unha dor que xa forma parte do seu día a día. Ás veces, moitas delas, suman a estes padecementos o adormecemento e formigueo en mans e pés e mesmo, un atordamento que lles provoca faltas de memoria e imposibilidade de concentrarse. Por suposto, consecuencia de todo iso, é tamén o permanente sentimento de tristeza e desánimo ou, na maioría dos casos, a aparición de a ansiedade e a depresión.

Esta é a realidade diaria de moitas mulleres no noso país. E digo mulleres, porque a fibromialxia é, en efecto, unha enfermidade que afecta moi especialmente ao sexo feminino. As principais estatísticas publicadas respecto diso, coinciden en destacar que a proporción no padecemento da fibromialxia entre mulleres e homes é de vinte a un, e que dos casos diagnosticados ata un 80% dos afectados son mulleres. Ademais, trátase dunha doenza que alcanza en gran medida a unha franxa de idade que ten maiores dificultades para acceder ao emprego ou manterse neles, o que leva que, ao que xa de seu comporta padecer esta enfermidade, haberá que engadir a consecuente angustia ante o temor de perder o traballo.

En moitos casos, nas fases máis iniciais da súa manifestación, tende a confundirse con outros padecementos, de modo que non é estraño que as afectadas recorran simplemente a pedir unha baixa ou declaración de incapacidade temporal que, na

maioría das ocasións, non adoita expor maior dificultade para o seu recoñecemento. Aínda que en base tan só a algunha ou algunhas das súas manifestacións máis comúns, especialmente de tipo muscular, vertixe ou similares, sempre que interfiran no desempeño das súas tarefas e sigan baixo tratamento médico (tal e como esixe o art. 169 de a Lei Xeral da Seguridade Social). Esta última esixencia explica que se tramiten moitas altas cando desaparece a fase máis aguda, e mantensetan só medicación para a dor e/ou a inflamación e sesións de fisioterapia ou similar, pois o criterio xurisprudencial máis común é o da compatibilidade da alta médica e a aptitude para o traballo, cun posible tratamento ambulatorio e/ou rehabilitador, sobre todo, en períodos de agudización da sintomatoloxía, sempre que permita a recuperación máis completa da capacidade para o traballo (así, sentenza TSX Galicia 18 marzo 2011, Rec. 4200/07).

En realidade, como se adoita comprobar, trátase só de pequenos parches, porque tristemente a fibromialxia, como enfermidade crónica que é, mantense ao longo da vida da persoa que a padece. E podemos dar por feito que, en todos os casos, volverá manifestarse con maior ou menor frecuencia mediante brotes de moi diversa intensidade. Comeza entón, a segunda parte da historia de moitas destas mulleres: un longo periplo de consultas, baixas, altas, novas consultas e, en suma, un paseo de ida e volta por médicos das máis diversas especialidades. Ata que finalmente, se hai sorte -se é que se pode dicir así-, chegará o diagnóstico da enfermidade e, dependendo precisamente da frecuencia con que os seus síntomas se reiteren e da entidade deles, xurdirá a necesidade de exporse a opción polo recoñecemento dunha incapacidade permanente.

Por estraño que poida parecer, a fibromialxia en si, a pesar do incapacitante que poida chegar a ser para quen a padece, non sempre é considerada xuridicamente como tal. Afortunadamente e grazas aos avances non só médicos, senón tamén xurídicos, unha vez recoñecida e identificada a fibromialxia pola Organización Mundial da Saúde (desde 1993), foron desaparecendo progresivamente as resolucións, administrativas e xudiciais, que negaban transcendencia incapacitante ao que se seguía cualificando, mesmo entrada a década do 2000, como carente de causa orgánica acreditada. Que precisamente, polas dificultades para a súa obxectivación, entendíase ou, polo menos deixábase entrever, que se consideraba como simulada.

Na actualidade, aínda que o criterio mudou a medida que tecnicamente aparecen medios que permiten a acreditación desta doenza e a súa medición con maior grao de obxectividade, o certo é que iso non implica que a súa consideración como determinante dunha incapacidade sexa algo automático, nin tampouco sinxelo. Podería mesmo seguir afirmándose que o recoñecemento da incapacidade é algo excepcional, precisamente pola peculiaridade da forma en que a fibromialxia se manifesta.

Así, queda xa descartada case desde o inicio na maioría dos casos a incapacidade absoluta, que queda relegada a supostos de intensidade moi severa. Para iso, aténdese ao dato obxectivo comunmente coñecido dos puntos dolorosos á presión ou “puntos gatillo”, partindo polo xeral de 15, sempre que

na maioría dos casos a fibromialxia sexa unha das múltiples patoloxías concorrentes. Todas elas de certa gravidade ou que por si soa sexa de tal entidade, por exemplo, os 18 sobre 18 puntos gatillos e con manifestacións ou brotes tan continuados como para entender que inhabilitan para desempeñar toda profesión ou oficio cun mínimo de eficacia.

Poden citarse casos que quedan fóra de toda dúbida como a fibromialxia acompañada dalgún transtorno depresivo ou ansiedade grave (sentenza TSJ Asturias 5 outubro de 2001, AS 2001/3931; e sentenza TSJ Cantabria 21 abril de 2010, JUR 2010/357614), e nalgúns casos tamén, con hipersensibilidade dolorosa e múltiples patoloxías engadidas (sentenza TSJ Madrid 27 febreiro de 2006, JUR 2006/154878; ou sentenza TSJ Cataluña 1 outubro de 2004, JUR 2004/314518, na que se constata fibromialxia activa severa con afectación de 18 puntos gatillo, espondiloartrosis, espondilolistesis, colon irritable, síndrome de disfunción masticatoria, dermatites alérxica, síndrome de Menière e trastorno depresivo maior grave; ou tamén, sentenza TSJ Baleares 8 xullo de 2020, JUR 2020/285373).

O máis común, mesmo nos casos graves, é a atribución como moito dunha incapacidade permanente total, isto é, limitada á profesión concreta que se desempeña que, a estes efectos, cobra especial transcendencia ao ser os tribunais máis proclives ao seu recoñecemento en profesións que implican requirimentos físicos, ou que se desempeñan en condicións de certa dureza como poden ser redeiras, mariscadoras (sentenzas TSX Galicia 7 novembro de 2006, JUR 2007/182608, e 12 abril de 2017, JUR 2017/108534), traballos que leven movementos repetitivos como os das repoñedoras, limpadoras, enfermería, axuda a domicilio ou similares (sentenza TSJ Castela e León, Burgos 29 novembro de 2017, JUR 2018/13008; sentenza TSJ Comunidade Valenciana 13 novembro de 2017, JUR 2018/52490; ou sentenza TSJ Andalucía, Sevilla 5 febreiro de 2014, JUR 2014/11172) sempre que, como dixemos, presenten manifestacións de certa relevancia física; non así noutras ocupacións máis sedentarias de tipo administrativo, técnico ou similares, salvo que as afeccións psíquicas sexan de especial relevancia e desempeñen actividades de tensión, ou requiran grandes doses de concentración (sentenza TSJ Castela e León 6 maio de 2002, AS 2002/4224; sentenza TSJ Cataluña 4 maio de 2016, JUR 2016/158508; e sentenza TSJ Asturias 9 abril de 2019, JUR 2019/138173).

O exposto descarta practicamente toda incapacidade laboral para as doenzas con manifestacións máis leves, e case absolutamente para traballos que non impliquen requirimentos físicos. Iso supón que, polo tanto, un gran número de mulleres se vexan abocadas ás baixas constantes e, neste sentido, aínda que a derrogación do despedimento obxectivo por faltas xustificadas (Lei 1/2020, de 15 de xullo, derrogou o artigo 52.d) do Estatuto dos Traballadores), supón en certa medida un alivio para este colectivo que se facía tributario da súa aplicación. Tampouco supón garantía de que, a longo prazo, non perdan o seu posto de traballo por outras vías, ao ser punto de mira noutras modalidades de despedimento ou, simplemente, por presións, tendo que recorrer á procura doutros tipo de subsidios ou axudas que lles permitan subsistir; como a declaración de minusvalía, que tamén se torna máis complexa nestes casos, ao non ter un tratamento específico no baremo para aplicar ou subsidios

varios previstos na lexislación aplicable en cada caso, na maioría insuficientes para persoas que, en realidade, só desexarían unha solución que lles permita traballar e ter unha aceptable calidade de vida no seu conxunto.

Desde logo, todos coincidiremos en que non é moito pedir, pero se iso non é posible de momento, o que desde logo procede é desterrar, dunha vez por todas, os prexuízos, que vinculados en gran medida á condición de quen a padece, levárona a ser coñecida como “a enfermidade incomprendida” ou a “enfermidade invisible”.

9

Carme Valls: A muller vista como un *non home* se invisibiliza

María Xosé Porteiro

Adxunta á Valedora do Pobo

Mujeres invisibles para la Medicina. Desvelando nuestra salud, é o título da última publicación da endocrinóloga catalá Carme Valls Llobet, editada por Capitán Swing. É a máis recente dunha serie que comeza en 1994 con *Mujeres y hombres*. Neste caso estamos perante a edición doutra publicación de 2006, *Mujeres invisibles*, revisada e actualizada.

Ao longo da súa dilatada carreira, a doutora Valls especializouse na medicina con perspectiva de xénero, unha casuística pouco abordada pola medicina convencional e que introduce unha mirada diferenciada sobre as mulleres e a saúde. Pero Carme Valls non só compartiu o resultado das súas investigacións por medio do seu extenso repertorio de publicacións de divulgación médica, case sempre con perspectiva feminista. É tamén unha persoa activa en ámbitos profesionais e sociais, que a levan a participar do consello de redacción da revista *Mujeres y salud*, ou do programa *Mujer, salud y calidad de vida* no Centro de Análise e Programas Sanitarios (CAPS), do que é membro desde 1983 e vicepresidenta. O seu traballo recibiu notables recoñecementos como o Premio Boas Prácticas de Comunicación non Sexista, da Asociación de Mujeres Periodistas de Cataluña, recibido en 2018; e a Medalla da Universidade de Valencia, en 2019.

En *Mujeres invisibles*, ao longo de case 500 páxinas, Valls fai unha viaxe a través dos falsos mitos, prexuízos, esquecementos e desaparición das mulleres, e as súas especificidades, na práctica da Medicina e nos estereotipos que a determinan cun enfoque sexista. Nada menos que o 52% da poboación mundial, e sen diferenzas notables segundo clase social ou lugar no que vivan, é invisible para as ciencias da saúde e para quen as practica como profesionais, cuxo traballo é nuclear para o benestar da poboación e para un xusto tratamento dun dos dereitos humanos básicos.

O asunto que aborda a doutora Valls é, de seu, extremadamente importante e novidoso. Ten ademais, o mérito dun tratamento divulgativo que non lle resta rigor. A isto hai que engadir unha claridade expositiva que non esconde a súa opinión -e podería dicirse que a súa mirada feminista-. E, non menos valioso, as súas frecuentes referencias a outras investigacións ou testemuños, que enriquecen e fortalecen os seus argumentos. Xa o prólogo é un anticipo de todas as confirmacións que o texto seguinte traeranos. A súa autora, a recoñecida psicóloga Anna Freixas, é unha experta no envellecemento das mulleres, a coeducación e a súa visión desde o feminismo e, en xeral, a evolución da investigación e docencia en Psicoloxía desde unha perspectiva de xénero. É tamén, unha das pioneiras no tratamento da xerontoloxía feminista en España.

Ao igual ca outras grandes pensadoras feministas contemporáneas como as antropólogas Rita Segato, arxentina, cando analiza o machismo e fala do "mandato de masculinidade", ou no seu día, Kate Millet, ao utilizar o termo *sisterhood*, para definir a alianza fraternal entre mulleres que, posteriormente, Marcela Lagarde, mexicana, incorporó ao castelán como "sororidade", Carme Valls introduce formulacións que son un achado epistemolóxico e semiolóxico polo seu carácter científico e lingüístico.

Así, crea conceptos novos cando afirma que "a sexualidade é o lugar común de toda subxectividade", "reivindicar o gozo que se sente coa saúde","a muller vista como un non home seinvisibiliza", "o encarnecemento médico coas mulleres" ou "buscar a xenealoxía de nosa propia vitalidade", a partir dos cales analiza como se foron consolidando ideas erróneas e sen base científica, que discriminan ás mulleres como obxecto da ciencia e como suxeitos das súas conclusións e aplicacións polos profesionais da saúde.

Valls deixa moi claro que é preciso "acuñar unha nova definición de saúde", porque xa non nos serve entendela soamente como ausencia de enfermidade ou como simple benestar, e achéganos a estimulante idea de que "se temos de dar vida aos anos, necesitamos unha saúde para gozar".

Na análise das enfermidades que veñen considerándose especificamente femininas, a autora desmonta os erros diagnósticos, investiga na validez dos motivos que lles son atribuídos, e propón outra forma de achegarse a elas por parte dos profesionais médicos e da investigación científica. O nesgo de xénero nestes casos, evidencia que a medida única de análise, diagnóstico e tratamento, foi e segue sendo o home. Por iso, anima aos profesionais expertos en ciencias da saúde a que se incorporen a "un camiño de traballo e cooperación mutua, que impregne o corpus científico androcéntrico dunha visión médica, capaz de abordar a saúde dos seres humanos dunha forma integral".

Outra das súas moitas achegas é o nexo que establece entre as emocións vinculadas ás relacións sexuais e afectivas como orixe, ou causante, de auténticas enfermidades que ata o de agora foron despachadas con tratamentos psicolóxicos e psiquiátricos, sen fundamentar a súa necesidade e eficacia. Tamén se aprecia o seu interese e capacidade para atraer a un público obxectivo, onde as persoas que sofren algunha destas patoloxías conseguirán comprender as claves de situacións de saúde para as que, en moitos casos, levan toda a vida sen atopar nin o tratamento, nin o trato adecuados ás súas doenzas e -por tanto-, a un maior risco de cronificación delas, ou a unha morte temperá.

Refírese a isto cando di que “a especialización e a fragmentación manteñen entre as mulleres o descoñecemento e o estrañamento do propio corpo e os propios síntomas. A submisión practicada durante séculos e a redución ao silencio á que se viron sometidas, non facilitaron a exploración de novas estratexias que cambien a situación. Os psicofármacos, ao sedar as voces do malestar, contribuíron a facer o silencio máis profundo e hermético”.

É tamén paradigmática a súa apreciación sobre a lentitude dos cambios na ciencia e a dificultade de diseminar os resultados, a pesar do cal advirte “as e os potenciais pacientes en busca de asesoramento e consolo para os seus malestares, que tamén deberán cambiar as propias actitudes fronte aos seus corpos e á súa saúde, decidindo da forma máis libre posible se están dispostas e dispostos a emprender o camiño en busca da súa propia vitalidade”.

Por deixar reflectida unha das doenzas que exemplifican a non visibilización dunha patoloxía que sofren maioritariamente as mulleres, Valls dedica un capítulo á fibromialxia. É unha das causas máis frecuentes de dor crónica que afecta ao 2,7% da poboación mundial e é máis frecuente en mulleres entre os 40 e 49 anos. En 1992 a Organización Mundial da Saúde considerouna como unha enfermidade que se caracteriza por episodios de dor corporal, cansazo, perda da memoria, dificultade para a concentración e alteracións do estado de ánimo. Aínda hoxe, vinte anos despois, en moitas ocasións os seus síntomas considéranse tan inespecíficos e subxectivos, que poden derivar a quen os presenta aos servizos de Saúde Mental.

En *Mujeres invisibles* latexa, ao longo de toda a obra, un alento optimista que creo baseado na certeza de que, entendendo os porqués da situación, será posible que a comprensión se transforme en empatía e cada día máis persoas compartan as súas conclusións. De ser así, o cambio ocorrerá e será verdadeiramente transformador.

10

Fibromialxia: Dor invisible e xénero, unha mala combinación

Rosa Cerqueiro Landín

Voceira do Movemento Galego da Saúde Mental

A aparición dunha enfermidade grave ou dorosa supón un momento moi difícil para calquera persoa, desde a incerteza que se vive antes de obter un diagnóstico e con elo as posibilidades de tratamento, ata o tempo que vai tardar en curar e recuperar así a saúde (e a seguridade percibida con que acostuma ir unida).

Se a enfermidade é crónica, a persoa vese obrigada a mobilizar outro tipo de recursos para manter algo parecido a unha vida "normalizada", baixo as condicións "excepcionais" que pode presentar a enfermidade (dor constante, limitacións funcionais permanentes, ou pola contra, episodios agudos e períodos posteriores case asintomáticos, pero cunha recurrencia dos picos de malestar).

Pero se a enfermidade se caracteriza pola presenza de dor crónica como síntoma principal, xeralizada e estendida polo sistema músculo-esquelético, de etioloxía incerta e onde non hai probas específicas (analíticas, de imaxe ou anatomo patolóxicas) con que confirmar de forma inequívoca o diagnóstico... a persoa pode verse sometida a un baile de consultas, probas, diagnósticos diferentes e diferentes medicamentos (ou unha suma de varios deles). Ou incluso peor, a dura sentenza de negación da experiencia de dor que hai tras o "non ten nada, todo da normal". É a experiencia común da fibromialxia.

Con frecuencia, aparecen outros síntomas acompañando a dor: rixidez corporal; fatiga e astenia; problemas de concentración e memoria; problemas de sono; cefaleas; síntomas gastrointestinais; parestesias en mans e pés; ansiedade e depresión (causa ou consecuencia?).

É un trastorno que incomoda: porque a nosa moderna tecnoloxía non o logra "ver". É a dor invisible para quen prioriza dunha forma desmedida a "obxectividade", por riba das

subxectividades que dan sentido á nosa experiencia. É unha enfermidade frustrante: para as persoas que a sofren, para os seus achegados, tamén para os profesionais que se ven limitados en tratamentos específicos. E en moitas ocasións, esa frustración convértese en violencia sutil pero altamente impactante.

Porque hai máis. Moito máis. É unha síndrome predominantemente feminina, xa que o 90% dos diagnósticos danse en mulleres. E isto implica potentes nesgos de xénero en canto a investigación (de verdade non interesa analizar esta desproporción entre homes e mulleres na prevalencia da fibromialxia?), o diagnóstico, o tratamento, e mesmo na credibilidade da persoa que presenta dor crónica.

Carme Valls, médica endocrinóloga con enfoque de xénero, é rotunda ao afirmar "dópase ás mulleres sen estudiar as causas da súa dor", iniciándose unha peregrinaxe a través de medicacións analxésicas, opiáceos e psicofármacos. Fala de posible sobre diagnóstico de fibromialxia, se non se fai un adecuado diagnóstico diferencial, resaltando que existen máis de cen enfermidades que cursan con dor crónica, das que 42 entidades son de predominio en mulleres, fronte a 18 de predominio masculino.

En 1992, a Organización Mundial da Saúde recoñece a fibromialxia como unha entidade clínica específica, dentro das afeccións reumatolóxicas. Pero este avance (así como os traballos previos das sociedades de Reumatoloxía, de definición e homoxeneización de criterios diagnósticos), non fixo diminuír os prexuízos que rodean esta enfermidade, e en especial o seu constante cuestionamento sobre a súa natureza "real". Realmente, non avanzamos moito desde as coñecidas "histerias femininas", para todos aqueles cadros clínicos que non se podían explicar biomedicamente.

E como se senten as mulleres afectadas pola dor crónica? Incomprendidas, cando non cuestionadas sobre a súa experiencia de dor; xulgadas por ese mesmo motivo, atribuíndoselles debilidade, preguiza ou interese manipulador nas súas manifestacións da dor; indefensas, cando se lles negan medidas de protección ou adaptación que teñan en conta o curso ou gravidade da doenza, ou as interferencias cognitivas e físicas da medicación prescrita (unha media de tres fármacos diarios para o control da dor); culpabilizadas, por non render no día a día (cando é moi frecuente que realicen tarefas de coidado da casa, dos/as fillas/os e de maiores dependentes), por non render ao nivel desexado por elas (auto exixíndose) nos traballos remunerados.

E sobre todo, séntense soas. Porque esta afección "invisible", aparta das posibilidades de ocio e proxectos persoais, aparta dos vínculos relacionais ("non quero molestar... preocupar... que estean pendentes de min..."), e aparta do mercado laboral, polo tanto das posibilidades de autonomía económica e conquista dos espazos públicos.

Moitas mulleres con fibromialxia, ou outras patoloxías que cursan con dor crónica, acoden a saúde mental; algunhas non entenden por que as derivan a Psicoloxía ou Psiquiatría; outras pensan que veñen "rebotadas" doutras especialidades porque non as creron; hai quen ven pensando que son débiles porque "deberían" saber controlar a súa dor como se fora unha mera cuestión de vontade, e deixar de "queixarse

tanto" (auto estigma); hai quen acoden, empoderadas, en busca de respostas e modos de afrontamento e adaptación que lles permitan un maior benestar.

Todas elas teñen dereito a un espazo seguro, non invalidante e colaborativo. Pero non desde a mala praxe de actuar como se a fibromialxia, fora o termo actual da "neurose histérica", senón valorando os determinantes biolóxicos e psico sociais, que poden influír na resposta de dor, atendendo ás necesidades emocionais das persoas afectadas e colaborando en conseguir un maior benestar, sen que o xénero sexa unha causa de desigualdade en saúde.

11

Ruth Bader Ginsburg, unha xuíza na Corte Suprema dos Estados Unidos de América do Norte

Ricardo Pedro Ron Latas

Profesor titular de Dereito do Traballo da Universidade da Coruña.
Maxistrado suplente da Sala do Social do TSX de Galicia

Ruth Joan Bader Ginsburg veu ao mundo no barrio de Brooklyn, da cidade de Nova Iorke (EE.UU. de América do Norte), o día 15 de marzo de 1933, e faleceu en Washington D.C. en data 18 de setembro de 2020, por un cancro de páncreas. No ano 1993 foi nomeada por William J. Clinton, cuadraxésimo segundo presidente dos EE.UU., como xuíza da Corte Suprema, cargo que exerceu ata o seu pasamento.

Malia tratarse dunha maxistrada que exerceu o seu cargo nun Estado distinto ao noso, o seu nome é ben coñecido en España. A razón de tal coñecemento non é o feito de que fose a primeira muller na Corte Suprema (que non o foi), senón polo seu incansable labor en prol da igualdade de xénero, que transcendeu fronteiras.

Ruth Bader Ginsburg, en efecto, non foi a primeira muller en acceder á máis alta maxistratura dos EE.UU. A persoa á que lle corresponde tal honra non é outra que a xuíza Sandra Day O'Connor. Nada en El Paso (Texas) o 26 de marzo de 1930, foi nomeada xuíza da Corte Suprema no ano 1981 por Ronald Wilson Reagan, o cuadraxésimo presidente dos Estados Unidos de América.

Aínda que menos coñecida que a xuíza Ginsburg, a xuíza O'Connor merece ser destacada aquí porque durante o seu exercicio da maxistratura no alto tribunal estadounidense, transitou desde unha postura eminentemente conservadora a outra máis liberal cara ao final da súa carreira, como o proba o feito de que apoiase o dereito fundamental ao aborto e que logo do seu retiro presidise vodas entre persoas do mesmo sexo.

Volvendo á xuíza Ruth Joan Bader Ginsburg, aínda que non pioneira neste concreto aspecto, si que o seu labor debe ser considerada relevante e disruptora no ámbito xu-

rídico, con relación á igualdade de xénero nun país onde a súa Constitución non a proclama. Resulta rechamante que un dos países con maior tradición democrática do mundo (asalto ao edificio que alberga as dúas cámaras do seu Congreso incluído), non conteña na súa Carta Magna unha referencia explícita á igualdade de xénero. Existe cando menos desde 1923, o texto da denominada Emenda de Igualdade de Dereitos -ou *Equal Rights Amendment*-, na que se proclama que "a igualdade de dereitos ante a Lei non será negada ou coartada polos Estados Unidos nin por ningún estado por razón de sexo" ("*Equality of rights under the law shall not be denied or abridged by the United States or by any State on account of sex*"), pero atópase empantanada desde ese afastado ano.

A razón non é outra que a esixencia constitucional de que a maioría dos estados federais a ratifíquen (en 1971 foi aprobada pola Cámara de Representantes e polo Senado), tal e como dispón o art. 5 da Carta Magna "cando fosen ratificadas polas lexislaturas das tres cuartas partes dos estados separadamente ou por medio de convencións reunidas en tres cuartos dos mesmos", o que non sucedeu ata o momento. Curiosamente, gran parte da culpa da tardanza achácaselle a Phyllis McAlpin Stewart Schlafly, activista e política conservadora, que promoveu unha agresiva campaña en contra da ratificación.

Que non exista un recoñecemento constitucional á igualdade de xénero, non significa que non resulte de plena aplicación no ámbito federal norteamericano, e aquí é onde intervén de maneira especialmente relevante a figura da xuíza Bader Ginsburg. A súa traxectoria académica comeza nos anos 50 do século pasado na Universidade de Cornell (Ithaca, New York), onde se gradúa en Filosofía (Bachelor of Arts), para posteriormente, un par de anos despois, matricularse na Facultade de Dereito de Harvard, onde a proporción de mulleres era de unha cada cincuenta homes.

Aparentemente, a súa estancia en Harvard foi un dos detonantes da súa decisión de enfocar a súa carreira profesional cara temas relativos á igualdade de xénero. Sen dúbida, o feito de que nunha cea informal na casa do decano da Facultade de Dereito de Harvard, este lles preguntase a ela e ás demais estudantes de Dereito que asistían ao evento, que era o que facían na súa facultade, quitándolle o posto a un home ("*Why are you at Harvard Law School, taking the place of a man?*"), acendeu nela unha chama a favor de loita en contra das desigualdades de xénero que non se apagaría ata o seu falecemento.

Ese mesmo decano, facendo gala dunha repugnante misoxinia, denegaría posteriormente á xuíza Bader Ginsburg a súa solicitude, derivada do traslado do seu marido por razóns laborais a Nova Iorke, de cursar o seu terceiro ano de Dereito en Harvard na Facultade de Dereito de Columbia (New York), polo que decidiu finalizar os seus estudos nesta última Universidade.

Os seus inicios profesionais non foron fáciles. Co título de licenciada en Dereito debaixo do brazo, iniciou a procura de emprego, principalmente como asesora legal nalgún dos tribunais de Nova Iorke, e tras varias negativas, conseguiu postularse como pasante nun tribunal de distrito desa mesma cidade. Un par de anos despois abandona o foro, e consegue un posto de investigadora asociada na súa *alma máter*, a Universidade de Columbia.

A súa estancia en Columbia, xunto coa súa desagradable experiencia en Harvard, resultará ser o detonante da súa posterior loita en favor da igualdade de xénero. Nela familiarízase co Dereito escandinavo (chega a aprender sueco), e realiza unha estancia de investigación en Suecia, onde observa que a igualdade de xénero atópase nun estadio moito máis avanzado que no seu país natal, chegando á convicción de que é real e factible. Á volta inicia a súa carreira académica, dando clase nas universidades de Rutgers (New Jersey), Columbia e Stanford (California), e funda a primeira revista norteamericana en materia de igualdade de xénero: "Women´s Rights Law Reporter".

Ao comezo da década dos anos 70 do século pasado, mentres se atopaba impartindo docencia na Universidade de Columbia, a xuíza Bader Ginsburg convértese en co fundadora da sección de dereitos da muller no Sindicato Estadounidense polas Liberdades Civís (*American Civil Liberties Union*), e un ano despois, convértese na súa principal asesora legal. O sindicato foi creado no ano 1920, á vista das agresións ás liberdades civís que a revolución rusa de 1917 ocasionou nos Estados Unidos, xa que (como se afirma na súa páxina web): "*in November 1919 and January 1920... Attorney General Mitchell Palmer began rounding up and deporting so-called radicals. Thousands of people were arrested without warrants and without regard to constitutional protections against unlawful search and seizure. Those arrested were brutally treated and held in horrible conditions*". O resultado non foi outro que a creación do ACLU: "*In the face of these egregious civil liberties abuses, a small group of people decided to take a caseta, and thus was born the American Civil Liberties Union*".

O seu labor en ACLU caracterizouse polas constantes batallas legais que estableceu en favor da igualdade de dereitos entre homes e mulleres, enfrontándose de maneira decidida á discriminación por razón de xénero, imperante nun importante número de leis federais norteamericanas, logrando erradicala nalgunhas delas. De todos os casos nos que participou, posiblemente o máis notorio de todos foi o que se coñece como *Reed v. Reed* (404 U.S. 71, 1971), onde se decidiu (con apoio na 14ª emenda á Constitución dos Estados Unidos, que prohibe negar a calquera persoa unha protección legal igualitaria), que a discriminación baseada no xénero era inconstitucional, porque nega precisamente esa igualdade de protección que proporciona a Carta Magna, estendéndoa (non era o caso antes de 1971) ás mulleres.

Tras varios anos de maxisterio e loita no foro, e grazas a varias reformas lexislativas que aumentaron a necesidade de provisión de cargos xudiciais, Ruth Bader Ginsburg convértese en xuíza federal o 18 de xuño de 1980, tomando posesión como maxistrada no Tribunal de Apelacións do circuíto de Washington D.C. (*United States Court of Appeals for the District of Columbia Circuit*). O seu paso por este Tribunal non foi outra cousa máis ca unha pequena etapa nunha carreira que culminaría no ano 1993, cando foi nomeada por William J. Clinton como xuíza da Corte Suprema. O día 22 de xuño de 1993, Clinton nomea a Ruth Joan Bader Ginsburg xuíza da Corte Suprema dos Estados Unidos de América do Norte, ocupando o posto deixado vacante polo xuíz Byron White.

Como non podía ser doutro xeito, as súas resolucións máis relevantes no alto tribunal estadounidense, non son máis ca un reflexo da súa constante loita en prol da igualdade de xénero. Curiosamente, nal-

gunha ocasión non tivo máis que decidir en favor de confirmar a interpretación dada no seu momento á décimo cuarta emenda, resolvendo que unha ou outra norma é contraria a ela, por exemplo, en *Estados Unidos v. Virginia* (518 U.S. 515, 1996).

Máis aló da igualdade de xénero, a xuíza Ginsburg achegou interesantes doutrinas á mantenta de preitos relativos ás nacións indias (por exemplo, en *City of Sherrill v. Oneida Indian Nation* 544 U.S. 197, 2005), discapacidade (en *Olmstead v. L.C.*, 527 U.S. 581, 1999) e dereito á intimidade en relación coa obtención de probas (Distrito Escolar Unificado de *Safford v. Redding*, 557 U.S. 364, 2009). En suma, o seu labor no Tribunal Supremo mostra que a súa faceta de pensamento neoliberal foi de suma importancia na resolución de preitos relativos a todos estes temas, incluídos o dereito ao aborto, a pena de morte ou os dereitos LGTBIQ.

En fin, só resta por indicar que o cinema norteamericano non foi alleo a homérica labor da xuíza Bader Ginsburg. O exemplo máis significativo estréase no ano 2018. Trátase do filme *Unha cuestión de xénero*, dirixida por Mimi Leder, con guión de DanielStiepleman, e protagonizada entre outras, por Felicity Jones como a xuíza Ruth Bader Ginsburg.

Tal e como afirma a profesora de Dereito Procesual da USC, Ana Rodríguez Álvarez, na súa ficha didáctica sobre a película, publicada na revista electrónica "Proxecto de Cinema"[1], "a película retrata a etapa de formación universitaria e os primeiros anos de exercicio profesional de Ruth Bader Ginsburg, quen chegará a ser, non só unha icona, senón tamén un referente moral dentro da Xustiza e da sociedade civil estadounidense. Desde os seus anos na Facultade de Dereito de Harvard ata a súa intervención no caso Moritz, *Unha cuestión de xénero*, reflicte o compromiso desta insigne xurista pola igualdade entre mulleres e homes. E con iso, móstranos a evolución dunha loita cuxo fin, desafortunadamente, aínda a día de hoxe está lonxe de albiscarse".

1 https://proyectodecine.wordpress.com/page/2/

12

O matrimonio xitano non permite o acceso á pensión de viuvez, segundo o TC. Notas á sentenza de 25 de xaneiro de 2021, e a oportunidade novamente perdida para abordar a discriminación múltiple ou interseccional

Eduardo Rojo Torrecilla

Catedrático de Dereito do Traballo e da Seguridade Social da Universidad Autónoma de Madrid

A sentenza núm. 1/2021 do 25 de xaneiro[1], ditada pola Sala Segunda do TC, que conta cun voto particular discrepante, moi argumentado ao meu parecer, desestima o recurso de amparo interposto contra a sentenza ditada polo Pleno da Sala Social do Tribunal Supremo o 25 de xaneiro de 2018, que tamén contou co voto particular discrepante de dúas maxistradas. Estamos, xa o adianto, perante unha nova oportunidade perdida, como se indica no título do artigo, para abordar a discriminación múltiple ou interseccional cando está en xogo a que pode producirse por razón de sexo ou xénero, xunto con outras causas de discriminación vedadas polo ordenamento xurídico.

O litixio versa sobre a denegación da pensión de viuvez á agora recorrente en amparo polo Instituto Nacional da Seguridade Social, ao non cumprirse -ao seu parecer-, un dos requisitos esixidos pola Lei Xeral da Seguridade Social para poder ter dereito á devandita pensión.

O litixio, desde a perspectiva doutrinal, é especialmente interesante xa que está en xogo a existencia, por unha banda dunha posible discriminación racial (contra a poboación xitana), e tamén dunha posible discriminación indirecta por afectar especialmente á devandita poboación. E ademais, para poñer de manifesto que, tanto nesta

1 https://www.boe.es/boe/dias/2021/02/23/pdfs/BOE-A-2021-2820.pdf

sentenza como na do TS, e nunha anterior do Tribunal Europeo de Dereitos Humanos do 8 de decembro de 2009 -asunto *Muñoz Díaz c. España*-, que estimou o recurso interposto contra a STC 69/2007 de 16 de abril, no que se debatía sobre un asunto semellante ao agora resolvido, perdeuse a oportunidade de analizar o litixio desde a perspectiva dunha posible discriminación múltiple ou interseccional por razón conxunta de raza e xénero.

A sentenza foi cualificada moi gráficamente polo profesor Fernando Rey como "magnífico exemplo de enfoque *race blind*, indiferente ao factor étnico".

1. A discriminación múltiple ou interseccional foi definida pola maxistrada Alicia Catalá, nun artigo no que analiza criticamente a sentenza do TEDH[2], como a que se produce "en todos aqueles supostos nos cales varios factores de discriminación, actúan simultaneamente producindo, de forma específica, un determinado tipo de exclusión (como a que sufriu... unha muller xitana, pertencente a un determinado grupo étnico en combinación coa súa condición de muller).

A simultaneidade na actuación dos factores que alimentan a discriminación "non é o único requisito que se esixe para interpretar con acerto o fenómeno que estudamos", enfatiza a maxistrada, "senón que tamén é necesario que, por mor desa actuación conxunta, se produza unha consecuencia concreta e específica que, aínda que derivada da conxunción dos dous factores, sexa propia e mesmo diversa da que se puido producir de telos en conta por separado", e por iso conclúa manifestando que "o adxectivo *múltiple*, se cadra, non sexa o máis adecuado para representar a cuestión á que nos aproximamos, cando menos se se interpreta como equivalente á suma ou combinación por adición, de distintos factores de discriminación, e sexa preferible o de discriminación *interseccional*, para describir un resultado final, particular e propio, consecuencia da previa e sincrónica actuación de determinados factores discriminatorios concorrentes".

2. A importancia do asunto abordado acrecéntase -ao meu entender- desde o plano político, coa súa indubidable repercusión no xurídico, ao aprobarse recentemente dúas proposicións non de Lei na sesión do 14 de decembro de 2020 da Comisión de Dereitos Sociais e Políticas Integrais da Discapacidade do Congreso dos Deputados[3], relativas á poboación xitana.

A primeira, presentada polo grupo parlamentario socialista, chama a "impulsar medidas de apoio ao pobo xitano por mor das consecuencias da crise causada pola COVID-19", e inclúe a petición ao Goberno, "en coordinación coas comunidades autónomas e no ámbito das súas competencias", de "facer especial énfase na protección das mulleres xitanas, a infancia e as persoas maiores que, dentro das familias e grupos sociais especialmente vulnerables, son sen ningunha dúbida os máis afectados".

2 "Discriminación múltiple por razón de xénero e pertenenza a minoría étnica". Aequalitas Revista jurídica de igualdad de oportunidades entre mujeres y hombres. Núm. 26, 2010, páxs. 6-15

3 https://www.congreso.es/public_oficiales/L14/CONG/DS/CO/DSCD-14-CO-247.PDF

A segunda, presentada polo grupo parlamentario interconfederal de Unidas Podemos-En Comú Podem-Galicia en Común, versa sobre "a inclusión do pobo xitano e a loita contra o antixitanismo", pedíndose ao Goberno que "vixíe os fenómenos de discriminación"; que nos programas de inclusión social se introduzan de maneira integral "ámbitos clave como o emprego..."; e que se desenvolvan "accións de sensibilización para eliminar a discriminación no acceso, permanencia e promoción ao mercado laboral da poboación xitana".

3. Contra a sentenza do TS interpúxose recurso de amparo, con alegación de producirse a vulneración do "dereito a non sufrir discriminación racial/étnica (art. 14 CE)"; petición de nulidade daquela, e recoñecemento do dereito para percibir a pensión de viuvez, con reiteración da argumentación mantida en instancia, suplicación e casación, é dicir, actuar tanto a recorrente como a súa parella, "con boa fe e coa crenza da plena validez do matrimonio contraído", quedando acreditada unha convivencia *more uxorio* co falecido por un período superior a dez anos, polo que a non aceptación desta para poder demostrar a existencia dunha parella de feito -aínda cando non estivese documentada nos termos regulados pola LGSS-, implicaría unha discriminación indirecta por canto a neutralidade da regra legal "pode afectar particularmente ao colectivo xitano, debido ás características particulares das súas tradicións".

O recurso de amparo apóiase no voto particular emitido na sentenza do TS e resalta que a inscrición nun rexistro de parellas de feito, resultaría redundante neste caso, "na medida en que para a parella xitana a aceptación da chamada *lei xitana* convértelles, ao seu entender, e ao do resto da comunidade na que desenvolven a súa vida, nunha unidade matrimonial non cuestionada".

4. Ao entrar na fundamentación xurídica, o TC delimita en primeiro lugar cal é o obxecto do recurso, con repaso ao seu contido e das alegacións da parte recorrida e do Ministerio Fiscal. Pasa despois a efectuar unha ampla síntese da doutrina do TEDH na sentenza do 8 de decembro de 2009, asunto *Muñoz Díaz c. España*, coa finalidade de comprobar, dadas as teses contrarias mantidas pola parte recorrente e recorrida (e en sintonía con esta última, e co TS, o Ministerio Fiscal) "a fin e efecto de comprobar se se trata de casos iguais ou, pola contra, o asunto... difire do presente caso".

Na súa síntese desta sentencia, o TC xa apunta a liña por onde irá posteriormente a súa argumentación desestimatoria do recurso, destacando que "...a boa fe da demandante constituíu, por tanto, o fundamento, a *ratio decidendi* do pronunciamento. Tanto é así que, pola contra, o TEDH rexeita a queixa relativa á vulneración do art. 14 CEDH, en relación co art. 12 CEDH, e entende que o feito de que as unións xitanas non produzan efectos civís no sentido desexado pola demandante, non constitúe unha discriminación prohibida". Tras lembrar os datos fácticos do litixio agora en xogo, tal como quedou recollido en instancia, o TC descarta a existencia de identidade entre ambos os casos e por iso conclúe que "non resulta aplicable ao presente caso a doutrina da STC 199/2004 de 15 de novembro, como tampouco, xa se viu, a STEDH pronunciada no caso *Muñoz Díaz c. España*".

Volverá sobre esta sentenza no último fundamento de dereito, sétimo, para reiterar a tese xa exposta e salientar que, a diferenza do caso que resolveu o Tribunal Europeo, baseado na presunción de boa fe da recorrente, esta non se deu no litixio agora examinado xa que a recorrente en amparo "era plenamente coñecedora da falta de validez do seu matrimonio, ao celebrarse por un rito non recoñecido polo noso ordenamento xurídico, e tampouco formalizou en momento algún a súa relación *more uxorio,* no xeito esixido pola lexislación para o recoñecemento do seu dereito á prestación de viuvez polo sistema nacional de Seguridade Social".

Non existe para o TC discriminación directa cara á poboación xitana porque non se recoñeza a unión celebrada conforme aos seus usos e costumes, como "unha das formas válidas para contraer matrimonio con efectos de validez civil", ao non ser recoñecida como tal polo lexislador na regulación legal sobre o matrimonio. Polo tanto, o TC mantén a súa doutrina no que respecta á vinculación do dereito para percibir a pensión de viuvez, coa existencia dun vínculo matrimonial nos termos regulados na normativa vixente.

A Sala confirma a tese da sentenza do TS respecto da inexistencia de discriminación directa polo distinto trato recibido pola unión convivencial non formalizada, respecto á que si cumpriu cos requisitos legais, non existindo na Constitución -de acordo á interpretación efectuada polo TC do art. 14-, ao amparo da "discriminación por indiferenciación", por canto no texto constitucional non se consagra un dereito á desigualdade de trato, "por non existir ningún dereito subxectivo ao trato formativo desigual".

Tampouco considera o TC que exista discriminación indirecta. É o contido máis polémico da sentenza, ao meu parecer, xa que se basea nunha formulación formalista por unha banda, apegado á letra da norma, e por outra, a unha manifestación propia con respecto ao impacto da norma sobre a etnia xitana, que é xustamente aquilo sobre o que se manifesta diferente criterio xurídico polos votos particulares e baseados na realidade social na que se opera.

Aquilo que nega o TC é, xustamente, o que se debate, e afirmar que a norma neutra e a interpretación neutra non teñen impacto sobre o colectivo xitano, queda bastante en dúbida na coidada argumentación do voto particular discrepante, con achega de normativa internacional e comunitaria sobre a protección da comunidade romaní, e cos datos estatísticos sobre a afectación á poboación feminina xitana, polo que sorprende que, sen achegalos, se remita ao TC a anteriores sentenzas e afirme que non se evidencian datos estatísticos que avalen a tese da discriminación indirecta e que, por outra banda, non hai un prexuízo distinto para esta "minoría", que para calquera outro "colectivo" que opte "pola non formalización das súas relacións de convivencia ou por unha formalización que careza de validez civil".

Obsérvese -non creo que requira agora maior argumentación-, que non parece posible equiparar a unha "minoría" abondo recoñecida, mesmo como "comunidade nacional" por normas internacionais, como suxeito de especial protección con outros "colectivos" indiferenciados, e que non posúen a nota propia de especificidade e diferenciación xurídica que pode permitir a quen si a ten, ou ben, unha diferenza de

trato legal, ou ben, unha interpretación da normativa que evite que baixo a aparencia de neutralidade, se produza unha discriminación indirecta cara ao devandito colectivo e, neste caso concreto, máis cara ás mulleres de etnia xitana.

Non nega, obviamente, o TC, que o lexislador poida ditar unha regulación que tome en consideración que as unións celebradas conforme aos ritos e usos xitanos, puidesen contar con plenos efectos civís -e iso "en atención ás singularidades que expón a etnia xitana"-, mais non facéndoo ata o de agora. Tampouco, do marco normativo nin da interpretación efectuada. Reitera, a modo de síntese, que "non se advirte... nin desde o prisma da discriminación directa, nin desde o propio da indirecta, un trato discriminatorio por razóns étnicas ou raciais".

5. O voto particular discrepante do maxistrado Juan Antonio Xiol sustentarase na existencia, ao seu parecer, dunha discriminación da recorrente por razón da súa pertenza a unha "minoría nacional", que levará a unha discriminación indirecta, con prexuízo para quen non pode acceder á pensión de viuvez por darse "no trato normativo, administrativo e xudicial dispensado ás unións de vida celebradas conforme ás tradicións culturais do pobo romaní, para os efectos de lucrar a prestación por viuvez". Tamén manifestará a súa discrepancia "co restrinxido alcance", que a resolución outorga á sentenza do TEDH.

O voto particular parte da posibilidade de inclusión da prohibición de discriminación por pertenza a unha minoría nacional, ou á orixe étnica na cláusula aberta do art. 14 CE cando, tras listar algunhas causas de discriminación, finaliza coa mención a "calquera outra circunstancia persoal ou social", non sen deixar de lembrar que esa discriminación está expresamente prohibida na normativa internacional e europea. Para quen o subscribe, non parece haber dúbidas, á vista da normativa internacional e europea, de estar diante dunha minoría nacional, a comunidade romaní, que necesita e require de especial protección tomando como punto de referencia o Convenio marco para a protección das minorías nacionais do Consello de Europa e a propia xurisprudencia do TEDH.

Respecto á prohibición de discriminación indirecta por pertenza a unha minoría nacional ou por razóns de orixe étnica, o voto subliña que está expresamente regulada no art. 2 da Directiva 2000/43/CE e que, por iso, "non existe obstáculo algún á aplicación do parámetro de control desenvolvido de maneira ampla na xurisprudencia constitucional do noso país -tamén na do TEDH e do TJUE- en relación coa discriminación por motivos de xénero.

Na mesma liña que o voto particular discrepante das dúas maxistradas do TS, defenderá na terceira parte do seu escrito, a existencia dunha discriminación indirecta por pertenza a unha minoría nacional "polo diferente tratamento dispensado para lucrar a prestación de viuvez, por unha banda ás unións de vida celebradas conforme ás tradicións culturais do pobo romaní e, por outra, ás unións de vida non matrimoniais que resultasen inscritas nalgún dos rexistros específicos existentes nas comunidades autónomas, ou concellos do lugar de residencia, ou formalizadas mediante documento público no que conste a constitución da devandita unión de vida".

E como xa indiquei con anterioridade, a súa tese basearase en contrarrestar o parecer maioritario coa achega de datos estatísticos que demostrarían a existencia da discriminación, acudindo (véxase con detalle o apartado 6) a censos de poboación, a documentos da Comisión Europea e a estudos levados a cabo pola Fundación Secretariado Xitano. Moi coidadoso na procura de datos que poñan de manifesto a discriminación indirecta sufrida pola poboación xitana, e neste caso concreto, a recorrente da pensión de viuvez repasa os existentes sobre a situación de estado civil da poboación romaní, salientando que un estudo do Ministerio de Sanidade, Política Social e Igualdade, do ano 2011, xa poñía de manifesto que "a unión de vida polo seu rito cultural tradicional de forma exclusiva" estaba presente nun 28% das persoas casadas da devandita comunidade, rexeitando a tese da maioría, cualificada como "positivismo formalista estrito" da neutralidade da norma e interpretación administrativa e xudicial efectuada, senón concluíndo que a tese contraria, a existencia da discriminación indirecta, "se impón de maneira concluínte".

Conclusión manifesta de todo o anteriormente exposto, a xuízo do ben argumentado voto particular, é que "se existen efectos desfavorables para os membros do pobo romaní respecto doutros colectivos que opten pola non formalización da súa unión de vida -ben sexa a través de unións matrimoniais rexistradas, ou unións de vida rexistradas en rexistros públicos-, en canto ao cumprimento deste requisito para a obtención da pensión de viuvez".

Por fin, a inexistencia de neutralidade da norma debe levar, de seguido, seguindo a xurisprudencia do TJUE e do propio TC, a analizar se a diferenza (desfavorable) de trato, está debidamente xustificada e é allea a toda posible discriminación. Apóiase completamente, no xa analizado con anterioridade voto particular á sentenza do TS, e conclúe que a formalidade requirida da inscrición como parella de feito nun rexistro público para acreditar a súa existencia a efectos legais, queda satisfeita "pola realidade cultural da comunidade romaní respecto deste tipo de unións", de tal maneira que o seu mantemento neste caso se converte nun requisito desproporcionado "desde a perspectiva da prohibición de discriminación".

6. Como indiquei ao comezo da miña exposición, ningunha das sentenzas referenciadas aborda a discriminación múltiple ou interseccional raza/xénero que levase, de ser apreciada, a resolucións xudiciais que seguisen sendo estimatorias do recurso, mais cunha argumentación e fundamentación distintas no caso do TEDH, e á estimación do RCUD polo TS e do recurso de amparo polo TC.

Non é este breve artigo o máis apropiado para realizar unha análise detallada desa discriminación que suma raza/etnia e xénero por afectar á mesma persoa, tanto no caso da sentenza do TEDH, coloquialmente coñecida polo *caso da meniña*, coma no agora resolvido pola STC 1/20001 de 25 de xaneiro, senón só o de apuntar algúns elementos críticos, podendo atoparse unha moi ampla explicación de todos os avatares do primeiro e as distintas perspectivas xurídicas e sociais, na páxina web da Fundación Secretariado Xitano[4].

4 https://www.gitanos.org/actualidad/dossieres/17895.html.es

Na devandita sentenza (STC 69/2007), as alegacións da recorrente baseáronse na vulneración dos seus dereitos á igualdade perante a Lei "e a non ser discriminado por motivos de raza e condición social", sen exporse esa posible discriminación tamén por razón de sexo e sen que, por suposto, tampouco manifestasen nada respecto diso neste punto, tanto a parte recorrida, o Instituto Nacional da Seguridade Social, como o Ministerio Fiscal.

Tampouco o TC formulou valoración algunha ao respecto, sendo o eixo central da súa argumentación, de acordo coa normativa vixente naquel momento, que non existía vulneración algunha do art. 14 CE pola limitación do dereito á pensión de viuvez a supostos nos que concorrese un previo vínculo matrimonial. Reiterou o TC a súa tese negativa de que puidese existir unha "discriminación por indiferenciación", ao non consagrar o principio constitucional de igualdade, "un dereito á desigualdade de trato", e que tampouco ampara "a falta de distinción entre supostos desiguais".

A sentenza contou co voto particular discrepante do maxistrado Jorge Rodríguez-Zapata, que defendeu que se debese outorgar o amparo por vulnerarse o dereito da recorrente na súa condición de membro dunha "minoría desfavorecida", aínda que tampouco entrou nunha análise da posible discriminación múltiple ou interseccional.

Xa expliquei que o TEDH estimou o recurso e se centrou na importancia da boa fe da parte recorrente, ao considerar a partir de actuacións dos poderes públicos nacionais, que o seu matrimonio polo rito xitano tiña validez legal. Na súa valoración da sentenza, e aínda recoñecendo que o fallo lle "encanta", pero moito menos a argumentación ("limitado, pouco coherente, escasamente rigoroso e menos creativo aínda"), o profesor Fernando Rey sostivo que ao non argumentar o TEDH "pola vía das categorías do dereito antidiscriminatorio, neste caso, da discriminación por indiferenciación (nin tampouco pola de discriminación indirecta ou a de múltiple, que seica poderían ser aplicables"... limitaba no futuro o seu valor como precedente ("xa que será difícil atopar supostos comparables aos que sufriu a demandante").

Con anterioridade, e ao analizar moi criticamente a sentenza do TC, o profesor Rey referiuse con toda claridade a que, ao seu parecer, se daba un suposto de discriminación múltiple por razón de raza/etnia e de xénero; xa que "á recorrente impedíuselle social e culturalmente traballar fóra de casa (por ser muller e xitana), impúxoselle culturalmente contraer matrimonio de acordo cos usos xitanos (por ser muller e xitana), e coidar do marido ata a morte deste (por ser muller e xitana), mais negóuselle xuridicamente unha pensión de viuvez (por unha circunstancia que en ningún caso fose xuridicamente aplicable a unha muller paya ou facticamente aplicable a un home xitano). É evidente que a súa experiencia de discriminación non a podería sufrir, nin unha muller paya, nin tampouco un home xitano -é específica, é unha discriminación múltiple-, que non foi xudicialmente reparada"[5], e é por iso polo que, de tomárense en consideración os factores mencionados, "posiblemente o Tribunal alcanzase outro fallo", xa que ao seu parecer, se estaba "en presenza dun exemplo prístino de discriminación múltiple e de xénero".

5 "La discriminación múltiple, una realidad antigua, un concepto nuevo", Revista Española de Derecho Constitucional, número 84, 2008, páxs. 251-283

En idéntico sentido manifestouse a profesora Ruth Abril, para quen, ademais da existencia dunha discriminación étnica, púidose argumentar unha discriminación por razón de sexo, por atoparnos no caso dunha muller que "como na maior parte das familias, especialmente desa época e especialmente entre as xitanas, dedicábanse ao coidado da familia (seis fillos) e do fogar, dependendo do soldo do marido, e en caso da súa morte, da súa pensión de viuvez"[6].

7. Puidérase utilizar o concepto de discriminación múltiple nesta sentenza do TEDH e tamén nas máis recentes do TS e do TC? Si, era factible a partir das posibilidades ofrecidas polo art. 14 do Convenio Europeo de Dereitos Humanos, e esta foi a tese defendida con acerto, ao meu parecer, polo maxistrado Fernando Lousada, que cualificou a sentenza do TEDH de "oportunidade perdida", no ben entendido que xa os tribunais españois que coñeceron do asunto, concluíran que "nin a discriminara (á recorrente) por razón de sexo, nin por razón de raza, pero analizando por separado ambas as causas de discriminación".

E, podería utilizalo o Tribunal de Xustiza da Unión Europea? A partir da redacción do art. 8 do Tratado de Funcionamento da Unión Europea que establece o principio de transversalidade da igualdade de trato e de oportunidades entre mulleres e homes, Fernando Lousada conclúe, tamén de forma acertada ao meu parecer, que "unha discriminación interseccional debe ser xudicialmente tutelada, sen necesidade de ningunha intervención lexislativa, en orde a recoñecer protección ao colectivo de mulleres multidiscriminado", por canto unha solución en sentido contrario, "sería admitir que as directivas sobre raza e outras discriminación, se poden aplicar sen tomar en consideración o obxectivo de conseguir a igualdade de sexos"[7].

8. Conclúo estas notas. Toda a explicación que realicei é válida, desde a perspectiva critica, para as sentenzas do TC e do TS, nas que non se abordou a problemática da discriminación múltiple ou interseccional, e certamente era unha nova ocasión para volver abordala. Unha nova oportunidade perdida.

6 "El reconocimiento judicial de la discriminación múltiple en el ámbito europeo" Revista de Derecho Comunitario Europeo, núm. 44, xanero-abril 2013, páxs. 309-326

7 "Encuentros y desencuentros entre el TEDH y el TJUE en materia de igualdad de género" Fémeris, Vol. 4, Nº 2, pp 39-49

13

Non me dá a vida para ser xornalista

María Méndez

Presidenta da Asociación de Periodistas de Galicia (APG)

Indescritible impotencia. Pero tamén unha enorme complicidade é o que provocan intervencións como a realizada por unha xornalista dun importante medio de comunicación galego, no transcurso do último Congreso "Medios de Comunicación e Igualdade", organizado pola Asociación de Xornalistas de Galicia (APG).

Revelaba a miña colega con grande frustración: "Hoxe permítome estar convosco porque é o meu día libre, pero son moitas veces que teño que declinar a invitación doutros foros porque, de verdade, non me dá a vida para traballar como redactora xefa e coidar aos meus dous nenos. Eu creo que aos homes lles resulta máis fácil, e por iso eles gañan un espazo que nós non temos".

É a viva e rotunda declaración do esforzo supremo que veñen realizando as mulleres nunha profesión que, por desgraza, segue sen superar a fenda entre xéneros. De feito, a nosa situación laboral non mellorou substancialmente desde que nos incorporamos a estas tarefas, atopándonos ademais con importantes obstáculos laborais que nos impediron un recoñecemento igualitario. Dificultades que, se cabe, acrecentáronse de maneira drástica coa irrupción do Covid19 nas nosas vidas.

Resulta desolador que coa pandemia que nos devasta, a metade das mulleres xornalistas experimentasen un aumento das desigualdades de xénero, segundo unha enquisa realizada durante o pasado ano pola Federación Internacional de Xornalistas (FIP), entre máis de 500 mulleres xornalistas en 52 países.

Estes tempos de cólera, que tantas limitacións xeraron en todas as facetas vitais, desvelounos tamén, con meridiana nitidez, a fraxilidade que xa viña soportando a presenza da muller en moitos ámbitos da profesión xornalística. Pero de maneira máis desorbitada, se cabe, no terreo da conciliación da vida laboral e familiar.

A pesar dos esforzos en materia de igualdade que se viñeron realizando durante os últimos anos, seguen resultando claramente insuficientes as medidas tendentes a favo-

recer unha participación equilibrada entre ambas as dúas tarefas: a persoal e a profesional. Proba diso é que cando xorden imprevistos como os provocados pola pandemia, co peche de colexios e a suspensión de actividades dos máis pequenos, as mulleres xornalistas son as que optan de forma maioritaria por reducir a súa xornada laboral para facer fronte ao coidado dos nenos.

Enquisas acoutadas a algunhas áreas xeográficas apuntan que ata un 83% das mulleres xornalistas tiveron que recorrer a esta medida laboral. E iso a pesar de que a crise sanitaria aumentou a flexibilidade do posto de traballo e a capacidade de traballar desde casa. Unha versatilidade que puidese parecer vantaxosa, pero que resulta incompatible co exercicio dunha profesión que require unha extrema mobilidade e adaptación horaria acorde ao acontecer informativo.

E, por suposto, a medida que a crise económica fai efecto nas empresas mediáticas, a xestión dos tempos para axustar ambas realidades tamén se torna moito máis complexa ao ter que realizar as mesmas tarefas cunhas redaccións máis achicadas e por tanto, con menor capacidade de manobra á hora de optar a horarios que permitan poder conciliar.

Constando, pois, que aínda pervive unha reprodución dos roles de xénero e que a opción de ser nai segue penalizando á hora de exercer esta profesión, podería concluírse que ser muller implica un enorme hándicap á hora de prosperar na escala profesional.

De tal forma que as redaccións seguen sendo territorios femininos, mentres que os despachos se manteñen como dominios masculinos. Así, e a pesar de que cada vez é maior o número de mulleres que se incorporan á profesión (ata un 60%), segue dándose unha absoluta primacía dos homes nos postos directivos (ata o 75%).

Non me dá a vida para traballar nesta profesión, dicía a nosa xornalista como o máis fiel reflexo da situación que atravesan as mulleres que poñen os seus talentos e o seu quefacer ao servizo desta honorable actividade. As axendas públicas e a política social, deberían cincelar entre as súas prioridades esta queixa inspirada por unha lacerante ausencia de equidade de xénero.

14

Repensando o 8 de Marzo: Crise, retos e obrigacións do Estado

Juana María Gil Ruiz

Catedrática de Filosofía do Dereito da Universidad de Granada.
Presidenta da Sociedad Española de Filosofía Jurídica y Política

Volve outro 8 de Marzo e con el a necesaria (anual e reiterativa) reflexión sobre as terribles violencias que padecen as mulleres no traballo, na educación, na cultura, no fogar, fóra del... Ao parecer, o progreso cara á igualdade de xénero, segundo a ONU no seu estudo *Economic empowerment (2020)*, semella que estancouse por un cuarto de século, a pesar dalgúns avances na educación. Como ben sinala o seu secretario xeral, Antonio Gutérres, "vintecinco anos despois da adopción da Declaración e Plataforma de Acción de Beijing, o progreso cara á igualdade de poder e os mesmos dereitos para as mulleres segue sendo difícil de alcanzar".

Porén, este 8 de Marzo preséntase diferente. Vemos apenas de "asomar o periscopio" para valorar os enormes danos que ocasionou, e aínda está ocasionando a pandemia máis importante a nivel mundial desde que a humanidade afrontase o arrase da peste bubónica. O número de vítimas que se cobrou este COVID-19 non ten parangón e a crise económica e financeira que supuxo esta emerxencia sanitaria é incalculable.

Con todo, disque toda crise é sempre unha oportunidade. Iso obriga a saber mirar, a diagnosticar con precisión, a estar dispostos a cambiar aquilo que está mal de orixe (a pesar de quen pese) e, como acertadamente sinala a Axenda Mundial de 2030, non deixar -esta vez- a ninguén atrás. E isto inclúe -como non pode ser doutro xeito- a máis da metade da poboación mundial.

Nesta ocasión, a mirada para auditar o dano cidadán e o pensamento desde o que imaxinar saídas eficaces e eficientes a este caos, non pode vir da man dunha análise descritiva, supostamente neutra e descargada da obrigatoria e urxente metodoloxía de xénero.

É o momento de non caer en erros pasados, ignorando o enfoque dos dereitos humanos desde a perspectiva feminista, porque de facelo así, volveremos apostar por un modelo que enquista as desigualdades de xénero e as lexitima tras un discurso normativo aparentemente tuitivo e igualitario.

Aínda nos primeiros momentos sobre a observación e análise do paso do COVID-19 en España e no mundo, o certo é que os impactos desiguais segundo xénero son evidentes e requiren non perdelos de vista, se non queremos volver á casa de saída nos avances de igualdade de xénero.

Hai que facer números, pero sabemos de realidades que se asomaron claramente co obrigado confinamento. Unha delas ten que ver coa asistencia de persoas enfermas, xa fose de maneira institucionalizada ou informal. Tanto nun coma noutro ámbito, as mulleres eríxense como as grandes coidadoras. O sector sanitario está significativamente feminizado e a ética do coidado ten, claramente, unhas protagonistas: as de sempre, as mulleres. Elas estiveron claramente expostas ao contaxio e á enfermidade, librando unha dura batalla contra o COVID-19.

Noutra orde de cousas, o coronavirus supuxo a derivación de inxente traballo educativo, de atención a maiores e persoas dependentes e como non, de teletraballo no fogar. A pouco que se mire, e sen sacar aínda a calculadora, o confinamento supuxo o agravamento dunha situación anterior xa denunciada pola teoría feminista.

As mulleres en España -antes desta crise-, dedicaban o dobre de horas que o home ás tarefas domésticas e ao coidado dos demais, situación que repercutía gravemente nelas, incapacitándoas para acceder en igualdade de condicións ao mercado laboral ou a promocionarse dentro del. Veremos en canto se aumentan as perdas de rendemento telemático, ao estaren ocupadas en traballos antes derivados a áreas agora confinadas: a educativa, a lúdica, a axuda a domicilio e de coidado.

Namentres, e segundo o primeiro cuadrimestre de 2021 da EPA, o paro das mulleres ascendeu estrepitosamente a un 300%, basicamente por ocuparse de sectores como o turismo e non atoparse no dixital. Falamos dunha fenda salarial similar á de hai oito anos. Falamos dunha redución de salarios dun 14,9% en mulleres, fronte ao 11,3% en homes. Falamos de que as mulleres cobran un 40% menos de pensión que os homes. Falamos...

Non hai que ser Pitágoras para saber que esta crise vai pasar unha gran factura ás mulleres, maioritarias ademais nun sector servizos pechado ao mundo durante moitos meses (e aínda hoxe, en preguiceiro arranque), e moi mal posicionadas en sectores de futuro, como a robótica, onde a formación segue estando abandeirada por homes.

Estímase que nun futuro próximo crearanse 58 millóns de postos de traballo vinculados á intelixencia artificial e un crecemento do 51% de empregos en 2020, o que suporía uns 6,1 millóns de oportunidades de traballo a nivel mundial, segundo o World Economic Forum. Malia iso, as mulleres seguen

inclinándose por carreiras tradicionais, feminizadas, pouco competitivas no mercado laboral[1], pero máis acordes co modelo de muller aprendido e aprehendido, aínda hoxe, desde todas as vertentes de socialización diferencial existentes.

Se a situación en Europa[2] xa é preocupante por canto só 3 de cada 10 postos de traballo TIC están ocupados por mulleres, en España esta cifra redúcese á metade (15,6%), colocando ás mulleres españolas en clara desvantaxe para superar o que máis que unha fenda será, a moi curto prazo, unha focha de xénero.

Mais curiosamente, esta exposición de feitos móstranos as áreas que deberían abordarse para poder superar os efectos devastadores do confinamento por COVID-19 e que só veu a reforzar puntos gordianos de fenda de xénero xa denunciados pola teoría feminista desde outrora.

Necesítanse mirar os impactos inmediatos e desiguais nas rendas, onde as mulleres eríxense como as gran precarias; as dificultades de acceso aos recursos e ao emprego, agravadas pola carencia de tempo e enerxía pola repartición desigual dos coidados; e repensar os sistemas educativos, de saúde e de organización do traballo, sen perder de vista a importancia de recoñecer e valorar os coidados en tanto que necesarios xeradores de benestar social.

Todas estas consignas, sen dúbida, coinciden cun marco de traballo urxente, marcado pola Axenda Mundial de 2030 sobre os 17 Obxectivos de Desenvolvemento Sostible e que require, inexorablemente, abordar a desigualdade na distribución do traballo remunerado e non remunerado entre as mulleres e os homes, como un paso esencial para lograr a igualdade de xénero[3].

E esta tarefa require poñerse a traballar xa conscientes de que, como sinalou a Asemblea Xeral de Nacións Unidas en 2013, a inacción política e "a abstención polos estados de facilitar, financiar, apoiar e regular debidamente o traballo doméstico, contravén as súas obrigacións de dereitos humanos ao establecer e exacerbar as desigualdades e ameazar o goce dos dereitos da muller".

O contador segue avanzando e os obxectivos seguen sen cumprirse. Confiemos en que o próximo 8 de Marzo non teñamos que volver repasar os datos devastadores de pobreza e discriminación das mulleres, e o consecuente incumprimento do Estado -por inacción- da protección e garantía dos dereitos delas.

1 El porcentaje de mujeres que han optado por cursar carreras técnicas, ciencias, tecnología y matemáticas en España ha descendido preocupantemente estos últimos años. De hecho, si en 2015 un 16,1% de mujeres se había inclinado por estudios técnicos, en 2017 sólo un 14,6% lo hizo.

2 Mateos Sillero, Sara y Gómez Hernández, Clara, *Libro Blanco de las mujeres en el ámbito tecnológico*, Ministerio de Economía y Empresa, marzo 2019. En http://www.mineco.gob.es/stfls/mineco/ministerio/ficheros/libreria/LibroBlancoFINAL.pdf

3 Declaración y Plataforma de Acción de Beijing, 1995. Asamblea General de Naciones Unidas, 1995.

15

O escándalo das axudas para o coidado en Holanda: dobre discriminación, de nacionalidade e de xénero

Nuria Reche Tello

Profesora axundante doutora (acreditada contratada doutora)
de Dereito Constitucional da Universidad Miguel Hernández de Elche

Eva González Pérez, avogada cacereña afincada desde os dous anos en Holanda, puxo en xaque ao Goberno dese país, presidido por Mark Rutte, que tivo que dimitir en bloque o pasado mes de xaneiro.

Trátase dun asunto sen precedentes no que, a grandes liñas, a Axencia Tributaria retirou inxustificadamente as axudas concedidas ao coidado de fillos a case 30.000 familias, a maioría de orixe turca e marroquí, baixo a acusación de fraude fiscal, pedindo incluso a súa devolución con carácter retroactivo, e convidando aos interesados a acudir aos tribunais se non estaban conformes.

Aínda que as axudas inicialmente se outorgaban a todos os proxenitores que reunían os requisitos, os funcionarios de Facenda revisaban máis tarde a súa concesión, rexistrando e anotando o país de orixe das familias solicitantes, procedendo a retiralas por considerar a nacionalidade como un criterio de risco, presumindo que neses fogares podía darse con máis frecuencia unha fraude.

Eva González, que tivo coñecemento do problema ao dirixir o seu marido unha axencia de coidados infantís en Eindhoven -empresa que se viu directamente implicada debido a que as familias contrataban os seus servizos pagando coas axudas que recibían do Estado-, levou a defensa dun primeiro grupo e deu a voz de alarma.

Os casos comezaron a sucederse en 2014. De maneira significativa, un ano antes, o Goberno holandés, por entón unha coalición de centro-esquerda, "avogou por substituír ao Estado de benestar considerado do século XX, por unha sociedade participativa do século XXI. Foi unha forma dixerible de anunciar a redución do déficit e o axuste dos

custos dos dependentes e enfermos crónicos, así como da xenerosa gama de apoios sociais. Deste xeito achandábase o camiño para converter o coidado dos vulnerables nunha obrigación moral tamén para o cidadán" ("El País", 24 de xaneiro de 2021)[1].

O relato dunha das afectadas ("El País", 24 de xaneiro de 2021) pon de manifesto como a avoa materna, coidadora profesional, percibía unha remuneración por traballar coidando dos seus netos. A súa filla, Sibel, recibía o subsidio para pagar, ben a gardería, ben a unha empregada, nese caso á súa propia nai. Ao retirarlle ao Estado a axuda, Sibel perdeu o seu emprego para dedicarse ao coidado dos seus fillos, e a súa nai que era independente, acabou no paro e acollida pola súa filla. Facenda requiriulles 60.000 euros por un período de catro anos, acusándoas de fraude.

Finamente os tribunais acabaron dando a razón ás persoas afectadas. Cada familia recibirá unha compensación de 30.000 euros e a condonación da débeda contraída coas entidades gobernamentais. A Axencia de Protección de Datos determinou que a actuación da Axencia Tributaria incorreu en discriminación racial ao anotar a orixe dos proxenitores, vulnerando así as leis de protección de datos. Ao mesmo tempo, o Defensor do Pobo e o Defensor do Menor publicaron informes críticos neste sentido, e as institucións competentes tiveron que asumir a responsabilidade.

Así, en 2018 dimitiu o ministro de Facenda, e en decembro de 2020, o informe dun comité parlamentario cualificaba a actuación da Administración Tributaria como "inxustiza sen precedentes", que violaba os principios do Estado de Dereito, precipitando a dimisión do Goberno de Mark Rutte.

O escándalo pon ao descuberto, non só a manifesta arbitrariedade da Administración, senón o nesgo institucional polos prexuízos raciais e de xénero dun país aparentemente moderno e avanzado, considerado segundo o informe de Unicef de 2020[2], como o que mellor tutela o benestar da infancia.

A avogada, na entrevista concedida á revista "Mujer Hoy"[3] o 6 de febreiro de 2021, relata que se criou en Holanda entre coidadoras, porque os seus pais tiñan que traballar, e conta que sempre foi un problema para eles atopalas. Este país, do mesmo xeito que o resto dos considerados como desenvolvidos, atopou a solución aos problemas de conciliación familiar nas mulleres migrantes que, nas últimas décadas, se encargaron maioritariamente de coidar dos seus menores.

Ademais, os roles tradicionais de xénero afianzábanse desde o colexio, en conexión coa nacionalidade. "En Holanda, cando tes 11 anos, tes que facer un exame que determina a que tipo de colexio podes ir. Os meus pais non coñecían o sistema e eu empecei indo á escola máis sinxela de todas, na que che ensina-

1 Disponible: https://elpais.com/ideas/2021-01-23/paises-bajos-y-el-escandalo-de-las-ayudas-para-los-hijos-no-todo-son-bicis-y-tolerancia.html

2 Disponible: https://www.unicef.org/es/informes/accion-humanitaria-para-la-infancia-2020-panorama-general

3 Disponible: https://www.mujerhoy.com/vivir/protagonistas/202102/06/eva-gonzalez-perez-abogada-espanola-gana-juicios-holanda-dimision-gobierno-20210205130422.html

ban a cociñar e, basicamente, a ser ama de casa. Era o habitual entre os fillos de inmigrantes. O meu pai deuse conta ao ano e sacoume de alí. O meu camiño ata a universidade foi máis longo por esa razón".

Aínda que a maioría dos medios de comunicación consultados puxeron o acento na discriminación racial do caso, o certo é que a patente discriminación sexo/xénero pasou desapercibida, xa que tanto as coidadoras que viron os seus contratos rescindidos polo cesamento das axudas, como as perceptoras delas, ademais de inmigrantes, eran na súa maioría mulleres.

E é que o debate sobre o coidado e, sobre todo, sobre quen debe asumilo, segue quedando relegado a un segundo plano e residenciado no ámbito privado.

En Holanda, o gran protagonista en materia de conciliación é o emprego a tempo parcial, principal forma de contratación das mulleres que trata de integrar unha modalidade de traballo a medida, a fin de combinar actividade laboral e familia. Este sistema non cuestiona nin a repartición de tarefas nin os roles tradicionais de xénero, aínda que existe unha ampla estrutura de axudas fiscais e de seguridade social, destinadas ás familias con fillos ao seu cargo, e cuxo obxectivo xeral é garantir que os custos ocasionados pola crianza, non resulten unha carga desmedida para as unidades familiares.

Aínda que o Estado compensa economicamente as tarefas do coidado dos menores, o deriva cara á unidade familiar, polo que se afianza a división sexual do traballo, xa que son as mulleres as que optan habitualmente, ben por traballar a tempo parcial, ben por recibir unha contraprestación económica que compense a súa retirada do mercado de traballo. Iso, á súa vez, segrega ás traballadoras en función das súas características sociodemográficas e perpetúa os estereotipos de xénero.

Polo que respecta ao coidado das persoas maiores dependentes ou con discapacidade. nos últimos 25 anos a "atención informal", foi adquirindo relevancia. Esta consiste no ofrecemento de axuda desinteresada e gratuíta a unha persoa enferma, discapacitada ou fráxil por alguén da súa contorna inmediata.

En 2020 o Instituto Holandés para a Investigación Social fixo publico o informe *Coidadores informais holandeses en foco*[4], onde se evidencian algúns aspectos críticos na atención informal en Holanda: a presión sobre os coidadores informais polo aumento de persoas dependentes; o incremento de obrigación e responsabilidade de prestar atención informal entre os 45 e os 64 anos, por unha maior probabilidade de coñecer a alguén que necesita axuda fronte aos máis novos; unha serie de sinais de sobrecarga nas persoas coidadoras informais; ou a dificultade destas persoas de atopar apoio, porque os receptores dos coidados non están dispostos a aceptalos doutra persoa, ou ben porque non hai persoas dispoñibles para atendelos.

En todas estas cuestións, como o informe revela, son as mulleres as que prestan coidados informais en maior proporción que os homes, do mesmo xeito que a presión que experimentan, e que se traduce en aspectos tales como problemas de saúde, falta de tempo, absentismo laboral ou resultados académicos

4 Disponible: https://www.euskadi.eus/web01-a2libzer/es/contenidos/documentacion/doc_sosa_cuidad_informa_holand/es_def/index.shtml

negativos, recae sobre as mulleres en maior parte pola carga de responsabilidade e polo tipo de actividades que desempeñan. Estas senten que teñen menos opcións porque as expectativas do grupo próximo son maiores en relación ao coidado que elas deben brindar. Ademais, as tarefas que prestan as mulleres adoitan implicar á parte máis íntima e emocional (apoio, aseo persoal, visitas ao médico, etc.), mentres que as dos homes enfócanse ás relacionadas con solucións prácticas e máis sinxelas de planificar nun horario, por exemplo, as relativas á administración e ao transporte.

En resumo, atopámonos perante a falacia da "sociedade participativa", na medida en que moitas persoas se ven privadas de "participar" na construción social, ou o fan desde unha posición lastrada pola desigualdade de oportunidades e de trato.

Calquera que sexa a configuración do estado do benestar, aínda en aras dunha "actualización" ou "modernización" que frecuentemente a baleira de contido, resulta incuestionable que os poderes públicos deben continuar intervindo mediante unha posición activa que afronte as discriminacións desde a súa raíz cultural.

O contrario aboca ás democracias contemporáneas ao retorno a vellas inercias que, en materia de dereitos sociais, nos devolven á casa de saída.

16

As artistas, as eternas excluídas

Luz Darriba

Escritora

A historia das mulleres está acoutada dende o comezo dos tempos pola arbitrariedade patriarcal. As mulleres en todos os ámbitos somos discriminadas polo mero feito de sermos mulleres. Esta é unha realidade que dificilmente poida ser superada nos termos cativos das nosas vidas.

Ben sabemos que as eivas atravesadas por unha muller que decide levar adiante unha profesión, unha paixón, algo que marque unha diferencia na súa vida, son infinitamente maiores que cando é un home quen o fai.

Dando por feito que o que conta é o resultado, e a ninguén ten por que interesarlle se a persoa que realizou tal ou cal obra lavou pratos durante anos antes de saír da casa, levou as crianzas á escola, ou mercou comida para cando despois desa mostra a familia volva ao fogar e poida seguir o curso normal da vida, toca dicir tristemente -nos anos vinte do século XXI-, que a meirande parte destas actividades "improdutivas" son aínda realizadas polas mulleres. Con maior, menor ou inexistente colaboración das súas parellas, homes.

O cal devén nun punto de partida arbitrario, sen equidade, onde seguen a brillar máis aqueles que só se teñen que ocupar de facer o mellor posíbel o seu traballo: ou sexa, os homes. Tendo en conta, ademais, que a ollada seleccionadora dende tempos inmemoriais, foi -é- realizada por homes que nos consideraban musas e nunca as súas pares. Fomos as mulleres as que nos vimos compelidas a rescatar do agocho as nosas "referentas" pasadas.

Xa que logo, ao falarmos de distintas correntes e movementos na arte, atopamos a metade oculta, a metade ignorada. Mais esa ocultación só demostra que estivemos alí, que sempre estamos, que sempre estaremos.

Sabemos dabondo que a educación é o camiño. Lento, tortuoso, cheo de dificultades, mais o camiño certo. Por iso, cando nos choven sobre a cabeza novas que indican

claramente unha actitude premeditadamente negacionista, temos que alzar a voz o suficiente como para que se nos escoite. E a noticia de que as probas de avaliación de Bacharelato en Historia da Arte só inclúen artistas homes nunha centena de pezas, é unha alerta ben gorda coma para non quedar caladas.

Fronte a isto, o alumando do IES Val do Tea, de Ponteareas, reclama que se incorporen artistas mulleres no temario da ABAU; un programa tan amplo que percorre dende a prehistoria até hoxe. Tempo que, ao parecer, non foi abondo para que ningunha muller fixera algo de relevancia como para tela en conta. Dito doutro xeito, e só por simplificar: non existiron nin Artemisa Gentileschi, nin Frida Kahlo, nin Louise Bourgeois.

Unha alumna do IES Val do Tea, de Ponteareas, foi quen deu a voz de alarma. Non atopou ningunha artista entre cen autores sobre a que facer a súa exposición. Ninguén se decatara até ese momento de que a exclusión de todas as artistas mulleres do programa era un feito consumado. Agora están a mobilizarse.

Agora estamos, tamén, a mobilizarnos nós.

A deconstrución é un proceso tan lento e azaroso que ás veces, cando esquecemos pór as gafas violeta, non vemos o evidente, e o patriarcado se impón por cansazo. A nosa obriga é estarmos alerta e denunciar, porque quen nega a máis da metade da poboación o recoñecemento da súa entidade e identidade, comete un delito porque os dereitos das mulleres son dereitos humanos.

17

Os fillos menores como instrumento da violencia machista

Miguel Filgueira Bouza

Maxistrado da Audiencia Provincial da Coruña

En cada ámbito profesional parece que existe o costume, se cadra a necesidade, de usar unha terminoloxía específica que resulta moitas veces incomprensible para os estraños, para as persoas alleas.

Tamén sucede no exercicio do Dereito Penal. Por exemplo, os concursos de delitos que, a pesar de dicirse concursos, só teñen como premio un castigo distinto.

Hainos de distintas clases, agora impórtame un, o medial, e non como problema teórico, procuro atender máis ben a realidade, senón só para transmitir unha idea. Concurso medial, prodúcese cando unha persoa comete un delito como instrumento doutro. O primeiro sería só a forma de obter a finalidade buscada, o segundo. Un exemplo sinxelo, falsifícase un documento para cometer unha estafa.

A lóxica das cousas, se lóxica pode haber na comisión de delitos, quizá levase a pensar que o instrumento normalmente debía resultar máis leve que a finalidade, que o primeiro delito. Só un medio, debería ser de menor entidade que o principal, o que move a acción. Noutro caso parece que se estaría matando moscas a canonazos, como tantas veces dise.

Pero xorde moitas veces, a perversión, desde logo, cando falamos de violencia de xénero.

Penso en supostos non tan raros. Ese home, chamémolo así, que fai a vida imposible a outro que lle é estraño, por exemplo con chamadas inquietantes, causándolle danos no vehículo, provocando enfrontamentos con el, só porque é o actual noivo, ou parella, da SÚA (posesivo) ex. Ese home, e é o último, capaz de asasinar ao propio fillo ou fillos, só para facer dano, o que imaxina máximo, á nai, á SÚA (outra vez o posesivo) ex.

E xunto coa perversión, aínda que sexa a máxima concebible, nace moitas veces o paradoxo. Porque a finalidade principal dese home tan sutil, se podo dicilo así, como maltratador (isto segundo dígoo convencido), permanece demasiadas veces, inadvertida, silente.

Fai, no primeiro exemplo, a vida imposible a un estraño só para represaliar á súa muller, cando exerce a súa facultade, dereito, de elixir, de decidir. Canto menos, coaccións á muller, pois perturba nesa forma o seu libre desenvolvemento, violencia de xénero. Mata, no segundo, só para facela sufrir. Tamén como represalia, econséguеo sen dúbida, delito de lesións psíquicas, violencia de xénero como toda, pero se cabe aínda máis odiosa, simplemente odiosa.

E resulta que demasiadas veces, queda inadvertido, sen resposta. O proceso penal cínguese nos xulgados ordinarios, aos actos protagonizados contra o outro home, a actual parella, á morte dos menores que tanto adoitamos dicir que son tamén vítimas da violencia de xénero. Con esquecemento do delito principal, esas coaccións á muller, esas lesións á muller, esa violencia de xénero así refinada.

Pois non. En realidade, concurso medial, dous delitos en franca relación que, por iso, deben axuizarse conxuntamente, e un, aínda que sexa penado máis levemente, propio, característico da violencia de xénero, da xurisdición específica da violencia de xénero. Porque seguimos falando, nestes casos e de maneira evidente, de violencia de xénero.

Aínda lembro a impotencia que transmitía unha asesora dun CIM, cando me explicaba que non conseguía que unha muller, nai desprovista do seu fillo nestas maneiras, fóra tratada por especialistas como vítima de violencia.

E non é xusto, simplemente. Queda camiño.

18

Caso Maruxaina. Delitos contra a intimidade. Lugar público, espazo impune?

Mar Vivero

Avogada

Baixo o pomposo nome de "descubrimento e revelación de segredos", atópase no noso Código Penal o art. 197 que se incardina no Título dos Delitos contra a intimidade, o dereito á propia imaxe e a inviolabilidade do domicilio, cuxo obxecto é castigar as condutas punibles que atacan ao ben xurídico protexido da intimidade persoal.

Segundo o mencionado texto legal "1. *O que, para descubrir os segredos ou vulnerar a intimidade doutro, sen o seu consentimento, se apodere dos seus papeis, cartas, mensaxes de correo electrónico ou calquera outros documentos ou efectos persoais, intercepte as súas telecomunicacións ou utilice artificios técnicos de escoita, transmisión, gravación ou reprodución do son ou da imaxe, ou de calquera outra sinal de comunicación, será castigado coas penas de prisión dun a catro anos e multa de doce a vinte e catro meses*."

Ademais, no apartado 3 do devandito precepto dise: "*Impoñerase a pena de prisión de dous a cinco anos se se difunden, revelan ou ceden a terceros, os datos ou feitos descubertos ou as imaxes captadas a que se refiren os números anteriores*".

É dicir que, a gravación ou captación de imaxes íntimas de calquera persoa sen o seu coñecemento nin consentimiento, pode atopar encaixe no apartado 1 do referido artigo e, polo tanto, ser considerado como delito, prevendo o apartado 3 unha agravación da pena no caso de que as imaxes captadas sexan difundidas.

Segundo un sector da doutrina, só se pode cometer este delito, se as imaxes captadas o son en lugares pechados ao coñecemento externo (vivendas, oficinas...), quedando fóra da protección penal as imaxes íntimas gravadas en lugares públicos.

Con base no devandito razoamento, un xulgado de instrución ditou un auto de sobresemento, por entender que non existe delito nunha conduta que consistiu en gravar a varias decenas de mulleres durante unhas festas populares, cando ouriñaban nun lugar apartado da vía pública, e difundir as ditas gravacións en varias webs pornográficas, onde se alcanzaron miles de reprodución.

Nos vídeos podíanse observar nun primeiro plano as partes íntimas de varias mulleres durante o acto de ouriñar, xa que polo menos tres cámaras foran estratexicamente situadas para iso, e ademais, a moitas delas podíaselles ver perfectamente a cara.

Segundo a referida resolución xudicial non se pode apreciar conduta delituosa nos feitos que se describen debido a que, polo feito de ouriñar na rúa, que é un lugar no que poderían ser vistas por calquera persoa que por alí transitase, a gravación e difusión das imaxes non supón un ataque ou vulneración á intimidade.

Pois ben, chegado este punto, e á marxe do devir do procedemento xudicial que está pendente de resolución por parte da Audiencia Provincial, faise necesaria unha reflexión acerca do consentimento neste tipo de condutas ilícitas. Xa que aínda que noutros tipos delituosos, por exemplo os delitos contra a integridade sexual, xa foron escritos ríos de tinta respecto ao consentimento da vítima, aínda non se tratou con certa profundidade a prestación do consentimento nos delitos nos que o ben xurídico protexido, é a intimidade persoal.

A sentenza do TS na que o auto ao que nos referimos se basea para motivar o sobresemento di que: "*A intervención do Dereito Penal está xustificada pola especial insidiosidade do medio empregado, que penetra nos espazos reservados da persoa, de aí a intensa ofensividade do ben xurídico tutelado, que se atenúa cando se produce en lugares públicos, aínda sen consentimento do titular do dereito, que en liña de principio debe xerar unha resposta extrapenal*".

É dicir que polo que ao caso que nos ocupa se refire, ao estar a ouriñar as mulleres na vía pública (aínda que sexa un espazo apartado), se sobreentende (aínda que sexa de modo tácito), que están a prestar o seu consentimento para que as súas imaxes sexan captadas, xa que están a asumir que "poderían ser vistas por calquera persoa".

Pero, que tipo de consentimento se presupón que prestaron? Cal é o alcance do devandito consentimento? Consentimento a que poidan ser vistas polos transeúntes? Consentimento a que poidan ser gravadas polos transeúntes cun móbil e a certa distancia? Consentimento a ser gravadas con cámaras profesionais de alta resolución e desde tres ángulos distintos? Consentimento a que sexa gravada nun primeiro plano a súa zona xenital? Consentimento a que ditas gravacións sexan utilizadas en páxinas web pornográficas? Consentimento para que a súa imaxe sexa portada e reclamo desas webs?

E non é esta unha cuestión baladí, debido a que se ben estas mulleres cuxas imaxes foron captadas e difundidas, ao ouriñar nun lugar escasamente transitado da vía pública, podían eventualmente asumir

que puidesen ser vistas por contadas persoas que naquel momento puidesen pasar por alí e ademais ser vistas a certa distancia, xa que o lugar estaba resgardado entre un muro e uns coches.

De ningún xeito da devandita actitude se pódese colixir que estivesen a prestar o seu consentimento para ser gravadas, moito menos para que as ditas gravacións fosen difundidas a través da Internet e puidesen ser vistas por miles de persoas e, por suposto, é evidente que o devandito presunto consentimento non autorizaba a que terceiras persoas se lucrasen economicamente coa difusión das referidas imaxes nun portal web de contido pornográfico, no que ademais de visualizar os vídeos mediante un click, o contido podía ser descargado, almacenado e difundido indefinidamente.

Quizais estas interpretacións xurisprudenciais tan pouco adaptadas aos tempos, teñan a súa orixe no tan manido aforismo de que a sociedade evoluciona con máis rapidez que as leis, e quizais non sexa fácil interpretar e adaptar pola vía da doutrina e a xurisprudencia os artigos do Código Penal aos novos modos de delinquir, que van xurdindo como froito do imparable avance das novas tecnoloxías.

E aínda que o referido artigo 197 do Código Penal foi reformado pola Lei Orgánica nº 1/2015 de 30 de marzo, que nos parece que foi "onte", transcorreron máis de seis anos nos que a sociedade, as novas tecnoloxías, os modos de comisión delituosa no ámbito da Internet, avanzan a un ritmo tan frenético e tan rápido co que o mundo lento e lánguido da Xustiza non pode competir.

Unha das posibles solucións podería estar escondida no artigo 3 do Código Civil, ese "artigo comodín" que tanto nos gusta a todos os xuristas e que fala de que as normas han de ser interpretadas conforme á realidade social do tempo en que han de ser aplicadas. E sen faltar ao respecto ao tan sacro principio de legalidade consagrado no art. 1.1 do Código Penal, resulta evidente que no ano 2021 resulta anacrónico e obsoleto soster que a intimidade non é digna de ser protexida en vía penal se as imaxes íntimas son captadas en espazos públicos, e que ese eventual consentimento poida fornecer o efecto de "barra libre" para difundir as devanditas imaxes e ata negociar e lucrarse con elas.

Ao igual que eu, cada segundo sábado de agosto a serea Maruxaina espera o resultado do xuízo ao que é sometida na praza do pobo, as decenas de mulleres que foron vítimas de tan desagradable episodio, esperan que a Xustiza outorgue a debida protección a un ben xurídico tan sagrado como o da propia intimidade persoal.

19

Escoitar a música con perspectiva de xénero

José Fernando Lousada Arochena

Maxistrado. Docente. Escritor

Prexuízos na música e (máis preocupante) en quen a escoitan

Os prexuízos e estereotipos baseados no xénero infíltranse en todas as situacións da vida, en todas as relacións sociais, en todas as manifestacións da cultura. O feminismo propúxose visibilizalos, e para iso, realiza unha revisión crítica de todo o establecido. E nese escrutinio non podía faltar unha revisión crítica de toda a música, que nos permite concluír que ningún xénero musical merece salvarse. Nin sequera a música clásica, que opera coa importante vantaxe de que as súas composicións na súa maioría non teñen letra; pero iso non impide constatar a escasa representación (cando non nula) das mulleres como compositoras, como directoras de orquestra ou sequera xa como intérpretes, nos repertorios dos festivais ou nas programacións das grandes orquestras. E non é cible que, a día de hoxe, non haxa mulleres abondo formadas para cubrir unha representación significativa.

A ópera onde, aparentemente, as mulleres están empoderadas na figura da soprano (a *prima donna*), ten o máis que dubidoso mérito de que falecen a maioría das súas protagonistas femininas principais (véxase a triloxía de Puccini: *Madamme Butterfly*, *Tosca* e *A Bohème*; ou *Carmen* de Bizet, nalgunha de cuxas últimas representacións se lle deu un final alternativo, onde quen morre é Don José, co fin de denunciar a violencia de xénero e iso foi a costa dunha forte contestación). Máis rechamante resulta o machismo na música popular por obvias razóns: está máis próxima á ideoloxía imperante na sociedade, e ademais ten letras delatoras, moitas veces reflectindo actitudes canallas, transgresoras, rebeldes... e sexistas.

A copla ten grandes exemplos gloriosos. Basta lembrar o fandango de Manolo Caracol: "O meu coitelo craveille / porque me enganou con outro / e cando morta ela estaba / de súpeto eu me lembrei / de que eu tamén a enganaba". Letras parecidas atopamos

na samba brasileira, no tango arxentino ou no blues estadounidense. Por suposto, tamén a música pop e rock, na que me vou a deter.

Vexamos un exemplo significativo: *Run for your life* (corre pola túa vida) dos Beatles (1965), na cal destacan as seguintes liñas: "Preferiría verche morta, *little girl* / antes ca con outro home... ben, xa sabes que son un mozo malo / e celoso de nacemento... se che atopo con outro home / é o fin, *little girl*" (coa letra do John Lennon mozo). Os Rolling Stones tamén teñen perlas no seu repertorio. Na emblemática *Under my thumb* (1966): "Baixo o meu polgar, a moza que unha vez me dominou agora depende de min". Ou na tamén emblemática *Brown sugar* (1971): "Un vello escravista con cicatrices sabe que está ben / escoita como azouta ás mulleres á medianoite".

Non todas as cancións machistas son un chamamento ao feminicidio, ou transmiten unha mensaxe abertamente violenta. Outras reflicten prexuízos, estereotipos e/ou prácticas consuetudinarias ou de calquera outra índole que están baseadas na idea da inferioridade ou superioridade de calquera dos sexos, ou en funcións estereotipadas de homes e mulleres.

Varios exemplos desta misoxinia en Led Zeppelin (recoñézoo, a miña banda preferida): a muller é obxecto sexual e á vez a perdición (*femme fatale*); "A alma da muller foi creada máis abaixo" (*Dazed and confused*, 1969); "Hey, hey, nena, vin como te moves / vouche facer suar, vouche facer gozar... non o sei, mais me dixeron / que unha muller de pernas longas non ten alma" (*Black dog*, 1971). *Let put my love into you* de AC/DC (1980) pódenos facer pensar nunha violación ou seica só é unha canción falocéntrica (o que tampouco a libera da crítica): "Dándolle que che pego toda a noite coa miña maquinaria / porque eu, teño o poder a calquera hora / de mostrar o home que hai en min / esnaquizando reputacións coa miña artillaría... non te resistas, non ofrezas pelexa... déixame introducir o meu amor en ti, nena".

Tamén no rock español atópanse cancións cuxos títulos xa o din todo: *Hoy voy a asesinarte* (Siniestro Total, 1982), *La mataré* (Loquillo, 1987), ou *Corazón de tiza* (Radio Futura, 1990), na cal se di "se che volvo ver pintar un corazón de xiz na parede, vouche dar unha malleira por escribir o meu nome dentro".

Dentro desta listaxe (e no grupo de machismo violento), atopámonos coa canción máis emblemática de The Police*: Every breath you take* (1983). Vexamos algunhas pasaxes: "Cada alento que tomes / cada movemento que fagas / cada atadura que rompas / cada paso que deas / estouche a vixiar". Máis adiante: "Oh, non podes ver / que ti me pertences? / como doe o meu pobre corazón / con cada paso que dás".

Un caso de libro de *stalking,* unha conduta tipificada como delito no artigo 172 do Código Penal. Pero non escollín esta canción polo carácter violento da conduta relatada. Acabamos de ver exemplos máis contundentes de machismo violento. Escollina porque adoita ser valorada como unha canción de amor. E isto, lévanos a reflexionar non tanto no que din as letras das cancións, senón en como pasan desapercibidas ou (máis grave aínda), como acaban sendo percibidas como non violentas e mesmo como positivas, ao considerar reflicten situacións normais de amor pasional.

Sting, que creou a canción na crise do seu matrimonio con Frances Tomelty, recoñeceu o seu desconcerto ao ver canta xente tomaba a canción como moito máis positiva do que era, dada a súa temática sobre o amor non correspondido, a obsesión co amante perdido, os ciumes e a vixilancia que lle seguen. En palabras de Sting: "Unha parella, díxome unha vez: Oh, encántanos esa canción; elixímola para que soase na nosa voda! E eu pensei, ben, boa sorte. Creo que é unha canción moi, moi fea e sinistra, e que a xente a confundiu cunha pequena e doce canción de amor".

Por que *Every breath you take*, unha canción onde se fala de sentimentos machistas violentos, é confundida cunha canción de amor? A resposta é moi simple: porque non se visibilizan os nocivos estereotipos de xénero reflectidos na letra da canción, ou se visibilizan sen tomar conciencia da necesidade de cambio, ou mesmo se considera o relatado na canción como unha situación amorosa en sumo grao normal. *Every breath you take* foi considerada como a canción do ano 1983, e incluída en varias listaxes entre as 100 mellores cancións de todos os tempos (e recoñezo que musicalmente tamén a incluiría). A revista "Rolling Stone" situouna como a 84ª das 500 mellores cancións de todos os tempos (elaborada por 172 críticos, músicos e persoas expertas da industria; publicada en 2004 e revisada en 2011). Unha fantástica canción cunha letra cuestionable.

Que podemos facer con cancións como esta?

Por que non escoitala con perspectiva de xénero?

Unha proposta necesitada dun desenvolvemento que debería pasar entre outras cousas, que me limito a apuntar (aínda que seguramente estas achegas espertarán comentarios a favor e en contra):

— Por explorar a música feita por mulleres en todos os estilos musicais, constatando que en todos hai achegas femininas (algunhas moi reconfortantes: no blues, un dos meus estilos musicais preferidos, atopamos canción fortemente patriarcais/machistas, pero tamén atopamos as consideradas primeiras cancións feministas da historia da música nas voces de Ma Rayney ou Bessie Smith);

— Por analizar criticamente as cancións para detectar marcas de xénero, aínda que iso non necesariamente debe conducir a deixar de escoitar aquelas que sexan sexistas, senón a ouvilas conscientemente, é dicir, sabendo o que din e abstraéndonos da mensaxe, para gozar do seu aspecto musical; pero se non o conseguimos porque nos fan dano e non compensa musicalmente, sacalas da nosa lista de reprodución;

— Por denunciar as marcas de xénero das cancións, non para que se prohiban (sería ir contra a liberdade artística de quen as compón, as interpreta e as e escoita), senón para que toda persoa adquira conciencia de que o que escoita, non leve a engano, e poida decidir si quere facelo ou non (liberdade informada); nalgúns casos quen as interpretan toman conciencia, e as retiran do seu repertorio (pasou con Loquillo);

— Por apoiar iniciativas correctoras das marcas de xénero das cancións que as teñan negativas (algúns puristas negaranse, mais será abondo con lles lembrar un exemplo magnífico de corrección: *Respect* na súa versión orixinal de Otis Reading, é unha gran canción cunha letra criptomachista; mentres na versión da gran Aretha Franklin mellorouse musicalmente e ademais é un himno feminista).

Gocemos pois, de*Every breath you take* (e de calquera outro dos exemplos que puxemos de canción machistas/sexistas), se a escoitamos con conciencia e sen que nos moleste. E se non, deixemos de escoitala. En todo caso, denunciemos o seu rumbo de xénero para que esa decisión poda ser tomada libremente por cada persoa. E sobre todo, para evitar que a conduta que nela se reflicte (que ao propio Sting o leva a cualificar a canción como sinistra), sexa percibida como amor nunha relación de parella e empecé a ser percibida como o que é: un acoso con anexo, un delito de *stalking*.

20

Mulleres rurais, a chave para o desenvolvemento

Dolores Fernández Galiño

Valedora do Pobo [1]

Peregrinas e peregrinos de todo o mundo achéganse a Santiago polas case 280 rutas e máis de 80.000 quilómetros do Camiño, que circulan ao longo da xeografía de Galicia, España e Europa. Nese decorrer, atravesan cidades tan emblemáticas como París, Estrasburgo, Burdeos, Reims, Aquisgrán, Praga, Pamplona, Burgos, Salamanca ou Sevilla. Por suposto, en Galicia tamén permiten coñecer as nosas cidades emblemáticas, e agroman por todas partes algúns traxectos dos moitos camiños que conflúen en Compostela. Mais, no noso caso, é moi frecuente que coincidan con zonas rurais, ou menos urbanizadas, por vilas ou mesmo aldeas.

E isto non deixa de ser unha oportunidade neste mundo marcadamente urbanocéntrico, porque o Camiño dá a posibilidade de volver a vista ao mundo rural, ao seu pasado, ao seu presente e ao seu futuro.

No seu pasado e no seu presente, as mulleres ocupan un papel basilar no arraigo da familia á terra e na cohesión da sociedade rural. Son peza esencial do seu desenvolvemento, porque se ocupan dos traballos agrícolas e gandeiros, do marisqueo e labores asociados á pesca, da artesanía vencellada a estas actividades e, mesmo, nas industrias de primeira transformación. As mulleres rurais están na base persoal de empresas agrarias, sociedades cooperativas, asociacións cívicas e sindicatos agrarios. Elas teñen un papel esencial no tecido familiar, social e produtivo do mundo campesiño e mariñeiro.

Con todo, e a pesar da transcendencia desta función, non sempre se lles recoñece, pois invisibilízanse e non se valoran os traballos domésticos que tamén asumen, o coidado de fillas e fillos e tamén das persoas con discapacidade, dos seus pais e, moi-

1 Artigo publicado no suplemento especial do xornal "El Correo Gallego" no día grande de Galicia, 25 de xullo

tas veces tamén, dos seus sogros. Tampouco se lles valoran como se debe as tarefas de colaboración na explotación, nin os labores de boa veciñanza e de colaboración social. Moitas veces o seu papel nin sequera se percibe, porque son os homes os titulares das empresas e os dirixentes cooperativos, asociativos ou sindicais.

O afastamento e a dispersión dos núcleos de poboación dificultan, entre outras cousas, o acceso a servizos de coidado de nenos e nenas ou de persoas con necesidades especiais, que requiren atención a diferentes situacións de dependencia. E hai que lembrar que, polo tradicional reparto de roles entre os sexos, esas dificultades engadidas inciden, especialmente, sobre a situación das mulleres. Tamén as zonas rurais teñen dificultades para o acceso á Internet e, de novo, as mulleres rurais sofren as consecuencias da fenda dixital.

Cara ao futuro, o desenvolvemento do rural e das zonas non urbanas é unha das materias pendentes que é necesario afrontar para acadarmos doses máis elevadas de progreso social, medioambiental e económico, en consonancia co país avanzado, cohesionado, democrático e moderno que é Galicia hoxe en día.

O sector agrario foi o sustento do crecemento dos sectores industrial e de servizos. Agora tócanos afrontar un novo equilibrio intersectorial, no que temos que recoñecer e devolver ao sector primario o que colaborou no progreso. Nesa tarefa de desenvolvemento rural que as administracións deben afrontar -e que desde a sociedade debemos apoiar-, non se pode esquecer ás mulleres. O papel esencial que as mulleres tiveron sempre no mundo rural, van seguilo tendo no futuro e cómpre que sexa recoñecido e potenciado.

O desenvolvemento rural debe ter perspectiva de xénero. Se consentimos o esquecemento das mulleres, as políticas públicas de desenvolvemento rural, por moi ben intencionadas que sexan e por moi ben sustentadas que estean, non conseguirán acadar ao cen por cen o resultado que pretendan.

As mulleres rurais non poden ser só observadoras do desenvolvemento rural: teñen que ser protagonistas.

21

As mulleres rurais: Normativa e realidade

José Fernando Lousada Arochena

Maxistrado. Docente. Escritor

Discriminación e violencia contra as mulleres rurais

As mulleres das zonas rurais (dedíquense a actividades do sector primario, secundario ou terciario, ou a actividades domésticas, de coidado ou informais, ou non se dediquen a actividade algunha, como é o caso das nenas), atópanse en relación con todos os indicadores de xénero en situación peor que os homes rurais, e que as mulleres e os homes urbanos: as mulleres rurais dedícanse a traballos domésticos, de coidado e informais en maior medida; os seus empregos son máis precarios; o seu acceso á titularidade da explotación é limitado; o acceso á Seguridade Social é dificultoso e a miúdo con pensións mínimas ou prestacións non contributivas; sofren máis violencia de xénero; están menos representadas na toma de decisións; presentan dificultades de acceso á Xustiza...

Trátase dunha interacción entre os prexuízos de xénero e as características das zonas rurais (illamento xeográfico) e o seu (usualmente asociado) escaso desenvolvemento económico, social e cultural, que conduce á conservación das estruturas patriarcais á vez que é un caldo de cultivo para os prexuízos ruralistas.

En moitas rexións do mundo, a situación das mulleres nas zonas rurais é especialmente grave: a pobreza e exclusión aféctanlles de maneira desproporcionada; o acceso á terra e aos recursos naturais sonlles denegados; soportan a maior parte da carga de traballo non remunerado, debido aos estereotipos, á desigualdade dentro do fogar e á falta de infraestrutura e servizos nas comunidades rurais; é máis probable que non recibisen educación; corren un maior risco de ser vítimas de trata con fins de explotación sexual, traballo forzoso, matrimonio infantil e/ou forzado e outras prácticas nocivas; teñen máis probabilidades de caer enfermas, sufrir malnutrición ou morrer por causas prevenibles, e sofren desvantaxes en orde ao acceso á atención sanitaria.

A Convención CEDAW e o seu artigo 14

Por todas as anteriores circunstancias, a Convención sobre a Eliminación de Todas as Formas de Discriminación contra a Muller (Nova Iorke, 1979), principal instrumento universal de recoñecemento dos dereitos das mulleres, dedicou nada menos que un dos seus 30 artigos, o 14, á situación das mulleres rurais, establecendo (no seu parágrafo 1) a obrigación dos estados partes de ter en conta os problemas especiais a que fai fronte a muller rural, e o importante papel que desempeña na supervivencia económica da súas familias, incluído o seu traballo nos sectores non monetarios da economía, e de tomar todas as medidas apropiadas para asegurar a aplicación das disposicións da presente Convención á muller das zonas rurais.

Ademais enumera (no seu parágrafo 2, letras a-h), unha lista de ámbitos de actuación especial: participar na elaboración e execución dos plans de desenvolvemento a todos os niveis; ter acceso a servizos adecuados de atención médica, inclusive información, asesoramento e servizos en materia de planificación da familia; beneficiarse directamente dos programas de seguridade social; obter todos os tipos de educación e de formación -académica e non académica-, incluídos os relacionados coa alfabetización funcional, así como entre outros, os beneficios de todos os servizos comunitarios e de divulgación, a fin de aumentar a súa capacidade técnica; organizar grupos de autoaxuda e cooperativas a fin de obter igualdade de acceso ás oportunidades económicas, mediante o emprego por conta propia ou por conta allea; participar en todas as actividades comunitarias; obter acceso aos créditos e préstamos agrícolas, aos servizos de comercialización e ás tecnoloxías apropiadas, e recibir un trato igual nos plans de reforma agraria e reasentamento; e gozar de condicións de vida adecuadas, en particular na vivenda, servizos sanitarios, electricidade e abastecemento de auga, transporte e comunicacións.

Atopámonos ante un artigo singular, visionario e inspirador. Non obstante, está moi lonxe de alcanzar a súa plena efectividade (como desafortunadamente ocórrelle a toda a Convención CEDAW). Sobre iso volveremos en relación con España.

— Singular nun dobre sentido: é o único artigo do sistema de tratados de dereitos humanos das Nacións Unidas dedicado especificamente ao mundo rural; e é o único artigo da Convención CEDAW referido a unha condición específica dun colectivo de mulleres. Obviamente, os dereitos recoñecidos no sistema de tratados de dereitos humanos de Nacións Unidas, aplícanse a todos os seres humanos, vivan e traballen na cidade, ou o fagan no campo; e en particular, os dereitos recoñecidos na Convención CEDAW, aplícanse tanto ás mulleres urbanas como ás mulleres rurais. Pero non é menos certo que as mulleres rurais teñen unhas singularidades advertidas desde os traballos preparatorios da Convención CEDAW, e causantes da existencia do artigo 14.

— Visionario, precisamente por advertir nun momento histórico en que aínda quedaban temporalmente afastadas as primeiras teorizacións doctrinais sobre os conceptos discriminación múltiple e interseccional, a existencia dunha interseccionalidade entre as desigualdades espaciais

derivadas do illamento xeográfico e/ou das dificultades de comunicación característico de todas as zonas rurais. E polas desigualdades socioeconómicas derivadas da súa (usualmente asociado) escaso desenvolvemento económico, social e cultural. Deste xeito, prodúcese a interacción (identificativa da discriminación interseccional) de dous sistemas de opresión (sexo/xénero; desigualdades espaciais/socioeconómicas), que supón un reforzamento das estruturas patriarcais, á vez que é caldo de cultivo para os prexuízos ruralistas.

— Inspirador, porque introduciu na axenda internacional a cuestión das mulleres rurais, tanto na axenda sobre a igualdade de xénero, como na axenda sobre o desenvolvemento rural, e máis amplamente, na axenda xeral das Nacións Unidas.

Dentro da axenda sobre igualdade de xénero, o Comité CEDAW, implementado na Convención CEDAW, dedicou unha das súas recomendacións xerais, a 34 (2016), aos dereitos das mulleres rurais. A RX 34 constitúe unha declaración de validez universal dos dereitos das mulleres rurais, con recomendacións para a súa efectividade, dirixidas aos estados partes e cuxa lectura cumpre pois, tras a súa aprobación, o artigo 14 da Convención CEDAW, que sempre debe ser aplicada e interpretada en conxunto coa RX 34.

Dentro da axenda sobre o desenvolvemento rural, a Declaración das Nacións Unidas sobre os Dereitos dos Campesiños (sic) e doutras Persoas que Traballan nas Zonas Rurais (Nova Iorke, 2018), cuxo artigo 6, referido ás mulleres rurais reproduce o artigo 14 da Convención CEDAW aínda que, ampliando o seu contido cunha referencia ao dereito a un emprego decente e ao dereito á protección fronte á violencia, se ben a reforma quedou corta respecto a algunhas propostas de organizacións de dereitos humanos, que tamén alertaban do uso sexista da linguaxe na versión en lingua española.

Dentro da axenda xeral de Nacións Unidas, a Resolución "Transformar o noso mundo: a Axenda 2030 para o Desenvolvemento Sostible" (Nova Iorke, 2015), contempla algunhas metas que teñen un especial interese para a situación das mulleres rurais. Como o Obxectivo 2.3 ("de aquí a 2030, duplicar a produtividade agrícola e os ingresos dos produtores de alimentos en pequena escala, en particular as mulleres"); o Obxectivo 5.a ("emprender reformas que outorguen ás mulleres igualdade de dereitos aos recursos económicos, así como acceso á propiedade e ao control da terra e outros tipos de bens, os servizos financeiros, a herdanza e os recursos naturais, de conformidade coas leis nacionais"); ou o Obxectivo 6.2 ("de aquí a 2030, lograr o acceso a servizos de saneamento e hixiene adecuados e equitativos para todos, e poñer fin á defecación ao aire libre, prestando especial atención ás necesidades das mulleres e as nenas").

Alcanzouse en España a efectividade plena destas normas internacionais?

A nivel lexislativo, a Lei Orgánica 3/2007, de 23 de marzo, para a igualdade efectiva de mulleres e homes, dedica especificamente un artigo, o 30, á igualdade de xénero no desenvolvemento rural, e á súa vez, a Lei 45/2007, de 13 de decembro, para o desenvolvemento sostible do medio rural, dedica outro artigo, o 8, para garantir a aplicación transversal da igualdade de trato e oportunidades de mulleres e homes. Froito desta preocupación dobremente manifestada nas leis básicas sobre igualdade de xénero,

e sobre desenvolvemento rural, ditouse a Lei 35/2011, de 4 de outubro, sobre titularidade compartida das explotacións agrarias, e o Goberno de España adoptou medidas como o Plan para a Promoción das Mulleres do Medio Rural (2015-2018).

Pero a existencia de leis, nin sequera de convenios internacionais, garante a plena efectividade dos dereitos nesas normas recoñecidos. Sen un ánimo de exhaustividade, hai cinco importantes carencias que afectan en especial a España e Galicia.

En primeiro lugar, a ausencia de participación das mulleres nos plans de desenvolvemento rural, pois a maioría das persoas titulares de ministerios de agricultura a nivel europeo son homes, e en particular, a maioría das persoas en postos directivos no Ministerio de Agricultura español tamén son homes. Saltou aos medios esta cuestión pola denuncia de que nas políticas agrarias europea e nacional, non se consideraba seriamente a perspectiva de xénero. Finalmente, a prensa publicou a decisión da comisión ministerial competente de introducir a perspectiva de xénero na política agraria española; con todo, a foto publicada en prensa, delataba ou delataba unha composición de oito homes e dúas mulleres. Resulta así que estamos nunha sorte de despotismo ilustrado: imos lexislar en prol das mulleres rurais, pero sen contar coas mulleres rurais.

En segundo lugar, as dificultades existentes en orde á protección fronte á violencia de xénero, nun ámbito como é o rural onde as estruturas patriarcais son máis resistentes ao cambio. De novo, aquí xorde a crítica porque as estatísticas sobre violencia de xénero non desagregan os datos segundo zonas rurais e urbanas. A Macroenquisa de 2019 da Delegación do Goberno sobre Violencia de Xénero, non fai esa desagregación pois, aínda que distingue entre municipios máis poboados e menos poboados á hora de presentar os datos, expresamente aclara que iso non se corresponde cunha desagregación entre zonas rurais e zonas urbanas. Tal carencia manifiéstase como unha ausencia significativa, na medida en que se non coñecemos os factores diferenciais da violencia de xénero nas zonas rurais, dificilmente loitaremos contra ela con eficacia. E as asociacións de mulleres rurais veñen denunciando importantes focos de violencia de xénero no mundo rural, aos que se unen en ocasións, as dificultades de acceso á Xustiza.

En terceiro lugar, a situación das mulleres inmigrantes dedicadas a labores agrarias tamén é motivo de preocupación, en especial naquelas zonas onde existe unha contratación masiva de temporeiras para a recolección dos produtos do campo. Así ocorre en relación coa recolección do amorodo no campo de Huelva, onde se calcula que anualmente son contratadas unhas 20.000 mulleres provenientes na súa maioría de Marrocos. A súa condición de inmigrantes en país estranxeiro, descoñecendo moitas veces o idioma e as canles de denuncias de abusos, determinaron -unido ás súas circunstancias socioeconómicas vulnerables-, a existencia de explotación e de abusos sexuais. Así o vén alertando a prensa nacional, aínda que non foi ata que a cuestión tivo repercusión internacional, en particular na prensa alemá (un país onde se consome o amorodo onubense), que se acordaron medidas polos axentes sociais que se plasmaron fai un par de anos en convenios colectivos (canles de denuncia de discriminacións e implementación de protocolos antiacoso). Quizais sexa aínda axiña para realizar unha valoración, pero débese

alertar en todo caso de que a implantación de medidas na letra da norma, nin sequera adoptadas polos axentes sociais, non garante unha eficacia real.

En cuarto lugar, tamén son destacables as dificultades de acceso das mulleres a postos directivos das cooperativas agrarias, mesmo naquelas cooperativas agrarias nas cales as mulleres son maioría de socios. Sobre esta cuestión, os poderes públicos comprometéronse, implementaron programas públicos de capacitación das socias na xestión cooperativa, e fomentouse o seu empoderamento a través de axudas tamén económicas. A pesar do cal, non parece que aínda haxa resultados satisfactorios.

En quinto lugar, a titularidade das explotacións agrarias adoita estar masculinizada, o que ás veces é bastante chocante, pois o home nos matrimonios ou parellas rurais, dedícase en moitas ocasións a un emprego alleo á explotación, sendo a muller a que asume o día a día das labores agrarias. Mesmo en ocasións a muller é a titular da terra ou da casa, pero non da explotación porque foi o seu esposo quen xestionou a alta administrativa en actividades económicas. Así as cousas, as explotacións de titularidade masculina roldan as 2/3 partes, e as de explotacións de titularidade feminina o 1/3 restante, sendo de destacar que, a medida que se incrementa a dimensión económica da explotación, a presenza das mulleres decrece, o que é máis acusado no caso das mulleres novas.

Para fomentar a titularidade compartida, e en aplicación do artigo 30 da O. Igualdade, aprobouse a Lei 35/2011, de 4 de outubro, sobre titularidade compartida das explotacións agrarias. De novo aquí, obsérvase como a norma e a realidade non sempre corren parellas, pois dez anos despois da súa entrada en vigor, atopámonos cunha implementación mellorable: un total de 871 a xullo de 2021.

Conclusións

Poderíamos seguir manifestando carencias en orde á situación de igualdade de xénero das mulleres en zonas rurais en España, e en Galicia, pero as expostas parécennos xa suficientes (déficit de representación nas políticas de desenvolvemento, maior risco de violencia de xénero, situación vulnerable das traballadoras inmigrantes, carencias na dirección das cooperativas agrarias, masculinización da titularidade das explotacións agrarias e escasa implementación da titularidade compartida).

O que nos demostra a necesidade de seguir avanzando na implementación das normas ditadas en relación coas mulleres en zonas rurais. O esforzo normativo e institucional despregado a nivel internacional a raíz do artigo 14 da Convención CEDAW, e o despregado a nivel nacional desde a O. Igualdade, deben servir para que a distancia entre a normativa e a realidade sexa cada vez menor en España e en Galicia.

22

Chamábase Carmen. Denuncia *versus* protección

Francisca Verdejo Torralba

Maxistrada de violencia sobra a muller nos Juzgados de Barcelona

Hoxe non pode ser un día máis. Négome a que o sexa. A esperanza, se é que algunha vez existiu, volveuse a desvanecer. É a número 31. Non é un número máis, pero así se nos presenta. É outra vida truncada, arrebatada pola violencia machista.

Mergullo nos xornais dixitais, escoito as noticias nas diferentes canles, e non logro saber como se chamaba. Quizais non a poida lembrar polo seu nome. Vivía en El Cerro (Sevilla), tiña 60 anos, nunca denunciara ao seu asasino. El chamábase Cristóbal.

Das 31 mulleres asasinadas polas súas parellas ou ex parellas, só unhas poucas denunciaran antes de que lles arrebatasen a súa vida. Como en cada asasinato de mulleres, os medios de comunicación fanse eco da noticia. Políticos e políticas, "expertos e expertas", opinan unha vez máis. Mostran o seu rexeitamento ao crime, e poñen o acento na necesidade de denunciar.

A información nesgada que ofrecen os medios de comunicación e daqueles que se presentan como expertos e expertas, xera desalento nas mulleres vítimas da violencia de xénero. Desprazan así a responsabilidade ás mulleres que están a sufrir mal trato. Esquécense, esquecemos, a primeira e gran declaración da Lei Orgánica 1/2004, de 28 de decembro, de medidas de protección integral contra a violencia de xénero refíre que "*a violencia de xénero non é un problema que afecte o ámbito privado*". E, añade o Preámbulo: "*os poderes públicos non poden ser alleos á violencia de xénero, que constitúe un dos ataques máis flagrantes a dereitos fundamentais como a liberdade, a igualdade, a vida, a seguridade e a non discriminación, proclamados na nosa Constitución. Eses mesmos poderes públicos teñen, conforme ao disposto no artigo 9.2 da Constitución, a obrigación de adoptar medidas de acción positiva para facer reais e efectivos os devanditos dereitos, removendo os obstáculos que impiden ou dificulten a súa plenitude*".

A norma afronta a erradicación da violencia de xénero desde unha perspectiva integral e transversal. Deseña os principios reitores para alcanzar a finalidade de fortalecer as medidas de sensibilización, consolidar dereitos das mulleres vítimas desta secuela social, establecer un sistema de tutela institucional, reforzar o marco penal e procesual, a coordinación e a cooperación entre todos os axentes implicados na loita contra o terrorismo doméstico, fomentar a especialización, e garantir a transversalidade das medidas. Estes principios fixan a orde, a prioridade na actuación dos poderes públicos que, ao redactar a Lei sitúan (con gran acerto), ao final da "cadea", á Administración de Xustiza, cuxo papel –engado– debería ser residual. Só así poderá eliminarse esta secuela social.

É erróneo pensar que a denuncia é instrumento apto para erradicar a violencia machista. Na denuncia a muller resume, na maioría dos casos precipitadamente, nuns folios, os anos de terror vividos nun escenario ensamblado polo seu verdugo (parella ou ex parella) ao que se viu sometida, subxugada. A vítima describe os golpes recibidos, a ditadura do pánico no que a soidade á que se aboca á muller, serve como un instrumento máis de dominio. A denuncia non permite evitar os ataques físicos e psíquicos á muller, o que explica o gran acerto da Lei Integral, ao antepoñer a sensibilización, a prevención e detección, así como a actuación no ámbito educativo, á actuación do poder xudicial. Só sensibilizando, previndo e educando, poderemos lograr ese cambio "social" que pretende a norma.

Os datos estatísticos ensinan que a maioría das mulleres non denunciaran aos seus asasinos. A desconfianza nas administracións públicas en xeral e, en particular, na Administración de Xustiza e, a sensación de desprotección, son algunhas das razóns que explicarían por qué a muller detén ou non inicia o seu camiño ata a Comisaría ou ao Xulgado, para denunciar a súa situación de violencia.

Pero, que impide ao resto das persoas denunciar? Aos familiares coñecedores das agresións, aos veciños que día si, día tamén, escoitan os berros e as peticións silenciosas das vítimas. Non é o descoñecemento da súa obrigación de denunciar. É a anella e repugnante opinión de que "son cousas de parella". A Lei de Axuizamento Criminal obriga a todo cidadán que teña coñecemento dun delito público a denunciar (art. 259 Lecrim). Os delitos relacionados coa violencia de xénero, na súa gran maioría sono, e a declaración legal antes transcrita, non deixa lugar a dúbidas. Quizais chegou o momento de pedir responsabilidades a todos aqueles e aquelas que coñecían da existencia de mal trato e non denunciaron.

Logrei saber o seu nome. Podereina lembrar por el. Chamábase Carmen. E despois de oír como se repiten as mesmas ideas, volvo preguntar: salvaría a Carmen denunciar a Cristóbal antes de que a matase? Cantas veces máis escoitarei as mesmas declaracións? Despois de Carmen foron asasinadas catro mulleres máis. Non se detivo a virulencia desta modalidade delituosa. Empecei a escribir estas notas o 11 de agosto de 2021. Hoxe, 16 de setembro de 2021 que retomei a súa redacción, as vítimas son xa 35. Non sei o seu nome. Négome a consideralas como un número máis, que pasa a formar parte da estatística.

Erradicar a violencia de xénero é unha tarefa na que se ha de implicar a sociedade, conseguindo o illamento dos agresores. As medidas implementadas, e as que se poidan adoptar, serán insuficientes ata

que non logremos erradicar a violencia machista. O camiño cara a ese cambio social ha de estar liderado polos poderes públicos, aos que é necesario lembrar periodicamente a obrigación de cooperación e coordinación imposta polo artigo 32 da Lei Integral, deber que esquecen fundamentándoo en motivos espurios da repartición constitucional de competencias. Nada xustifica o inxente número de teléfonos que as vítimas poden utilizar para (novamente) denunciar a súa situación de violencia. Nada xustifica a atomización dos recursos. A fragmentación dos recursos só debilita ao sistema.

Quero lembralas polo seu nome.

23

A problemática do acoso sexual desde unha perspectiva de xénero

José Fernando Lousada Arochena

Maxistrado. Docente. Escritor

A perspectiva de xénero na violencia contra a muller

Non se comprende a violencia contra a muller se non é atendendo ao concepto de xénero, ou sexa aos estereotipos sociais asociados ao sexo dunha persoa. O termo provén do inglés *gender* e popularizouse desde a IV Conferencia Mundial sobre as Mulleres de Beijing (China, 1995). Pero nin en inglés, nin en español, a utilización do termo nas teorizacións feministas se emparenta coa división entre xénero masculino e xénero feminino, nin tampouco é consecuencia dun suposto empeño puritano para evitar a palabra sexo, dadas as súas connotacións sexuais (como se afirmó nalgún momento asociando feminismo con puritanismo).

Ao que alude é aos estereotipos sociais asociados ao sexo dunha persoa, e con este significante, é un neoloxismo. A distinción co termo sexo atópase en que o xénero alude de maneira exclusiva ás diferenzas socialmente adquiridas (os prexuízos de xénero), mentres o sexo, alude ás diferenzas físicas entre homes e mulleres ou, nalgunhas expresións, ás diferenzas físicas e ás socialmente adquiridas (por exemplo, a tradicional expresión contida en documentos oficiais de épocas non tan afastadas para reflectir a profesión das amas de casa como "os labores propios do seu sexo"). Pero non (e de aí a utilidade do termo xénero) exclusivamente ás diferenzas socialmente adquiridas.

Deste xeito, e isto é ao que iamos, a muller non sofre violencia polas características físicas do seu sexo, senón polos estereotipos sociais asociados ao seu sexo, e de aí a corrección da denominación, non sempre ben recibida, de violencia de xénero. Uns estereotipos que, considerados no seu conxunto, constitúen unha superestrutura ideolóxica habitualmente denominada nas teorizacións feministas como sistema patriarcal, ou patriarcado, que xustifica a superioridade/dominación dos homes e a inferioridade/submisión das mulleres en todos os ámbitos da vida.

Presenta a violencia diversas funcionalidades dentro do sistema patriarcal. A que parece máis evidente é a súa utilización como instrumento de coerción fronte aos comportamentos desviados. O devandito aspecto correctivo apréciase de maneira moi intensa na marxinación social das nais solteiras ou, en xeral, das mulleres non decentes, no acoso laboral dirixido a que a muller traballadora retorne ao fogar, ou nos delitos sexuais con finalidade correctiva (por exemplo, violase a unha lesbiana para que deixe de selo e corrixa a súa orientación). Tamén nos supostos de violencia no seo do matrimonio ou a parella, apréciase (mesmo nos casos máis graves), un compoñente correctivo cando no seo do matrimonio ou parella o home asume un estereotipo de cabeza de familia que inclúe o poder de corrección sobre a muller.

Con todo, a funcionalidade máis profunda da violencia de xénero nun sistema patriarcal é que a través do seu exercicio actualízanse na realidade da vida os estereotipos de dominación asignados ao home e os estereotipos de submisión asignados á muller: en calquera forma de violencia de xénero exercida por un home sobre unha muller, aquel está adoptando unha posición dominante, e esta está sometida, colocándose home e muller na posición asignada socioculturalmente.

Xénero e violencia son, en consecuencia, dous conceptos de estreita conxugación no dobre sentido de que canto máis xénero hai, máis violencia se crea, e de que canta máis violencia hai, máis xénero se crea.

Máis xénero crea máis violencia porque, na medida en que o xénero implica dominación, esa dominación necesita actualizarse a través da violencia, ademais de que unha maior masa de estereotipos de dominación sempre presenta maiores riscos de desviación que deben ser corrixidos. Máis violencia crea máis xénero porque, na medida en que a violencia actualiza estereotipos de dominación, estes consolídanse coa violencia.

O acoso sexual como prototipo de violencia de xénero

O acoso sexual inscríbese en tal formulación conceptual, e mesmo se pode dicir máis: o acoso sexual é o prototipo de tal formulación conceptual. E é que o acoso sexual conecta directamente coa esencia do xénero como estrutura de dominación, máis mesmo que outras formas de violencia de xénero, que na conciencia social se identifícan máis claramente coa violencia de xénero, como ocorre coa violencia na relación de parella ou ex parella, ou coa violación ou os delitos sexuais.

A nada que se reflexione, esta conexión directa do acoso sexual coa esencia do xénero como estrutura de dominación que o converte en prototipo da violencia de xénero, atopa a súa explicación nas seguintes consideracións:

– Que o acoso sexual obedece, non (como aparentemente se puidese pensar) ás apetencias sexuais do agresor ou a unha atracción sexual (que pode existir ou non), senón a un determinado estereotipo de entendemento da sexualidade, no cal o home é o cazador (é o suxeito activo) e a muller, é a presa (é un obxecto pasivo).

– Que a tradicional licitude xurídica unido á tolerancia social do acoso sexual determina que, sen incorrer nin en responsabilidade legal, nin en responsabilidade moral, os homes poidan -como suxeitos activos do acoso sexual- situar ás mulleres como obxectos pasivos, actualizando na realidade unha situación de dominación/submisión.

– Que os estereotipos sexuais son un elemento básico do xénero como construción social, pois se entende que un home é home, e unha muller é muller, se o seu comportamento sexual se atén ao estereotipo sexual de home ou muller, co cal o acoso sexual consolida de modo reflicto todos os estereotipos, sexuais ou non.

Sendo isto así, non resulta en absoluto unha casualidade que o acoso sexual fose identificado, cando nos anos setenta do pasado século, se conceptualizou o tópico do xénero: sen unha análise de xénero, o acoso sexual era unha conduta lícita e mesmo socialmente aceptada, como unha forma ordinaria de achegamento sexual. E ese achegamento sexual, só deviña ilícito cando no seu desenvolvemento se producise unha agresión ou un abuso sexual (co cal o acoso tamén quedaba invisibilizado).

Tampouco é en absoluto unha casualidade que entre as primeiras teorizacións de violencia de xénero, precisamente figure a visibilización do acoso sexual como discriminación (Catharine MacKinnon: *Sexual harasment of working women*, 1979).

Baixo este paraugas argumental, compréndese a importancia do acoso sexual na loita pola igualdade efectiva, así como a transcendencia pública que, nas últimas décadas, tiveron as denuncias de acoso sexual, cuxo último episodio foi a campaña *metoo,* que visibilizou situacións de acoso sexual en Hollywood.

A perspectiva de xénero na aplicación do acoso sexual

A directa conexión do acoso sexual coa esencia do xénero como estrutura de dominación, converte ao acoso sexual nun campo abonado para a introdución de prexuízos de xénero na delimitación do concepto, en relación coa proba e na aplicación dos mecanismos de tutela xurídica por quen opera no mundo do Dereito (Xudicatura, Fiscalía, Avogacía, Policía), e en particular (pois o acoso sexual maniféstase moi habitualmente no ámbito das relacións laboráis, potenciado polo desigual poder entre as empresas e o seu persoal), por quen actúa na relación laboral (dirección das empresas, sindicatos, persoas traballadoras).

Tal introdución de prexuízos distorsiona a delimitación práctica do concepto de acoso sexual, dada a tendencia para introducir esixencias non contempladas nos textos normativos. Quen opera no mundo do Dereito, ás veces esixe a reiteración de condutas ou o ánimo libidinoso para poder falar de acoso sexual, e ocasionalmente, iso reflíctese en resolucións xudiciais, rexeitando a súa existencia cando hai

unha illada manifestación de acoso sexual ou cando se considera que a conduta obedece a unha intención romántica, de adular (que deleita, agradable), ou xocosa, seica torpe ou basta, pero non libidinosa.

Con todo, tales esixencias non aparecen nas definicións de acoso sexual do Dereito da Unión Europea ou do Sistema Europeo de Dereitos Humanos. A nivel universal, o Convenio 190 OIT (2019) establece que o conxunto de comportamentos e prácticas inaceptables, ou de ameazas de tales comportamentos e prácticas, en que consiste a violencia e o acoso no traballo (incluíndo o acoso sexual), poden manifestarse "unha soa vez ou de maneira repetida", sen que sexa condición necesaria que "teñan por obxecto... un dano físico, psicolóxico, sexual ou económico", pois basta con "que (o) causen ou (que) sexan susceptibles de causar (o)".

Outra distorsión na aplicación do concepto prodúcese cando á vítima se lle esixe que, fronte á aproximación sexual, manifeste un non rotundo, de maneira que se non o hai, non hai acoso, e só o habería se, tras o non rotundo, a conduta se reitera.

Faise así realidade o refrán, reflexo dun prexuízo, segundo o cal "cando unha muller di que non, é que pode ser que si, cando non di nada, é que di que si, e cando di que si, é unha muller pública". Sobre este aspecto, os tribunais de xustiza (salvo puntuais e criticables excepcións) negaron esa esixencia de non rotundo, bastando con manifestar unha incomodidade, e presumindo que a hai se a aproximación é inaceptable. Neste sentido, o Convenio 190 esixe un conxunto de comportamentos ou prácticas "inaceptables", non que sexan expresamente rexeitadas.

As distorsións causadas polos prexuízos de xénero tamén poden afectar á proba do acoso sexual, dada a tendencia para valorar a veracidade do testemuño da vítima conforme a un modelo de vítima que reacciona fronte á agresión, de maneira que, se non actúa dese modo, o seu testemuño perde credibilidade. Un modelo de vítima masculinizado, pois ese modelo de reacción constrúese sobre o estereotipo de reacción que se supón propio dos homes. Co cal, introdúcese un prexuízo na valoración do testemuño da vítima cando se lle nega credibilidade por non denunciar o acoso sexual ata a terminación da relación laboral, e se rexeitan outras probas que configuraban indicios de acoso sexual: véxase o caso *Anna Belousova vs. Kasajstán* (2015)159 do Comité CEDAW, implantado na Convención para a eliminación de todas as formas de discriminación contra a muller.

Finalmente, os prexuízos de xénero no axuizamento do acoso sexual, tamén poden operar sobre as consecuencias xurídicas. Unha denuncia ás veces realizada contra algunhas resolucións xudiciais, apunta cara á escasa contía das indemnizacións, cando é que, en materia de dereitos humanos, a indemnización debe comprender a reparación do dano, e ademais presentar un efecto disuasorio.

Na Recomendación Xeral 33 do Comité CEDAW sobre acceso das mulleres á xustiza (2015), explícanse as consecuencias que os prexuízos de xénero producen no sistema xudicial: poden impedir o acceso á xustiza en todas as esferas da Lei, afectando particularmente ás mulleres vítimas e sobreviventes da violencia; distorsionan as percepcións e poden dan lugar a decisións baseadas en crenzas preconcibidas

e mitos, en lugar de feitos; afectan tamén á credibilidade dos argumentos e os testemuños das mulleres; poden facer que os xuíces interpreten erroneamente as leis ou as apliquen nunha forma defectuosa.

Se os prexuízos de xénero se introducen no axuizamento do acoso sexual, poden chegar a derrogar as leis antiacoso, deixando impunes comportamentos que se corresponde co concepto legal, terxiversando a declaración das vítimas, ou aplicando erroneamente as consecuencias xurídicas.

Aplicar o acoso sexual con perspectiva de xénero, non significa unha aplicación sempre favorable á muller, nin supón atentar contra principios penais como a presunción de inocencia. Aplicar o acoso sexual con perspectiva de xénero, significa aplicar as leis antiacoso con obxectividade, sen prexuízos de xénero que distorsionen o axuizamento. Significa garantía de obxectividade na decisión xudicial no marco da independencia xudicial. Aplicar o acoso sexual con perspectiva de xénero pretende, en suma, algo que todos os xuíces e xuízas debemos buscar: a máis recta aplicación da Lei e o Dereito.

24

O *stealthing* ou o sixiloso perigo contra a liberdade sexual

María Belén Rubido de la Torre

Maxistrada do Xulgado do Penal nº4 de Pontevedra,
especializado en violencia sobre a muller e en violencia doméstica

Maxine Doogan. Ela era unha prostituta en Alaska que quedou embarazada hai trinta anos, porque un cliente sen o seu consentimento, quitouse o preservativo sixilosamente durante o acto sexual, que si foi acordado. Trinta anos despois deste feito, tras moitos anos de loita, no ano 2021, promulgouse en California a primeira Lei que acolle esta práctica coñecida como *stealthing* como delito de agresión sexual, sendo pois o primeiro Estado no que se acolle especificamente esta práctica non só ilegal, senón co máis severo castigo dentro dos delitos sexuais castigados polo Dereito Penal.

Esta práctica pódese definir (así o fai a primeira sentenza en España que recolle a primeira condena por este tipo de comportamentos) como o *"acto sexual no que un home se quita o preservativo de forma non consensuada, sen que a súa parella sexual se dea conta durante a relación sexual*". Pues, esa palabra anglosaxoa significa "*con sixilo*" ou "*sixilosamente*", pero que realmente non é senón unha forma subrepticia de vulnerar a libre prestación do consentimento da muller, pero tamén do home-vítima deste tipo de comportamentos atentatorios contra a liberdade sexual.

A primeira sentenza en España que acolle literalmente esta práctica para castigala é a sentenza do Xulgado de Instrución nº 2 de Salamanca do 15 de abril de 2019, que ao ser de "conformidade", non se someteu a debate polo procesado que recoñeceu os feitos: realizara o acto sexual sen preservativo, cunha muller que só consentira o acto sexual coas debidas garantías (uso do condón), para evitar embarazos non desexados ou enfermidades de transmisión sexual. Sabéndoo, o autor quítase o condón para manter relacións sexuais con ela.

Como había recoñecemento de feitos, tampouco se cuestiona a cualificación xurídica desta conduta. A Fiscalía solicita a condena polo tipo básico do apartado 1 do artigo

181 do Código Penal, en canto que este artigo sanciona que "*o que, sen violencia ou intimidación e sen que medie consentimento, realizare actos que atenten contra a liberdade ou indemnidade sexual doutra persoa, será castigado como responsable de abuso sexual, coa pena de prisión dun a tres anos ou multa de dezaoito a vinte e catro meses*", porque non se consentiu pola muller toda a extensión do acto sexual. E finalmente condénase a unha pena de doce meses de multa cunha cota diaria de seis euros ao día, o que aínda que é certo é unha condena por delito sexual menos grave, deixa certa sensación de impunidade a este tipo de condutas tan altamente perigosas e vexatorias para quen as sofre.

Pero tras unha sentenza da Audiencia de Barcelona, que absolve por falta de probas da conduta, o outro (e único polo momento) precedente na nosa xurisprudencia é unha sentenza moitísimo máis contundente para o castigo deste tipo de prácticas: a sentenza da Audiencia de Sevilla de 29 de outubro de 2020.

Nesta nova sentenza considérase que neste tipo de condutas condénase ao autor (home), fronte á vítima (muller), pola comisión de dous delitos:

1. Por un delito de abuso sexual con acceso carnal impoñéndolle ademais da pena de catro anos de prisión, a prohibición de aproximarse a menos de 500 metros á vítima ou comunicar con ela por calquera medio, por tempo de seis anos, e o que non é menos importante, que o autor deberá cumprir a medida de liberdade vixiada por un tempo de cinco anos, unha vez extinguidas as penas de prisión impostas, o que supón estender o control deste delincuente sexual;

2. Pero tamén como autor dun delito de lesións ás penas de seis meses de prisión, e prohibición de aproximarse a menos de 500 metros á vítima ou comunicar con ela por calquera medio por tempo de dous anos.

O que supón un "salto de calidade" na gravidade das penas, sendo ostensiblemente superiores fronte á condena anterior, impoñéndolle ao autor, ademais, por vía de responsabilidade civil, indemnizar á vítima na cantidade de 13.000 euros.

As lesións derivaban de que o autor da conduta, a pesar de coñecer que padecía unha enfermidade de transmisión sexual, mantén relacións sexuais sen preservativo, contaxiándolla á súa parella sexual, polo que ademais do abuso sexual, cáusalle un dano na súa integridade física.

A conduta do abuso (no que houbo "engano" nas súas condicións, pero non intimidación nin violencia segundo a sentenza) consúmase porque a pesar de que conviñeran ambos previamente que se practicaban sexo sería co uso dun condón que a vítima lle proporcionara, o home simula poñerllo e cando ela sospeita que puidese non telo, dille que non prosiga, e el con todo, segue adiante sabendo a negativa expresa da vítima, que xa non pode impedir que o acto sexual se consuma en contra da súa vontade.

A sentenza de Salamanca consideraba que o abuso era sen acceso carnal (por tanto, moito máis privilexiado na súa punición), porque a vítima consentiría o acto sexual e o feito de que o home, sixilosamente,

o practicase sen preservativo, era un acto de abuso sexual nunha das condicións deste, pero non no acto sexual en si, que era consentido.

A sentenza de Sevilla discrepa deste criterio: considera que existe un vicio total no consentimento da vítima, de tal calado, que converte o acto sexual (con acceso carnal consumado) en inconsentido.

Cita xurisprudencia consolidada sobre o consentimento sexual no que "*a persoa afectada, con independencia do modo que vive a súa sexualidade, conserva a autonomía da súa vontade en orde a dispoñer libremente do seu corpo e da sexualidade que lle é propia*", e que *"a pesar de que existise un acordo previo para manter relacións sexuais, é indubidable que a vítima mantén o dereito para poñer límites ás súas prestacións (ou a negalas, en atención ao comportamento da outra parte) dado que –resulta redundante dicilo– no acordo non trastorna a súa condición de persoa e, por iso, o autor non pode tratala como un obxecto".*

No Ante-Proxecto de Lei Orgánica de garantía integral da liberdade sexual, dáse outro paso adiante poñendo o foco na importancia do consentimento. Este texto recibiu recentemente polo Congreso a "luz verde", concretamente, o 14 de outubro de 2021, avanzando nesta nova concepción do consentimento sexual no noso país, seguindo a interpretación que dá o Convenio de Istambul, en vigor en España desde o día 1 de agosto do ano 2014.

Este Convenio no seu artigo 36 ao definir a "*violencia sexual contra as mulleres, incluída a violación*", é dicir, ademais, que deben ser tipificadas como delito todos os "*actos de carácter sexual non consentidos sobre outra persoa*", sexan do tipo que sexan, di que o consentimento sexual debe prestarse "*voluntariamente como manifestación do libre arbitrio da persoa considerado no contexto das condicións circundantes".*

O delito de agresión sexual (non abuso) xa non se reserva, por tanto, aos casos que concorren violencia ou intimidación, senón tamén para os actos sexuais nos que exista "*falta de consentimento*", deixando claro que a gravidade do delito derívase desa falta de voluntariedade, e non do emprego de determinados medios, sendo calquera deles suficiente para convertelo en "*agresión*".

Desde esta nova perspectiva da Lei, que está pendente de ser definitivamente aprobada, a práctica sexual do *stealthing*, deberá ser considerada (como xa o é en California) como delito de agresión sexual, por canto que afecta á esencia mesma do consentimento con graves danos físicos, morais e emocionais para a vítima que nunca consentiría estas prácticas sexuais, de coñecer que se farían sen protección con riscos non só de contaxio de SIDA ou ETS, senón de embarazos non desexados.

O cal é de todo punto inadmisible.

Por iso sorprende que se fale con total impunidade en determinados ámbitos da práctica do *stealthing* de forma xeneralizada, como unha forma "normal" de vivir a sexualidade, na que a muller non ten nin voz, nin voto, en como han de ser desenvoltas as súas prácticas sexuais fronte ao home, que si pode impoñer a súa vontade.

Quizais non esteamos tan lonxe de Alaska

25

Essure, unha historia de violencia obstétrica

María Sabela Landín Estévez

Presidenta da Asociación de Afectadas do Essure de Galicia

Xuramento hipocrático: "Exercer voso arte con conciencia e dignidade. Facer da saúde e da vida dos vosos enfermos a primeira das vosas preocupacións".

Unha saúde sexual e reprodutiva segura, aceptable e de boa calidade, xunto ao acceso aos anticonceptivos é a declaración de intencións da OMS.

Falamos de violenza obstétrica ás mulleres afectadas polo dispositivo uterino Essure, sería imaxinable un anticonceptivo así para os homes?

Un dispositivo pensado para ser o noso compañeiro alén dos nosos días, implantado nas trompas de falopio para provocar unha fibrose quística.

Todo un éxito, na súa publicidade Conceptus, o fabricante do Essure nos anos 2002 coa aprobación dende FDA no EEUU até o 2013, cando o mercou Bayer, explicaban que a súa implantación dentro do noso corpo, provocaba unha reacción a corpo estraño, contra a cal reaccionaba creando un tapón en cada trompa, evitando así a concepción.

En xaneiro do ano 2000 comezaron a experimentación ata febreiro do ano 2001 en diferentes países no corpo dalgunhas mulleres, 20 investigadores de 13 sitios clínicos ubicados en EEUU, Australia, España, Reino Unido e Bélxica.

Realizouse o seguimento durante 4 anos, se ben as vantaxes de non empregar anestesia xeneral, incisión e narcóticos foron decisivas para converter ao Essure na primeira opción, e preferible a unha ligadura de trompas.

Mais, sabían que problemas ocasionaría implantar un dispositivo metálico composto de Nitinol nun corpo dunha muller, e nos seus órganos reprodutivos?

Imos desbotar que os seguimentos e os estudos dende os anos 2000 até o 2001 e os posteriores catro anos foron realizados, e pagados, pola propia empresa comercializadora. Existen testemuñas de mulleres, sobre todo nos EEUU, participantes deste estudo que denuncian que houbo falsificación nestes ensaios.

Se analizamos as trompas de falopio, teñen cilios finos que se moven cara a dentro coa produción de líquido. Prodúcense químicos que precisa o corpo feminino. Teñen tamén receptores para a produción, función e transmisión de hormonas e cofactores. Teñen moitas funcións, incluída a redución de enfermidades reumatolóxicas.

Essure está fabricado con materiais ríxidos, é material non flexible estriado que perfora o tecido. Debido a anatomía e fisioloxía do útero e as trompas, este material pode perforar. As trompas móvense continuamente na cavidade uterina. Este movemento, máis as relacións sexuais, e incluso o orgasmo, provocan que o choque contra o Essure dende o movemento da trompa ocasione lesións, infeccións, cicatrices e perforacións.

Sendo coñecidos os riscos de perforación das trompas e sangrado ou manchado, de ter sempre leucocitose, os eosinófilos baixos, debido as reaccións alérxicas, e infeccións. Todo isto, indicativo dun proceso inmunolóxico continuo, dende que se produce a oxidación do dispositivo no noso corpo, ata que se extrae. Nunha simple citoloxía pódese comprobar se existe inflamación na pelve.

Por que falamos de violencia obstétrica, primeiro o proceso de asesoramento para a elección dun método anticonceptivo debe ser exhaustivo, explicativo dos beneficios e riscos, cunha discusión sobre métodos alternativos. As mulleres implantadas co método Essure non tiveron asesoramento, non había alternativa.

Dende que no ano 2016 as mulleres explicaban os síntomas do rexeitamento dos seus corpos aos facultativos especialistas en Xinecoloxía, hoxe en pleno 2021 e a piques de entrar no 2022, se nos tratásenos en consulta de MENOPÁUSICAS, ANSIOLÍTICAS, DEPRESIVAS, e TOLAS. O argumento repetido entre os facultativos é: “Non existe literatura médica nin estudios que indiquen que os síntomas sexan xerados polo dispositivo Essure”. E eu pregunto, onde non existen??? Porque todo o descrito anteriormente está en estudios de Finlandia, Holanda, Francia, EEUU, Australia e Países Baixos, dende as súas universidades e axencias de medicamentos.

O dispositivo Essure é o máximo expoñente dunha violencia que afecta exclusivamente ás mulleres, a violencia obstétrica.

26

A impunidade como práctica discriminatoria

Rubén Chaia

Xuíz da Cámara Penal de Concepción del Uruguay, Entre Ríos. Argentina

O artigo 3º da Convención Interamericana para Previr, Sancionar e Erradicar a Violencia contra a Muller, sinala que "toda muller ten dereito a unha vida libre de violencia, tanto no ámbito público como no privado". Na práctica esta disposición advirte que a indiferenza estatal ante a violencia que padecen as mulleres é discriminatoria, por iso é polo que non sexa suficiente con sinalar e actuar sobre os padecementos da muller vítima, debemos tentar evitar que as mulleres sexan vítimas o que esixe accións positivas que involucren a todos os sectores da sociedade, sen crer en solucións máxicas ou excluíntes que repousen por exemplo no sistema xudicial por dúas cuestións básicas: a) o proceso penal ten a virtualidade de converter ás vítimas en vítimas do proceso; e b) o dereito penal é fragmentario, aplícase ex post, é importante favorecer condicións que permitan o desenvolvemento a unha vida sen violencia.

Esta idea implica a execución de políticas activas que favorezan a deconstrucción do modelo de sociedade patriarcal e fomenten a construción dunha sociedade que funde as súas relacións na igualdade e a dignidade das persoas o que require de base, a eliminación de todo tipo de violencia.

Con iso, é claro que aínda que é importante traballar sobre a violencia consumada, deberiamos redirixir e concentrar os nosos esforzos un paso antes: na prevención da violencia. Esta visión reforza a necesidade de actuar en prevención e inclusión, co fin de desterrar os patróns culturais e sociais machistas arraigados desde a máis temperá historia da humanidade.

Temos que reforzar os dereitos de "todas as mulleres" para evitar, nalgún punto, ter que traballar sobre os "dereitos das mulleres vítimas de violencia". Así, empoderar ás mulleres -e a todos os grupos vulnerables-, podería converterse na mellor ferramenta de prevención contra a violencia.

Desde esta óptica é claro que cando o sistema penal procesa un caso de violencia contra a muller, a sociedade fracasou no seu intento de prevención, na súa loita de non discriminación. Sería realmente bo evitar que os casos cheguen ao sistema penal. É evidente entón que librarnos do flaxelo da violencia, significa traballar moito máis que en diminuír os casos penais ou sancionar aos culpables.

Agora ben, unha vez que o delito se cometeu, debemos recoñecer que todo o esforzo preventivo fracasou e concentrarnos na investigación e sanción de quen resulte responsable logo do tránsito dun proceso xusto. Neste punto, e como en todo delito, o Estado monopoliza o exercicio legal da violencia con debida dilixencia na investigación e sanción. Con todo, en casos de violencia contra a muller, súmase a decisión política de intentar erradicar os obstáculos que impiden o desenvolvemento dunha vida en liberdade das mulleres, o que impón un esforzo adicional con miras nun obxectivo estratéxico: eliminar a impunidade.

A impunidade actúa como factor negativo na eliminación da violencia, ten efectos adversos, propagadores. Cando o Estado fracasa no seu labor de responsabilizar aos autores de actos de violencia, a sociedade está a tolerar -expresa ou tácitamente-, a violencia contra as mulleres, e con iso, a impunidade non só alenta novas agresión, senón que tamén transmite unha mensaxe de que a violencia masculina contra a muller é natural, aceptable, normal. Vemos entón que existe unha estreita vinculación entre a discriminación, violencia e debida dilixencia.

Esta perspectiva é acuñada por organismos internacionais ao sinalar que a falta do Estado de actuar con debida dilixencia para protexer ás mulleres da violencia, constitúe unha forma de discriminación e unha negación do seu dereito á igual protección da Lei.

Estes principios tamén foron aplicados para responsabilizar aos estados por faltas na protección das mulleres respecto de actos de violencia doméstica cometidos por particulares. Así, recoñeceuse internacionalmente, que a violencia doméstica é unha violación dos dereitos humanos, e unha das formas máis persistentes de discriminación, que afecta a mulleres de todas as idades, etnias, razas e clases sociais.

É dicir, existe un dobre obxectivo ao asumir a obrigación de investigar e sancionar os feitos: por unha banda, imponse un castigo a quen quebrantou a lei vixente lesionando os dereitos humanos da vítima; por outra, faise saber ao resto dos integrantes da sociedade que esas condutas non serán toleradas. É unha mensaxe de dúas vías: “iso que fas non está permitido”, “iso que fixo o autor, non o repitas porque serás castigado”. Noutras palabras, o traballo xudicial responsable ante un feito destas características é asumido como “garantía de non repetición”.

Así, se ben historicamente a avaliación da debida dilixencia estatal se centraba na resposta aos actos de violencia que xa ocorreron, utilizando métricas como a reforma lexislativa, o acceso á Xustiza e a provisión de servizos ás vítimas, no tema de violencia contra a muller, de acordo cos criterios trazados desde a comunidade internacional, requírese que os estados: 1) preveñan a violencia contra as mulleres; 2) protexan mulleres fronte á violencia; 3) sancionen a quen cometa actos de violencia; e 4) reparen ás

vítimas de violencia. Este marco, obriga aos estados a transformar os valores sociais e as institucións que sosteñen a desigualdade de xénero e, ao mesmo tempo, responder eficazmente á violencia contra a muller cando ocorre.

Para non converter á vítima de violencia en vítima do proceso, esíxese que os organismos do Estado desenvolvan un labor: 1) con apego ao principio de celeridade; 2) poñendo especial atención nas condicións particulares da vítima, o dano sufrido polo delito e a gravidade, e demais circunstancias do caso e o seu contexto; 3) adoptando as medidas do caso tendentes a minimizar os efectos do proceso. A celeridade do proceso e o trato digno dispensado á vítima son de vital importancia para impedir a súa revictimización.

É claro entón que a vítima deixou de ser un "obxecto" de preocupación, atendendo á seguridade que se lle debía brindar co propósito de que poidan declarar en xuízo -isto é: *vítima insumo*-, para ter unha consideración moito máis intensa e cualificada. Iso deu nacemento a unha interpretación expansiva da protección xudicial, chegando ao pleno recoñecemento da súa dignidade, situación que trasunta nun maior respecto dentro e fóra do proceso penal -incluíndo a todos os organismos que tomen contacto con vítimas-, o que derivou no recoñecemento dos seguintes dereitos: a) a obter un trato digno durante todo o proceso; b) a ser oída; c) a respectar os seus tempos de recuperación; d) a ser informado; e) a ser consultada, nalgúns casos para obter o seu consentimiento, e noutros, a ser informada; f) a ofrecer elementos de proba e convicción a través dos medios pertinentes; g) a obter seguridade e protección; h) a que se reserve a súa identidade nalgunhas fases do proceso; i) a recorrer decisións adversas; j) a unha investigación responsable, seria, adecuada; e, k) a unha resolución oportuna do caso.

Nos casos dunha investigación penal por violencia sexual, a Corte Interamericana de Dereitos Humanos, resaltou que aínda cando a vítima sexa maior de idade, é necesario que: a) a declaración da vítima se realice nun ambiente cómodo e seguro, que lle brinde privacidade e confianza; b) a declaración da vítima se rexistre de forma tal que se evite ou limite a necesidade da súa repetición; c) se brinde atención médica, sanitaria e psicolóxica á vítima, tanto de emerxencia, como de forma continuada se así se require, mediante un protocolo de atención cuxo obxectivo sexa reducir as consecuencias da agresión; d) se realice inmediatamente un exame médico e psicolóxico completo e detallado por persoal idóneo e capacitado, no posible do sexo que a vítima indique, ofrecéndolle que sexa acompañada por alguén da súa confianza, se así o desexa; e) se documenten e coordinen os actos investigativos e se manexe dilixentemente a proba, tomando mostras suficientes, realizando estudos para determinar a posible autoría do feito, asegurando outras probas como a roupa da vítima, investigando de forma inmediata o lugar dos feitos, e garantindo a correcta cadea de custodia; f) se brinde acceso a asistencia xurídica gratuíta á vítima durante todas as etapas do proceso; e, g) se brinde atención médica, sanitaria e psicolóxica á vítima, tanto de emerxencia, como de forma continuada se así se require, mediante un protocolo de atención cuxo obxectivo sexa reducir as consecuencias da agresión.

Como vemos, máis aló da específica redefinición do concepto e os alcances que se lles dá ás "vítimas", atendendo á súa condición de vulnerables -tal como dixen antes-, a noción de "*vítima-insumo*" ou "*víti-ma-obxecto*", viuse trastornada en función dunha concepción máis ampla, con maior densidade no seu contido, como tamén dunha concepción distinta do papel que xoga dentro do proceso penal, especialmente baixo as nocións de "*tutela xudicial efectiva*" e "*proceso equitativo*", o que levou tamén a rever e reconfigurar o concepto de debido proceso.

Ante este novo paradigma, podemos falar de vítimas do delito e vítimas do proceso. A partir dun novo enfoque, e sobre todo do novo trato que se lle debe dispensar ás vítimas, as chamadas vítimas do proceso, deberan ser cada vez menos. A punto tal, de convertelas en vítimas satisfeitas da atención e resposta dada polo sistema penal, tendo en conta que o deber asumido polo Estado arxentino non se esgota en previr, investigar e sancionar os feitos de violencia contra a muller, senón que tamén se obrigou a garantir a protección dos seus dereitos e o acceso a ferramentas xudiciais no ámbito do proceso penal.

En fin, vemos que a irrupción da vítima potenciou a tensión estrutural que existe na sociedade, e doutra banda, obrigounos a recalcular o modo en que procesamos os conflitos co obxecto de evitar a impunidade, e ademais, buscar a maneira de diminuílos traballando no acceso equitativo aos dereitos humanos, e non só na prevención desde un enfoque policíaco.

27

Caso Maruxaina: Intégranse os feitos denunciados dentro do delito de odio contra a muller? A afirmación é rotunda

Verónica Pérez-Outumuro Souto

Asesora de Xusticia e Igualdade da Valedora do Pobo. Avogada

Lemos nestes días que a Audiencia Provincial de Lugo, a súa Sección Segunda, ditando un auto o 11 de novembro de 2021, acorda deixar sen efecto o sobresemento (que significa arquivo), que acordara en relación co que xa coñecemos como o *Caso Maruxaina*, un xulgado de Viveiro.

A discusión era clara: se a intimidade, a dignidade, merece protección cando se expón na vía pública. Protección, concretamente, desde a xurisdición penal, cuxa intervención debe reservarse para os supostos máis odiosos, intolerables, en consideración social, e só por iso a necesidade de castigar cunha pena.

No xulgado cuestionouse que, quen se mostra no espazo público, logo non podería queixarse, veu dicir, resumindo de maneira vulgar. Pero a Audiencia opina doutra maneira.

Podemos ler no auto antes mencionado: "...a xurisprudencia constitucional establece que a esfera da intimidade persoal, está en relación coa anotación que da mesma realice o seu titular, reiterando tal Tribunal que cada persoa pode reservarse un espazo resgardado da curiosidade allea; en consecuencia, corresponde a cada persoa acoutar o ámbito de intimidade persoal e familiar que reserva ao coñecemento alleo (STC 241/2012), do 17 de decembro (RTC 2012, 241). Declarando o mesmo Tribunal Constitucional que a intimidade protexida polo art. 18.1 CE non se reduce á que se desenvolve nun ámbito doméstico ou privado".

Tamén que: "...á súa vez determinar se o lugar era un lugar apartado ou reservado, o que tamén, en principio e en consideración ao propio feito de que quen actuou colocando os elementos de gravación era coñecedor de que se trataba dun lugar "re-

servado", e que xa viña sendo utilizado en anos anteriores para poder ouriñar as mulleres sen estar á vista de terceiros, isto é nun lugar que, en aparencia e a falta de maiores concrecións é apartado da vista de persoas alleas e, por fin que o destino que recibiron as imaxes, emitidas en páxinas web de contido erótico mesmo na súa propia denominación, hannos de levar á conclusión de que efectivamente se viu comprometida a intimidade dun grupo de mulleres e que tal conduta, aparentemente dolosa, ha de merecer que se investigue sobre quen e como realizou as gravacións, para o que haberá de continuarse coa instrución da causa e a investigación".

Podemos ler isto, entre outras moitas cousas.

A discusión, desde un punto de vista xurídico, seguramente resulte lícita: As leis, permiten moi distintas interpretacións e, coas penais, as dos delitos, hai que ter coidado. Non debe estenderse, inxustificadamente, o seu ámbito de aplicación.

Aínda que me parece moi distinto, que merecen moi diferente valoración, feitos que resultan, polas súas características, pola intención que se desprende, tamén tan distintos. Unha cousa é que, por exemplo, camiñando pola rúa presencies, inesperadamente, algo que te sorprende. E que o graves co móvil. Quizá unha mala teima, pero nada máis. Outra moi diferente que, aínda sendo nun espazo público, pero apartado, non transitado, discreto, instales nel con antelación, con preparación, con iso que podiamos dicir, desde un punto de vista coloquial, premeditación, unhas cámaras. Non só unha, que gravan desde distintos ángulos para conseguir as imaxes de mulleres. Porque, ou non había homes, ou as súas gravacións se desprezáron na disposición que sabemos, propia; creo que ninguén o discutirá, da intimidade. E que, despois, aínda se busque un rendemento económico.

Feitos moi diferentes na súa esencia, e lémbranos a Audiencia de Lugo, no auto sinalado, que: "...pode reservarse un espazo resgardado da cuirosidade allea; en consecuencia, corresponde a cada persoa acoutar o ámbito de intimidade persoal e familiar que reserva ao coñecemento alleo (STC 241/2012), do 17 de decembro (RTC 2012, 241). Declarando o mesmo Tribunal Constitucional que a intimidade protexida polo art. 18.1 CE, non se reduce á que se desenvolve nun ámbito doméstico ou privado".

De todas as maneiras, o que agora quería expor era outra cousa.

Pois xa está ben, sempre, polo menos case sempre, sófreno as mulleres.

No artigo 3 apartado a) do Convenio de Istambul, ao que tantas veces se fixo referencia nesta páxina, lemos: "...por *violencia contra as mulleres* deberase entender unha violación dos dereitos humanos e unha forma de discriminación contra as mulleres, e designará todos os actos de violencia baseados no xénero que implican ou poden implicar para as mulleres danos ou sufrimentos de natureza física, sexual, psicolóxica ou económica, incluídas as ameazas de realizar os devanditos actos, a coacción ou a privación arbitraria de liberdade, na vida pública ou privada".

No seu artigo corenta: "...as partes adoptarán as medidas lexislativas ou doutro tipo necesarias para que toda forma de comportamento non desexado, verbal, non verbal ou físico, de carácter sexual, que teña por obxecto ou resultado violar a dignidade dunha persoa, en particular cando o devandito comportamento cre un ambiente intimidatorio, hostil, degradante, humillante ou ofensivo, sexa castigado con sancións penais ou outro tipo de sancións legais".

Parece bastante claro, e este Convenio obríganos.

Pero é que, ademais, o artigo sete da O 3/2007 do 22 de marzo, para a igualdade efectiva de mulleres e homes, no seu número 2 di: "...constitúe acoso por razón de sexo calquera comportamento realizado en función do sexo dunha persoa, co propósito ou o efecto de atentar contra a súa dignidade e de crear unha contorna intimidatorio, degradante ou ofensivo".

E o catorce, número 5, resalta como obxectivo de todas as administracións: "...a adopción das medidas necesarias para a erradicación da violencia de xénero, a violencia familiar e todas as formas de acoso sexual e acoso por razón de sexo".

O Decreto Lexislativo 2/2015, do 12 de febreiro, polo que se aproba o texto refundido das disposicións legais da comunidade autónoma de Galicia en materia de igualdade, en concordancia coas anteriores disposicións, no seu artigo 2, número 3, establece: "...entenderase por acoso ou acoso moral por razón de xénero, a situación na que se produce un comportamento non desexado relacionado co sexo dunha persoa, co propósito ou efecto de atentar contra a dignidade da persoa e de crear unha contorna intimidatoria, hostil, humillante ou ofensiva".

Todo bastante comprensible, mesmo ilustrativo.

A discusión establecida, coñecémola, aínda na vía pública, aínda que no recuncho máis reservado no que se se busca algo de intimidade. É lícito todo?, calquera cousa, incluso esa premeditación?, a preparación de cámaras cun obxecto e mesmo co que parece pretensión de conseguir un rendemento económico?

Expoñendo, iso si, a intimidade dunhas mulleres, só dunhas mulleres. Curioso que non se reproducise a imaxe de ningún home. Quizá fóra, claro, porque non se buscaba.

E entón, só teriamos que reler os preceptos, as disposicións legais, que antes mencionamos.

Para concluír:

Porque despois de mostrar, e sinceramente, o respecto para cada profesional que desde unha ou outra perspectiva interveñen no procedemento xudicial, non pode ser doutra maneira (opino, desde a distancia, que é nese procedemento onde debe resolverse esta controversia). Tamén temos que lembrar o contido do artigo 510 do Código Penal, que no seu número segundo, apartado a), dispón:

> 2. "Serán castigados coa pena de prisión de seis meses a dous anos e multa de seis a doce meses:
>
> a) Quen lesione a dignidade das persoas mediante accións que entrañen humillación, menosprezo ou descrédito dalgún dos grupos a que se refire o apartado anterior, ou dunha parte dos mesmos, ou de calquera persoa determinada por razón da súa pertenza a eles por motivos..., o seu sexo, orientación ou identidade sexual, por razóns de xénero, enfermidade ou discapacidade**,** ou produzan, elaboren, posúan coa finalidade de distribuír, faciliten a terceiras persoas o acceso, distribúan, difundan ou vendan escritos ou calquera outra clase de material ou soportes que polo seu contido sexan idóneos para lesionar a dignidade das persoas por representar unha grave humillación, menosprezo ou descrédito dalgún dos grupos mencionados, dunha parte deles, ou de calquera persoa determinada por razón da súa pertenza aos mesmos".

E, no seu número terceiro:

> 3. "As penas previstas nos apartados anteriores impoñeranse na súa metade superior cando os feitos se levaron a cabo a través dun medio de comunicación social, por medio da internet ou mediante o uso de tecnoloxías da información, de modo que, aquel se fixese accesible a un elevado número de persoas. Lesionen a dignidade das persoas mediante accións que entrañen humillación, por motivos, entre outros, relativos ao seu sexo, acción que se entende agravada se se reviste de publicidade".

Pois dáme que pensar que, neste caso, se puido cometer, e con independencia do outro relativo á intimidade, un delito destes que chamamos de odio, quebranto da dignidade, humillación dun grupo pola súa pertenza a un sexo, mesmo aproveitamento económico a través da difusión, e todo deliberado. Pois só foi a gravación, relativa a mulleres agachadas, que sabemos que se baixaron roupa, ouriñando.

O que a ninguén interesaba, como para preparar tanto dispositivo, a non ser que buscase ou buscasen (se foi máis dun) precisamente utilizar a esas mulleres -que aínda na vía pública tentaban preservar a súa intimidade- como obxectos, con desprezo. Só porque eran dun sexo.

E iso non o podemos tolerar.

Delito de odio? Quizá simplemente porque entremeténdose, gravando, un acto propio da intimidade provocouse a humillación, a lesión na dignidade de certas persoas só por ser, como digo, dun sexo. E xa está ben, pois non podía descoñecerse a repercusión do que se facía.

As sentenzas que lin do Tribunal Supremo acerca deste delito, por exemplo, a nº675/2020 do 11 de decembro, tamén as que nela se citan, adoitan tratar do que coñecemos como discurso de odio, previsto no nº1 do mesmo artigo 510 do Código Penal. Cancións, escritos, publicacións na rede..., que pretendéndose amparar na liberdade de expresión, poden resultar ofensivas, máis aínda, poden conter ameazas, mesmo suxerir accións violentas contra determinados grupos aos que se despreza só por algunha das súas características, a raza, a cor, a relixión...

E o Tribunal Supremo, valorando xurisprudencia doutros tribunais europeos, do noso Constitucional, móstrase categórico. Resalta por exemplo, nesa sentenza: "...o carácter limitable do dereito á liberdade de expresión e, singularmente, o derivado de manifestacións que alenten a violencia. A STC 112/2016 declara o seguinte [FJ 2 ii)]: *A xa citada STC 177/2015 tamén senta que o dereito á liberdade de expresión non é de carácter absoluto. Así, o Tribunal declara neste pronunciamento que a liberdade de expresión ten, como todos os demais dereitos, os seus límites, de maneira que calquera exercicio dese dereito non merece, polo simple feito de selo, protección constitucional, e lembra que a xurisprudencia do Tribunal Europeo de Dereitos Humanos afirmou que a tolerancia e o respecto da igual dignidade de todos os seres humanos constitúen o fundamento dunha sociedade democrática e pluralista, do que resulta que, en principio, se puidese considerar necesario nas sociedades democráticas sancionar e mesmo previr todas as formas de expresión que propaguen, inciten, promovan ou xustifiquen o odio baseado na intolerancia e que, do mesmo xeito, a libre exposición das ideas non autoriza o uso da violencia para impoñer criterios propios [FJ 2 c)]*".

Ou que "...para a valoración da conduta que estamos a axuizar é fundamental a STC 235/2007, do 7 de novembro de 2007, na que se fai un repaso polo dereito á liberdade de expresión, que, para o que aquí nos ocupa, podemos resumir dicindo que non ampara mensaxes racistas ou xenófobos, porque non é un dereito absoluto, e, neste sentido, no seu FJ 5º, pódese ler o seguinte: *De maneira xenérica, sitúase fóra do ámbito de protección do devandito dereito a difusión das frases e expresións aldraxantes ou ofensivas, sen relación coas ideas ou opinións que se queiran expoñer, e por tanto, innecesarias a este propósito (SSTC 204/1997 , do 25 de novembro ; 11/2000, do 17 de xaneiro, FJ 7; 49/2001, do 26 de febreiro, FJ 5; 160/2003, do 15 de setembro, FJ 4)*".

Non é exactamente o mesmo suposto, pero resulta referencial segundo creo, para a interpretación.

Pois se nin sequera a existencia dun dereito fundamental pode xustificar calquera cousa, desde logo o que resulta gratuíto para apoiar un argumento e pode ser -ou é- ofensivo en maior medida, cando o que se expresa resulta obxectivamente desprezativo para un grupo ou os seus componentes. Coa consecuente lesión para a súa dignidade, discurso do odio, como vai resultar lícito desde a mesma perspectiva non xa que se exprese algo, senón que se chegue a facer. Como instalar unhas cámaras nun sitio apartado, gravar o que se sabía que ía suceder nese lugar apartado, difundir posteriormente a gravación, cando resulta que as imaxes que se pretendían -e conseguiron e utilizaron-, eran propias da intimidade dun grupo de persoas definidas neste caso polo seu sexo, cuxa dignidade como mulleres, viuse evidentemente comprometida, atacada.

E todo só, porque eran mulleres.

O delito de odio, nº2 do artigo 510, tamén se comete -vímolo-, cando se lesione a dignidade das persoas mediante accións que entrañen humillación, menosprezo ou descrédito dalgún dos grupos a que se refire o apartado anterior, ou dunha parte dos mesmos, ou de calquera persoa determinada por razón da súa pertenza a eles.

Igualmente cando se produzan, elaboren, posúan coa finalidade de distribuír, faciliten a terceiras persoas o acceso, distribúan, difundan ou vendan escritos ou calquera outra clase de material ou soportes que polo seu contido sexan idóneos para lesionar a dignidade das persoas por representar unha grave humillación, menosprezo ou descrédito dalgún dos grupos mencionados, dunha parte deles, ou de calquera persoa determinada por razón da súa pertenza a eles.

E eses grupos, ou as persoas que os conforman, que se consideran e protexen, tamén poden vir definidos simplemente polo seu sexo. E non creo que poida cuestionarse, nin remotamente, que a acción resultaba idónea para lesionar a dignidade, a dignidade das mulleres, pois non se buscaba a outras persoas.

A conclusión desde o meu punto de vista, só pode ser unha.

28

Violencia vicaria

Sonia Vaccaro

Psicóloga clínica. Perito forense. Experta en vitimoloxía e violencia baseada no xénero

Definición: s/ a RAE: Do lat. vicarius.

1. adx. Que ten ás veces, poder e facultades doutra persoa ou a substitúe. U. t. c. s. *Denomínase "violencia vicaria", a aquela violencia exercida sobre as fillas e os fillos para danar á nai. No marco das relacións de parella, a violencia contra a muller, exércese sobre ela ou sobre as súas fillas/os, a quen o maltratador sabe que son o seu ben máis prezado. O home violento sabe que do dano que lles faga ás fillas e fillos, a muller non se poderá repoñer porque, non só é un dano irreversible, senón que esta impedida de protección.*

Nos últimos anos tomouse conciencia da importancia de atender un delito que acontecía na intimidade dunha relación, no interior dunha casa ou dunha familia e que, polo mesmo, se consideraba privado: a violencia contra as mulleres no marco das relacións de parella. Neste sentido, os países consideraron importante adecuar as súas leis, deseñar protocolos de actuación e intervencións en dirección a protexer ás mulleres do seu agresor: impuxéronse ordes de afastamento, sancións e privación da liberdade, pero á luz das estatísticas, estas medidas continúan sendo insuficientes. As mulleres continúan a ser asasinadas a mans de homes violentos que non aceptan ser deixados, ou contrariados no seu afán de control e sometemento. Non aceptan que se cuestione o seu poder de *pater familias*, sitio de privilexio que o patriarcado reservou para os homes e para ser exercido sobre toda a súa prole, tal como o establecía o Dereito Romano.

A medida que se xeraban novas leis, ordes de protección e dispositivos que cubrisen a fenda na desigualdade entre homes e mulleres, os homes violentos ían modificando e xerando novas formas de continuar exercendo violencia, en dirección a dominar a quen consideraban da súa propiedade: ás mulleres, ás nenas e aos nenos.

E na actualidade, os homes violentos están utilizando ás institucións para continuar o maltrato sobre as mulleres. Entre esas institucións, sen dúbida a Xustiza é aquela que posúe máis forza e poder xerárquico, polo que non é casual que na actualidade vexamos que os homes violentos están utilizando á Xustiza para continuar exercendo a súa violencia sobre as mulleres. Xuridicamente, un maltratador sabe que non ten dereitos sobre a súa parella, pero si sabe que conserva (e conservará ata a maioría de idade) o poder e o control sobre as fillas e os fillos. Polo mesmo, continúa o maltrato e a violencia, utilizándoos. El sabe que esa muller será quen de calar, ceder e seguir tolerando moitas cousas só polos seus fillos e fillas. Sabe que a ameaza máis efectiva (que sempre está presente en todos os casos de maltrato na parella) é: "quitaréiche aos/ás nenos/as". A mesma razón pola cal ela non se divorciará, non denunciará, non pedirá a metade dos bens e ata entregará a súa parte do patrimonio con tal de que el lle deixe exercer o coidado e a protección das súas fillas/os.

Este individuo sabe que, ademais, é moi probable que a Xustiza faga prevalecer os dereitos do pai, por enriba de calquera outro interese, mesmo ás veces, chegando a interpretar de modo perverso que o "interese superior do menor" consiste en estar obrigadamente cun pai ao que rexeita e que, en ocasións, lle fai mal.

Estes homes violentos, fronte aos atrancos que as leis e a Xustiza opoñen ao seu afán de exercer a violencia sobre a que consideran a súa propiedade privada, atoparon o modo de continuar exercendo violencia e maltrato a través da parte máis vulnerable para as mulleres: as súas fillas/os. Todos os días vemos como homes que durante o matrimonio non se preocuparon nin interesaron polas súas fillas/os, ao momento do divorcio, solicitan a custodia compartida, e algúns solicitan custodia plena, só pola súa afán de continuar en contacto coa muller e continuar o maltrato, exercendo todo o seu poder, agora a través dos fillos/as.

Neste punto, podemos afirmar que existe unha nova forma de violencia que denominei "violencia vicaria", e que se define como aquela violencia que se exerce sobre as fillas e os fillos para continuar o maltrato sobre a muller. A violencia vicaria é, coma o seu nome indica, unha violencia secundaria á vítima principal, que é a muller. É á muller á que se quere danar, e o dano faise a través de terceiros, por *interpósita persoa*. O maltratador sabe que danar aos fillos/fillas, é asegurarse de que o dano chega á muller do modo máis cruel, sen posibilidade de control por parte dela.

As observacións de casos mostrannos que estes homes "cousificaron", transformaron ás súas fillas/os en cousas ou obxectos e que, a través das accións sobre eles, danan ás mulleres.

Algunhas das condutas que se describen son:

- Presión negativa a través dos cartos: impago de cota de alimentos, de alimentos, medicamentos, etc.;
- Faltas de coidados e actitudes temerarias cando están ao coidado das súas fillas/os: conducir a altas velocidades, deixarlles sen cinto de seguridade;

- Non atender necesidades de saúde: non levalos ao control médico, tratamentos odontolóxicos, non seguir dietas e coidados especiais, etc.;
- Non atender hábitos de hixiene básicos: permitirlles non bañarse, non cambiar o cueiro, etc.;
- Non atender ao abrigo no inverno e á calor no verán;
- Perturbar e/ou influír negativamente na relación da nai e os fillos/as;
- Falar mal das nais fronte ás fillas/fillos;
- Permitir e alentar que outras persoas tamén o fagan;
- Facer burla dela;
- Degradar o seu rol materno;
- Facilitar e alentar o arrincamento forzado das criaturas para levalas a vivir con el pola forza.

Mais, quizáis, a violencia estrema que pode acadar a violencia vicaria é o asasinato dos fillos/as, só por vinganza contra as nais. Estes homes violentos saben que dese golpe unha muller non se poderá recuperar xamais e, cada día de a súa vida, será coma se recibise unha nova agresión.

A violencia vicaria non é soamente unha violencia desprazada ou substituída, de aí a importancia de considerala unha entidade específica: a violencia vicaria utiliza aos fillos/as, persoas sobre as cales a Xustiza continúa defendendo o dereito de *pater familias* e tutelando este, o seu exercicio, e polo mesmo, o maltratador asegura o contacto e poder sobre eles, mesmo cando tivera condenas por violencia e/ou intento de asasinato. Un factor que facilita este accionar, é a disociación que a Xustiza fai entre violencia contra a nai e a violencia sobre os fillos e fillas, aínda que a día de hoxe, convenios internacionais como a Convención de Belém do Pará e o Convenio de Estambul, consideren ás fillas e fillos de mulleres maltratadas, como vítimas directas da violencia, con independencia do dano físico que se exerza sobre elas/es.

Por iso, non nos equivocamos se afirmamos que ser nai, é un factor de vulnerabilidade para as mulleres vítimas da violencia da súa parella ou ex parella.

Ser violento é algo máis ca unha conduta: é un pensamento, é unha identidade, é unha crenza que inunda todas as áreas da vida de quen é violento. Non existe "cos nenos, non", mais pola contra, os nenos e as nenas, aqueles sobre os que sabe que ten poder, serán considerados obxectos para exercer a súa violencia. O home violento sabe que os fillos/fillas son a súa arma máis poderosa, que ademais a Lei o ampara e, polo mesmo, continúa maltratando a través deles/as. Cando os asasina dispoñendo das súas vidas coma se fosen a súa propiedade privada, sabe que lle asesta o golpe máis forte a esa muller, a nai. Un golpe do que nunca se recuperará.

O concepto de violencia vicaria incluíuse no Pacto de Estado contra a Violencia de Xénero (asinado e ratificado o día 28 de setembro de 2017) en España, en prol das nais cuxas/os fillas/os son asasinados pola súa parella e en dirección a que estas mulleres sexan consideradas vítimas de violencia de xénero.

I EDICIÓN
“PREMIO VALEDORA DO POBO EN MATERIA DE IGUALDADE”

I EDICIÓN >
“PREMIO VALEDORA DO POBO EN MATERIA DE IGUALDADE”

Falamos de feminismo
Volume II
2020- 2021

Inxustiza epistémica e argumentación xurídica. Especial atención nos casos de violación

Amada García Adán

Gañadora I Edición "Premio Valedora do Pobo
ao mellor traballo Fin de Grao con perspectiva de xénero"

Resumo

A violencia sexual é un tipo de violencia de xénero recoñecida polo Convenio de Istambul como unha lastra que impide acadar unha verdadeira igualdade e o establecemento da paz. Este traballo expón como desde a época romana ata os nosos días, pasando pola Idade Media e a Ilustración, fóronse configurando os roles de xénero nas relacións sexuais, e como isto tivo influencia directa na consideración xurídica da violencia sexual. As diferenzas impostas a homes e mulleres tiveron diferentes consecuencias. Como por exemplo, que as mulleres non foran consideradas como seres racionais e titulares de plenos dereitos ata finais do século XX, estando subordinadas aos varóns.

Debido a isto, os prexuízos patriarcais que existen cara ás mulleres e os seus testimonios –que se levan arrastrando durante toda a historia, considerándoas seres irracionais–, empapan todos os aspectos sociais, mesmo de xeito moi sutil. Mediante este traballo se quere presentar como estes prexuízos tamén teñen presenza na argumentación xurídica. Se non se lles presta unha atención debida, pode que teña lugar un déficit de credibilidade no testimonio dunha vítima de violencia sexual, negándolle o seu coñecemento e, consecuentemente, xerando unha inxustiza epistémica.

Palabras clave: argumentación xurídica, déficit de credibilidade, inxustiza epistémica, sentenza, violencia de xénero, violencia sexual.

índice

1. Introdución **127**

2. Historia conceptual da violación **128**
2.1 Breve revisión desde Roma ao século XVIII
2.2 Evolución da codificación española desde 1822

3. Evolución lexislativa da violación no marco da violencia contra a muller **136**

4. Violencia sexual e "inxustiza epistémica" no Dereito **140**
4.1 Importancia da argumentación xurídica
4.2 Argumentación xurídica en casos de violación sexual, sentenza da Audiencia Provincial de Navarra, Sección 2ª, 38/2018, de 20 de marzo, caso de "La Manada"
4.3 Outra forma de inxustiza no referido á violencia sexual: a "inxustiza epistémica"

5. Conclusións: Importancia da perspectiva de xénero no Dereito **150**

6. Bibliografía **153**

1. Introdución

A violencia sexual é unha forma máis de violencia contra as mulleres que estas sofren a nivel mundial. Isto supón o maior obstáculo para poder chegar a unha sociedade igualitaria, xusta e en paz, tanto a niveis autonómicos, estatais ou mundiais, como recolle o Convenio do Consello de Europa sobre a prevención e a loita contra a violencia contra a muller e a violencia doméstica, comunmente coñecido como Convenio de Istambul. Aínda que a conceptualización e lexislación sexan moi recentes, é unha lastra que leva existindo desde os primeiros ordenamentos xurídicos, onde ata non hai tanto, lexitimaban ou ignoraban a violencia contra as mulleres polo feito de selo e, como consecuencia, arrastráronse prexuízos sobre os comportamentos das mulleres.

Aínda hoxe en día hai colectivos que poñen en cuestión esta realidade.

Para interpretar as experiencias das mulleres, os conceptos son importantes. Estes son os que estruturan o pensamento e razoamento, xa que logo, son tamén unha parte determinante do razoamento xurídico. Sen conceptos claros non se pode lexislar con precisión. De aí que sexa fundamental determinar que é o delito, quen é a vítima e incluso, como ocorre na violencia de xénero, cales son as condicións estruturais da sociedade que permiten que se reproduza. Ter conceptos claros e superar o que algunhas autoras denominan inxustiza epistémica, axuda ou mellora á regulación de maneira efectiva. Como a filósofa Linda Martin Alcoff afirma a respecto da experiencia da violación: "unha vez podamos ser capaces de nomear as propias experiencias, é máis probable que rachemos o estigma do silencio" (Alcoff, 2019, 224).

Grazas aos conceptos, as mulleres atribuíron palabras a unha dor que durante séculos foi invisibilizada e muda (Adán, 2018). As palabras son fundamentais á hora de tecer un argumento, con elas transmítense valores, ideas e experiencias. Recoñecer e cargar dun determinado significado ás palabras é darlle voz a experiencias que precisan de protección xurídica. O profesor Manuel Atienza (1991) na súa obra *Las razones del Derecho* afirma que o Dereito é en gran parte argumentar. Para facelo correctamente, precisamos das palabras. Sen elas, caemos nunha área de penumbra hermenéutica que provoca que esas mesmas experiencias non sexan comprendidas polo grupo social, derivándose disto unha situación de inxustiza epistémica.

Por esta cuestión, este traballo vai abordar un aspecto considerado de interese a respecto do razoamento xurídico. A necesidade de conceptualizar a violación que sofren as mulleres para superar a inxustiza epistémica de carácter testemuñal que moitas viven. Isto é, achegar a necesidade de determinar con nitidez que é unha violación, para que non se dea o caso de que non se tome en consideración o testemuño da vítima ou se cuestione o seu discurso, xa que isto forma parte da tradicional forma de entender a violación das mulleres na sociedade patriarcal. Xustifícanse accións cunhas interpretacións incorrectas da vontade da vítima, xustificando que "ela si quería", xa que non o negou, asumindo un consentimento tácito do que pode ser un mecanismo de defensa. Formular que tipo de inxustiza supón isto é necesario para poder superala.

Para analizar esta cuestión, comézase por un breve percorrido pola historia conceptual da violación para ir encadrándoa na evolución lexislativa da violencia contra as mulleres. É preciso este percorrido histórico para contextualizar cada contido do termo e as distintas implicacións que tivo.

De seguido pasamos ao concepto de inxustiza epistémica, achegando as aportacións da filósofa Miranda Fricker. Esta autora analiza dous aspectos desta inxustiza, a testemuñal e a hermenéutica. Sendo as dúas vertentes importantes para comprender a violencia de xénero e en concreto a violación. Para este escrito considérase de especial relevancia facer fincapé na violencia testemuñal, xa que a falta de credibilidade das mulleres en xeral na sociedade, e en concreto como vítimas de violación, é un aspecto fundamental á hora de seren xulgados os presuntos agresores e, en conclusión, da toma de decisión dos xuíces. Para ter unha visión do que isto supón na práctica, tómase o exemplo da controvertida sentenza da Audiencia Provincial de Navarra, Sección 2ª, 38/2018, de 20 de marzo, comunmente coñecida por ser o caso de "La Manada".

Finalmente, conclúese este traballo cunha consideración persoal sobre a importancia de introducir unha perspectiva de xénero na argumentación xurídica. A debida atención aos prexuízos e estereotipos patriarcais existentes na sociedade e, por tanto, dentro do sistema xudicial, é necesaria para poder construír en común unha sociedade máis xusta.

2. Historia conceptual da violación

Todos os tipos de violencia de xénero existentes teñen en común o obxectivo, segundo Teresa San Segundo Manuel (2016), "de humillar *á* vítima co fin de controlala e sometela, creándolle un sentimento de inferioridade e de culpa, facéndolle vivir nun clima de constante confusión, temor e angustia" (p. 27). Dentro destes tipos de violencia, atopamos a física, a psíquica, a económica, a ambiental e a sexual.

En concreto, cando falamos de violencia sexual referímonos a aquela que acontece cando unha persoa é obrigada a realizar prácticas sexuais que non desexa, mediante o uso da forza ou por medio de intimidacións ou ameazas, tendo implícita unha gran carga de violencia psicolóxica (San Segundo, 2016).

A filósofa Linda Alcoff (2019), no seu achegamento fenomenolóxico á violación, parte da premisa segundo a cal "os conceptos que empregamos para a violencia sexual -varían non só diacrónicamente dunha xeración a outra-, senón tamén sincrónicamente; é dicir, dunha cultura e sociedade a outra" (p. 30). De feito, a historia da violación vai da man das diferentes representacións de feminidade, así como das diversas ordes e costumes sociais das épocas históricas. A ocultación da violencia sexual está ligada tamén á ocultación da muller como suxeito (Vigarello, 1999).

Achegándose de novo a Alcoff (2019), "os conceptos e os termos dispoñibles en calquera contexto dado, son determinantes da forma na que nomeamos e identificamos un problema" (p. 207). Precisamos poder

transmitir as nosas experiencias, para poder deste modo, facelas intelixíbeis á comunidade; non obstante, tamén é no seo desta onde se tornan comprensibles para o propio suxeito que as vive.

O concepto de violación ao longo da historia tivo diferentes formas de entenderse, mais sempre partindo da subordinación feminina aos varóns, neste caso concreto de tipo sexual. Grazas ás estruturas de poder patriarcais, esta subordinación consolidouse no Dereito dende os primeiros ordenamentos xurídicos, convertendo en materia xurídica pública a actividade sexual feminina (García, 2016).

Nas diferentes etapas históricas, o ben xurídico tutelado foi moi dispar. Non soamente por como entende o Dereito o que hoxe chamamos violación, senón tamén polas circunstancias políticas e sociais de cada época, que supoñen diferentes principios morais e sexuais propios do momento histórico (Rodríguez, 1997). Isto incita a pensar que poden darse momentos históricos nos que haxa condutas rexeitadas polo Dereito, pero que non son tan rexeitadas pola sociedade, o que vai ter consecuencias no seu grao de esixencia ou na penalización da súa infracción (Balaguer, 2005). Por esta razón, imos facer unha pequena aproximación ás diferentes consideracións xurídicas que se deron sobre a violación dende os tempos dos romanos ata os nosos días, abordando tamén como foi consagrado nos códigos ata a actualidade.

2.1 Breve revisión desde Roma ao século XVIII

Para comezar, imos centrar a nosa atención na época romana, debido a gran influencia que tivo no noso Dereito. Xa nesta época podemos albiscar esixencias sexuais diferentes para varóns e para mulleres. Debemos ter en conta cal era a situación da muller na sociedade romana. Esta estaba sometida primeiro á patria potestade do seu *pater,* e unha vez casada, á potestade do seu home, se este xa era cabeza de familia. Partindo desta situación de sometemento á potestade dun *paterfamilias*, a esixencia por tanto da castidade en homes e mulleres libres vai ser diferente. A muller libre romana non debía ter ningunha relación carnal antes do matrimonio e, unha vez casada, só e exclusivamente co seu home.

Pola contra, ao varón só se lle esixía que os seus contactos sexuais non causaran ofensa á honestidade das mulleres (Rodríguez, 1997). Recordando que sempre está sometida á potestade, danos a entender que dita honestidade estaría á vez ligada á dun home.

Na sociedade romana, tanto na Monarquía como na República, o ben xurídico tutelado era a castidade da muller e a súa virxindade. Isto afectaba á entereiza corporal da muller e a súa honra. Mais non só dela, senón á honra dos varóns cos que ela estaba emparentada. Lembremos que aquí estamos a referirnos ás mulleres libres. Non se contempla á cónxuxe, xa que esta tiña obriga de satisfacer os desexos sexuais do marido, nin a violación dunha escrava propia. Porén, que acontecía coa violación dunha escrava allea?

As e os escravos eran considerados obxectos propiedade do amo. Isto significa que calquera prexuízo que se dirixira na súa contra, eran en realidade unha ofensa ao seu amo que vira a súa propiedade atacada.

Compre entender que non existía por tanto unha violación do amo sobre a súa escrava, xa que era da súa propiedade (Rodríguez, 1997).

Nesta época podemos concluír que a violación non estaba ligada en ningún caso a un delito contra a liberdade da muller, e moitos menos contra a súa liberdade sexual, xa que esta nin se contemplaba. A sexualidade feminina tiña un obxectivo claro, a reprodución de novos cidadáns dentro do matrimonio. A vida da muller estaba totalmente sometida á do varón, ao cal debía respectar.

Xa no *Dominado*, cabe destacar que a conversión ao cristianismo tivo moita influencia nos costumes sociais. O cristianismo promulgaba a continencia e castidade sexual de homes e mulleres. Esta esixencia era, novamente, moito máis intensa para as mulleres que para os varóns. Tiñan que ser ao mesmo tempo recatadas, pero satisfacer os desexos sexuais dos seus maridos, sendo sempre as culpables da incontinencia sexual dos varóns. Como exemplo, Constantino castigou ás mulleres raptadas en contra da súa vontade por non térense resistido o suficiente (Rodríguez, 1997). O foco da culpabilidade recae na muller xa dende a época romana.

Deixando atrás Roma e entrando na época visigoda, despois da súa conversión ao catolicismo, vanse mostrar uns costumes sociais e sexuais moito máis puritanos. A súa lexislación vaise orientar a establecer unhas pautas de conduta que non acepten os desordes sexuais. A virxindade da muller é de gran valor, aquela muller que é virxe é a que aspira á santidade. Porén, aquela que non o era, considerábase como unha muller corrupta, que perdera a súa enteireza corporal e que nunca ía poder recuperala, aínda que as súas relacións fosen dentro do matrimonio. A muller casada non só era corrompida, senón que tamén tiña a carga de ser xestante e garantir a descendencia. Unha das causas para o matrimonio nesta época era que servía como solución para o home incontinente, aquel que non podía cumprir coa continencia e castidade promulgadas pola relixión (Rodríguez, 1997).

A violación -que non tivo esta denominación ata o século XIX, sendo estupro, rapto, etcétera-, era considerada no *Breviario de Alarico*[1] como unha inxuria que supoñía un atentado contra o pudor. Ademais, constituía unha ofensa á honra, tanto da muller que a sufría, como dos homes vinculados a ela por razón de parentesco, matrimonio ou dominio. No caso do matrimonio, se unha muller casada era violada, o delito prexudicaba de forma directa ao cónxuxe ao que se compensaba polo delito sufrido por medio da pena. No caso das escravas, o ofendido volve a ser o seu dono.

Como podemos ver, nesta etapa non se contempla como ben xurídico danado a liberdade da muller, negándolle a súa liberdade sexual. Incluso é considerada como un ser inclinado cara ao mal e luxurioso, que tenta ao pecado dos varóns. Esta concepción obstaculizaba a súa credibilidade á hora de xulgar a falta de consentimento e a resistencia que ofrecera para evitar ser forzada. A diferenza do Dereito romano, o Dereito visigodo recoñecía como única vítima de violación á muller (Rodríguez, 1997).

1 Corpo legal visigodo no que se recolle o Dereito romano vixente no reino visigodo.

No período medieval, tanto a organización política como o Dereito estiveron caracterizados por un teocentrismo agudo. Tratábase dunha concepción *iusnaturalista* do Dereito, identificada coa relixión católica na que o dereito positivo non podía contradicir ao dereito natural que, ao ser a vertente escolástica, proviña dos ditados de Deus.

Para entender como era comprendida a violencia sexual neste período, Ortiz Rodríguez (1997), centra o seu estudo no *Fuero Real,* o *Espéculo,* as *Partidas* e o *Ordenamiento de Alcalá*.

A idea da muller como causa de perdición dos homes, causa de luxuria e culpable de que non puidesen controlar os seus desexos sexuais, mantense e incluso acentúase. É o desenfreo feminino o que obrigaba ao varón a pecar, aínda que este fose un ser moito máis equilibrado e racional que a muller.

As regras de conduta sexuais seguen tendo un forte corte de xénero. No Medievo a superioridade do varón mantense como principio fundamental. Este tiña permitido provocar e seducir a outras mulleres fóra do matrimonio, tendo coidado de que non se producise de forma reiterada coa mesma muller. As relacións sexuais dentro do matrimonio tamén corrompían á muller e, por tanto, a Igrexa consideraba que só debían manterse no fundamental para garantir a xestación. Por iso, ao home se lle permitía saciar os seus desexos con outras mulleres, normalmente con aquelas que perderan a súa integridade corporal, a súa honra.

A virxindade da muller continúa a ter un papel transcendental na configuración da sociedade, era un valioso tesouro que debía ser protexido. Na súa castidade, atopábase a súa honra, unha honra herdada dun varón, fose este o seu pai ou, despois do matrimonio, o seu marido. Cando unha muller era violada perdía a súa honra e a súa fama de boa muller, quedando non só ela senón que toda a súa familia marcada para sempre. O home por tanto, debía protexer á súa muller chegando incluso a encerrala para que ela non exercese a sedución dos demais varóns, e así protexer a súa propia honra. Dependendo do estado civil da muller, a práctica da súa castidade tiña un maior ou menor grao e, tamén en función do marcada que estivese a súa honra, as violacións poderían ser consideradas ou non como tal.

En ningún caso a sexualidade é entendida como a obtención de pracer físico para a muller. Desta forma, a muller solteira debía manter a súa pureza ata que se entregase ao marido despois do matrimonio. A muller casada era menos pura que unha muller virxe, sempre ía estar corrompida debido a que a sexualidade é a única ferramenta para a procreación. Por iso, como se mencionou anteriormente, as relacións sexuais reducíanse a ese fin. En último lugar, á muller viúva considerábase como corrompida no pasado, no seo do matrimonio, pero que podía volver achegarse á virxindade se non contraía nupcias novamente, aínda que o Dereito llo permitise[2].

2 Unha forma indirecta que tiña o ordenamento xurídico de castigar a autonomía da muller, era retirarlle a custodia dos fillos e darlla á familia do defunto marido.

Todas aquelas mulleres que perdesen a súa castidade eran rexeitadas socialmente, incluso no caso das violadas cuxo único culpable de tela perdido era o varón que a forzou contra a súa vontade. A sociedade marxinábaas directamente sen cuestionar como tivo lugar esa perda da honra. Atopámonos ademais cunha forte crenza arraigada no Medievo que xa estudamos, a muller é a incitadora ao pecado do home. Culpándoa unha vez máis de ser a luxuria e estar do lado do mal (Rodríguez, 1997).

Sabendo isto, non é estraño supoñer que a credibilidade dunha muller cando dicía ser violada era ínfima. Para poder proceder contra o seu violador, a muller tiña que rabuñarse a cara. Debía danarse a ela mesma e violentar a súa integridade física "danando a beleza que provocara ao home pecar" (Rodríguez, 1997, 249), para demostrar que ela non participara de forma gustosa nin voluntaria no acto sexual. A ausencia de consentimento da muller só se podía manifestar nas marcas materiais e nos indicios corporais, signos físicos, obxectos rotos e feridas visibles (Vigarello, 1999). No Medievo tíñase a crenza de que as resistencias inicias das mulleres a manter relacións sexuais cun varón eran finxidas, que formaban parte do xogo da sedución innata da muller. Se o home era persistente nos seus requirimentos, recibiría a recompensa da entrega da virtude da muller (Vigarello, 1999). Un pensamento que a día de hoxe parece non estar de todo superado.

Nesta etapa, no caso das mulleres de boa fama, o ben xurídico que se consideraba afectado cando un varón exercía forza con fins sexuais contra unha muller, eran a honra doutro varón. Pola contra, as mulleres que non gozaban de boa fama, principalmente prostitutas, non tiñan o dereito a ser respectadas nin física nin moralmente por teren perdida a súa honra ao exercer a profesión.

Daba igual a causa que as inducise a ilo, incluso teren sido violadas e, polo tanto, repudiadas socialmente, sendo o seu único modo de sustento. Así mesmo ocorría coas alcahuetas[3], ao perderen a súa honra e a dos seus familiares, podían ser feridas impunemente. Só aquelas mulleres que seguisen os patróns relixiosos e de boa fama de conducta eran protexidas polo Dereito; as que non os seguían carecían de importancia e a súa vida tamén. As diferenzas sociais modulan a escala de gravidade dos crimes nunha sociedade de orde, que distribúe o peso da violencia en función da categoría social das vítimas (Vigarello, 1999).

Hoxe en día queda un vestixio deste pensamento. Hai prexuízos contras as traballadoras sexuais que son violadas. Continúa a crenza do Antigo Réxime sobre a honra. Aquela muller que vende o seu corpo non pode ser despoxada dunha honra que xa non ten por ser prostituta. Como vai ser entón violada se ao exercer a prostitución enténdese un consentimento implícito para atentar contra o seu corpo?

Durante o Antigo Réxime -e como veremos ata o século XX-, a violación configúrase como unha transgresión moral de forma que deslexitima o dano feito no corpo das mulleres. Esíxelle á muller que realice sempre protestas perceptibles, mostrando de principio a fin que opuxo resistencia física. Incluso no tránsito á época da Ilustración, pensadores xa ilustrados como Voltaire ou Rousseau mantiñan esta teoría. Malia que a muller era considerada máis débil en todos os aspectos, afirma Rousseau que "a natureza

3 As alcahuetas eran mulleres que concertaban, encobrían ou facilitaban relacións amorosas ilícitas.

dota ao máis *débil* da forza necesaria para resistir cando así o desexa" (citado en Vigarello, 1999, 71). Esta afirmación conforma unha forma de xustificar a violencia sexual contra ás mulleres, interpretada ao longo da historia por homes e supoñendo unha aceptación da violencia por parte da supervivente.

Unha vez máis, a muller como unha especie de suxeito incompleto que é dependente dalgún varón. Ademais a súa actitude sempre está preconcibida e o seu razoamento, ou ben non vai ser válido, ou ben vaise dubidar insistentemente del, apreciándose desconfianza cara o seu testemuño. A sospeita do testemuño feminino non só é respecto á violación senón que é unha sospeita xeral. Así como recolle Vigarello as palabras do xurista frances J. B. Denisart "como o testemuño das mulleres pode ser máis lixeiro e máis suxeito a variación, en xeral, tense menos en conta co dos homes" (citado en Vigarello, 1999, 74).

Avanzando cara a Francia de finais do século XVIII, comézase a facer unha reflexión penal que da paso a unha nova imaxe de violencia. A Ilustración trae ideas novas sobre as que repensar o individuo e as estruturas sociais. A violencia comézase a percibir doutro xeito, substitúese a idea da comisión de pecado pola do perigo físico e ameaza social. Abandónanse as referencias relixiosas á hora de xulgar un crime, supoñendo a escisión definitiva entre o pecado individual e a ameaza colectiva. Tras Revolución Francesa supuxo un punto de inflexión a *Declaración de Dereitos do Home e do Cidadán* en 1789. O espírito que promoveu esta declaración era que "cada home é o único dono da súa persoa e esta propiedade é inalienable" (Vigarello, 1999, 136), pasando a converterse á vítima en suxeito.

Posteriormente á *Declaración de Dereitos*, no primeiro Código Penal francés de 1791, inclínase a violación cara o dano físico máis que, como se fixera ata entón, á apropiación indebida e deixando de concibila como un roubo.

Porén, estes cambios foron máis ben nun plano teórico. A distancia entre os textos e os feitos é notoria. Séculos de opresión e descrédito do testemuño da muller non se ían resolver mediante a promulgación dun texto. A menor importancia da moralidade relixiosa e o aumento de liberdades que se plasmaron nas normas positivas, non supuxeron un cambio de percepción na violencia sexual. Nin as denuncias aumentaron, nin os fallos pronunciados foron máis severos para os agresores. Así como tampouco supuxo que desaparecese o dano moral da muller, é dicir, a vergonza que supoñía ser violada e a deshonra que esta seguía arrastrando con ela (Vigarello, 1999).

Tampouco desaparece a sospeita do discurso da muller, senón que esta transfórmase pasando a ser máis sutil e enmascarada. Desde distintas ciencias empíricas como a Medicina e a Bioloxía, inténtase constatar que a muller é inferior ao varón xustificándoo por causas naturais. Así mesmo, ocorre tamén dende a esfera xurídica. Unha forma de dicir que a muller non é digna de crédito, facendo invisible a violencia sexual contra as mulleres.

Destaca aquí a publicación de Olympe de Gouges da *Declaración de Dereitos da Muller e da Cidadá* en 1791, collendo como referencia á de 1789. Ábrese con esta obra a primeira onda do feminismo, esixindo a igualdade formal e real entre mulleres e homes (De Gouges, 1791). As mulleres queren ser recoñecidas

como suxeitos enteiros de razón, que se lles negaba a pesar das consignas revolucionarias do *sapere aure* de Kant. Na ética kantiana da autonomía da vontade, a muller sempre sería considerada menor de idade, *ergo*, sen unha capacidade racional equiparable á do varón. Esta primeira onda do feminismo reivindica a rexeneración moral das mulleres e a súa autonomía persoal (Guisán, 1992) que, pese aos ideais revolucionarios, seguían en cuestión.

Vemos por tanto no pensamento ilustrado un discurso misóxino de inferioridade da muller. A igualdade para os varóns plásmase nos textos positivos, mentres que na outra cara serven de base legal para a discriminación das mulleres. Comézanse a cuestionar a división entre a esfera pública e a privada, así como o *Contrato social*. Este discurso de inferioridade ao que se fixo mención, é un dos elementos constitutivos dos estados liberais, que deixa fóra ás mulleres da lóxica democrática. Excluíndoas por tanto como suxeito político e de razón.

Para Carol Pateman (1995) na súa obra *El contrato sexual*, a idea do contrato social vai ligada á dun contrato sexual previo. É dicir, mentres que os varóns adquiriron a liberdade fronte o Estado, as mulleres víronse legalmente suxeitas ao home. Introdúcese na receita o ingrediente "amor" para dotar dunha certa ilusión de autonomía á muller e así escoller ao seu marido. Porén, a responsabilidade primaria das mulleres continúa a ser a de producir de fillos para os seus esposos e para o Estado, provéndoos de coidados tanto físicos como emocionais (Jaggar, 2014).

Ata aquí podemos facernos unha idea de como ao largo da historia occidental, foise configurando o papel da muller na sociedade e como os roles sexuais, en consecuencia, foron tamén distintos. A subordinación da muller ao varón consagrouse nas leis e fundamentouse primeiro na relixión, para despois xustificarse nas ciencias racionais. O patriarcado debuxa dende a época antiga a delgada liña entre as mulleres que entran no canon de vítima, e as que non. Queda tamén latente unha dobre moral no sistema patriarcal de considerar a violación –aínda que sen esta terminoloxía–, como un acto atroz pero ao mesmo tempo dubidoso e invisibilizado, no que se cuestiona dende o inicio á vítima (Tardón, 2017). A seguir veremos como a codificación española reproduce este *modus operandi,* sen recoñecer ás mulleres como suxeito pasivo da violencia sexual, sendo o ben xurídico protexido a honra do varón.

2.2 Evolución da codificación española desde 1822

Adentrándonos máis na configuración da violencia sexual no ámbito español, no primeiro Código Penal de 1822, aparecen uns signos que van caracterizar a regulación deste delito ata case finais do século XX. O delito de violación –coa rúbrica "de los raptos, fuerzas y violencias contra las personas; y de la violación de los enterramientos"–, segue mantendo unha estreita relación coa honra da muller e dos homes ligados a ela, xa que se mantén a concepción da muller como propiedade do varón.

Os signos que aparecen son principalmente tres: a distinción valorativa dos diferentes medios empregados para vencer a resistencia da vítima, ou conseguir un consentimento viciado; a configuración da

violación como un delito que regula as relacións entre homes, é dicir, entre o violador e o home do que dependa a muller; e a redución de protección para as mulleres que exercen unha vida deshonesta. Neste primeiro Código Penal, non se aprecia á muller como a vítima do delito. Unicamente é considerada a muller casada, que nese caso supón unha agravante (Faraldo e Acale, 2018). Lembremos que a muller casada entra no canon patriarcal para poder ser considerada afectada pola violencia sexual. Durante o século XIX o ideal burgués de muller casada como "anxo do fogar", sumado ao incipiente capitalismo, marca un modelo no que deben verse reflexadas todas as mulleres. Reclúese ás mulleres no traballo doméstico, no ámbito privado do que non pode saír (Tardón, 2017).

Durante o século XX, a doutrina vai continuar considerando como o ben xurídico protexido a honra. Defende Groizard que "o que se ve afectado é o dereito da muller a súa liberdade e á posesión da súa honra e o dereito familiar, personificado no marido" (Faraldo e Acale, 2018, 41). Nestes textos legais, a idea que se desprende é que só merece protección penal a muller que saiba defender a súa honra. Ademais queda constatado que ao longo da regulación destes séculos, o suxeito ofendido é sempre o varón ao cal estea subordinada a muller. A regulación desta época está elaborada por homes e para homes, cunha mentalidade moi marcada de valores patriarcais.

Estes códigos penais non introducen ningún valor transgresor respecto á muller, que sigue sendo dependente e cuxo cometido é asegurar a descendencia lexítima dentro do matrimonio, procreando un herdeiro. Tanto é así que no Código Penal de 1822 estaba previsto o delito de adulterio, que sancionaba moral e penalmente á muller casada considerando ao seu amante como un mero cómplice, aínda que tivese a mesma pena (Acale, 2018). Como podemos observar, existen reminiscencias da concepción medieval da muller como incitadora do pecado.

A conexión entre a conduta deshonrosa da muller e o dano provocado á honra do marido, era considerada de tal gravidade que podía concorrer como atenuante en caso de que este a atopara *in fraganti,* e cometese o seu homicidio. Isto constituía o delito de uxoricidio por honra, o marido que mataba a súa muller nestas circunstancias tiña unha pena reducida (Tapia, 2017). Entre a doutrina incluso era discutido se a comisión deste homicidio por culpa da muller, que o incitara co seu adulterio, non era *per se* escusa absolutoria.

Coa chegada da Segunda República e a laicidade do Estado, estes delitos desapareceron no Código Penal de 1932. Ademais, por primeira vez na historia de España a Constitución recoñecía a igualdade xurídica entre mulleres e homes. Isto non supuxo un cambio de mentalidade e o pensamento patriarcal, seguiu configurando os delitos dentro do ámbito da violencia sexual (Tardón, 2017).

Deternos un momento na Guerra Civil española considéroo interesante, para ver como a violencia sexual tamén se configura como unha arma de guerra, a partir da configuración dos corpos das mulleres como terreo de conquistas (Segato, 2016). Como xa tivemos oportunidade de observar, de conquistas de territorios propiedade doutros homes. Nesta época, a violencia sexual exerceuse como forma de con-

trol ideolóxico, territorial e de debilitamento do bando contrario. Posteriormente, na época da Ditadura Franquista, tamén se empregará a violencia sexual como unha forma de deshumanización das mulleres consideradas inimigas da patria.

No Código Penal de 1944, as ideas franquistas en conxunto coas da Igrexa católica impuxeron novamente un control sobre a sexualidade da muller. A violencia sexual xira unha vez máis entorno á honra, sendo unicamente merecedora de protección a muller considerada honrada. A prostituta que era vista "a máis deshonrada de todas as mulleres" (citado en Faraldo e Acale, 2018, 74), non se concibía como merecedora da protección.

A determinación da "honra" da muller irá fortemente ligada á de virxindade e vai ser examinada por un médico, pasando a ser a ciencia –pensada por homes e exercida por homes–, quen determina se a muller minte coa denuncia (Tardón, 2017). A súa intimidade ficaba totalmente socavada coa intención de determinar a pena do autor, a atención por tanto, desviábase dos feitos da violación cara o comportamento da vítima. Cuestionábase todo. Se ela provocara ou non ao home, se era virxe, cal fora exactamente a parte do seu corpo que fora tocada, canta resistencia ofreceu.

As mulleres desta forma pasaron as ser as investigadas nos delitos cometidos contra elas, amparada esta intromisión nuns códigos patriarcais que desconfiaron sempre da supervivente (Faraldo e Acale, 2018).

Soamente unha década despois de aprobar a Constitución española de 1978, é cando se moderniza a regulación do delito. Ata 1989 concretamente, seguíase exixindo resistencia brutal e constante da muller. Entre a doutrina, continuaban as voces que pedían unha penalidade diferente en atención á condición moral da vítima (Faraldo e Acale, 2018). Unicamente chegados a finais do século XX, a rúbrica que regula estes delitos dentro do Código Penal pasou a chamarse "delito contra a liberdade sexual", recoñecendo a liberdade como ben xurídico protexido.

En conclusión, durante os séculos XIX e XX a violencia sexual segue ligada á moralidade sexual patriarcal, controlando o corpo das mulleres desde instancias como a Igrexa ou o Dereito. A causa desta violencia é a incontinencia sexual do varón, amparada por académicos da Bioloxía ou da Medicina. Neste momento no que se xulga todo o comportamento da muller, nace a idea de consentimento ligado á concepción liberal. Baixo este requisito réstase responsabilidade ao agresor e esta focalízase na vítima, culpándoa de non terse negado, incluso cando sabemos que na violencia sexual median moitos máis aspectos que non permiten valorar un consentimento mediante un "non" (Tardón, 2017).

3. Evolución lexislativa da violación no marco da violencia contra a muller

Tras o percorrido feito ata agora, podemos facer un debuxo concreto de como se configura o xénero no Dereito Penal e a relación que esta rama ten coas mulleres. Non é obxecto deste traballo analizar a con-

figuración do dereito punitivo, pero é importante ter en consideración que este xorde ligado ao concepto de protección da propiedade.

Nos seus inicios, ese concepto tiña aparellado ás mulleres, considerándoas historicamente como un prolongamento máis da propiedade do home. O Dereito Penal serve de control social e, no que respecta ás mulleres, supuxo un agravio na súa liberdade en condición de individuos. A súa protección está máis achegada a unha esixencia de tutela pola súa inferioridade, similar á situación dos incapacitados ou menores de idade. Naqueles delitos derivados da integridade física e moral, é onde hai máis distancia entre xénero e Dereito (Balaguer, 2005). Como xa estudamos, a subordinación sexual das mulleres é evidente nos primeiros códigos xurídicos, fundamentando tamén a depreciación destas (Adán, 2018).

Comezando cunha perspectiva internacional, o feminismo dos anos sesenta e setenta -denominado segunda onda-, colle forza e denuncia o sexismo e a estrutura patriarcal do Dereito. En 1975 celébrase a primeira Conferencia Mundial de Mulleres na cidade de México, na que se incluíron un amplo abano de directrices para mellorar a vida das mulleres en todo o planeta, alentando aos estados a crear organismos de igualdade. Como resultado, no Estado español creouse o Instituto da Muller en 1983 –que dependeu do Ministerio de Cultura ata 2004–.

Posteriormente, en 1979 a Asemblea Xeral de Nacións Unidas adoptou a Convención sobre a Eliminación de todas as formas de Discriminación contra a Muller, coñecida como CEDAW. Un ano despois, declarouse como a violencia máis encuberta a nivel global, aquela que se exerce contra a muller no seo da familia. En 1985 en Nairobi, na III Conferencia Mundial para o exame e a avaliación dos logros do decenio das Nacións Unidas para a Muller, proclámase que a violencia contra as mulleres supón un impedimento para a paz.

A Asemblea Xeral de Nacións Unidas en 1993, aprobou unha declaración que supón unha peza clave: a *Declaración sobre a eliminación da violencia cara a muller*. Neste texto recoñécese por primeira vez, que a violencia contra as mulleres responde a unha historia de relacións de poder desiguais e de subordinación de ellas ao varón. Como xa viñan denunciando as feministas da primeira onda, entre as que podemos destacar á xa mencionada Olympe de Gouges na *Declaración de Dereitos da Muller e da Cidadá* de 1791, e a súa coetánea Mary Wollstonecraft (1994) en *Vindicación de Dereitos da Muller* de 1792.

Dentro do seo da terceira onda do feminismo na década dos anos 90, a Declaración de Beijing que xorde na IV Conferencia Mundial sobre a Muller de 1995, recóllese a distinción entre sexo e xénero, comezando a facerse referencia á "violencia de xénero" (ONU Mujeres, 1995).

Continuando cos textos internacionais, o primeiro tratado con carácter vinculante no ámbito europeo foi o Convenio do Consello de Europa sobre a prevención e a loita contra a violencia contra a muller e a violencia doméstica, coñecido como Convenio de Istambul, aprobado en 2011. Nel, defínese no artigo 3 que debe ser entendido por violencia contra as mulleres: "deberase entender unha violación dos dereitos humanos e unha forma de discriminación contra as mulleres, e designará todos os actos de violencia

baseado no xénero que implican, ou poden implicar, para as mulleres danos ou sufrimentos de natureza física, sexual ou psicolóxica ou económica, incluídas as ameazas de realizar ditos actos, a coacción ou a privación arbitraria de liberdade, na vida pública ou privada" (Consejo de Europa, 2011, art. 3). Posteriormente foi ratificado por España en 2014.

Dentro do Convenio de Istambul cómpre destacar que desvincula a violencia de xénero do ámbito afectivo, e tamén inclúe nenas e nenos como vítimas. Máis adiante faremos fincapé nunhas das eivas importantes da regulación española contra a violencia de xénero, que a limita ao ámbito de parella ou ex parella. A día de hoxe, no Pacto de Estado contra a Violencia de Xénero, aparece recollida esta necesidade de ampliar a violencia de xénero a todos os tipos de violencia que se exercen contras as mulleres, polo feito de selo (TR Pacto de Estado VG, 2019).

A nivel estatal destaca a Lei Orgánica 1/2004, de 28 de decembro, de Medidas de Protección Integral contra a Violencia de Xénero, sendo o Estado español pioneiro na elaboración dunha Lei nesta materia. Esta Lei de grande importancia na actualidade, presenta a eiva -a pesar de recoñecer que a violencia de xénero é resultado das relacións de poder dos homes sobre as mulleres-, de limitala ao ámbito da parella ou ex parella (LOMPICVG, art. 1), quedando fóra todas as violencias sexuais que non están dentro deste marco. A día de hoxe, e incluíndo o que se establece no Convenio de Istambul, no Pacto de Estado contra a Violencia de Xénero de 2017, aparece recollida esta necesidade de ampliar a violencia de xénero a todos os tipos de violencia que se exercen contras as mulleres polo feito de selo.

No ámbito galego, pola contra, si que se recolleu su carácter global. Concretamente no artigo 5 da Lei galega 11/2007, de 27 de xullo, para a prevención e o tratamento integral da violencia de xénero.

Para analizar a regulación actual do delito de violación, podemos partir do Código Penal de 1944 e as súas posteriores modificacións. Na súa redacción orixinal, sancionaba a "aquel que comete violación coa muller en calquera dos seguintes casos: primeiro, cando se usa forza ou intimidación; segundo, cando a muller se atope privada de razón ou de sentido por calquera causa; terceiro, cando sexa menor de 12 anos cumpridos, aínda que non concorra ningunha das circunstancias expresadas nos dous números anteriores". A interpretación do delito mantén unha estrutura clásica, en canto que se esixe unha resistencia seria e constante da muller. Este Código Penal –no contexto histórico dunha ditadura–, vimos como tiña consagrado os valores do patriarcado; tanto era así, que se a vítima casaba co agresor, a responsabilidade penal desaparecía (Tardón, 2017).

Coa aprobación da L.O. 3/1989, de 21 de xuño, de actualización do Código Penal modifícase a rúbrica tradicional de "delitos contra a honra" pola de "delitos contra a liberdade sexual". Ademais, modifica o suxeito pasivo do delito de muller a persoa, introducindo tamén ao varón como posible vítima dun delito sexual e á muller como posible suxeito activo. Tamén se ampliaron as modalidades de conduta sexual reprochable, máis alá do coito vaxinal, en concreto ampliouse a penetración anal e bucal. Esta ampliación responde a dúas cuestións. En primeiro lugar, se se recoñecía que o varón tamén podía su-

frir violencia sexual. Era imprescindible recoñecer que esta podía ser exercida tamén por sodomía. En segundo lugar, responde a unha desvinculación coa idea de vellas formulacións sobre o embarazo e a virxindade, e a unha modernización da concepción das condutas sexuais. O recoñecemento da existencia de violencia sexual en caso de penetración por vía bucal opuxo máis resistencia xa que consideraban que non supoñía un dano físico como os outros e, ademais, era considerado de difícil proba.

A pena aparellada que contemplaba este Código era pena de reclusión menor, é dicir, de doce anos e un día a vinte anos, equiparándoa á pena de homicidio. Eran numerosas as voces que pedían a súa redución por consideralo un delito menos grave (Faraldo e Acale, 2018).

Os cambios que se realizaron no Código Penal de 1995, actualmente vixente, supuxeron a consolidación da liberdade como ben xurídico protexido, eliminando a honra como barómetro de medición do suxeito pasivo. Por primeira vez faise a distinción entre agresións e abusos sexuais, en función da presencia de violencia ou intimidación ou ausencia de consentimento, respectivamente. O Tribunal Supremo criticou esta regulación considerándoa de "non moi salientable" na súa sentenza do 20 de marzo de 1998.

En concreto, o delito de abuso sexual está tipificado no artigo 181 do Código Penal. Este supón atentar contra a liberdade ou indemnidade sexual de outra persoa sen que exista consentimento e sen violencia nin intimidación. É un delito castigado cunha pena de un a tres anos de prisión. Por outra banda, está o delito de agresión sexual recollido no artigo 178 do Código punitivo, e supón atentar contra a liberdade ou indemnidade sexual doutra persoa, empregando violencia ou intimidación. No seu tipo básico está penado entre un e cinco anos de cadea (CP, artigos 181 e 178).

Esta división non atende ás características dos actos sexuais, senón aos medios empregados para transgredir o ben xurídico da liberdade sexual. Imponse como criterio de medición a intensidade do ataque no lugar da decisión da vítima. Isto pode supoñer que, como acontece na sentenza da Audiencia Provincial de Navarra de 20 de marzo de 2018, sexa cualificado como un delito de "abuso sexual con prevalecemento", supoñendo unha pena menor.

Parte da doutrina, como señala Rosario de Vicente Martínez, debe superar esta actual redacción "para dar unha adecuada resposta aos accesos carnais, cuxa simple punición como abusos sexuais, dende o punto de vista terminolóxico, resulta claramente insatisfactorio" (Vicente, 2018). Considera que atendendo ao Convenio de Istambul, deberíanse unificar nun só precepto xa que o que da a razón de ser á violación é o atentado á liberdade sexual, e non o medio que se emprega para a súa comisión.

A configuración da violencia sexual, tanto a nivel xurídico, como a nivel social, é determinante á hora de como se interpretan as actuacións e as leis nun xuízo. A día de hoxe, onde un dos principios constitucionais é a separación de poderes, non se dubida da neutralidade da Xustiza.

Porén, chegadas a este punto, por todo o analizado e por ternos situado cronoloxicamente na súa configuración, tanto social, como xurídica, podemos cuestionarnos se pode haber situacións nas que pervivan prexuízos que orixinen inxustizas dentro da propia argumentación. Para desenvolver esta idea voume centrar en tres aspectos. En primeiro lugar, farei unha aproximación a que entendemos por argumentación xurídica, atendendo ao profesor Manuel Atienza; en segundo lugar, centrarémosnos nunha controvertida sentenza para fixarnos na súa argumentación e, en último lugar, introducirei o termo de "inxustiza epistémica" no referido á violencia sexual.

4. Violencia sexual e "inxustiza epistémica" no Dereito

4.1 Importancia da argumentación xurídica

Para ser conscientes da importancia que ten argumentar correctamente no ámbito xurídico en xeral e, en concreto, nos delitos de violencia sexual, faremos unha aproximación ao que entende o profesor Atienza por argumentación xurídica.

Manuel Atienza, catedrático de Filosofía do Dereito na Universidade de Alicante, recoñece que a día de hoxe ninguén dubida de que gran parte da práctica do Dereito, consiste en argumentar. Sendo "bo xurista" aquel que teña capacidade para idear e desenvolver con habilidade argumentos. Para o profesor Atienza (2013), o Dereito non pode reducirse á argumentación, pero este enfoque contribúe de maneira importante a unha mellor teoría e práctica xurídica.

Argumentar é un tipo de actividade da linguaxe, unha maneira de resolver os conflitos. En concreto no Dereito supón un encadeamento de enunciados mediante os que, a partir dunhas premisas, pásanse ás conclusións grazas ás regras de inferencia. Como elementos principais da argumentación xurídica podemos atopar que, polo tanto, argumentar é unha actividade da linguaxe que presupón a existencia dun problema que hai que resolver en base a razóns. Pode ser unha actividade ambigua xa que aparece como proceso ou actividade e como resultado, por exemplo, nunha sentenza. Ademais, é unha práctica racional xa que sempre se argumenta cun fin, existindo criterios de corrección da argumentación (Academia Judicial de Chile, 2016).

Hai tres campos xurídicos no que se efectúan argumentacións: o da produción ou establecemento de normas xurídicas; o de *aplicación* de normas xurídicas e, por último, o da dogmática xurídica. A primeira fai referencia ás argumentacións lexislativas e pre lexislativas, as teorías da argumentación xurídica non atenden a este tipo. En segundo lugar, atopámonos co relativo á aplicación de normas xurídicas ás resolucións de casos, podendo distinguir entre problemas relacionados cos feitos e outros relacionados co Dereito. En último lugar, a argumentación xurídica dáse no ámbito da dogmática que cumpre tres funcións: subministrar criterios para a produción do Dereito; subministrar criterios para a súa aplicación; e ordenar e sistematizar un sector do ordenamento xurídico (Atienza, 1999).

Na concepción do Dereito como unha práctica de argumentar, Atienza mostra un pragmatismo xurídico: a teoría do Dereito ten que estar orientada á práctica. Os e as xuíces teñen a obriga de motivar as sentenzas, como está consagrado no artigo 102.3 da Constitución española. Estes deben dar as razóns mediante as cales chegaron a súa decisión. Non se trata unicamente de mostrar a consecuencia lóxica das premisas (concepción formal), nin de persuadir a un determinado auditorio (concepción pragmática), senón que se trata de establecer boas razóns adscritas aos valores de verdade e xustiza, correspondéndose coa concepción material.

Como recolle Atienza, a palabra motivar no texto legal quere dicir en realidade xustificar. É dicir, sinalar as razóns que permiten considerar que a decisión está xustificada. En consecuencia, o estudo da argumentación xurídica céntrase no campo do contexto de xustificación das decisións xudiciais. A distinción entre ambos contextos actualmente é débil, as razóns explicativas son indistinguibles das xustificativas (Atienza, 1999). Deste xeito, é inevitable que ao realizar unha argumentación xurídica, os prexuízos dos operadores xurídicos aparezan reflectidos no exercicio argumentativo. Cabe entender que as razóns descritivas son tamén prescriptivas, indicando como debería ser unha determinada acción.

En relación co obxecto do presente traballo, a argumentación xurídica nos casos de violación é contextual. Calquera oínte ten uns prexuízos sobre o testemuño do ou da orador/a. Estes están presentes en todo o noso desenvolvemento como persoas, na nosa linguaxe, nas nosas propias experiencias e no propio contexto onde teña lugar unha acción. Á hora de analizar un testemuño, entran en xogo a concepción que teña o xuíz da xustiza, do corpo das mulleres, da súa autonomía, e da credibilidade do seu relato.

Todo isto pode marcar se un xuíz entende se houbo ou non consentimento ou existencia de intimidación. Para exemplificar esta idea voume deter nun caso tan importante como foi o caso da destacada sentenza da Audiencia Provincial de Navarra, Sección 2ª, 38/2018, de 20 de marzo, coñecido como o caso de "La Manada".

4.2 Argumentación xurídica en casos de violación sexual, sentenza da Audiencia Provincial de Navarra, Sección 2ª, 38/2018, de 20 de marzo, caso de "La Manada"

A sentenza que paso a expoñer, é tal vez a máis controvertida dos últimos anos en materia de violencia sexual. As expectativas que non só o movemento feminista senón gran parte de poboación tiñan sobre a Xustiza, víronse frustradas, deixando evidencia do déficit de atención que teñen ás experiencias das mulleres dentro dos delitos contra a liberdade sexual, e a necesidade urxente de aplicar a perspectiva de xénero dentro do Dereito.

O 6 de xullo de 2016 –seguindo o relato dos feitos probados na sentenza da Audiencia Provincial de Navarra, Sección 2ª, 38/2018, de 20 de marzo–, "a denunciante", de 18 anos, estaba en Pamplona cun amigo

para desfrutar das festas de San Fermín. Atópanse cun grupo de xente coñecida a primeira hora da noite, seguen desfrutando da festa, e a 1,30 da madrugada, o seu acompañante vai descansar. Ela queda co grupo e, como acontece nos lugares ateigados, chega un momento no que os perde de vista. Séntase nun banco para chamalos e, nese intre, achéganse uns homes a falar con ela. Despois de intercambiar conversación durante uns minutos, comunicoulles a este grupo de cinco homes que quería retirarse a durmir ao coche onde estaba o seu amigo. Eles decidiron acompañala.

O grupo estaba integrado por cinco homes de entre 24 e 28 anos, algún deles con máis de 100 quilos de peso (Valdés, 2018). Ademais, dentro do grupo había un garda civil e un militar. Mentres camiñaban ao destino que ela quería, o coche onde ía descansar, dous deles adiantáronse para preguntar nun hotel se alugaban habitacións por horas que puidesen usar con fins sexuais, sen o coñecemento dela. Ante a negativa do hotel, seguiron a ruta e un deles volveuse separar. O resto do grupo estaba parado, un dos intrigantes comezou a bicarse coa rapaza na boca, colléndoa da man. Mentres tanto, o home que desaparecera consegue abrir a porta que da acceso ao portal dun edificio, e indica ao resto do grupo que entren: "vamos, vamos". Collen á rapaza da outra man e tiran dela para o interior, indicándolle que non fale, que estivese calada.

Un estaba diante dela, os outros detrás. Deste modo levárona ata un habitáculo do edificio, cunha única saída que eles bloqueaban. Ao chegar, rodeárona e ao verse nesa situación de indefensión ante cinco homes superiores en idade e complexión, quedouse sen capacidade de reacción. Empezaron a quitarlle a roupa e a achegar a súa mandíbula para que lles realizase unha felación. Vítima do pánico e do medo a un mal maior, pechou os ollos e someteuse. Todos a penetraron por diferentes vías, agarrárona, colocárona nas posturas que quixeron, exacularon no seu interior sen empregar preservativo. Ademais, gravaron varios vídeos dos feitos e sacaron fotos nos que se pode apreciar, segundo recolle a sentenza, como ela mostra unha actitude totalmente pasiva e ausente, sendo controlada polos procesados agarrándoa do cabelo.

Ao finalizar, quince minutos despois, marcharon do lugar de forma escalada. Un deles, antes de abandonala, fíxose co seu teléfono móbil deixando a tarxeta SIM e a tarxeta SD tiradas no chan. Deixárona soa e incomunicada. Cando estivo segura de que xa non estaban alí, saíu do portal e sentouse nun banco, rompendo a chorar. O choro desconsolado chamou a atención dunha parella que, tras falar con ela, chamou ao número de emerxencias.

Ante estes feitos, no fallo da sentenza podemos ver opinións diferentes sobre o que se considera que pasou nese cubículo. Como vimos na regulación do delito de agresión sexual do artigo 178 do Código Penal, este reclama medios violentos e intimidatorios. Atendendo ás STS 2ª 411/2014, de 26 de maio, e ás STS 553/2014, de 30 de xuño, requírese que, por parte das acusacións, sexa probada a existencia dunha violencia idónea para asoballar a vontade do suxeito pasivo.

Os maxistrados, non aprecian a existencia desta violencia xa que "as acusacións non probaron o emprego dun medio físico para asoballar a vontade da denunciante, que con atención *á* xurisprudencia, implica

unha agresión real máis ou menos violenta" (SAP NA 86/2018 p. 40). Isto ten que equivaler a un acontecemento, coacción ou imposición material, empregando calquera medio físico para obrigar a vontade da vítima, como recollen as STS núm. 1145/1998, de 7 de outubro, e as STS núm. 409/2000, de 13 de marzo. A violencia que se apreciou nas lesións da vítima, non cumprían co elemento de violencia que sería o necesario para a cualificación de agresión sexual.

Por outra banda, tampouco observan a existencia de intimidación. A xurisprudencia entende a intimidación como a ameaza dun mal, sen ser imprescindible que sexa inmediato, bastando que sexa grave, futuro e verosímil. Nos delitos contra a liberdade sexual, este mal relaciónase coa pretensión de que a vítima acceda a realizar unha práctica sexual que o autor pretende, de modo que a concreción do mal producirase se persiste na súa negativa.

Atendendo á xurisprudencia máis recente, as STS 355/2015, de 28 de maio, que á súa vez cita ás STS 609/2013, de 10 de xullo, establece que a violencia ou intimidación empregadas nos delitos de agresión sexual, basta con que sexan suficientes e eficaces na ocasión concreta para alcanzar o fin proposto, paralizando ou inhibindo a vontade de resistencia da vítima. Sabendo esta que se prolonga a oposición, poderían producirse peores males. Se se exerce unha intimidación clara e suficiente, a resistencia da vítima é innecesaria, pois o que determina o tipo é a actitude do autor e non a dela.

O Tribunal conclúe que nas circunstancias concretas do caso e con atención á xurisprudencia, non se observa intimidación ao non considerar que esta sexa previa, inmediata, grave e determinante do consentimento forzado. O que aprecian, pola contra, é como os procesados crearon unha situación de preeminencia sobre a muller, entendendo que presta un consentimento viciado. Cualificando a acción como abuso sexual con prevalecemento.

Dentro do Tribunal, hai unha voz disidente. O maxistrado Ricardo Javier González elabora un voto particular no que discrepa dos seus compañeiros e, a máis dicir, solicita a absolución dos acusados; agás polo delito leve de furto do teléfono móbil en propio beneficio por parte dun deles. Durante o escrito, o maxistrado expón as razóns polas que está en desacordo, dubidando en todo momento do testemuño dela, mesmo cuestionando o seu comportamento dende que coñeceu ao grupo de homes. Por exemplo, ao non ser capaz de manter unha conversa mediante unha chamada co seu amigo, o maxistrado considera que debería terlle falado por *whatsapp* e, que se non o fixo, era porque realmente non quería contactalo.

A súa liña argumentativa, na miña opinión, sigue unha estrutura dubitativa do relato da muller por non alcanzar o ideal de boa vítima. En ningún momento do fío argumental da sentenza percibe humillación. Por exemplo, cando os homes fan roldas para agarrarlle a cabeza e penetrar por diferentes vías á muller con comentarios pouco agradables, xustifican certas posicións ou movementos que se aprecian nas imaxes como "inconcibibles sen unha aceptación e proacción da muller" (SAP NA 86/2018 p. 94). E, a maiores, considera que os actos se desenvolveron nun ambiente de "jolgorio y regocijo en todos ellos" (SAP NA 86/2018 p. 94), a pesar de que a denunciante non tivese expresividade e mostrase unha menor actividade.

Considera que cos ollos pechados pode deixar intuír pracer, así como os sons que emite ao ser penetrada por varios homes ao mesmo tempo, sen actividade proactiva, pode ser signo de excitación sexual. Estes aspectos, entre outros, deixan ver como a cultura da violación[4] e do porno hexemónico inflúen na percepción dos delitos contra a liberdade sexual das mulleres. Como o propio avogado defensor expresou, o que consideran que ocorreu foi unha "película porno rural feita por cinco paletos" (Valdés, 2018, 153).

O que para a maioría da Sala transmite unha falta de facultades superiores da muller na actividade sexual, para o maxistrado discrepante "os seus xestos, expresións e sons que emite é excitación sexual" (SAP NA 86/2018 p. 94), suxerindo así que ela estaba desfrutando da práctica.

Considera que os xemidos que se deixan escoitar nalgún momento do vídeo poderían ser froito dunha relación sexual consentida. Aínda así, non descarta que, dentro dunha relación sexual non consentida, poda sentirse e expresarse unha excitación sexual puramente biolóxica, sen fundamentar esta idea nalgún dato empírico. Ademais, di "que a falta de consentimento non está patente nin nas expresións, nin nos sons, nin nas actitudes que observa nos vídeos, polo que a muller respecta" (SAP NA 86/2018 p. 94), xa que el observa pracer no que poderían ser xemidos de dor. Considera ao mesmo tempo que alguén pode excitarse sexualmente nunha relación non consentida e que un corpo non activo, pode prestar consentimento. É dicir, como non o negou nin se resistiu entende que houbo consentimento.

Facendo memoria respecto á historia do concepto de violación, esíxelle á vítima un comportamento de resistencia absoluta, debido á incontinencia sexual do home que "quere pasalo ben". Como comentamos na breve historia conceptual da violación durante séculos, foi necesaria unha resistencia activa por parte da muller sen que importe o medo a poder ser asasinada.

Como a doutora Aresti de la Torre afirma, unha muller que está sendo violada está vendo como saír viva, o que está en xogo realmente é que a violencia non vaia a máis, o medo a que te maten (Sallarés, 2019). Medo moi real como aconteceu con Nagore Laffage a mañá do 7 de xullo do ano 2008, nas mesmas festas -violada, mutilada e asasinada-, que opuxo resistencia ante o seu agresor, incluso chamando ao 112 advertindo de que a ía matar, como finalmente aconteceu.

A día de hoxe séguese apuntando ao comportamento da vítima como responsable e protagonista da violencia sexual. Como pode ser que para calquera outro delito Policía e autoridades aconsellen non resistirse, por exemplo nun roubo, pero que nas agresións sexuais a non resistencia é considerada como un consentimento tácito? (Valdés, 2018).

Nesta controvertida sentenza, a Xustiza creu a supervivente, pero dunha forma parcial. Este Tribunal entendeu un abuso onde se relataba unha agresión. Entenderon o efecto intimidatorio sen ningún tipo de

4 Esta expresión é acuñada polo discurso e a práctica política feminista, que fai referencia a toda a estrutura que xustifica, alimenta, acepta e normaliza a violencia sexual. É unha forma de violencia simbólica que, ao estar tan aceptada, pasa desapercibida pola inmensa maioría. Está formada por un conxunto de crenzas, pensamentos, actitudes e respostas baseadas en prexuízos e estereotipos de xénero en relación coa violencia sexual (Tardón Recio, B., La violencia sexual: desarrollos feministas, mitos y respuestas normativas globales, op. cit., p. 56).

perspectiva de xénero. Ademais da existencia do voto particular do maxistrado Ricardo Javier González especialmente controvertido, no que non aprecia nin agresión nin abuso e solicita a absolución dos acusados. Para a maxistrada do Tribunal Superior de Xustiza de Canarias e presidenta da Asociación Española de Mulleres Xuízas, Gloria Poyatos, a sentenza é unha valoración rigorosa e razoada xuridicamente e porén, errónea.

Considéraa ditada sen ningún tipo de perspectiva de xénero, ao facer unha valoración xurídica que non se corresponde coa gravidade dos feitos que "describen un escenario de opresión que fai imposible calquera resistencia por parte da vítima e, por tanto, non se ten en conta a asignación social de roles que predeterminan aos homes para a autoridade e as mulleres para a submisión" (Valdés, 2018, 166). Xustamente debido aos roles de xénero asimilados, un simple levantamento de dedo, unha mirada ou que te manden calar é suficiente para facer xurdir o efecto intimidatorio.

Finalmente, a sentenza foi recorrida ante o Tribunal Supremo que a revocou mediante as STS 2200/2019 (Sala do Penal, Sección 1ª), de 4 de xullo de 2019 (recurso 396/2019), elevando as condenas para os cinco acusados a 15 anos de prisión por un delito continuado de violación, contemplado nos artigos 178 e 179 do Código Penal.

Analizando o que os maxistrados da Audiencia Provincial de Navarra –tanto a maioría da Sala, como o autor do voto particular–, entenderon que tivo lugar a noite do 6 de xullo de 2016, resulta canda menos rechamante que fóra dos tribunais miles de mulleres –e non só mulleres– de idades moi dispares, de convencións políticas diferentes e de distintas clases sociais e condicións, estivesen manifestándose en apoio á vítima ante unha sentenza que se considerou unha atrocidade, entendendo algo moi diferente do que pasara naquel cubículo. Como se produciu esa fenda tan grande entre a Xustiza e a sociedade? Como a Xustiza ve consentimento tácito por ser muller e estar soa ás dúas da mañá na rúa?

Esta sentenza provocou unha alarma social en canto á perspectiva de xénero existente no Dereito, que foi así confesada polo Consello Xeral do Poder Xudicial e a fiscal que coordina a violencia contra a muller; incluso o Goberno decidiu revisar o concepto de violación que aparece no Código Penal. Ademais, á vista do ocorrido en España, a coordinadora executiva da ONU Mulleres e portavoz de Nacións Unidas, Purna Sen, declarou que esta leve sentenza subestimou a gravidade da violación, socavando a obriga clara de defender os dereitos das mulleres; estas deben obter xustiza (Valdés, 2018).

Chegados a este punto, paréceme interesante presentar unha das inxustizas que, ao meu parecer, deriva desta sentenza. Para iso, introducirei á filósofa Miranda Fricker e o seu concepto de "inxustiza epistémica".

4.3 Outra forma de inxustiza no referido á violencia sexual: a "inxustiza epistémica"

Retomando a idea da argumentación xurídica de que na actualidade é practicamente inviable discernir os contextos de descubrimento e xustificación e que por tanto, as sentenzas son á vez que descriti-

vas, prescriptivas –mándandose unha mensaxe á poboación sobre como debe ser entendido un acto–, considero que o que existe no fondo da sentenza da Audiencia Provincial de Navarra é unha "inxustiza epistémica testemuñal", que paso de seguido a fundamentar.

A filósofa Miranda Fricker (2017) acuña o termo "inxustiza epistémetica" no seu libro *Injusticia Epistémica. El poder y la ética del conocimiento*. Enténdeo como outro tipo de inxustiza que existe nas sociedades alén das, por exemplo, de tipo social ou económico. A autora diferenza dous tipos fundamentais de inxustiza epistémica: a hermenéutica e a testemuñal.

Por unha banda, a inxustiza epistémica de estilo hermenéutico é entendida como un déficit de coñecemento por parte dunha comunidade ou grupo de persoas, que crea unha desvantaxe inxusta por non poder comprender e non participar dunha experiencia social colectiva. É dicir, unha parte da comunidade non ten recursos analíticos para entender esa experiencia. Fricker ilustra isto co acoso sexual laboral en Estados Unidos. As vítimas carecían de conceptos para expresar as súas experiencias e denunciar esa inxustiza, de forma que tampouco podían ser comprendidas polo entorno social ou pola Xustiza. Existía unha penumbra hermenéutica epistémica ao non recoñecerse colectivamente o acoso sexual. Entendida a lagoa ou penumbra hermenéutica como unha ausencia de interpretacións adecuadas, á existencia de ocos nos que debería haber un concepto para que o suxeito poda expresar a súa experiencia de forma comunicativamente intelixible (Fricker, 2017).

Por outra banda, está a inxustiza epistémica de estilo testemuñal, entendida como o dano que se lle causa a alguén na súa condición específica de suxeito de coñecemento, restando credibilidade a un testemuño debido aos prexuízos. Para que isto se dea, hai que ter en conta como afecta o poder a nosa actuación como suxeitos racionais. Fricker (2017) define o poder como "unha capacidade dos axentes sociais (individuos, grupos ou institucións) exercida en relación con outros axentes sociais" (p. 30). As actuacións de poder sempre van implicar que un grupo estea controlado, aínda que esa actuación non teña un axente concreto que a exerza. É dicir, pode darse unha actuación de poder estrutural, preservando unha determinada orde social.

Poñendo esta idea en relación co presente traballo, poderiamos dicir que esa actuación do poder estrutural, é o que se coñece como os efectos do patriarcado que, como vimos no primeiro apartado e ao longo de toda a historia, negoulle á muller a súa condición de suxeito, restándolle credibilidade nos seus actos e consolidando esta inxustiza en códigos e leis, amparándose tamén nas propias ciencias empíricas.

Dentro das actuacións do poder, están aquelas nas que os axentes compartan unha identidade social, coñecida como poder identitario; este ademais forma parte da imaxinación colectiva, o que pode controlar accións independentemente das crenzas individuais. Relacionado co xénero, pode ser relativo ao que significa ser home ou ser muller nunha comunidade, asignando este poder comportamentos ou roles a cada un, unha certa posición social (Fricker, 2017).

Fricker concibe a inxustiza testemuñal como unha falta de credibilidade, cando hai algo eticamente malo no xuízo do oínte. Poñendo un exemplo gráfico, isto dáse cando a Policía non cree o testemuño dalguén pola súa condición social ou racializada, ou tamén cando se lle resta credibilidade a unha vítima de violencia sexual negándolle a súa propia experiencia (Fricker, 2017).

Da mesma forma que existen as actuacións do poder estruturais, existen inxustizas testemuñais sistemáticas. Estas son producidas polos prexuízos que o suxeito de coñecemento que sofre o agravio soporta nas diferentes dimensións da actividade social, converténdoo en susceptible de distintos tipos de inxustiza (económica, social...). Estes prexuízos soportados están plenamente relacionados coa identidade social do suxeito. Poñendo un exemplo, daríase o caso de sufrir as inxustizas mencionadas, sumando o concepto de ser muller nunha sociedade misóxina, máis os prexuízos que existen nesa sociedade do que supón ser muller (dándose o caso dunha inxustiza epistémica, máis unha inxustiza social).

Os prexuízos que posúe un oínte poden ser positivos ou negativos. Neste caso, estámonos referindo aos prexuízos identitarios negativos. Estes actúan dentro do intercambio testemuñal, controlando e xulgando a recepción dun testemuño en virtude de concepcións colectivas das identidades sociais implicadas, chegando incluso a impedir a transmisión do coñecemento que teña o suxeito que está sufrindo o prexuízo identitario negativo (Fricker, 2017).

Representándoo de novo nunha situación concreta, imaxinemos un tribunal que está xulgando un caso de violación. Este está formado por homes que nunca viviron a experiencia dunha violación, a vítima ten problemas para relatar a súa experiencia debido ao trauma que esa supuxo. O tribunal comeza a exercer un poder identitario de xénero sobre ela, emitindo xuízos, xestos e creando unha atmosfera que van danando a confianza epistémica da vítima para relatar o ocorrido, é dicir, a súa confianza na propia experiencia vivida. Ao mesmo tempo, tamén se cuestiona o seu relato na prensa e nas redes sociais. A súa credibilidade vai ir pouco a pouco sendo menos consistente, xa que aprecia que non ten a confianza do tribunal xulgador.

Aquí podemos ver como os prexuízos identitarios negativos teñen como consecuencia que a vítima non poda transmitir a experiencia, en forma de coñecemento, que ten sobre a súa violación. Isto supón un fracaso epistémico e ético por parte dese tribunal.

Afondando un pouco máis na cuestión dos prexuízos, cabe destacar que son e como se manifestan. Os prexuízos, segundo R. Brown, son "a actitude, a emoción ou a conduta negativa cara os membros dun grupo en razón da súa pertenza a ese grupo".

(citado en Fricker, 2017). Reforza Fricker (2017) esta idea, manifestando que os prexuízos son un xuízo previo, interpretado con naturaldidade e interiorizados como xuízos que se realizan sen a debida atención ás evidencias.

Os prexuízos, por tanto, case sempre levan aparellados unha culpabilidade epistémica xa que, como se menciona anteriormente, son produtos dunha falta da debida atención ás evidencias. Aínda así, pode haber circunstancias atenuantes cando a construción do xuízo sobre un suxeito, se ve influída polos prexuízos da súa época histórica nun contexto no que a súa superación, tería a categoría de carácter epistémico excepcional (Fricker, 2017).

Traendo de novo o exemplo do tribunal anterior, se fose nun momento histórico no que a violación non estivese tipificada como delito, ou non existise un movemento social forte que o reivindicase, un suposto descoñecemento da experiencia da violación e das súas claves psicolóxicas, non sería tan gravoso como no momento actual onde a negación da violencia de xénero é unha forma de "inxustiza epistémica".

Os prexuízos actúan mediante os estereotipos. Neste caso, máis concretamente, sobre os estereotipos de carácter neutro. Estes son asociacións amplamente aceptadas por un determinado grupo social e un ou máis atributos. Son as ferramentas heurísticas (entendidas como siloxismos), para construír xuízos de credibilidade (Fricker, 2017).

O valor que se lle da a un estereotipo vai depender do contexto no que teña que ser estudado. Un exemplo de estereotipo pode ser "as mulleres son intuitivas"; no caso de que este estereotipo evoque a unha irracionalidade das mulleres por seren intuitivas, entón o estereotipo terá un valor negativo (Fricker, 2017). Este é un prexuízo que a día de hoxe segue operando, e que supón ás mulleres como seres irracionais, sen capacidade para emitir xuízos fiables e verdadeiros, continuando cunha historia de discriminación e desvalorización das mulleres como suxeitos de coñecemento.

No intercambio testemuñal o oínte leva acabo unha clasificación social dos falantes, empréganos como ferramentas heurísticas que lle facilitan o xuízo que faga sobre a súa credibilidade. Así os estereotipos serven ao intercambio testemuñal de lubricante para as súas engrenaxes (Fricker, 2017).

Como todo ten a súa excepción. Esta dáse no suposto no que exista un coñecemento abundante persoal sobre a persoa do falante, debido a que a súa categorización epistémica xa está realizada no oínte. Se non é así, este terá que realizar unha categorización a algunha clase de xeralización social, para medir a fiabilidade epistémica. Por exemplo, un policía racista que ten un amigo xitano dende a infancia, xa o ten categorizado epistémicamente como fiable, debido a que a súa relación persoal pasa por encima do prexuízo identitario. É dicir, identifícao coa etiqueta "amigo" e non como o grupo social "xitano". Porén, do testemuño doutra persoa xitana vai desconfiar ao exercer o seu prexuízo identitario, e vai categorizar a esa persoa nun grupo pouco fiable pois, por exemplo, por ter a concepción de que "todos os xitanos rouban". Os prexuízos identitarios poden chegar a ser tan fortes que, como pasou cos xudeus na Alemaña Nazi, aínda que se teñan categorizados como "amigos", en algúns casos acababan sendo perseguidos como consecuencia dos prexuízos.

Compre agora formularse a cuestión que presenta Fricker, que sucede se no estereotipo opera un prexuízo identitario? Historicamente, os grupos sociais máis desfavorecidos como a clase traballadora, os grupos racializados ou as mulleres, teñen aparellados estereotipos que levan asociado un tributo oposto á competencia ou a sinceridade: falta de lóxica, histeria (as mulleres son unhas histéricas *ergo,* o seu testemuño non goza de credibilidade), menos intelixencia, etcétera. Nestes casos, o estereotipo leva aparellada unha fórmula xeral non fiable do grupo social (Fricker, 2017).

Cómpre preguntarse agora da relación que existe entre a "inxustiza epistémica" e a toma de decisións nun xuízo. Como estudamos antes de introducir este concepto de "inxustiza epistémica", na toma de decisións dun xuízo teñen lugar diversos factores, entre eles o contexto e a propia linguaxe. Temos que ter en conta que os xuíces, como o resto dos seres humanos, nacen, crecen e opositan nunha sociedade chea de prexuízos e estereotipos (Valdés, 2018), que non desaparecen por ter accedido á carreira xudicial, se non se lles presta a atención debida.

Cando un oínte ou grupo de oíntes nun xuízo están exercitando un poder ide,ntitario negativo sobre a persoa falante e, ademais, teñen unha penumbra hermenéutica epistémica acerca do contido da acción que ten que ser xulgada, impiden que a experiencia da vítima sexa interpretada. Na marxe permitida seguindo os criterios de interpretación legais, se non se ten unha atención debida aos prexuízos, dáse a "inxustiza epistémica", e non se pode entender a experiencia dun grupo social co que non te sentes identificado.

No caso da violación, vimos que o ben xurídico protexido cambiou de forma radical ao longo da historia, cambiando tamén o contexto no que era interpretado. Pasou de ser unha ofensa á comunidade ou a honra do varón do que dependía a muller, a ser a propia liberdade da muller a que se entendía como agredida. Este cambio de enfoque foi froito de reivindicacións feministas que esixían ser recoñecidas como suxeitos e que, as súas experiencias, fosen escoitadas e introducidas dentro dun sistema xurídico do que tamén son parte.

Como di Linda Martín Alcoff (2019) as mulleres "obtivemos o dereito de ser titulares da propiedade dos nosos corpos, como se esta propiedade tivese sido dos pais e dos maridos" (p. 242). As teorías feministas sosteñen que ter o control da nosa sexualidade atópase na base de todas as nosas crenzas sobre os dereitos persoais, de recoñecernos como suxeitos e de ter o control sobre o noso propio corpo (Alcoff, 2019), consecuentemente recoñecernos como suxeitos de dereito.

Moitas son as derivadas que poderíamos comentar a respecto da consecución das mulleres do *status* de suxeito e non só de obxecto. Incluso poderíamos apuntar cara a unha visión crítica da neutralidade coa que se revisten as normas. Como recolle Frances Olsen (s.d.) en *El sexo del derecho,* dende que xorde o pensamento liberal clásico, incluso tal vez dende os dualismos de Platón, o pensamento humano divídese en dualismos opostos: racional/irracional, activo/pasivo, pensamento/sentimento, razón/emoción, cultura/natureza, poder/sensibilidade, obxectivo/subxectivo, abstracto/concreto, universal/particular.

Estes dualismos están sexualizados e, ademais, xerarquizados. A primeira metade está identificada co xénero masculino, mentres que a segunda, está identificada co feminino, subordinada á primeira (Olsen, s.d.). Con todo, o Dereito identificase co dualismo masculino sendo este racional, activo, abstracto, universal e obxectivo. Partindo desta clasificación, podemos establecer que a propia neutralidade e obxectividade das leis, chega a prexudicar ás mulleres. Isto é así xa que, se a obxectividade coincide coa universalidade do masculino daqueles que pensaron as normas, non deixa de ser a súa subxectividade (Balaguer, 2005).

Sen entrar a un debate a respecto da neutralidade ou obxectividade das normas, considero importante destacar a utilidade da noción de "inxustiza epistémica", para someter a unha análise crítica e feminista a argumentación xurídica. En moitas ocasións, asume unha suposta neutralidade sen reparar nos estereotipos e prexuízos que perviven durante séculos nas concepcións máis profundas da sociedade, nomeadamente, os prexuízos de xénero. Isto levado ao plano da violencia sexual conleva unha sospeita permanente sobre a vítima e unha exculpación *a priori* do agresor ou agresores. Só décadas de loita feminista e o propio relato das vítimas, conseguiron que as cousas mudaran ata recoñecer a violación e a violencia sexual como unha forma de control do patriarcado sobre as mulleres. Neutralizar os prexuízos é o medio necesario para evitar causar unha inxustiza testemuñal ao interlocutor (Balaguer, 2005), sendo imprescindible asumir dentro da argumentación xurídica unha perspectiva de xénero.

5. Conclusións: Importancia da perspectiva de xénero no Dereito

I. Os roles de xénero que se configuraron na historia para homes e mulleres son diferentes.

En primeiro lugar, considero que é claramente plausible que ao longo da historia os roles de xénero que se adxudican a corpos feminizados e masculinizados, son diferentes. Isto ten como consecuencia comportamentos diferentes ante as mesmas situacións.

As mulleres crecemos escoitando o dóciles que debemos ser, dísenos que non debemos gritar, que pelexar é cousa de nenos e que debemos entregar os nosos coidados a un home por amor. Crecemos escoitando noticias de mulleres violadas, maltratadas e asasinadas, ben por non resistirse ou ben porque ao resistirse matáronas. Crecemos con medo de saír soas á rúa, con medo a que nos violen e incluso de que, se a situación empeora, que nos maten. Este medo acompáñanos a nós mesmas, as nosas nais e as nosas amigas. Preguntarlles se chegaron a casa despois de saír de festa ou de ir tomar algo é unha práctica habitual, téndoa tan naturalizada que resulta algo cotiá cando non debería selo.

Crecemos escoitando que non temos razón, que non temos a mesma capacidade que un varón para realizar as mesmas actividades, que non imos chegar a postos de representación ou que, para facelo, temos que renunciar a parte das nosas vidas. Crecemos dentro da cultura da violación, onde se normalizan mensaxes misóxinas e sexistas na publicidade, en internet, nas pelícu-

las e en todos os ámbitos sociais. Por unha banda non podemos pelexar, pero por outra, senón pelexas en caso de ser agredida non es digno de crédito o teu testemuño.

Ao varón pola contra, edúcase no punto oposto do dualismo. Canto máis berre mellor, así poder mostrar a súa autoridade. A pornografía hexemónica é un gran aliado do patriarcado que ensina aos e ás adolescentes como se supón que son as relacións sexuais, nas que se mostran agresións constantemente. As violacións son atractivas aos ollos do sistema. Así foi no transcurso do xuízo de "La Manada", que resultou ser a primeira procura nas páxinas web de porno.

II. O coñecemento das mulleres foi negado e as súas experiencias non se recolleron nas normas xurídicas.

En segundo lugar, considero que o coñecemento das mulleres durante toda a historia occidental, foi negado polo poder hexemónico, así como na Idade Media as cazas de meigas eran condenas impostas ás mulleres por teren unha sabedoría ancestral. Posteriormente, pasaron a ser etiquetadas de tolas ou histéricas aquelas que non seguían o rol patriarcal.

O campo dos saberes pasou a ser exclusivamente masculino, a representación do corpo do home como único corpo estudado, as xustificacións biolóxicas da superioridade destes como seres completos e racionais, as ciencias empíricas obxectivas dende a perspectiva dunha subxectividade masculina onde as mulleres eran definidas en función ao corpo dun varón. As teóricas feministas abordan estas cuestións criticando a concepción hexemónica da ciencia e da racionalidade, afirmando que a coñecida obxectividade si ten, en realidade, valores e connotacións culturais.

Dentro da esfera xurídica a negación da muller como titular de dereitos non foi menor, ata hai ben pouco. A muller dependía do varón para a realización de actos xurídicos. A día de hoxe, seguen quedando referencias sexistas nas nosas normas, como podemos atopar en dez ocasións dentro do Código Civil a referencia á dilixencia debida, como a dilixencia "de un buen padre de familia". Ou a diferenciación entre abuso e agresión en función dos medios criminais e o efecto que cause na vítima. Redaccións que na miña opinión, urxe reformular.

A historia da violencia sexual vai unida a toda esta historia de roles de xénero e coñecemento silenciado. Durante séculos as mulleres careceron de recursos hermenéuticos para comprendela. A violencia sexual moveuse nunha dobre moral por parte dos códigos e leis, considerándoa como un crime atroz ao mesmo tempo que se definía dun xeito tan limitado, que non recollía as verdadeiras experiencias das vítimas. Vítimas ya que nos textos, durante centos de anos, foron os homes aos que a muller estaba subordinada e que vían a súa honra danada.

Esta concepción da honra dentro da moralidade patriarcal, categorizou ás mulleres que eran dignas de protección, impoñendo uns canóns de comportamento sexual fortemente ligado á

virxindade e castidade cristiás. Definiu o delito ata finais do século XX; en España, en concreto, ata 1989.

Foi grazas aos movementos feministas, que se teña avanzado na dirección de definir a violencia sexual como un atentado á liberdade, e como un problema estrutural configurado dentro da violencia de xénero como unha mostra de poder do varón. Tras anos de traballo e reivindicacións das mulleres como suxeitos de dereito, este gran avance aínda supón unha pequena parte do que queda por facer.

III. Os prexuízos identitarios de xénero seguen en todos os ámbitos da sociedade, o que xera inxustizas epistémicas dentro da argumentación xurídica.

Despois dun estudo da xurisprudencia, a bibliografía mencionada e o coñecemento previo do que dispoñía, creo que a día de hoxe unha muller que é violada segue sufrindo un estigma. Pregúntase como ía vestida, se pechou ben as pernas ou que facía borracha con cinco homes pola rúa, afirmando que, seguro, que os provocou coa súa actitude. Persiste a idea medieval da persuasión, de que se a un "non" se lle insiste o suficiente, acabará sendo un "si", sen valorar a posibilidade de que sexa un "si" viciado. Sigue existindo un ideal de vítima que tras sufrir unha agresión, non pode seguir desfrutando da súa vida. Séguese cuestionando o seu testemuño dende que entra na comisaría, converténdose a súa credibilidade nun debate público, que inunda faladoiros e noticias sensacionalistas.

As mulleres ao compartir as súas experiencias entre elas, crearon recursos hermenéuticos para poder entender a violencia sexual, porén estas seguen a ser vistas como "cousas de mulleres", restándolle importancia ao noso coñecemento. Debido a iso, a sentenza da Audiencia Provincial de Navarra, Sección 2ª, 38/2018, de 20 de marzo, é un bo exemplo de como na argumentación xurídica están presentes os valores –que están en todos os ámbitos da nosa vida–. As mulleres sentimos ao ler esa sentenza que, ao describir os feitos estábannos ao mesmo tempo prescribindo como debe ser unha violación, e cal é o noso papel dentro dela. Un Tribunal dividido en opinión, que nos transmitiu as mulleres como debíamos actuar para ser unhas "boas violadas".

Debido ao prexuízos que aínda perviven na sociedade en canto ás mulleres en xeral, e respecto á violencia sexual en concreto, pode chegar a darse en toda actuación xudicial o que Miranda Frciker denominara como "inxustiza epistémica", na que atopábamos a de estilo hermenéutico e a de tipo testemuñal. Esta ultima supón aquel dano que se lle causa a alguén na súa condición específica de suxeito de coñecemento, restando credibilidade ao seu testemuño debido aos prexuízos identitarios negativos.

Isto ten como consecuencia que a vítima non poida transmitir a súa experiencia da violación en forma de coñecemento, xa que o tribunal exerce un poder identitario de xénero que dana a súa

confianza epistémica. Ademais, pode darse a existencia dunha penumbra hermenéutica espistémica, acerca do significado da experiencia da violencia sexual, impedindo que sexa interpretado o relato da vítima. Podemos dicir que a negación da violencia de xénero a día de hoxe, é unha forma de "inxustiza epistémica".

Sumando por tanto os prexuízos que existen aínda a día de hoxe na sociedade sobre o que significa ser muller -falta de racionalidade, desconfianza dos relatos, etc.–, os prexuízos que existen sobre a violencia sexual, -eles só querían pasalo ben e seguro que ela provocounos–; e que a argumentación xurídica ao ser un uso da linguaxe, non é inmune a estes prexuízos. É necesario que empecemos a fixarnos na súa existencia e nas súas consecuencias. Nada humano é neutral, e os discursos sempre están atravesados por valores que van depender do contexto social. Para poder identificar estes prexuízos e poder erradicalos, é necesario atender á parcialidade dos discursos para dar unha mellor solución á violencia sexual.

IV. É preciso incluír a perspectiva de xénero no Dereito e superar a regulación actual da configuración da violencia sexual no noso ordenamento xurídico.

No futuro para impedir que agromen estes prexuízos machistas no ámbito xudicial, e que non se repitan casos tan alarmantes como o da sentenza de 2018, relativa ao caso de "La Manada", será necesario que haxa unha formación en igualdade e perspectiva de xénero, así como a inclusión dun maior número de mulleres dentro do sistema. Na miña opinión, a formación en xénero deberíase enfocar xa dende o comezo na formación de novos e novas xuristas, así como na propia carreira xudicial.

Ao mesmo tempo, para conseguir superar as inxustizas epistémicas existentes na sociedade, vai ser imprescindible someter a unha análise crítica e feminista a argumentación xurídica. Ademais, considero que a inclusión da perspectiva de xénero, tanto no Dereito en xeral, como na argumentación xurídica en particular, é unha cuestión moi positiva. Deste modo, avanzaremos para que non se exclúan as experiencias das mulleres e poidan confiar no sistema xudicial, construíndo unha sociedade máis xusta.

6. Bibliografía

I. ADÁN, C., 2018, *Feminicidio: unha nova orde patriarcal en tempos de submisión*, Editorial Galaxia.

II. ALCOFF, L., 2019, *Violación y resistencia. Cómo comprender las complejidades de la violación sexual*. Traducido por L. F. LASSAQUE, Prometeo Libros, Buenos Aires.

III. ATIENZA, M., 1991, *Las razones del Derecho. Teorías de la Argumentación Jurídica,* Centro de Estudios Constitucionales, Madrid.

IV. BALAGUER, M. L., 2005, *Mujer y Constitución. La construcción jurídica del género*, 1ºed., Ediciones Cátedra, Madrid.

V. FARALDO, P. e ACALE, M. (Direc.), 2018, *La Manada. Un antes y un después en la regulación de los delitos sexuales en España,* Tirant lo Blanch, Valencia. vi. FRICKER, M., 2017, *Injusticia epistémica*. *El poder y la ética del conocimiento*. Traducido por R. GARCÍA PÉREZ, Herder Editorial, S.L., Barcelona.

VI. PATEMAN, C., 1995, *El contrato sexual,* Anthropos, Barcelona.

VII. SAN SEGUNDO, T. (Direc.), 2016, *A vueltas con la violencia*, 1ª ed., Tecnos, Madrid.

Capítulos:

a) GARCÍA, P., (2016), "Violencia de Género: ¿Qué género de violencia? Tristes tópicos: esas cosas que son como son, ¿cómo son en realidad?", p. 57
b) SAN SEGUNDO MANUEL, T., "La violencia de género. La asistencia social ante la víctima", p. 27

VIII. VALDÉS, I., 2018, *Violadas o muertas. Un alegato contra todas las "manadas" y sus cómplices*, 1ª ed., Península Breve, Barcelona.

IX. VIGARELLO, G., 1999, *Historia de la violación (siglos XVI-XX).* Traducido por A. Martorell, Ediciones Cátedra S.A., Madrid.

X. WOLLSTONECRAFT, M., 1994, *Vindicación de los Derechos de la mujer*. Traducido por C. MARTÍNEZ GIMENO, Ediciones Cátedra S.A., Madrid.

Leis

I. Lei 11/2007, do 27 de xullo, galega para a prevención e o tratamento integral da violencia de xénero.

II. Lei Orgánica 1/2004, de 28 de decembro, de Medidas de Protección Integral contra a Violencia de Xénero.

III. Lei Orgánica 10/1995, de 23 de novembro, do Código Penal.

Sentenzas

I. Sentenza Tribunal Supremo 2200/2019 (Sala do Penal, Sección 1ª), de 4 de xullo de 2019 (recurso 396/2019).

II. Sentenza da Audiencia Provincial de Navarra, Sección 2ª, 38/2018, de 20 de marzo.

Recursos web

Artigos revistas

I. GUISÁN, E., 1992, "Autonomía moral para las mujeres: un reto histórico.", Anuario de Filosofía del Derecho, IX, pp. 161-179 dispoñible en https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=142228 [21 de xuño de 2020]

II. JAGGAR, A. M., 2014, "Ética feminista", *Debate feminista*, vol. 49, núm C, pp. 8-44 dispoñible en https://www.elsevier.es/es-revista-debate-feminista-378-articulo-eticafeminista-S0188947816300020 [30 de xuño de 2020] iii. TAPIA, P., 2017, "Posición de la mujer en el código penal español de 1822 e incorporación del género como circunstancia sospechosa de discriminación (Ley orgánica 1/2015 del 30 de marzo): ¿se ha avanzado hacia la igualad?" en *mora,* 23, pp. dispoñible en https://doi.org/10.34096/mora.n23.5195 [21 de xuño de 2020]

Libros

I. ATIENZA, M., 2013, Curso de argumentación jurídica, 1ª ed. Editorial Trotta, S.A., Madrid, dispoñible en https://www.academia.edu/38368179/ATIENZA Manuel. Curso de argumentaci%C3%B3n_jur%-C3%ADdica [26 de xuño de 2020] REVISAR ESTA FONTE ii. DE GOUGES, O., 1971, Declaración de los derechos de la mujer y la ciudadana, dispoñible en http://feministasconstitucional.org/portfolio-items/sobre-la-declaracionde-los-derechos-de-la-mujer-y-de-la-ciudadana/ [26 de xuño de 2020]

II. OLSEN, F., s.d., "El sexo del derecho", dispoñible en http://www.derechoshumanos.unlp.edu.ar/assets/files/documentos/el-sexo-delderecho.pdf [30 de xuño de 2020]

III. RODRÍGUEZ, V., 1997, *Historia de la violación: su regulación jurídica hasta fines de la Edad Media*, Consejería de Educación y Cultura, Madrid, dispoñible en http://www.madrid.org/bvirtual/BVCM000716.pdf [20 de xuño de 2020]

IV. SEGATO, R. L., 2016, *La guerra contra las mujeres*, Traficantes de sueños, Madrid, 2016, dispoñible en https://www.traficantes.net/sites/default/files/pdfs/map45_segato_web.pdf [4 de xullo de 2020]

Documentos oficiais

I. CONSEJO DE EUROPA, 2011, Convenio del Consejo de Europa sobre prevención y lucha contra la violencia contra las mujeres y la violencia doméstica, Estambul, dispoñible en https://rm.coe.int/1680462543 [4 de xullo de 2020]

II. MINISTERIO DE LA PRESIDENCIA, RELACIONES CON LAS CORTES E IGUALDAD, 2019, Documento refundido de medidas del Pacto de Estado en materia de Violencia de Género. Congreso + Senado, dispoñible en https://violenciagenero.igualdad.gob.es/pactoEstado/docs/Documento_Refundido_PEVG2.pdf [30 de xuño de 2020] iii. NACIONES UNIDAS, Declaración sobre la eliminación de la violencia contra la mujer de 20 de diciembre de 1993, dispoñible en https://www.ohchr.org/sp/professionalinterest/pages/violenceagainstwomen.aspx [4 de xullo de 2020]

III. ONU Mujeres, 1995, Declaración de Beijing, dispoñible en https://www.unwomen.org//media/headquarters/attachments/sections/csw/bpa_s_final_web.pdf?la=es&vs=755 [4 de xullo de 2020]

Tese doutoral

I. TARDÓN, B., 2017, *La violencia sexual: desarrollos feministas, mitos y respuestas normativas globales*, Tesis doctoral por la Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, dispoñible en https://repositorio.uam.es/bitstream/handle/10486/680682/tardon_recio_barbara.pdf?seq uence=1&isAllowed=y [4 de xullo de 2020]

Material audiovisual

I. ACADEMIA JUDICIAL DE CHILE, 2016, *Cómo analizar y evaluar una argumentación. Cómo argumentar. Profesor Manuel Atienza* [Vídeo online]. Dispoñible en https://www.youtube.com/watch?v=xg-Y5qSxr-c8&t=5302s [26 de xuño de 2020]

II. SALLARÈS, M., 2019, Las muertes chiquitas. Un ensayo documental de Mireia Sallarès sobre los orgasmos. Dispoñible en Filmin.

As políticas de igualdade de xénero na Universidade: o caso de Galicia

Ángela Fernández Dasilva

Gañadora I Edición "Premio Valedora do Pobo
ao mellor traballo Fin de Máster con perspectiva de xénero"

Resumo

A Universidade non é un espazo alleo ás desigualdades que sofren as mulleres. Nas últimas décadas, estas discriminacións pasaron a ocupar as axendas políticas a todos os niveis: europeo, estatal e autonómico, o que deu lugar a un auxe do denominado feminismo institucional. Este traballo ten por obxectivo atender a esta institucionalización da igualdade no ámbito universitario. Para iso, tratará de coñecer e comparar as políticas de igualdade deseñadas e implementadas en cada unha das tres universidades galegas, a partir da análise en profundidade das súas respectivas unidades de igualdade. A proposta metodolóxica consistirá nunha aproximación cualitativa e, en concreto, as técnicas utilizadas serán a análise de plans propios das unidades de Igualdade e a realización de entrevistas en profundidade ás directoras e coordinadora das tres unidades de Igualdade do Sistema Universitario Galego.

Palabras clave: Políticas de igualdade, Universidade, *mainstreaming* de xénero, unidades de Igualdade, plans de Igualdade.

índice

1. Introdución **160**

2. Obxectivos **161**

2.1 Metodoloxía 162

Capítulo 1. Ciencia e Universidade: outro espazo de desigualdade para as mulleres 164

1. Cales son os problemas das mulleres no ámbito científico-universitario? **164**

1.1 Segregación vertical

1.2 Segregación horizontal

1.3 Incorporación da perspectiva de xénero na educación superior

1.4 Representación en postos clave

1.5 Acoso sexual e/ou por razón de sexo

2. Causas que motivan a desigualdade das mulleres científicas **175**

2.1 Modelo de traballo científico: confrontación entre vida persoal e laboral

2.2 Sistema científico de avaliación de méritos

***3. Mainstreaming* de xénero e proceso de institucionalización da igualdade** **180**

3.1 Nivel europeo

3.2 Nivel estatal

3.3 Nivel autonómico: Galicia

4. Institucionalización das políticas de xénero nas universidades: as unidades de Igualdade **185**

Capítulo 2. Análise das unidades de Igualdade no Sistema Universitario Galego 188

1. As unidades de Igualdade no Sistema Universitario Galego: contexto e datos estruturais **188**

2. As actuacións das unidades: os plans de Igualdade e os protocolos ante situacións de acoso **191**

2.1 Plans de igualdade

2.2 Protocolo ante situacións de acoso sexual e/ou por razón de sexo

3. Funcionamento das unidades de Igualdade **193**

3.1 Situación no organigrama da Universidade

3.2 Recursos humanos

3.3 Recursos económicos

3.4 Redes de traballo e alianzas

Capítulo 3. Resultados preliminares obtidos a partir do traballo de campo 197

1. Principais resistencias e facilitadores á hora de implementar políticas de igualdade na Universidade 197

1.1 Resistencias

2. Facilitadores 198

3. Persoas e actores de goberno claves para o avance das políticas de igualdade 199

Capítulo 4. Conclusións 200

Referencias bibliográficas 202

1. Introdución

A igualdade entre mulleres e homes leva varias décadas integrada nas axendas políticas a varios niveis: europeo, estatal, autonómico e, máis recentemente, tamén pasou formar parte con intensidade das preocupacións dalgúns gobernos locais.

Isto tivo a súa tradución na creación e posterior aprobación de diferentes leis que lle deron cobertura a este tema. En España aprobáronse nos últimos anos e, máis concretamente, durante os gobernos socialistas de José Luís Rodríguez Zapatero, algunhas leis que foron fundamentais para o avance da igualdade no conxunto do Estado en xeral, como a Lei Orgánica 3/2007, para a Igualdade efectiva de mulleres e homes (en adiante, tamén Lei de Igualdade); e de xeito particular nas autonomías, a partir da aprobación de normativa autonómica propia, como a Lei 7/2004, de 16 de xullo, galega para a igualdade de mulleres e homes ou a Lei 11/2007, de 27 de xullo, galega para a prevención e o tratamento integral da violencia de xénero.

O ámbito universitario tampouco foi, nin é, alleo ás discriminacións que, amparadas na firmeza do sistema patriarcal, experimentan as mulleres. É por iso que a lexislación tamén asistiu de xeito específico á desigualdade neste ámbito, a partir da aprobación de normativa como a Lei 14/2011, de 1 de xuño, da Ciencia, a Tecnoloxía e a Innovación (en adiante, tamén Lei da Ciencia) ou a Lei Orgánica 4/2007, de Universidades (en adiante, tamén Lei de Universidades), procurando introducir a perspectiva de xénero neste ámbito.

Isto non é un tema menor, xa que as discriminacións que se producen no ámbito universitario, e así nolo lembran as profesoras Luz Varela e Amada Trabada, adoptan acotío formas sutís de actuación e en moitas ocasións son imperceptibles para as autoridades universitarias. Estas autoras dinnos que os actos de discriminación na Universidade "actúan agachándose baixo formas sutís e a través de procesos aparentemente neutrais que acaban producindo un resultado negativo para as mulleres" (Varela e Trabada, 2010: 1139).

Ademais, a Universidade ten unha dobre responsabilidade para coa igualdade e a non discriminación e é que, por unha banda, representa un espazo de socialización onde deben primar os valores fundamentais que teñen que ser transmitidos ás persoas en formación, coa intención de que, á súa vez, estas promulguen estes valores como axentes da sociedade; e, por outra banda, ten a responsabilidade de ser unha institución que actúe como exemplo e referencia para a sociedade na que se encontra.

Todo iso fixo que, a partir da Lei de Universidades, se crearan as denominadas "unidades de Igualdade", que nacen co fin último de integrar a perspectiva de xénero nas institucións universitarias.

Son moitos os estudos que afondaron nas desigualdades e discriminacións múltiples que as mulleres padecen no ámbito científico-universitario, así como aqueles baseados na procura e análise dos principais elementos que as motivan; non obstante, foron pouco abordadas ata a data as medidas específicas

para paliar ditas desigualdades e, polo tanto, tamén coñecemos pouco do funcionamento e as dinámicas das unidades de Igualdade.

Galicia conta con tres universidades públicas no seu territorio: a Universidade da Coruña (UDC), a Universidade de Santiago de Compostela (USC) e a Universidade de Vigo (UVigo), cos seus respectivos campus nas cidades da Coruña, Ferrol, Santiago de Compostela, Lugo, Vigo, Pontevedra e Ourense. As tres universidades teñen unha natureza nomeadamente distinta en canto ás titulacións impartidas e, en consecuencia, tamén diferentes en canto ao perfil do profesorado e alumnado que as integran. Así pois, neste contexto, a realidade galega e as súas políticas de igualdade na Universidade postúlanse como un caso interesante e pertinente para a análise, se ben é certo que, con vistas a futuras investigación, o óptimo sería un estudo do conxunto do Estado. Ademais, o presente traballo está enmarcado nun plan de estudos dunha das universidades citadas, polo que abordar o caso de Galicia permitiranos achegarnos a unha realidade moi cercana e que nos interesa.

2. Obxectivos

Para satisfacer este plantexamento, o obxectivo xeral será coñecer e comparar as políticas de igualdade deseñadas e implementadas en cada unha das tres universidades galegas, a partir da análise en profundidade das súas respectivas unidades de Igualdade. Na mesma liña, algúns dos seus obxectivos específicos son:

- Coñecer a estrutura das unidades de Igualdade dependentes das universidades galegas e profundar nas medidas levadas a cabo desde cada unha delas;
- Estudar que factores promoven e obstaculizan a posta en marcha das políticas de igualdade nas tres universidades;
- Confeccionar un mapa dos actores que interveñen no desenvolvemento das políticas de igualdade nas universidades;
- Coñecer os obxectivos que se propoñen as unidades de Igualdade, cales deles chegan a cumprirse, cales non e os motivos.

Algunhas preguntas ao fío deses obxectivos poderían ser:

- Que factores interveñen e determinan a implementación ou non implementación das políticas de igualdade nas universidades?
- Que limitacións teñen as unidades de Igualdade á hora de implementar as súas medidas?
- Como se traducen as limitacións das unidades de Igualdade na implementación das políticas de xénero nas universidades?

2.1 Metodoloxía

A metodoloxía proposta consiste nunha aproximación cualitativa, a cal permitiranos abordar cuestións de relevo, como as percepcións que sobre a igualdade teñen actores fundamentais na implementación das políticas de igualdade nas universidades. En concreto, as técnicas para a recompilación dos datos pasarán por: 1) a análise de documentos propios das unidades de Igualdade; e, 2) a realización de entrevistas en profundidade ás directoras e coordinadora das tres unidades de Igualdade.

A análise do contido de documentos, neste caso falamos do Plan de Igualdade que a unidade ten vixente neste momento, e do protocolo de actuación en casos de acoso sexual e/ou por razón de sexo, permítenos abordar e coñecer o grao de compromiso e sensibilización da institución coa igualdade, á vez que nos aproxima a elementos significativos para avaliar a incorporación da perspectiva de xénero.

Pola súa banda, os obxectivos que plantexaba a investigación impuxeron a necesidade de entrevistar ás responsables das distintas unidades de Igualdade do Sistema Universitario Galego no seu conxunto. A entrevista en profundidade permítenos ir máis aló das cifras e abordar esta temática con precisión analítica e profundidade descritiva. Por iso, a entrevista postúlase como unha boa técnica e ferramenta para achegarnos ao coñecemento das particularidades daquilo que nos interesa coñecer (Olaz, 2016), neste caso as unidades de Igualdade. Ademais, a entrevista achéganos a unha información máis directa e da man de actores clave, o cal permitiranos abordar as súas percepcións sobre os obstáculos e facilitadores para implementar medidas de igualdade.

Así pois, contactouse coas tres responsables das universidades de Vigo, A Coruña e Santiago de Compostela, a través dun correo electrónico no que se detallaban os obxectivos e intereses da investigación e solicitando a súa colaboración no proxecto[1].

Nos casos das universidades da Coruña e Santiago de Compostela decidiuse contactar unicamente coas actuais directoras e coordinadora, respectivamente; no caso de Vigo, a recente incorporación da súa directora á unidade de Igualdade, motivada polo cambio de goberno na Universidade durante o mes de maio de 2018, plantexou a necesidade de entrevistar non só á actual responsable, senón á súa predecesora durante os oito anos anteriores.

O traballo de campo realizouse ao longo do mes de xaneiro de 2019, sendo a primeira entrevista o 12 de xaneiro e a última o 22 de xaneiro. A duración media das entrevistas foi de unha hora e 17 minutos, nun rango que varía entre unha hora e unha hora e 26 minutos e o lugar de realización das entrevistas variou, adaptándonos á ubicación concreta de cada entrevistado e limitando dese xeito os seus desprazamentos, tal e como se mostra na Táboa 1.

1 Un agradecemento especial ás catro mulleres responsables das unidades de Igualdade, non só polo trato recibido durante as entrevistas, senón tamén pola súa predisposición a colaborar no proxecto desde o primeiro momento, adaptándose con amabilidade aos prazos esixidos e facilitando enormemente o desenvolvemento deste traballo de campo.

Táboa 1. Composición e características das entrevistas

Entrevistada	Cargo e institución	Tiempo en el cargo	Lugar de realización de la entrevista	Fecha	Duración
Águeda Gómez	Directora de la Unidad de Igualdad de la Universidad de Vigo	2018-actualidad (8 meses)	Facultad de Ciencias Políticas y Sociales de la USC, Santiago de Compostela	12 de enero de 2018	1: 21:50
Ana Jesús López	Directora de la Oficina para la Igualdad de Género de la UDC	2012-actualidad	Escuela Politécnica Superior del Campus de Ferrol, Ferrol.	14 de enero de 2018	1:26:58
Eva Aguayo	Coordinadora de la Oficina de Igualdad de género de la USC	2012-actualidad	Oficina de Igualdad de Género de la USC, Santiago de Compostela	16 de enero de 2018	1:20:54
Anabel G. Penín	Ex Directora de la Unidad de Igualdad de la Universidad de Vigo	2010-2018	Edificio de Servicios centrales de la Universidad de Vigo, Vigo.	22 de enero de 2018	1:01:10

Fonte: elaboración propia

Deste xeito, elaborouse un guión de entrevista no que se abordaron as principais cuestións nas que estas responsables podían colaborar, coa intención de afondar tanto en datos estruturais das unidades, como na súa dinámica e funcionamento, así como a abordaxe que se fai desde elas dos principais problemas sufridos polas mulleres no ámbito universitario, e os problemas atopados á hora de elaborar medidas que os eliminen.

Nos apartados que seguen se fará, en primeiro lugar, un breve percorrido pola literatura sobre muller e ciencia, co propósito de facer un retrato da situación da muller no ámbito científico-universitario, coñecer os problemas centrais que teñen que afrontar, así como os principais elementos que motivan devanditos problemas, antes de pasar á institucionalización da igualdade nas universidades. A continuación, no Capítulo 2, farase unha análise do contexto, actuacións e funcionamento das unidades de Igualdade. O seguinte punto ocuparase de recoller os resultados preliminares obtidos a partir do traballo de campo; e para concluír, plasmaranse algunhas das impresións e consideracións extraídas do traballo.

Capítulo 1.
Ciencia e Universidade: outro espazo de desigualdade para as mulleres

1. Cales son os problemas das mulleres no ámbito científico-universitario?

A literatura científica en materia de xénero arroxa, desde os primeiros *women's studies*, evidencias constatables sobre a desigual representación, trato e consideración que as mulleres reciben en diversos ámbitos. Así mesmo, as achegas epistemolóxicas a este respecto chegaron a certo consenso á hora de determinar cales son os factores que provocan, agravan e perpetúan ao longo do tempo esa situación desvantaxosa para as mulleres.

Con todo, esta desigualdade que afecta ás mulleres de xeito transversal en diferentes espazos da vida, tanto pública como privada, non recibira a atención necesaria nin suficiente para o ámbito científico-académico ata fai poucos anos atrás. Noutras palabras: o ámbito científico e as desigualdades que nel se enmarcan, empezaron a ser atendidas desde unha perspectiva de xénero fai apenas unhas décadas. Este progresivo interese por analizar a situación das mulleres na ciencia estivo influído especialmente por dous factores: a preocupación manifesta por parte de institucións relevantes, como as Nacións Unidas ou a Unión Europea (UE), que motivou un cambio nas súas políticas científicas a partir dos anos 80 aproximadamente; e o crecemento e desenvolvemento en paralelo do *mainstreaming* de xénero como enfoque de intervención e que promoveu a institucionalización da igualdade (Alonso, 2010).

A Unión Europea introduce o enfoque do *mainstreaming* como parte do seu III Programa de Acción en materia de igualdade no ano 1991. Os resultados desta estratexia, segundo varias autoras (Mazley,

2001; Alonso, 2010), non foron uniformes, é dicir, non tiveron o mesmo impacto en todos os ámbitos nos que se aplicou e, en definitiva, non foi todo o transformadora que se esperaba. Con todo, o ámbito das políticas científicas postulouse como unha das áreas nas que o *mainstreaming* de xénero asentouse con certo éxito (Rees, 2005). Así pois, desde finais dos anos 90, a Comisión Europea promoveu, a partir da súa Dirección Xeral de Investigación, o deseño de estratexias que favorezan un incremento de mulleres na ciencia. Con todo, malia as accións desenvolvidas, a desigualdade de xénero persiste a día de hoxe nos campos científicos, tecnolóxicos e académicos (Pastor e Acosta, 2016).

Nas últimas décadas, a desigualdade no ámbito científico cobrou certa importancia e empezou a ser entendida como unha cuestión prioritaria. A promoción dos datos desagregados por sexo, xunto coa expansión de diferentes documentos e normativas, contribuíron a destapar unha realidade que nos revela unha presenza, cuantitativa e cualitativa, desequilibrada de homes e mulleres neste ámbito. É dicir, a medida que avanzamos na escala xerárquica, dentro do ámbito científico-universitario, hai menores mulleres e están en peores postos. Así pois, pódese constatar con facilidade a existencia dunha dobre segregación: vertical e horizontal, así como a existencia doutros factores que a literatura específica destacou como indicadores de desigualdade.

1.1 Segregación vertical

A segregación vertical apunta á posición ou escala que ocupan homes e mulleres en canto a xerarquía e promocións. Esta segregación provoca que, a medida que ascendemos na escala xerárquica, prodúzase unha diminución notoria do número de mulleres. Como destacan Mason e Goulden (2004), existe un sexismo institucional que se deixa ver nunha desequilibrada representación entre homes e mulleres na academia, especialmente naqueles postos de maior rango, o que se traduce na imaxe xeneralizada do "científico como varón".

Tomando como referencia os datos da UE para o ano 2013 (ver gráfica 1), podemos observar como durante os primeiros anos de carreira científica as mulleres manteñen unha presenza maioritaria como estudantes (55%) e como tituladas universitarias (59%). Pola contra, durante os primeiros anos de formación como investigadoras, asistimos ao principio do que será unha desaparición progresiva ao longo dos niveis posteriores da xerarquía, un fenómeno que denominamos "fuga de cañerías" ou *leaky pipeline* na súa terminoloxía inglesa. Este fenómeno apoia unha realidade que apunta á paulatina diminución da presenza feminina nas escalas máis altas da xerarquía académica, que vai desde os estudos de doutorando, nos cales as mulleres están representadas nun 46%, ata o nivel máis alto, onde apenas acadan un 21% de representación como catedráticas.

É precisamente neste punto onde se observa a fenda máis ampla entre mulleres e homes, arroxando unha diferenza de 58 puntos porcentuais. A pesar do progreso significativo no seu nivel de educación en relación cos homes nas últimas décadas, as mulleres están cada vez menos representadas segundo avanzamos

nas etapas dunha carreira académica. Este efecto é aínda máis pronunciado no campo da ciencia e a enxeñería, onde as mulleres representan unicamente o 13% das cátedras en 2013 (Comisión Europea, 2016).

Como apuntan Alonso, Diz e Lois (2016) a porcentaxe de mulleres investigadoras comeza a diminuír inmediatamente logo de graduarse e cae drasticamente na etapa de especialización e consolidación. Un estudo de López-Ibor *et al*. (2010), revela que as estudantes teñen un grao de aspiración profesional significativamente inferior ao que teñen os seus colegas varóns, e isto estaría motivado polo vaticinio dunha carreira interrompida por razóns de conciliación e coidados, tal e como veremos en apartados posteriores. As mulleres concéntranse en postos con menor prestixio e, polo tanto, menor retribución (Pastor, Acosta *et al*., 2015). Isto, ademais de ser unha limitación á hora de desenvolverse profesionalmente, tamén ten unha tradución en termos de precariedade e, en consecuencia, dunha calidade de vida e un poder adquisitivo deteriorados en maior medida para as mulleres.

En definitiva, a presenza maioritaria das mulleres durante as primeiras etapas de formación universitaria non se reflicte nos mesmos termos nos chanzos superiores da escala, tal e como ilustra a denominada gráfica de tesouras, que evidencia a existencia dun punto de inflexión nos estudos de doutorado, a partir dos cales a proporción de homes e mulleres invístese, dando lugar a carreiras académicas diferenciadas. Tal e como suxire a Comisión Europea, existe unha gran diferenza de xénero nos niveis máis altos da carreira académica, polo que é necesario redirixir os nosos esforzos a paliar esta fenda (Comisión Europea, 2016).

Gráfica 1. Datos europeos sobre a representación de mulleres e homes segundo a súa posición na xerarquía académica (expresados en porcentaxes)

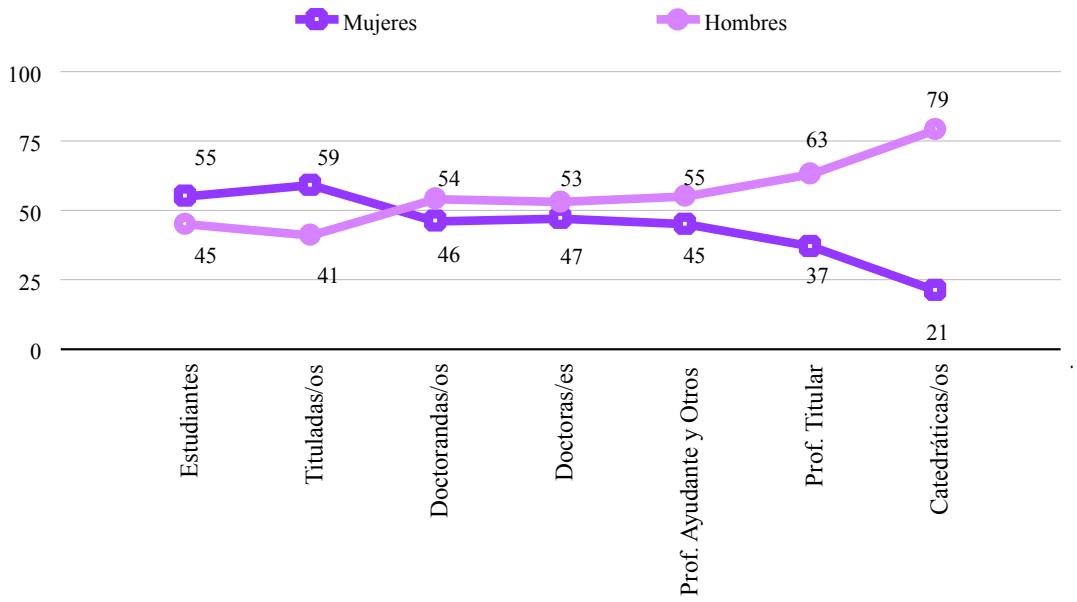

Fonte: elaboración propia a partir de Comisión Europea, 2016

1.2 Segregación horizontal

O segundo elemento da anteriormente mencionada dobre segregación, é a segregación horizontal, a cal apunta a un desequilibrio na presenza das mulleres segundo a área de estudo na que se encontren. Neste senso, segundo os datos europeos de 2012 para o conxunto dos estados membros da UE, as mulleres están sobrerrepresentadas en áreas como a Educación (64%), Ciencias da Saúde (59%) e Artes e Humanidades (55%); as cifras iguálanse máis na área das Ciencias Sociais e Xurídicas (51%); e apréciase unha infrarrepresentación para a área de Ciencias Experimentais, Matemáticas e Informática (42%) e moi significativamente, na área de Enxeñería, fabricación e construción (28%) (Comisión Europea, 2016).

Estas cifras mantéñense practicamente inmóbiles para o caso galego (ver gráfica 2), onde as estudantes están representadas nun 67% na área de Humanidades, nun 54% en Ciencias e nun 28% na área de Enxeñería e Arquitectura. Con todo, para as áreas de Ciencias Sociais e da Saúde, superan os datos europeos e obteñen unha representación do 61% e 73%, respectivamente (Secretaría Xeral de Universidades, 2016).

Tal e como mostra a gráfica 2, as áreas de Artes e Humanidades e, especialmente, a de Ciencias da Saúde, arroxan a maior diferenza entre mulleres e homes cunha maior presenza feminina, mentres que a área de Enxeñería e Arquitectura revélanos un desequilibro a favor dos varóns. Se trasladamos estes datos á xerarquía do Persoal Docente e Investigador (PDI) do Sistema Universitario Galego (SUG), resulta moi rechamante ver como un maior alumnado feminino nas mencionadas áreas, non se traduce nunha feminización do persoal docente, especialmente si falamos de cátedras, algo que non ocorre na área masculinizada, que mantén a tendencia global.

Estes datos non convidan precisamente ao optimismo á hora de atallar o fenómeno da dobre segregación, pois: 1) vemos que as áreas nas que máis predominan as mulleres son áreas en ocasións estereotipadas (labor de coidados: educación, sanidade, etc.); e, 2), malia ter aulas predominantemente feminizadas, esas mulleres non se manteñen en etapas posteriores no sistema universitario.

Nunha recente xornada sobre o papel das mulleres en ámbitos científico-tecnolóxicos[2], varias académicas e expertas puxeron sobre a mesa as principais causas que motivan na actualidade unha segregación que coloca ás mulleres en ámbitos ligados ao traballo de coidados, afastándoas do espazo científico-tecnolóxico.

2 *IV Xornada Mulleres na Ciencia*, celebrada o 14 de decembro de 2018 na Universidade de Santiago de Compostela e na que se contou coas intervencións das profesoras e profesionais do ámbito científico-tecnóxico: Luz Castro Pena, Soledad Torres Guijarro, Joana Magalhaes e Susana Ladra González.

Gráfica 2. Segregación horizontal no Sistema Universitario Galego. Datos do alumnado por área de coñecemento (expresados en porcentaxes).

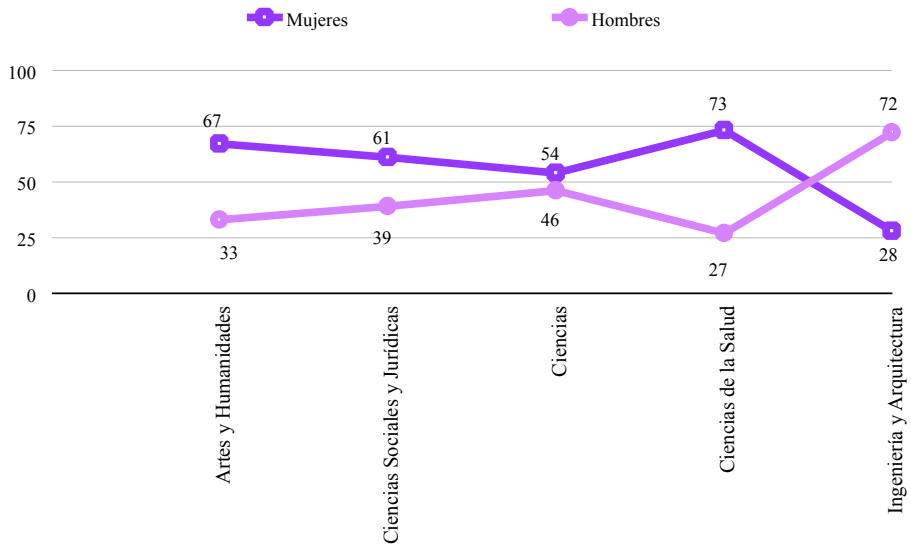

Fonte: elaboración propia a partir de Secretaría Xeral de Universidades, 2016

Nesta mesma xornada, Luz Castro apuntaba a catro factores fundamentais que condicionan a elección dos denominados estudos STEM (*Science, Technology, Engineering and Mathematics*): 1) a capacidade e motivación autopercibida polo alumnado; 2) a influencia da contorna máis próxima (familia, amizades, etc.); 3) a influencia da contorna educativa (influencia do profesorado durante a educación primaria e secundaria e os referentes femininos cos que se traballou no marco deste nivel educativo); e, 4) para rematar, a contorna social ligada ao prestixio e os estereotipos das titulacións.

Ao fío destas contribucións xorden críticas á falta de referentes femininos que hai nos centros educativos nos niveis primarios e secundarios, en particular no campo STEM, pero tamén de xeito xeral noutros como a Filosofía, a Historia, etc., e isto motiva que o alumnado feminino perciba unha falta de orientación á hora de elixir os seus estudos superiores. Esta cuestión é un elemento central á hora de abordar a segregación horizontal á hora de elixir os estudos superiores pois, tal e como sosteñen Verge, Ferrer-Fons e González (2018), a inclusión de perspectivas e experiencias de mulleres, así como o recoñecemento e valoración das súas contribucións a calquera dos ámbitos académicos, empodera ás alumnas e anímaas a desafiar os estereotipos de xénero. Ademais disto, destácase tamén unha falta de aspiración por parte das mulleres, que entenden que elixir estudos da área STEM levaraas a contornas profesionais hostís, absolutamente masculinizadas nos que, en palabras de Luz Castro en la IV Xornada Mulleres na Ciencia, “as mulleres teñen que gañarse o dereito a ser escoitadas, mentres que os homes tráeno de serie”.

Ao longo da xornada puxéronse de manifesto algúns datos que apuntan a que, de xeito xeral, as persoas buscamos saídas profesionais encamiñadas a contribuír á sociedade, é dicir, que a nosa achega profesional repercuta positivamente na sociedade. Esta idea é, se cabe, máis intensa nas mulleres debido ao rol de coidadoras que a sociedade asígnalles. Con todo, resulta igualmente curioso que, tal e como demostran os resultados dalgunhas enquisas aplicadas a alumnado STEM, as mulleres destas titulacións teñen unha autopercepción que tende a autoinfravalorarse. É dicir, incluso as mulleres que superaron as barreiras máis duras e chegaron a matricularse en titulacións tradicionalmente masculinizadas, fan unha valoración das súas capacidades inferior á real. Isto fai que moitas das mulleres que estudan Informática ou Enxeñería, por exemplo, teñan como máxima aspiración a docencia en centros de secundaria, impactando deste xeito tamén na xa mencionada segregación vertical e reforzando os roles tradicionais.

Un exemplo pertinente que respalda esta idea é o caso de Portugal, quen recentemente fíxose co título do "país con máis mulleres científicas"[3]. Ao fío disto, a profesora Joana Magalhaes do Instituto de Investigación Biomédica da Coruña (INIBIC) construía durante a IV Xornada Mulleres na Ciencia a hipótese de que esta situación pode atopar a súa resposta en que, neste país, os estudos STEM se desvinculan completamente de espazos investigadores, como grupos, centro ou institutos de investigación e, por contra, son estudos absolutamente ligados a unha carreira docente.

Deste xeito entende que o peso das mulleres nestas áreas responde a unha dobre tendencia: por unha banda, as aulas de todas as titulacións no país luso contan cunha presenza feminina maioritaria, e xa que logo non é estraño que tamén se dea nesta rama de coñecemento; e por outra banda, os estudos STEM en Portugal teñen unha saída laboral máis encamiñada á docencia, unha área tradicionalmente feminizada.

É importante reflexionar non só como, de xeito xeral as mulleres están ausentes das aulas de estudos STEM, senón tamén como os homes desaparecen de titulacións cun carácter marcadamente máis social e, especialmente, daquelas relacionadas coas tarefas de coidados. E non debemos analizar a súa presenza ou ausencia de xeito illado, senón tendo en conta tamén o que iso supón e a tradución que, en termos de benestar e calidade de vida, ten o feito de que as mulleres conten cunha presenza maioritaria en áreas máis precarizadas e de menor remuneración e que, pola súa banda, os homes atopen un espazo amigable en titulacións que os levarán a desenvolverse profesionalmente en áreas cunha taxa de desemprego moi residual e unhas remuneracións salariais moi satisfactorias.

Así pois, os datos reflectidos poñen en evidencia dous aspectos importantes: por unha banda a importancia de fomentar modelos femininos relacionados con ramas científicas e técnicas durante as etapas da educación obrigatoria; e doutra banda, a presenza de estereotipos que vinculan ás mulleres coas tarefas de coidados e que fan que as mulleres teñan unha representación moi significativamente superior aos homes nestas ramas de coñecemento, por exemplo nas carreiras de Enfermería ou Medicina,

3 Véxase: Martín del Barrio, Javier. *El país con más mujeres científicas es... Portugal.* Xornal El PAÍS en: https://elpais.com/internacional/2018/05/08/mundo_global/1525801286_387567.html. Consultado o 14 de decembro de 2018.

onde están representadas en máis do 70% segundo os datos a nivel galego. Con todo, a representación maioritaria de mulleres en certas ramas de coñecemento, non se traduce na súa representación como catedráticas ou como profesoras titulares para a mesma área, o cal evidencia máis o matiz estrutural desta desigualdade.

Gráfica 3. Datos da representación de mulleres e homes segundo a súa posición na xerarquía académica no SUG (expresados en porcentaxes).

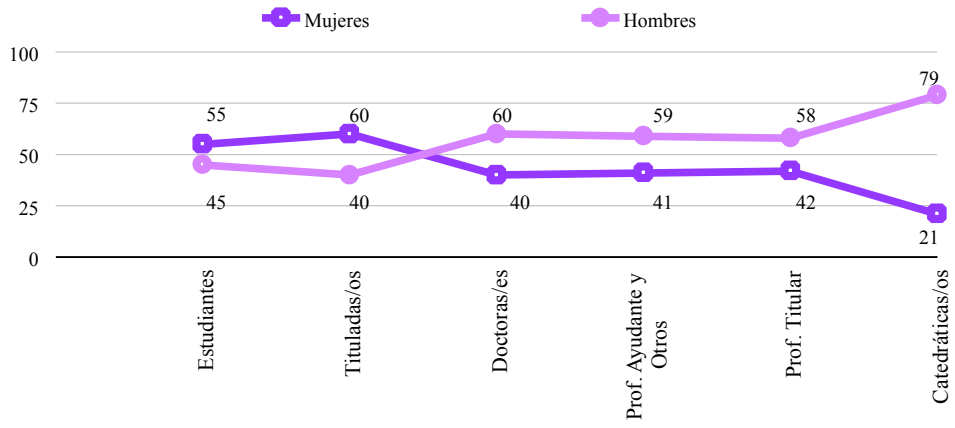

Fonte: elaboración propia a partir de Secretaría Xeral de Universidades, 2016

Os datos da gráfica 3 destacan a existencia, tamén no caso galego, da anteriormente mencionada segregación vertical, segundo a cal as mulleres van desaparecendo a medida que avanzamos postos na escala ata igualar os datos europeos para as mulleres catedráticas, representadas tamén aquí en tan só un 21%. Con todo, se estudamos en profundidade os datos contidos nesa gráfica e facemos unha análise máis profunda do que esconden as cifras galegas, poderemos ver tamén as consecuencias da segregación horizontal.

Nun cómputo xeral do alumnado desglosado por sexo das tres universidades galegas vemos, tal e como revela a gráfica 3, que hai unha primacía de alumnas mulleres (55% mulleres, 45% homes) e que, polo tanto, séguese a tendencia tanto europea como estatal. Con todo, se facemos un novo desglose e observamos a porcentaxe de alumnado dividido por sexo segundo a universidade á que pertenza, atopamos algunhas diferenzas: mentres que a USC segue as pautas globais cun 63% de alumnado feminino fronte ao 37% masculino, a UDC e a UVigo invirten os datos e fálannos dun 41% de mulleres, fronte ao 59% de varóns para o primeiro caso, e dun 38% de mulleres, fronte ao 62% de homes, no segundo. Isto ten que ver coa área de estudos predominante en cada institución e, polo tanto, coa xa mencionada segregación horizontal.

Táboa 2. Alumnado do SUG segundo universidade

UDC		USC		UVigo	
M	H	M	H	M	H
41 %	59 %	63 %	37 %	38 %	62 %

Fonte: elaboración propia a partir de Secretaría Xeral de Universidades, 2016

Isto se evidencia aínda máis si facemos un terceiro desglose e observamos as cifras de alumnado por sexo segundo o campus no que estudan, pois mentres que no campus da Coruña da UDC priman os estudos de Ciencias Sociais e Xurídicas, no campus de Ferrol da mesma universidade prevalecen os estudos de Enxeñería e Arquitectura, o que explicaría a fenda que se produce entre o alumnado de ambos espazos. Do mesmo xeito, na Universidade de Vigo vemos como o campus de Vigo, de carácter marcadamente técnico-tecnolóxico, alberga a máis homes que mulleres, mentres que os seus campus de Pontevedra e Ourense, con prevalencia de estudos sociais, contan con máis mulleres que homes entre o seu alumnado.

Táboa 3. Alumnado do SUG segundo universidade e campus

UDC				USC				UVigo					
Campus de A Coruña		Campus de Ferrol		Campus de Santiago de Compostela		Campus de Lugo		Campus de Vigo		Campus de Pontevedra		Campus de Ourense	
M	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M	H
51 %	49 %	43 %	57 %	62 %	38 %	64 %	36 %	45 %	55 %	55 %	45 %	60 %	40 %

Fonte: elaboración propia a partir de Secretaría Xeral de Universidades, 2016

1.3 Incorporación da perspectiva de xénero na educación superior

A incorporación da perspectiva feminista non foi nin é unha prioridade nas institucións de educación superior, mentres que tal e como revelan Verge, Ferrer-Fons e González (2018: 87), "houbo de xeito xeral resistencias á hora de integrar a perspectiva de xénero nos currículos académicos".

Estas autoras destacan, por unha banda, a existencia de diferentes tipos e formas de resistencias á hora de incorporar a perspectiva de xénero de xeito transversal e, doutra banda, a existencia tamén de regras de carácter informal, "non escritas", que sustentan todo o anterior e alentan esas resistencias. Neste sentido, Lombardo e Mergaert (2013) definen a resistencia como o mantemento do *status quo* motivado por unha oposición aos cambios necesarios para favorecer a implementación de reformas que teñan o seu sentido e motor de ser na igualdade dos xéneros. Estas autoras entenden, pois, que as resistencias ao *mainstreaming* de xénero no ensino superior radican fundamentalmente en "normas de xénero profundamente arraigadas nas institucións" e que estas, poden tomar a forma de accións explícitas, a través de

normas concretas ou discursos contrarios á igualdade; ou de "non accións", a través por exemplo, dunha escasa ou nula asignación de recursos destinados a conseguir os cambios que equilibren a situación de mulleres e homes neste espazo (Lombardo e Mergaert, 2013: 301).

Así pois, cando as regras formais non son contundentes no seu cometido, as regras informais socialmente compartidas poden lograr o efecto adverso ao desexado e que figura plasmado na normativa (Waylen, 2014), algo que se pode observar no conxunto do Estado español, onde a incorporación da perspectiva de xénero na educación superior foi recollida en normativas tanto estatais, como autonómicas pero que, con todo, non lograron implementarse con éxito.

A incorporación da perspectiva feminista ao currículo académico está ligada tamén a outra realidade que penaliza ás mulleres, isto é que, en multitude de ocasións, o compromiso e a sensibilidade das mulleres para cos temas de xénero e as diferentes correntes de feminismos, as estereotipan ata o punto de outorgarlles unha consideración negativa dentro da academia e, máis concretamente, entre os seus compañeiros varóns (Barataa *et al*., 2005).

Ademais disto, existe unha marcada carencia de formación en xénero entre unha gran parte do PDI, o que favorece que, a trazos xerais, non estea familiarizado cos desafíos epistemolóxicos dos estudos de xénero, ata nos que se terían que aplicar nas súas especialidades (Dahlerup, 2010). Este déficit de formación de carácter feminista dentro do PDI da lugar a tres consecuencias: 1) por unha banda, ao non estar formados en xénero, estase favorecendo a proxección dun coñecemento androcéntrico (Fotaki, 2013); 2) ademais, ao haber pouco profesorado formado, existen tamén poucos cursos que inclúan temas de xénero, polo que as cuestións relacionadas con este tema adoitan responder a materias de libre configuración e non de carácter obrigatorio, como sería desexable (Cassese *et al*., 2012); polo que, 3) a transversalidade de xénero tamén se ve afectada, como se pode apreciar por exemplo no baixo número de mulleres autoras presentes nos materiais docentes, algo que estudos recentes relacionaron coa tendencia masculina a autocitarse e a citar a outros compañeiros varóns (Mitchell *et al*., 2013).

1.4 Representación en postos clave

Existen unha serie de indicadores que centran os seus esforzos en coñecer, non só a cantidade de mulleres que hai nas institucións académicas, senón tamén a natureza dos postos nos que se atopan, que marxe de acción teñen e cal é a súa capacidade de toma de decisións desde eles

Neste punto, resulta interesante atender aos postos de responsabilidade, como poden ser por exemplo, o número de decanas, reitoras ou xefas de departamento que hai nas universidades. A nivel europeo, os datos indican que os diferentes departamentos están compostos unicamente nun 28% por mulleres e que tan só o 22% os dirixen (Comisión Europea, 2016). A nivel estatal, o Ministerio de Economía e Competitividade apunta para o ano 2013 que: "en canto aos postos de responsabilidade nos órganos de goberno nas universidades públicas, obsérvase (...) un lixeiro descenso en decanatos e direccións de escolas, do 26,4%

ao 25,2%. Nos reitorados, a presenza de mulleres é mínima e non só non se incrementa, senón que baixa do 8,2% ao 6%" (Ministerio de Economía e Competitividade, 2014: 15). Este último dato sobre a presenza de mulleres nos reitorados resulta optimista se o comparamos co seu homólogo no SUG, onde só homes ocuparon o cargo de reitor desde os respectivos inicios das tres universidades, relegando deste xeito ás mulleres a postos con menor capacidade de decisión e, polo tanto, minando tamén a súa influencia nas institucións universitarias galegas.

Na mesma liña, outro aspecto que non é alleo á análise das mulleres en postos clave, é o que se refire á composición dos comités de avaliación ou de selección, responsables da distribución de recursos na maioría dos fondos públicos de investigación e desenvolvemento. Estes comités están, predominantemente, ocupados por homes (*old boys'networks*) e constitúen, segundo datos e literatura especializada, un espazo en maior medida inaccesible para as mulleres, o cal conduce en definitiva, a que as mulleres entendan e vivan a súa experiencia académica como unha carreira de atrancos que determinan un menor acceso aos recursos, ao apoio académico e ás redes informais de apoio (Alonso, Diz e Lois, 2016)

É necesario reflexionar tamén sobre o liderado das mulleres en proxectos e grupos de investigación, como espazos fundamentais que dan visibilidade e difusión ao labor académico, aspectos elementais para o ascenso a categorías superiores da xerarquía. Segundo datos da Comisión Europea, estes espazos non só están amplamente compostos e liderados por homes, senón que ademais, os homes na UE tenden a acumular un maior éxito no financiamento de solicitudes en programas nacionais, superando ás mulleres en 4,4 puntos porcentuais en 2013, o que se traduce nunha taxa de éxito para as mulleres do 27,4%, fronte ao 31,8% para os homes (Comisión Europea, 2016).

En definitiva, constátase a existencia para ao ámbito académico do denominado "teito de cristal", isto é: unha barreira invisible que impide ás mulleres con capacidades persoais e profesionais, ascender ata as posicións máis altas na xerarquía académica, dificultando así ao alcance de postos clave ou de responsabilidade. Unha idea que sintetizan Pastor e Acosta: "prodúcese unha marxinación das investigadoras relacionada coa invisibilidade e a non aceptación como colaboradoras por parte dos seus colegas masculinos, (...) reciben un menor número de invitacións que os homes para participar en actividades profesionais, tales como congresos, presentacións ou conferencias, o que lles impide adquirir méritos" (Pastor e Acosta, 2016: 249).

1.5 Acoso sexual e/ou por razón de sexo

O acoso sexual e/ou por razón de sexo se engloba dentro das denominadas "violencias sexuais" (Igareda e Bodegón, 2014). Este tipo de violencias constitúen un ataque multidimensional e que excede categorías profesionais, clases sociais ou nivel de rendas, entre outras. A Universidade, ao contrario do que se adoita pensar, non é un espazo alleo a este tipo de agresións e, polo tanto, os seus integrantes convértense coa mesma facilidade que o resto da sociedade en potenciais vítimas ou agresores. Segundo un estudo eu-

ropeo do ano 2014, un 27% das mulleres con educación superior sufriu este tipo de violencia (European Union Agency for Fundamental Rights, 2014).

Ademais, como xa dixemos, o acoso é algo que non entende de categorías profesionais, de modo que a Universidade, na medida que é un espazo no que conviven diferentes grupos e categorías (PDI, PAS, alumnado), convén prestar atención ás posibles agresións intergrupais que se poderían producir. Esta idea é a que levou, especialmente nos últimos anos, á maioría de universidades españolas a elaborar protocolos de actuación ante situacións de acoso sexual e/ou por razón de sexo[4], xa que aínda que é certo que moitas contaban con protocolos de actuación ante casos de acoso laboral, pronto se impuxo a necesidade de ampliar o ámbito de actuación, aportando perspectiva de xénero a estas realidades e tamén recollendo aquelas agresións que non se producían estritamente no ámbito laboral, como agresións de docente a alumna ou de alumno a alumna.

E é que, tal e como nos recordan Torns, Borrás e Romero (1999), este tipo de violencias constitúen un problema de xénero, e non de poder xerárquico, senón que son un produto máis da desigualdade entre mulleres e homes. Así o entende tamén a Organización Mundial do Traballo (2007), quen sinala ao acoso como un problema que, ademais de comprometer a seguridade e a saúde, exerce unha discriminación baseada no xénero. Bosch (2012:50) vai máis aló e aclara que: "O acoso sexual é recoñecido como un problema de poder de xénero e que, sendo como é un produto da sociedade (patriarcal) na que ocorre, afecta principalmente ás mulleres, que son maioritariamente as súas destinatarias, e é cometido maioritariamente por varóns".

Con todo, malia existir os protocolos antiacoso, un recente estudo da revista *Píkara Magazine*[5] destacaba que máis da metade das universidades españolas rexistraron situacións de acoso, elevando o número de casos a 230. En este mesmo artigo recollíanse tamén algúns dos principais problemas que viran en torno a este tema en xeral e á existencia dos protocolos en particular, apuntando á súa ineficacia como ferramenta. Así pois, os datos revelan que as mulleres non se atreven a denunciar este tipo de situacións pola vergoña e o estigma que lles produce, ademais do medo a non ser cridas, algo que se agudiza máis no caso das alumnas. A profesora Laura Llavadot, da Universidade de Barcelona, chegou afirmar que é o contexto machista o que, non só fomenta, senón que tamén naturaliza este tipo de agresións.

Outras investigadoras conveñen en afirmar que existe un "silencio cómplice" na Universidade, e que os protocolos de actuación resultan moi disuasorios na medida en que supoñen un procedemento burocrático complexo, á vez que non definen un sistema sancionador concreto. Isto pon de relevo dous aspectos fun-

4 Algunhas universidades tamén incorporaron neste tipo de protocolos, ben de xeito explícito no título do propio documento, ben a partir do desenvolvemento do seu contido, os pasos a seguir ante situacións de acoso por orientación ou identidade sexual, tratando de responder así a situacións que acotío tamén ocorren no ámbito universitario.

5 Véxase: Jara, Yuli. *Más de la mitad de las universidades públicas españolas registran casos de acoso*. Píkara Magazine en: https://www.pikaramagazine.com/2018/04/mas-de-la-mitad-de-las-universidades-publicas-espanolas-registrancasos-de-acoso/. Consultado o 26 de xaneiro de 2019

damentais: 1) as cifras que se publican respecto destas situacións deben ser entendidas con moita cautela, pois o medo a denunciar e a activar o protocolo fai que probablemente nos atopemos ante un problema de moita maior envergadura, con estatísticas superiores; e, 2) por outra banda, é necesario entender a importancia de deseñar ferramentas e mecanismos de prevención, mantendo os protocolos de actuación, pero co obxectivo de que a súa activación redúzase o máis posible. Entendo que esa redución é a consecuencia do éxito da prevención.

2. Causas que motivan a desigualdade das mulleres científicas

Todos os elementos mencionados anteriormente (segregación vertical e horizontal, infrarepresentación en postos clave e de responsabilidade, liderado, etc.), que nutren a desigualdade das mulleres no ámbito científico, conduciron á formulación de diferentes preguntas que atoparon resposta nos achados da literatura especializada.

Os datos actuais que indican que as mulleres superan aos homes na súa incorporación como estudantes ao sistema universitario fixeron que, na actualidade, as preguntas diríxanse a cuestionar cales son os factores que condicionan a retención e a proxección futura das mulleres na academia, entendendo así mesmo que a desigualdade das mulleres é unha cuestión estrutural e, xa que logo, poñendo atención e buscando respostas nas institucións en lugar de nas científicas (Husu, 2004). Nesta liña, Pastor e Acosta (2016), entenden que a desigualdade que existe entre mulleres e homes no ámbito académico está especialmente condicionada por factores inherentes ao propio sistema universitario, e que son estes factores os que determinan en boa medida que a carreira dos homes sexa ascendente, mentres que a das mulleres se estanca e recibe máis dificultades para acadar as cúpulas.

A literatura especializada identifica dous elementos como os principais eixes motivadores da desigualdade entre mulleres e homes no panorama académico: 1) por unha banda, a relación entre modelo de traballo científico e vida familiar; e, 2) doutra banda, o sistema de avaliación de méritos. Así o esclarece un traballo de Inma Pastor *et al.* (2015), o cal constatou, a partir de entrevistas a investigadoras principais de grupos de investigación, que as mulleres académicas teñen a percepción de enfrontarse a unha serie de barreiras engadidas que non adoitan ter os homes, e clasifica este tipo de dificultades engadidas en dúas: por unha banda, as dificultades derivadas do funcionamento pouco claro e non totalmente meritocrático da institución; e por outra banda, as dificultades relacionadas coa desigual carga de traballo reprodutivo que asumen homes e mulleres.

2.1 Modelo de traballo científico: confrontación entre vida persoal e laboral

Un primeiro elemento que a literatura identifica como motivo de desigualdade entre mulleres e homes na ciencia, é o que apunta ao modelo de traballo. O modelo de traballo científico caracterízase por unhas condicións e requisitos esixentes, unha abundante carga de traballo e unhas xornadas laborais extensas.

Así mesmo, esixe dedicación, flexibilidade, compromiso e constante dispoñibilidade. Estes elementos fan chocar o contido da esfera privada coa pública. Pódese dicir que este modelo busca afastar o máis posible estas dúas esferas, de modo que o persoal non interfira co profesional, creando modelos de alta produtividade.

Resulta xa que logo, difícil conciliar unha carreira científica coa vida persoal e coas obrigas que, en moitos casos, deveñen dela. Ademais, outro factor que caracteriza a carreira académica é que esta debe ser progresiva e ininterrompida ata acadar as categorías máis altas, algo que esixe niveis elevados de compromiso e traballo, especialmente durante os primeiros anos de actividade, isto é fundamentalmente, durante a etapa doutoral e anos inmediatamente posteriores. É dicir, a carreira científica require, non só un alto grao de traballo, rendemento e produtividade que interfiren cun desenvolvemento máis sosegado da vida persoal, senón que ademais, é desexable que sexa lineal, progresiva e que, ao longo dos anos, vaia ascendendo ata os niveis xerárquicos máis altos.

Neste punto intervén un aspecto que afecta directamente ás mulleres e que en xeral se produce ao longo destes primeiros anos de maior esixencia: a maternidade. Así pois, as responsabilidades laborais que se desprenden do modelo de traballo científico interfiren directamente coa maternidade e as tarefas de coidado que se deducen dela. Neste sentido, é lóxico pensar que, se o alcance dos niveis máis altos da xerarquía académica está condicionado a un maior rendemento e especialmente, á non interrupción da carreira científica, as mulleres ocupen en moita menor medida as cátedras, fundamentalmente por dúas razóns: primeiro, porque a propia maternidade é unha interrupción na carreira das mulleres que as afasta inevitablemente da actividade durante un tempo; e segundo, polos coidados implícitos na maternidade, que obrigan a un rendemento menor e que supoñen así mesmo, unha interrupción e unha parada na traxectoria profesional na medida en que estes non adoitan ser corresponsables.

Todo isto explícase a partir da concepción que existe das mulleres coma fonte de coidados e das políticas de conciliación. Así pois, os datos indican que son as mulleres científicas as que asumen en moita maior medida que os seus compañeiros masculinos o rol de coidadoras. Os estudos sobre usos do tempo, horarios e carga de traballo doméstico realizados no contexto universitario, apuntan á vixencia dunha división sexual do traballo. En consonancia con esta idea, Garforth e Kerr (2009), suxiren que, efectivamente, as mulleres científicas non só dedican máis tempo aos labores de coidados que os seus compañeiros varóns, senón que esa dedicación maioritaria impacta negativamente na súa produción científica e, polo tanto, na súa proxección académica.

Isto é algo extensible a outras áreas laborais pois, tal e como indica o Instituto da Muller, de xeito xeral no ano 2009, as mulleres dedicaban unha media de catro horas e sete minutos ao "fogar e a familia", en contraposición á hora e 54 minutos que ofrecen os homes á mesma tarefa. Os datos invístense cando falamos de dedicación ao traballo remunerado, pois mentres os homes dedican unha media de tres horas e 25 minutos, as mulleres apenas acadan as dúas. O criterio é coherente no que respecta ao labor específico de coidados: no ano 2017, os datos a nivel estatal indicaban

que as excedencias por coidados de fillas e fillos eran asumidas nun 92,34% polas nais (Instituto da Muller e para a Igualdade de Oportunidades, 2017). Segundo Sánchez de Madariaga *et al*. (2011), a presenza de fillas e fillos afecta ata catro veces máis ás mulleres que aos homes á hora de ser promovidos a postos superiores.

É imprescindible entender o impacto que teñen as cargas familiares sobre a evolución da carreira científica. Por iso, a Unión Europea deseñou unha serie de medidas de conciliación comprometidas coa conciliación da esfera profesional e laboral, tales como: o aumento da retribución salarial para persoas con dependencias familiares, a ampliación da axuda por maternidade ou paternidade nos casos de excedencias por coidados, a flexibilidade horaria e facilitar o acceso á xornada parcial a quen por motivos de conciliación se queira adherir a ela (Argüelles, 2011). Con todo, malia a necesidade de promover certa flexibilidade na carreira académica, a incorporación destas medidas deixan fóra algúns aspectos importantes:

En primeiro lugar, como apuntan Bustelo e Lombardo (2006), as políticas de conciliación "tenden a dar prioridade ás solucións dirixidas a facer factible combinar as responsabilidades no ámbito familiar e as do ámbito laboral, fronte ás solucións dirixidas a unha distribución máis igual das responsabilidades entre homes e mulleres" (Bustelo e Lombardo, 2006: 125). Así pois, adoptar estas medidas non resolve o problema da coresponsabilidade e, ademais, ao ser as mulleres as súas principais destinatarias, tampouco resolve o problema que apunta á menor produción científica que, á súa vez, condiciona o ascenso na escala xerárquica, o cal explica en gran medida a segregación vertical que sofren as mulleres na ciencia. A existencia da división sexual do traballo doméstico da sentido, en parte, á presenza e posición que ocupan as mulleres nas institucións universitarias (Alcañiz, 2014).

En segundo lugar, falamos de medidas de conciliación que se introducen nos anos nos que se produce a "fuga de cañerías", isto é, nos momentos nos que a maternidade é máis probable e, polo tanto, impactando ou beneficiando en maior medida a mulleres novas. Deste xeito, prodúcese un efecto contrario ao apoio da maternidade, e é que hai constancia de que as mulleres científicas pospoñen ou ata renuncian con moita maior frecuencia que os homes ao exercicio da maternidade para poder dedicarse á súa carreira (Mason e Goulden, 2004). Así pois, estas medidas estarían deixando fóra, por exemplo, a mulleres de maior idade que decidiron atrasar a súa maternidade.

En definitiva, o modelo de traballo que rexe no mundo académico, podería explicar ao mesmo tempo dous dos fenómenos expostos con anterioridade: por unha banda, explicaría o dato que apunta a un 21% de mulleres catedráticas, fronte ao 79% de varóns, para o conxunto da Unión Europea; e doutra banda, explica que, tal e como vimos en liñas anteriores, o fenómeno da "fuga de cañerías" se produza no nivel de doutorado, pois son estes os anos nos que con maior probabilidade as mulleres planearán unha maternidade.

2.2 Sistema científico de avaliación de méritos

A ciencia emprega o denominado sistema por pares ou *peer review system* para avaliar aspectos relevantes como a asignación e redistribución dos recursos ou a promoción académica. Este sistema susténtase en dúas ideas principais: por unha banda, busca aplicar unha serie de indicadores obxectivos capaces de medir a excelencia académica de forma individualizada; e por outra banda, son as propias científicas e científicos quen levarán a cabo esta tarefa de avaliación (Alonso, 2015).

Este método suscita certa incerteza e desde a literatura se cuestiona a súa neutralidade e obxectividade, pois como xa vimos anteriormente, os comités de avaliación non adoitan responder a unha composición paritaria e, polo tanto, constitúen un dos postos clave que resultan máis inaccesibles para as mulleres. Un traballo de Zinovyeva e Bagués (2011) revela que, a medida que se masculiniza a composición dun comité de selección, é dicir, a medida que aumenta o número de homes no tribunal, diminúe o número de mulleres seleccionadas.

Na mesma liña, Wenereas e Wold (1997) tamén chamaron a atención sobre o déficit de obxectividade que impera nos procesos de avaliación e selección; fixérono a partir dun estudo no que analizaban a concesión de bolsas de formación postdoutorais a investigadoras e investigadores en Medicina. O resultado do devandito estudo determinou que, sistematicamente as mulleres, malia contar cun currículo igual ou superior ao dos seus compañeiros varóns, recibían peor puntuación e quedaban excluídas do proceso, concluíndo xa que logo, que este tipo de procesos se sustentan en prexuízos de carácter sexista e que, así mesmo, se tende a sobreestimar a produtividade científica dos homes mentres que, pola contra, se subestima a das mulleres (Wenereas e Wold, 1997).

Queda patente xa que logo, que os procesos de selección a miúdo se afastan do principio de meritocracia no que deberían estar inspirados e, ademais, acotío favorecen o desenvolvemento de estereotipos de xénero que limitan, por unha banda, o acceso e retención das mulleres (Steinpreis *et al*., 1999); e por outra banda, a proxección e promoción académica das mulleres ao atoparse de fronte con redes informais de homes na academia (*old boys'networks*), que contan con moitas máis oportunidades que as súas compañeiras mulleres (Kantola, 2008).

Deste xeito se cuestionan, por unha banda, a pertinencia e obxectividade das habilidades que se avalían nestes procesos; e por outra banda, a quen exercen a responsabilidade de medir esas habilidades. Repensar este sistema de avaliación e favorecer a súa composición paritaria contribuiría á eliminación das *old boys'networks* (Wilson e Nutley, 2003), a ampliar a presenza de mulleres en postos claves e de toma de decisión e, ademais, disiparía as dúbidas en canto a posibles indicadores sexistas nos procesos de selección (Alonso, 2010).

Táboa 4. Principais problemas das mulleres no ámbito científico

¿Cuál es el problema?	¿Qué lo motiva?	¿Cómo se manifiesta?
Segregación vertical	Incompatibilidad entre el modelo de trabajo científico y el desarrollo del ejercicio de la maternidad. Políticas de conciliación encaminadas a mantener el ritmo de trabajo y no a la corresponsabilidad entre mujeres y hombres.	Presencia muy residual en los puestos más altos de la jerarquía académica.
Segregación horizontal	Falta de referentes femeninos en el currículum académico de la formación primaria y secundaria. Estereotipos de género que vinculan a la mujer con los cuidados .	Desequilibrio entre hombres y mujeres según área de conocimiento. Presencia significativamente superior de las mujeres en las áreas relacionadas con los cuidados.
Escasa incorporación de la perspectiva de género a la investigación y docencia	Resistencias a la hora de incorporar la perspectiva de género en el currículo. Escasa formación en género dentro del PDI. Normas de género informales y no explícitas pero arraigadas en la institución.	Proyección de un conocimiento androcéntrico. Muy baja existencia de cursos específicos de género. Dificultades para aplicar el mainstreaming de género.
Escasa representación en puestos clave	Comités evaluadores no paritarios. Posibles actitudes sexistas en los procesos de selección (motivadas a su vez por la falta de paridad). Falta de objetividad en los indicadores que miden la excelencia académica.	Presencia escasa en puestos de responsabilidad, como decanatos o rectorados y en puestos de toma de decisión.
Acoso sexual y/o por razón de sexo	- Patriarcado - Actitudes sexistas y discriminatorias con las mujeres - Falta de herramientas y mecanismos de prevención.	Agresiones de diferente índole (físicas, verbales, etc.) a mujeres de la comunidad universitaria por parte de compañeros, superiores o trabajadores.

Fonte: elaboración propia

3. *Mainstreaming* de xénero e proceso de institucionalización da igualdade

Do ata aquí exposto despréndese que a desigualdade das mulleres, en este e outros ámbitos, responde a unha cuestión estrutural, polo que a súa abordaxe debe estar á altura da dimensión magna e arraigada que representa. Tal e como subliñan as achegas da literatura especializada, as desigualdades de xénero están presentes e fortemente arraigadas no ámbito científico; a Universidade garante a igualdade formal, pero non unha igualdade efectiva na práctica. Esta realidade forzou que diferentes países e institucións deseñasen medidas e actuacións co fin último de paliar os efectos negativos da fenda de xénero, o que se deu en coñecer como feminismo institucional, que non é máis ca o conxunto de institucións creadas co obxectivo de mellorar a condición das mulleres como grupo e diluír as diferenzas entre estas e os homes (Valente, 2006:15).

A Unión Europea tivo un papel clave e practicamente pioneiro na promoción do feminismo institucional dentro do ámbito científico, esforzándose por atender á desigualdade que afrontan as mulleres neste ámbito dun modo transversal. Así pois, centrouse en aspectos coma: o deseño e promoción da elaboración de políticas que contribúan á eliminación da fenda entre mulleres e homes; a presenza e o papel das mulleres nos ámbitos científicos; a necesidade de mellorar os indicadores de desigualdade e, en definitiva, en destacar a importancia de desenvolver políticas que melloren a calidade da ciencia a través do papel protagonista das mulleres nela (Pastor e Acosta, 2016).

Nas últimas décadas a Unión Europea cobrou unha relevancia suprema por dous motivos fundamentais: por unha banda, serviu de institución modelo ou de referencia para moitos estados membros á hora de crear institucións que promovan a igualdade, é dicir, á hora de dar cobertura institucional á desigualdade entre mulleres e homes; e por outra banda, foi unha institución precursora na aplicación do que denominamos *mainstreaming* de xénero, o cal serviu para levar a igualdade a ámbitos en principio afastados deste tipo de actuacións e, en concreto, levar a perspectiva de xénero ao ámbito académico-científico.

Segundo o Consello de Europa (1998), o *mainstreaming* de xénero é: "a re(organización), mellora, desenvolvemento e avaliación dos procesos políticos, de tal forma que a perspectiva da igualdade de xénero sexa incorporada en todas as políticas, a todos os niveis e en todas as etapas a través dos actores que normalmente participan do proceso de formulación das políticas" (Consello de Europa, 1998: 15). Este enfoque foi cuestionado en numerosas ocasións por diversos motivos, entre eles, unha conceptualización non demasiado precisa, que moitas veces levou a un mal entendemento do que realmente se persegue; isto pódenos levar a situacións indesexables, como a supresión de organismos de igualdade, a súa fusión con outros organismos non específicos, o recorte de gasto, etc. Con todo, o ámbito científico é un exemplo de aplicación exitosa do *mainstreaming* de xénero.

Europa marcou a axenda en canto á introdución da perspectiva de xénero no ámbito científico e á creación de numerosos organismos e institucións que a promovan. Paralelamente, os estados e as autonomías terán que ir elaborando a súa propia axenda seguindo o modelo europeo.

3.1 Nivel europeo

Alemaña e os países nórdicos foron os primeiros en recoller a situación das mulleres na ciencia a partir da elaboración dun informe no ano 1989. Desde entón, a Unión Europea continuou este labor coa elaboración de políticas, a creación de organismos, grupos de traballo, conferencias, etc. En 1999 preséntase a comunicación *Mulleres e Ciencia: mobilizar ás mulleres para enriquecer a investigación europea*, co fin de promover a investigación por, para e sobre as mulleres e, advertindo de que o desequilibrio entre homes e mulleres no ámbito científico, incorre nunha intolerable perda de capital humano (Alonso, 2010).

No ano 2001 constitúese a Unidade de Mulleres e Ciencia da Dirección Xeral de Investigación[6], que conta co dobre obxectivo de sensibilizar a gobernos e comunidades científicas e o de identificar liñas de actuación onde desenvolver accións de igualdade no ámbito científico. Este organismo é o responsable, así mesmo, da creación de varios grupos de traballo, entre eles, o European Technology Assessment Network (ETAN) ou o Grupo de Helsinki.

No ano 2001 o Grupo ETAN, da man de mulleres científicas e expertas en igualdade, publica o denominado *Informe ETAN,* que afonda na situación das mulleres neste ámbito. Pola súa banda, o Grupo de Helsinki, impulsado pola Comisión Europea, desenvolve e promove o papel da muller no terreo científico e académico en toda Europa. Unha das súas accións máis destacadas é a promoción da publicación dos datos relativos ás comunidades científicas desagregados por sexo, para así evidenciar as diferenzas que se viven neste ámbito e que cristalizaron na publicación dos informes *She Figures*. As achegas destes grupos de traballo e organismos que se foron creando, culminaron na introdución da perspectiva de xénero nas estratexias de I+D+i europeas. Neste senso, unha das ferramentas nas que se puido apreciar unha influencia notoria desta incorporación foron os programas marco. Con todo, tal e como apunta Mergaert (2012), actualmente a igualdade está sufrindo un progresivo retroceso no seu avance por conquistar as axendas europeas de investigación.

3.2 Nivel estatal

O Estado español seguiu paralelamente a axenda europea e, neste sentido, as súas accións máis destacables en materia de ciencia e tecnoloxía fixéronse eco do *mainstreaming* e incorporaron referencias á igualdade de xénero nas súas actuacións. No ano 2004 é nomeado presidente do Goberno José Luís Rodríguez Zapatero; a cor política e o carácter progresista do seu Goberno, son factores clave á hora de entender as

6 A pesar de que a súa constitución figura no ano 2001, este organismo xa levaba funcionando desde ano 1999.

políticas públicas de igualdade de xénero e, neste caso, son tamén relevantes para entender moitas das actuacións que se levan a cabo durante esta época.

Nese mesmo ano 2004 apróbase o Plan Nacional de Investigación Científica, Desenvolvemento e Innovación Tecnolóxica, no cal destaca a imperiosa necesidade de aumentar a presenza feminina en todas as etapas da carreira científica. Un ano despois e seguindo os pasos que a Unión Europea dera xa con anterioridade, créase en España a Unidade de Mulleres e Ciencia, un organismo análogo ao fundado pola Comisión Europea en 1999, cuxa creación vén motivada polas presións europeas e de grupos de mulleres científicas e activistas, así como polo xa mencionado Goberno do Partido Socialista Obreiro Español (PSOE) (Alonso, 2015).

De igual modo que a UMC europea, este organismo español pretende sacar á luz as desigualdades entre mulleres e homes e promover a aplicación adecuada do *mainstreaming* de xénero nos ámbitos científico, tecnolóxico e de innovación. Cumprindo co principio de transversalidade, a UMC propón e impulsa a inclusión da perspectiva de xénero nas políticas científicas, tecnolóxicas e de innovación que afectan á igualdade efectiva entre mulleres e homes.

Deste xeito, promove unha presenza equilibrada en todos os ámbitos e niveis do sistema de ciencia, tecnoloxía e innovación; a integración transversal da análise de sexo/xénero nos contidos de programas e proxectos de investigación científica, así como a investigación específica no campo dos estudos feministas, das mulleres e do xénero; e a integración transversal da análise de sexo/xénero no contido dos desenvolvementos en tecnoloxía e innovación.

Na mesma liña, no ano 2008 o novo Plan Nacional de Investigación Científica, Desenvolvemento e Innovación Tecnolóxica, recolle unha serie de medidas para promover a igualdade desde o enfoque da transversalidade. Así pois, sobre o principio de igualdade advirte que: "tendo en conta uno dos principios básicos da Estratexia Nacional de Ciencia e Tecnoloxía fai referencia á plena e igual incorporación da muller, as actuacións financiadas publicamente en I+D+i contemplarán o principio de igualdade e a perspectiva de xénero (...).

Debido ao seu carácter transversal, o principio de igualdade impregna toda a filosofía e os programas de axudas do Plan Nacional de I+D+i 2008-2011, promovendo a realización de estudos e investigacións especializados sobre o significado e alcance da igualdade entre mulleres e homes, a elaboración dos informes de resultados e impacto das actuacións financiadas ao amparo do presente Plan desde a perspectiva de xénero (incluíndo sistematicamente a variable de sexo nas estatísticas, enquisas e recolleita de datos que se realicen), e a presenza equilibrada de mulleres e homes nos órganos de selección e comisións de valoración" (Fundación Española para a Ciencia e a Tecnoloxía, 2007: 58).

No ano 2011 apróbase a Lei 14/2011, de 1 de xuño, da Ciencia, a Tecnoloxía e a Innovación, cuxa disposición adicional decimoterceira fai referencia á implantación da perspectiva de xénero e, en particular, aos principios de composición e presenza equilibrada entre mulleres e homes, á promoción da incorporación

da perspectiva de xénero como unha categoría transversal e a eliminación dos marcadores de xénero nos procedementos de selección e avaliación, entre outros.

3.3 Nivel autonómico: Galicia

En Galicia, as actuacións de promoción da igualdade e a creación dos organismos ligados a esta promoción, empezan a súa andaina no ano 1991 coa creación do Servizo Galego de Promoción de Igualdade do Home e a Muller, Servizo Galego de Igualdade. Ao ano seguinte apróbase o primeiro Plan de Igualdade da autonomía, que estivo apoiado pola aprobación da Lei 7/2004, de 16 de xullo, galega para a igualdade de mulleres e homes (vixente ata o 18 de febreiro de 2016), que destacaba o *mainstreaming* de xénero como principio reitor de todas as actuacións levadas a cabo en Galicia; e pola aprobación da Lei 11/2007, de 27 de xullo, galega para a prevención e o tratamento integral da violencia de xénero, cuxo obxecto é a adopción en Galicia de medidas integrais para a sensibilización, prevención e tratamento da violencia de xénero e a protección e apoio ás mulleres que a sofren.

No ano 2005 fórmase en Galicia un Executivo de coalición entre o PSdG e o BNG cuxo carácter progresista favoreceu unha actividade prolífica en materia de igualdade durante os anos de goberno, tal e como ocorrera a nivel estatal un ano antes. A acción máis destacable durante esta época foi a creación da Secretaría Xeral de Igualdade dentro dunha área competencial de máxima relevancia como é a de Vicepresidencia.

En canto á introdución da perspectiva de xénero no ámbito científico, destaca a elaboración e publicación no ano 2006 do Plan Galego de Investigación, Desenvolvemento e Innovación 2006-2010; o obxectivo do plan INCITE dirixíase a enaltecer a figura e o papel das mulleres na ciencia e a academia, baseándose nas principais trabas que identifica a literatura especializada, como a retención das mulleres, o seu acceso aos postos claves, a súa concentración nos postos máis baixos da xerarquía, etc. Seguindo a traxectoria europea e estatal, no ano 2007 créase a Unidade de Muller e Ciencia da Xunta de Galicia (UMCXG). É un organismo que actúa como asesor do executivo en materia de igualdade e co fin de aumentar a presenza das mulleres desde unha perspectiva amplamente transversal.

En definitiva, ao longo das últimas décadas se foron aprobando diferentes normativas a todos os niveis: comunitario, estatal, autonómico. Así mesmo, foron brotando informes e estudos sobre a situación das mulleres na ciencia, como o *She Figures. Statistics and Indicators on Gender Equality in Science,* da Comisión Europea; ou o *Libro Branco: situación das mulleres na ciencia española*, e o informe *Científicas en Cifras* a nivel estatal. Todo iso pon de manifesto que tanto o desenvolvemento lexislativo, como o activismo das mulleres favoreceron o que denominamos a institucionalización das políticas de igualdade, institucionalización que se derivou tamén ao ámbito universitario.

Táboa 5. Proceso de institucionalización a tres niveis

Año	NIVEL EUROPEO	NIVEL ESTATAL	NIVEL AUTONÓMICO (Galicia)
1989	Primer informe sobre promoción de las mujeres en el mundo científico		
1991			Creación del Servicio Gallego de Promoción de Igualdad del Hombre y la Mujer.
1992			I Plan de Igualdad autonómico
1993	Taller sobre desigualdades de género en la ciencia.		
1998	Conferencia de la Mujer y Ciencia		
1999	Presentación de la Comunicación *"Mujeres y Ciencia: movilizar a las mujeres para enriquecer la investigación europea"* Creación del *Grupo de Helsinki*		
2000	Creación de la Unidad de Mujeres y Ciencia, de la Dirección General de investigación*		
2001	Informe de la *ETAN* sobre promoción de la excelencia a través de la integración de la igualdad de género.		
2004		Gobierno de José Luís Rodríguez Zapatero Aprobación del Plan Nacional de Investigación Científica, Desarrollo e Innovación Tecnológica 2004-2007	Ley 7/2004, de 16 de julio, galleg a para la igualdad de mujeres y hombres (Vigente hasta el 18 de Febrero de 2016).

Año	NIVEL EUROPEO	NIVEL ESTATAL	NIVEL AUTONÓMICO (Galicia)
2005	Creación de la Unidad de Mujeres y Ciencia		Gobierno bipartito *Secretaría Xeral de Igualdade*
2006			Plan gallego de Investigación, Desarrollo e Innovación Tecnológica (INCITE) 2006-2010
2007		Ley Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, para la igualdad efectiva de mujeres y hombres.	Ley 2/2007, de 28 de marzo, del trabajo en igualdad de las mujeres de Galicia (Vigente hasta el 18 de Febrero de 2016).
		Ley Orgánica 4/2007, de 12 de abril, de Universidades.	Ley 11/2007, de 27 de julio, gallega para la prevención y el tratamiento integral de la violencia de género
			Creación de la Unidad de Mujer y Ciencia de la Xunta de Galicia
2008		Plan Nacional de Investigación Científica, Desarrollo e Innovación Tecnológica 2008- 2011	
2011	Creación de un grupo de trabajo sobre cambio estructural en las organizaciones científicas.	Ley 14/2011, de 1 de junio, de la Ciencia, la Tecnología y la Innovación.	

Fonte: elaboración propia a partir de Alonso, 2015

4. Institucionalización das políticas de xénero nas universidades: as unidades de Igualdade

A máxima expresión da institucionalización das políticas de igualdade de xénero nas universidades, ten que ver coa incorporación os seus organigramas de estruturas específicas que promoven a igualdade entre mulleres e homes dun xeito transversal, entendendo deste xeito que as súas actuacións deben acadar, non só á comunidade científico-universitaria, senón que, na medida en que as universidades actúan como transmisores fundamentais de valores, deben acadar tamén ao conxunto da sociedade.

Estas estruturas nacen a partir da aprobación da Lei Orgánica 4/2007, de Universidades, e son os que se viñeron chamar unidades, centros, observatorios, oficinas de Igualdade e, de xeito xeral, unidades de

Igualdade[7]. A Lei de Universidades recolle na súa disposición adicional duodécima a obrigatoriedade por parte das universidades de incluír na súa organización ás citadas unidades de Igualdade: "as universidades contarán entre as súas estruturas de organización con unidades para o desenvolvemento das funcións relacionadas co principio de igualdade entre mulleres e homes". Estas unidades dirixen os seus esforzos á elaboración de plans de Igualdade, protocolos de actuación en situacións de acoso, informes de impacto, presentación de datos desagregados por sexo, actuacións específicas, formacións, etc.

Así pois, nos últimos anos medrou significativamente o número de unidades de Igualdade nas universidades españolas con proxectos activos. Tanto é así que, na actualidade, de 48 universidades públicas, 43 contan con polo menos un plan de igualdade; 21 delas prolongaron o seu labor nun segundo plan e catro chegaron ata o terceiro.

Gráfica 4. Universidades españolas segundo o número de plans de Igualdade elaborados

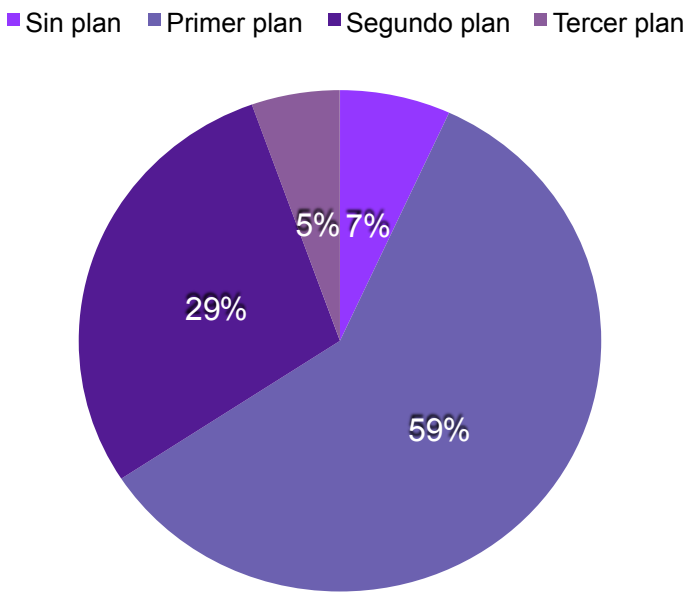

Fonte: elaboración propia a partir dos datos das respectivas unidades de Igualdade

Neste punto compre destacar tamén o impacto que tivo -neste e outros aspectos- a Lei Orgánica 3/2007, para a igualdade efectiva de mulleres e homes; esta Lei, aínda que non se centra no ámbito universitario,

7 De xeito xeral referirémonos a estas estruturas como *Unidades de igualdade*, pois é a denominación que figura na *Lei Orgánica 4/2007*; con todo, cando nos centremos no caso de Galicia referirémonos ás unidades como O*ficina de Igualdade de X*énero no caso da USC, *Oficina para a Igualdade de X*énero no caso da UDC e, por último, *Unidade de Igualdade* no caso da UVigo, pois así veñen definidas de xeito particular as tres unidades galegas.

recolle cuestións relevantes de aplicación nel, como a xa mencionada elaboración de plans de igualdade. No seu artigo 45, esta Lei apunta á obrigatoriedade de elaborar un plan de igualdade que veña precedido dun diagnóstico da situación, e no que se fixen os obxectivos concretos a acadar, as estratexias e prácticas a adoptar para a súa consecución e o establecemento de sistemas eficaces de seguimento e avaliación para empresas cun volume de persoal superior a 250 traballadores e traballadoras, como é o caso das universidades.

En suma, podemos dicir que as unidades de Igualdade constitúen un avance moi significativo no proceso de institucionalización das políticas de igualdade en xeral e no ámbito universitario en particular. Con todo, a pesar do impulso para acadar a igualdade na Universidade que supuxo a creación destas estruturas específicas, os datos máis recentes, como temos visto en apartados anteriores, nos alertan dunha situación na que as mulleres continúan en desvantaxe, o cal nos leva a preguntarnos: se cada vez existe máis normativa e lexislación en perspectiva de xénero, que favoreceu a institucionalización da igualdade e esta á súa vez culminou na creación de diferentes organismos e estruturas de actuación específica a favor da igualdade no ámbito científico, por que non se conseguiu paliar a realidade que coloca ás mulleres nunha situación de desvantaxe con respecto aos seus compañeiros varóns no ámbito científico-académico? Cales son as limitacións ou impedimentos que teñen as estruturas de igualdade nas universidades para mellorar esta situación?.

Existen, segundo Pastor e Acosta (2016), unha serie de factores que están detrás da baixa intensidade dos cambios en prol da igualdade, entre os que destacan: un baixo ou inexistente compromiso institucional, baixo orzamento ou a falta de traxectoria académica no campo dos estudos de xénero, entre outros posibles. Así mesmo, estas autoras entenden tamén que existen unha serie de variables que condicionan a implementación das políticas de igualdade e que poderían determinar a diferenza na consecución dos obxectivos de cada unidade de Igualdade. Neste senso apunta a: a participación en redes de igualdade (colaboracións con grupos de estudos de xénero), o tipo de organización que teñen (unidade, oficina, observatorio, etc.), o ano de creación da estrutura de promoción da igualdade, o perfil profesional da persoa responsable, a rede de contactos alleos á propia Universidade (gobernos autonómicos, concellos, etc.) e a dependencia da unidade de Igualdade (reitorado, vicerreitorado, área de benestar social, etc.).

En definitiva, o proceso de institucionalización das políticas de igualdade no ámbito universitario estivo marcado especialmente por dous factores: a creación dos organismos específicos dentro do organigrama universitario dirixidos a paliar a fenda de xénero existente, isto é, as unidades de Igualdade das que vimos falando e, por outra banda, a elaboración por parte destas estruturas de promoción da igualdade, dos denominados plans de igualdade. Con todo, Pastor *et al*. (2015) subliñan que, para que estas políticas se consoliden é necesaria unha vontade por paliar as diferenzas de xénero superior á do cumprimento da Lei, é dicir, que a actividade das unidades de Igualdade estea motivada polo anhelo dunha comunidade máis igualitaria e non unicamente por dar cumprimento á Lei.

Capítulo 2.
Análise das unidades de Igualdade no Sistema Universitario Galego

O presente capítulo recolle a información obtida ao longo do traballo de campo, a partir das entrevistas realizadas ás responsables das unidades de Igualdade das universidades que conforman o Sistema Universitario Galego.

En primeiro lugar presentaranse os organismos estudados, as unidades de Igualdade, o contexto no que se enmarcan, así como datos estruturais que axudan a entender e clarificar o seu funcionamento. A seguir faise un breve repaso das principais actuacións levadas a cabo polas unidades e, para rematar, unha breve análise sobre o funcionamento das unidades a partir das percepcións dos seus responsables.

1. As unidades de Igualdade no Sistema Universitario Galego: contexto e datos estruturais

Antes de pasar á análise do funcionamento das respectivas unidades de Igualdade e as súas actividades e medidas, convén facer un retrato xeral cos datos estruturais delas.

As unidades de Igualdade nacen no ano 2007 a partir da Lei Orgánica 4/2007 e, en concreto, a partir da súa disposición adicional duodécima, a cal establece que "as universidades contarán entre as súas estruturas de organización con unidades de Igualdade para o desenvolvemento das funcións relacionadas co principio de igualdade entre mulleres e homes".

As universidades galegas adiantáronse a esta imposición lexislativa e todas elas crearon as súas unidades de Igualdade antes do ano 2007: Santiago de Compostela e Vigo, no verán do ano 2006 e a da Coruña, en decembro do mesmo ano. Desta realidade despréndese a idea dunha certa sensibilidade e compromiso por parte destas institucións coa igualdade entre mulleres e homes, e colócaas á súa vez como universidades pioneiras en canto á creación destas estruturas a nivel estatal.

Esta Lei non vai máis aló da creación e a motivación que deben ter as unidades, de modo que non repara noutras aspectos como a denominación, os recursos económicos, as estruturas, etc., deixando liberdade ás universidades para estas cuestións.

Así pois, as unidades de Igualdade adquiriron a súa denominación no momento da súa creación e adoptaron nomes diversos; así, mentres en Vigo contan coa Unidade de Igualdade da Universidade de Vigo, en Santiago de Compostela e na Coruña contan coa Oficina de Igualdade de Xénero da USC e a Oficina para a Igualdade de Xénero da UDC, respectivamente. Así mesmo, tamén depende das propias universidades a dotación de recursos; isto afecta tanto aos recursos humanos, é dicir, a estrutura do persoal, como aos recursos económicos, é dicir, ao orzamento. Ademais, tamén é a propia Universi-

dade a que coloca ás unidades no organigrama institucional, facéndoas depender dunha ou outra vicerreitoría e, polo tanto, outorgándolle maior ou menor visibilidade e marxe de actuación.

Neste sentido, de xeito xeral, as unidades do Sistema Universitario Galego contan cunha persoa responsable do organismo, que adquire o título de director/a ou de coordinador/a, e cun posto base que, adoita estar ocupado por unha persoa do PAS e que se encarga das tarefas administrativas. No caso de Santiago de Compostela, existe un posto base fixo. Pola contra, na Universidade de Vigo ligouse a existencia deste posto en base á elaboración do segundo Plan de Igualdade que finaliza en decembro do ano 2019; e na Universidade da Coruña non contan con este posto, aínda que é verdade que se dispón de persoal de administración e servizos para certas tarefas, pero non forma parte da estrutura do persoal da Oficina.

De xeito xeral, as actuais responsables das unidades de Igualdade manifestan non ter experiencia en xestión de políticas no momento no que accederon ao cargo. Con todo, todas elas traballaran, aínda que desde moi diferentes perspectivas, temas de xénero e igualdade. Isto deulles lexitimidade como responsables das unidades, na medida en que teñen unha noción e coñecemento dos problemas reais das mulleres no ámbito académico.

En canto aos recursos económicos, varían de xeito moi significativo en función da universidade: mentres que a Universidade de Vigo conta cun orzamento de arredor de 50.000 euros para o ano 2019, as universidades de Santiago e A Coruña teñen asignados aproximadamente 16.000 euros cada unha delas. Estes orzamentos responden aos recursos económicos cos que a propia universidade dota a cada unidade como servizo dentro da institución. Con todo, en ocasións, estes organismos tamén reciben financiamento externo para actividades puntuais nas que queiran colaborar institucións alleas á Universidade, por exemplo o Concello de Santiago de Compostela, a Deputación de Pontevedra ou a Secretaría Xeral de Igualdade da Xunta de Galicia.

No que respecta á posición no organigrama, a Unidade de Igualdade da Universidade de Vigo depende directamente do Reitorado, mentres que as súas análogas na Coruña e Santiago de Compostela dependen da Vicerreitoría do campus de Ferrol e Responsabilidade Social e a Vicerreitoría de Comunicación, Cultura e Servizos, respectivamente.

Estas unidades de Igualdade están pensadas para o desenvolvemento e o impulso de accións a favor da igualdade de toda a comunidade universitaria, o que as converte en organismos que traballan para un volume moi elevado de persoas. No caso galego, isto varia entre as 23.560 da UDC e as 30.453 da USC.

Táboa 6. Unidades de Igualdade do Sistema Universitario Galego: datos estruturais

	Denominación	Año de creación	Situación en el organigrama	Presupuesto (año 2019)	Categoría laboral de la coordinadora y trayectoria en estudios de género	Estructura de personal	Comunidad
USC	Oficina de Igualdad de Género de la USC.	2006	Vicerritoría de Comunicación, Cultura e Servizos	16.500 euros	PDI, área de econometría. Trabajo sobre economía feminista e indicadores de género	Coordinadora de la oficina y un puesto base	30 543 personas
UVigo	Unidad de Igualdad de la Universidad de Vigo	2006	Rectorado	50 mil euros	PDI, área de sociología. Trabajo sobre el consumo de sexo comercial y sobre la relación entre género y etnicidad	Directora de la Unidad de igualdad y un puesto base	24 232 personas
UDC	Oficina para la Igualdad de género de la UDC	2006	Vicerreitoría do Campus de Ferros e Responsabilid ade Social	16 mil euros	PDI, área de ingeniería mecánica. Trabajo sobre la situación de la mujer en las ramas científicotecnológicas	Directora de la oficina	23 560 personas

Fonte: elaboración propia

2. As actuacións das unidades: os plans de Igualdade e os protocolos ante situacións de acoso

A trazos xerais, as unidades de Igualdade, cumpren funcións de varios tipos: unha función de sensibilización, a partir de campañas de diversa índole e conmemorando as datas sinaladas no calendario feminista; apoio informativo, tanto a outros servizos da institución como á comunidade universitaria; formación, a partir de obradoiros e xornadas en colaboración con outros servizos e grupos da Universidade; e máis recentemente, as unidades foron asumindo tamén competencias en cuestións relacionadas co colectivo LGTBI, especialmente estiveron traballando na elaboración de protocolos de cambio de nome para persoas transxénero, un documento que xa teñen as universidades de Vigo e A Coruña e que prepara activamente tamén a Universidade de Santiago de Compostela. Por enriba diso, as actuacións principais e que máis ocupan ás unidades de Igualdade son as de dar cumprimento ao plan de Igualdade vixente e todas as accións que deveñen da activación do protocolo anti acoso sexual ou por razón de sexo.

2.1 Plans de igualdade

Os plans de Igualdade veñen recollidos na Lei de Igualdade 3/2007, onde se apunta á súa obrigatoriedade no caso de empresas que conten con máis de 250 traballadores e traballadoras. Este é o caso das universidades de xeito xeral e, polo tanto, tamén das universidades galegas. Con todo, e malia ter estrutura de igualdade desde antes de que esta mesma Lei impuxese a súa creación, a USC elaborou o seu primeiro plan no ano 2009, a Uvigo no 2012 e a Universidade da Coruña no ano 2013. Ademais, este último plan tiña unha vixencia establecida de catro anos de duración. Con todo, lévase prorrogando desde ao ano 2017 por falta de recursos de distinta índole.

As unidades de Igualdade trazan a súa folla de ruta a partir dos plans de Igualdade; a través deles, deixan constancia das prioridades da institución e as súas propostas para atender os problemas das mulleres. Polo tanto, para que o funcionamento das unidades sexa óptimo e dinámico, entendemos que os seus plans de igualdade deben: 1) Estar actualizados e enmarcados nun período concreto de tempo, para así responder ás demandas e necesidades reais dese momento; e, 2) que o seu deseño e contido teña en conta os problemas que a literatura especializada identifica como as principais dificultades que teñen as mulleres para desenvolverse comodamente neste ámbito.

Táboa 7. Plans de Igualdade das tres universidades galegas: eixes de actuación

	USC	UDC	UVigo
Ejes del plan de Igualdad	1- Política de la USC	1- Promoción de la igualdad, responsabilidad social y gobierno	1- Cultura de la igualdad en la Universidad
	2- Formación, docencia e investigación	2- Integración de la perspectiva de género en la actividad docente e investigadora	2- Proyección social de la Universidad de Vigo con perspectiva de género
	3- Presencia, promoción y representación	3- Condiciones de trabajo, política de personal y formación	3- Docencia, investigación y transparencia del conocimiento con perspectiva de género
	4- Conciliación y corresponsabilidad	4- Comunicación, difusión y relaciones institucionales	4- Condiciones sociolaborales con perspectiva de género
	5- Acoso y actitudes sexistas	5- Prevención de la violencia de género en todas sus manifestaciones	
	6- Condiciones sociosanitarias en el trabajo		

Fonte: elaboración propia

Tal e como mostra a Táboa 7, os plans de Igualdade das universidades galegas están en gran medida adaptados á realidade que viven as mulleres na ciencia, atendendo a cuestións como a dobre segregación, a incorporación da perspectiva de xénero na investigación e a docencia, a representación, a conciliación e a violencia e o acoso. Algunhas o fan de xeito máis explícito e desglosado, como a USC; e outras, agrupan varias cuestións nun mesmo eixe de actuación.

En calquera caso, todas elas contemplan medidas que incumben directamente aos problemas anteriormente mencionados e que son os que a literatura especializada identifica con maior frecuencia, tal e como se mostra na Táboa 7. Con todo, a maioría de medidas que se recollen nos plans adquiren un certo ton abstracto ao utilizar enunciados como “promover”, “visibilizar”, “estimular” ou “sensibilizar”, o cal fai que perdan concreción e sexa difícil ata certo punto valorar o seu cumprimento.

Así pois, os plans de Igualdade deixan ver ata certo punto o compromiso e o grao de sensibilización que unha institución, neste caso a Universidade, ten para coa igualdade e o feminismo. Con todo, estes elementos non son suficientes para determinar unha maior ou menor implementación de políticas de igualdade, senón que interveñen outros factores que poden resultar determinantes a este respecto e que, aínda que é

certo que están tamén ligados ao compromiso institucional e a decisións políticas, entrañan unha complexidade digna de analizar en maior profundidade, como así faremos en liñas posteriores.

2.2 Protocolo ante situacións de acoso sexual e/ou por razón de sexo

As situacións de acoso sexual e/ou por razón de sexo foron copando progresivamente no tempo, unha das ocupacións coas que con máis firmeza e determinación tiveron que actuar as unidades de Igualdade. Este tipo de documentos buscan pautar os pasos e medidas a seguir ante situacións de acoso, que non se cinguen estritamente ao ámbito laboral, polo que non só lles outorgan perspectiva de xénero, senón que van máis aló e amplían as condicións nas que se poden dar estes casos. Neste senso, algunhas universidades buscaron ir mesmo máis aló desta propia ampliación e incorporaron ás posibles causas e condicións do acoso, a orientación sexual e a identidade de xénero, como é o caso da Universidade de Santiago de Compostela.

De xeito xeral, a elaboración dos protocolos veñen á súa vez dunha medida recollida no plan de Igualdade da institución, como unha actuación máis en contra da violencia machista e, en particular, da súa manifestación a través do acoso. Neste sentido, os protocolos desta índole entrañan un dobre traballo para as unidades: por unha banda, a súa elaboración en colaboración con persoal experto; e por outra, todo o traballo derivado da súa activación.

Neste labor a oficina cobra unha relevancia absoluta e o seu papel é principal en todo o procedemento, algo que é común nas tres universidades. De xeito xeral, o protocolo iníciase a partir dunha denuncia, ben sexa da persoa afectada ou a través dunha terceira, e conclúe coa emisión dun informe por parte da comisión convocada para o caso.

É un protocolo que pode activar calquera persoa dentro da comunidade universitaria, isto é, o alumnado, o PDI, o PAS e persoal subcontratado para a execución dunha obra ou servizo.

Con todo, malia que a existencia destes protocolos é considerada un éxito das oficinas de Igualdade, existe consenso á hora de atribuír o verdadeiro éxito ao menor número de activacións posible, considerando que a mellor medida está relacionada con labores de prevención e sensibilización que fagan que se produzan os menos casos posibles.

3. Funcionamento das unidades de Igualdade

Como xa vimos con anterioridade, existen segundo algunhas autoras unha serie de variables que poden explicar ou condicionar a implementación de políticas desde as unidades de Igualdade. Neste sentido, buscamos coñecer a través das entrevistas realizadas, a percepción que as responsables dos organismos de Igualdade do Sistema Universitario Galego teñen respecto diso e a súa valoración de como isto inflúe no seu labor de dirección ou coordinación.

3.1 Situación no organigrama da Universidade

Ao longo das entrevistas destacouse a situación da unidade de Igualdade no organigrama institucional como unha variable a ter en conta, non tanto no que respecta á implementación, senón máis ben ao compromiso e imaxe que a institución quere transmitir. Con todo, tamén ten a súa influencia na aprobación de medidas e, especialmente, reformas estruturais. Neste sentido, a diferenza a marca o feito de depender directamente do Reitorado ou dun vicerreitorado; aquelas unidades que dependen directamente do Reitorado manifestan ter unha comunicación máis fluída, que fai que os procesos de propostas de medidas sexan máis directos ao non haber detrás unha xerarquía máis complexa. Noutras palabras, as responsables dunha unidade de Igualdade que depende do Reitorado, non teñen máis superior que o reitor ou reitora da Universidade e iso fai que a súa relación sexa máis directa e dinámica.

En Galicia, a Universidade de Vigo é a única das tres que se atopa nesta situación, algo que o seu responsable destaca como algo positivo. As universidades de Santiago de Compostela e A Coruña dependen da Vicerreitoría de Comunicación, Cultura e Servizos e da Vicerreitoría do campus de Ferrol e Responsabilidade Social. Con todo, tal e como manifestaron as persoas entrevistadas, a posición no organigrama non é un elemento que de seu poida ter un efecto beneficioso para o funcionamento da unidade, senón que é necesario que esta boa posición se complemente cun goberno afín á igualdade e ás súas políticas, con predisposición a escoitar e a levalas a cabo, xa que resultaría absolutamente ineficiente ter unhas condicións favorables para o traballo e a comunicación se non hai predisposición por ambas bandas.

Ademais disto, o traballo tamén revela que as unidades priorizan outras cuestións, como a dotación de recursos económicos e, especialmente de persoal. Neste sentido destácase que, tendo un bo orzamento e persoal a disposición da estrutura de Igualdade, o feito de que esta dependa directamente do Reitorado non sería significativo.

En definitiva, a dependencia directa do Reitorado é entendida como un aspecto beneficioso nomeadamente á hora de medir o compromiso da institución coa igualdade, pero tamén se valoraría positivamente o feito de ter un vicerreitorado propio, que incluíse a palabra "igualdade" na súa nomenclatura e que se ocupe unicamente de cuestións de xénero.

3.2 Recursos humanos

A dotación de recursos humanos postúlase, segundo a percepción manifestada ao longo das entrevistas polas respectivas responsables das unidades de Igualdade galegas, como un dos maiores límites á hora de propoñer medidas e implementar políticas de xénero na Universidade.

Como xa se referiu, a dotación en recursos humanos depende da propia institución, de cada unha das universidades, pois en ningunha normativa se establece a dotación, nin orzamentaria nin de persoal, que deben ter as unidades. Con todo, malia ser unha decisión propia de cada universidade, as tres

unidades galegas contan cunha estrutura moi semellante que destaca por ter uns recursos humanos moi escasos. Neste sentido, tal e como advirten as persoas entrevistadas, imponse a necesidade dun cambio nesta dotación para un funcionamento óptimo das unidades. Así e todo, tamén destacan que estas modificacións están condicionadas á realización de cambios estruturais e que estes resultan moi difíciles de lograr.

As persoas que actualmente coordinan ou dirixen as unidades de Igualdade atópanse a tempo parcial, combinando o seu traballo na unidade co seu labor docente e investigadora. A redución que obteñen resulta, segundo púidose constatar, absolutamente desproporcionado co traballo realizado nas unidades, máis se compre, se temos en conta que, como xa vimos anteriormente, estas responsables non dispoñen ou non sempre poden dispoñer do apoio dunha persoa que ocupe un posto base e, en ningún dos casos, existe un posto de técnica ou técnico en Igualdade.

A unidade de Igualdade da Universidade de Vigo tivo como responsable entre os anos 2008 e 2018 a unha persoa procedente da administración e servizos, é dicir, de categoría PAS. Malia lamentar igualmente a baixa dotación de recursos humanos durante o tempo que estivo á fronte da unidade, esta persoa realizaba o seu traballo a tempo completo, o cal repercutía e se facía notorio en dous sentidos: 1) non viu deteriorada a súa vida profesional, no sentido no que se dedicaba en exclusiva a estas tarefas; e, 2) tiña un coñecemento moi amplo sobre a administración da Universidade, algo que outorga unha certa marxe de acción á hora de facer tarefas de xestión.

Neste sentido, resulta curioso ver como este tipo de postos, que polas súas condicións implican en moitas ocasións renuncias e que repercuten negativamente na vida profesional dos seus responsables, son asumidos amplamente por mulleres.

3.3 Recursos económicos

Existen grandes diferenzas entre os recursos económicos recibidos por unhas e outras unidades; así, mentres as unidades da UDC e a USC dispoñen dun orzamento en torno aos 16.000 euros, a unidade de Igualdade da Universidade de Vigo ten atribuídos para o ano 2019, aproximadamente, 50.000.

Estas diferenzas fan que a Universidade de Vigo poida realizar outras actividades que, aínda que é certo que seguen a liña xeral das actividades que realizan todas as unidades (sensibilización, información, formación), a maior folgura do seu orzamento permítelles ampliar cada unha destas actividades e complementalas. Un exemplo disto serían as recentes demandas por parte do alumnado de fixar os denominados "puntos lilas" nas festas universitarias, uns espazos informativos sobre agresións machistas e de actuación e apoio en caso de producirse algunha. Ante estas demandas, a unidade de Igualdade de Vigo tivo unha capacidade económica que lle permitiu financiar a implantación destes puntos informativos en diversas festas universitarias, así como todo o material necesario e os cartaces utilizados nelas.

Con todo, malia que un bo orzamento outorga marxe para levar a cabo actividades con máis folgura e despreocupación, o traballo revela que de nada serve se estes recursos económicos non van acompañados doutros elementos, como o persoal ou o compromiso real por parte da institución. É precisamente nestas cuestións onde as institucións teñen a oportunidade de demostrar que o seu compromiso é firme, pois tal e como advirten unanimemente as responsables entrevistadas, un compromiso coa igualdade que non vai acompañado de dotación económica nin de recursos humanos, é só un labor de marketing.

3.4 Redes de traballo e alianzas

As redes de traballo e alianzas constitúen, á luz do extraído neste traballo de campo, un dos facilitadores e apoios máis importantes á hora de traballar desde as unidades de Igualdade.

De xeito xeral, as responsables das unidades destacaron dous tipos de alianzas que funcionaron de xeito moi frutífero: as redes de apoio formais dentro da propia Universidade, e as redes de apoio informais coas súas análogas nas unidades de Igualdade das outras universidades galegas.

A rede de apoio dentro das universidades está formada polo PDI que integra grupos de investigación en xénero, que ofrecen apoio a partir dos seus coñecementos e a súa predisposición á hora de realizar tarefas de formación ou obradoiros específicos. Pola súa banda, a rede informal coas compañeiras das outras unidades, constitúe unha fonte de apoio e aprendizaxe, un espazo para compartir ideas e experiencias e, ademais, facilita a colaboración á hora de organizar xornadas, obradoiros e, en definitiva, actividades de interese que en moitas ocasións non poderían ser asumidas por unha soa das unidades; tanto por cuestións económicas, como polo escaso persoal, polo que este tipo de relacións tamén contribúen a reducir o impacto económico. Todo isto constitúe á creación e asentamento dunha sororidade institucional moi enriquecedora para as unidades de Igualdade.

Así mesmo, destácase como un aspecto moi positivo tamén a rede de unidades de Igualdade para a excelencia universitaria, coa que as unidades galegas contan cunha plataforma para compartir boas prácticas e un encontro anual onde poñer en común cuestións relacionadas co funcionamento das estruturas de Igualdade.

Capítulo 3.
Resultados preliminares obtidos a partir do traballo de campo

O presente capítulo encargarase de destacar, nunha valoración preliminar, algunhas das seguintes consideracións, extraídas tralos encontros coas responsables das unidades de Igualdade:

1. Principais resistencias e facilitadores á hora de implementar políticas de igualdade na Universidade

Existe un amplo consenso por parte das responsables das unidades de Igualdade á hora de sinalar cales son os principais obstáculos ou resistencias e os facilitadores cos que se atopan á hora de implementar políticas de igualdade na Universidade.

1.1 Resistencias

Poderiamos destacar dous tipos de resistencias: por unha banda, as resistencias de carácter "ideolóxico"; e por outra banda, resistencias que teñen que ver coa dotación de recursos.

No que respecta ás resistencias ideolóxicas, hai que aludir en primeiro lugar ao patriarcado: a desigualdade é unha cuestión estrutural e sistémica que se atopa en todos os espazos e todas as áreas de actuación. Polo tanto, á hora de falar de atrancos, é necesario remitirnos en primeiro lugar ao maior e máis xeral deles.

Como xa nos referimos con anterioridade, malia que existe unha opinión xeneralizada que convida a pensar que na Universidade non se producen desigualdades nin discriminacións contra as mulleres, isto non é así: a Universidade non é un espazo alleo á desigualdade. Por iso, outro dos atrancos destacados é o da existencia deste pensamento dentro da propia Universidade, nas persoas que a integran, pois esta predisposición fai que se bloqueen e boicoteen medidas con moita máis frecuencia da desexada. Isto ten que ver na súa maioría coa falta de formación en xénero, de sensibilización, de concienciación e, á súa vez, está ligado directamente con outra resistencia, a da visión que a propia Universidade, a través dos seus órganos de goberno, pode ter das unidades de Igualdade. En ocasións, ata o punto de cuestionar a necesidade da súa existencia. Cando isto ocorre, convértese nun grave atranco para seguir avanzando na igualdade.

Por outra banda, as resistencias de carácter material e de dotación de recursos, fan referencia á escaseza tanto de recursos económicos como de recursos humanos, sendo esta última a máis agravada e, en consecuencia, a que máis urxe reverter. Non existe, neste senso, unha correlación entre o apoio ás políticas de igualdade e o apoio a través da dotación de persoal e orzamento para levalas a cabo e, polo tanto, cando existe esta contradición, hai un atranco e un bloqueo ás políticas de igualdade. Isto fai, ademais, segundo manifestan as responsables das unidades de Igualdade en Galicia, que moitas veces estas estruturas funcionen como un "lavado de cara" da propia Universidade.

2. Facilitadores

Os principais facilitadores destacados ao longo do traballo de campo, poderían clasificarse en tres tipos: facilitadores ideolóxicos; facilitadores materiais e, para rematar, facilitadores contextuais.

En canto aos facilitadores ideolóxicos, atopamos en primeiro lugar o compromiso dos grupos que integran a comunidade universitaria. Deses grupos, é importante atopar persoas comprometidas e involucradas entre o PDI, con predisposición a colaborar coa unidade, con formación, sensibilización e concienciación. Isto é un feito moi valioso para o funcionamento das estruturas de igualdade xa que, a formación en xénero e a investigación dan un soporte académico e científico moi positivo e fundamental para as unidades. Na mesma liña, resulta imprescindible tamén contar co apoio e o compromiso dos órganos de goberno e, en especial, do reitor ou reitora e, así mesmo, tamén co compromiso do alumnado. As redes que se poden tecer con todos estes grupos e persoas, resultan moi favorables e constitúen un facilitador moi relevante á hora de implementar políticas..

Os facilitadores materiais fan referencia aos recursos económicos e de persoal aos que xa nos referimos con anterioridade, ao entender a súa ausencia como un atranco á hora de implementar políticas de igualdade. Unha unidade ben dotada de recursos humanos e económicos parte dunha situación moi vantaxosa para poder propoñer e levar a cabo medidas que favorezan a igualdade.

Para rematar, os facilitadores contextuais fan referencia a elementos que poden xogar a favor da implementación de certas políticas e que teñen que ver cun contexto favorable. Neste senso, salientáronse algunhas cuestións como o compromiso social que, especialmente durante ao ano 2018 e a raíz da histórica xornada do 8 de marzo, deveu nunha sociedade concienciada coa igualdade de xénero.

Isto é algo que se aprecia no conxunto da sociedade en xeral e, desde as universidades, atendendo especialmente ao impacto que tivo sobre o alumnado e que, efectivamente, deu lugar a alumnas e alumnos moi comprometidos. Tanto o compromiso do alumnado como da sociedade, son facilitadores importantes. Así mesmo, outro facilitador destacable dentro é a cor do partido do Goberno: tal e como apuntaron algunhas das persoas entrevistadas, un Goberno estatal ou autonómico comprometido firme e publicamente coa igualdade, é tamén un facilitador. Nestes momentos isto é algo que se puido ver, e así o referencian ao longo das entrevistas, coa dotación económica ao Pacto Estatal contra a Violencia de Xénero que, aínda que de xeito parcial e non totalmente satisfactoria, recolle cuestións que teñen que ver coas unidades de Igualdade e manifestando a necesidade de reforzalas.

Táboa 8. Principais resistencias e facilitadores na implementación de políticas de igualdade na Universidade

Resistencias		Facilitadores		
Resistencias ideológicas	**Resistencias materiales**	**Facilitadores ideológicos**	**Facilitadores materiales**	**Facilitadores contextuales**
Patriarcado	Bajo presupuesto	Compromiso de la comunidad universitaria: PAS, PDI, alumnado y gobierno	Presupuesto óptimo	Compromiso de la sociedad
Bloqueo de medidas causado por la falsa creencia de que en la universidad no existe desigualdad	Escasez de recursos humanos	Redes de personas dentro de la universidad comprometidas con la igualdad	Estructura de personal óptima, dotada de los recursos humanos necesarios	Color político del partido en los gobiernos autonómico y/o estatal
Falta de formación, sensibilización y concienciación por parte de la comunidad universitaria y especialmente del gobierno		Formación e investigación en género		
Visión negativa de las universidades sobre las unidades de igualdad				

Fonte: elaboración propia

3. Persoas e actores de goberno claves para o avance das políticas de igualdade

Do mesmo xeito que na detección de resistencias e facilitadores na implementación das políticas de igualdade, tamén existe un amplo consenso entre as responsables das unidades á hora de sinalar que persoas e que actores dentro do goberno da Universidade son claves para o avance das políticas de igualdade.

Por unha banda, os actores do goberno fundamentais para lograr manter un avance nas políticas de igualdade son, en primeiro lugar, o reitor ou reitora e o seu equipo. É necesario o compromiso coa

igualdade do máximo órgano dentro da Universidade e, que ademais, faga público ese compromiso e convértao nun sinal de identidade da Universidade. Ademais diso, é importante que esta persoa forme un goberno que estea na mesma liña de sensibilización e que as persoas dese equipo sexan capaces de trasladar estas ideas ao funcionamento dos vicerreitorados. Así mesmo, para as unidades de Igualdade tamén resulta importante o posto de xerencia, pois á hora de asignar recursos, un xerente ou unha xerenta comprometida tamén é un facilitador á hora de implementar medidas e, polo tanto, unha persoa clave no avance da igualdade. De se dar todas estas condicións, o avance producirase

Por outra banda, no que respecta aos actores clave, as unidades destacan de novo ao PDI da Universidade co compromiso e predisposición á colaboración e que investigan cuestións relacionadas co xénero, como persoas moi relevantes no avance da igualdade. Así mesmo, as responsables das unidades destacaron, de xeito xeral, o traballo das súas antecesoras na dirección ou coordinación da unidade; trataron de darlle, sempre que fose posible, continuidade ás súas políticas, e iso fai que a cuestión da igualdade de xénero teña fluidez e avance. Mencionáronse igualmente algúns servizos que, sen traballar especificamente temas relacionados co xénero ou a igualdade, incorporaron de xeito transversal esta perspectiva ás súas funcións e colaboran de xeito frutífero e positivo coas unidades.

Capítulo 4.
Conclusións

O exposto ao longo das liñas anteriores lévanos a unha serie de conclusións.

En primeiro lugar, a Universidade constitúe un ámbito máis de discriminación para as mulleres; os numerosos problemas aos que teñen que facer fronte, persisten malia o labor das unidades de Igualdade, o cal reforza a idea de que nos atopamos ante un problema de carácter estrutural, e que é moi necesaria a aplicación do *mainstreaming* de xénero nas universidades para avanzar na igualdade entre mulleres e homes.

Atendendo aos obxectivos da investigación e, máis concretamente, volvendo sobre aqueles que apuntan a: 1) coñecer a estrutura das unidades de Igualdade dependentes das universidades galegas e profundar nas medidas levadas a cabo desde cada unha delas; 2) estudar que factores promoven e obstaculizan a posta en marcha das políticas de igualdade nas tres universidades; 3) confeccionar un mapa dos actores que interveñen no desenvolvemento das políticas de igualdade nas universidades; e, 4) coñecer os obxectivos que se propoñen as unidades de Igualdade, cales deles se chegan cumprir, cales non e os motivos. Podemos destacar o seguinte:

– Os plans de igualdade han ter un papel protagonista na institucionalización da igualdade, especialmente nas universidades. Estes plans actuaron e actúan como a folla de ruta das unidades de Igualdade e recollen todas as medidas que, en base ao contexto da Universidade, considéranse necesarias para paliar a desigualdade. Os plans das tres universidades galegas souberon recoller e integrar ben os problemas das

mulleres no ámbito científico-académico. Con todo, os atrancos e as resistencias fan que moitas desas medidas queden en "papel mollado".

– No que respecta ás estruturas das unidades de Igualdade e as medidas levadas a cabo desde elas, ponse de manifesto que a estrutura do persoal ten unha importancia suprema á hora de desenvolver a súa actividade. Neste senso, identificáronse resistencias de carácter ideolóxico, como a falta de formación, sensibilización e concienciación por parte da comunidade universitaria, e especialmente, do goberno; e resistencias de carácter máis material. No caso das unidades de Igualdade do Sistema Universitario Galego, son estas últimas as máis agravadas e as que máis urxe reverter, nomeadamente no que respecta á dotación de recursos humanos. Con todo, son resistencias que non se poden desligar do todo as unhas das outras, pois entendemos que un compromiso real coa igualdade de xénero, traduciríase na dotación proporcional de recursos económicos e humanos, polo tanto, non debería existir compromiso sen recursos e é moi difícil que existan recursos sen compromiso.

– Por outra banda, no que respecta ao principais facilitadores ou factores que promoven o desenvolvemento da igualdade, detectáronse de xeito xeral o compromiso da comunidade universitaria, especialmente do goberno, as redes de persoas traballando a favor da igualdade ou, nunha vertente máis material, a dotación de recursos económicos e humanos. Tamén inflúen positivamente o grao de compromiso da sociedade en xeral e a cor do partido no Goberno, autonómico ou estatal. No caso que nos incumbe, as unidades de Igualdade do Sistema Universitario Galego, sinalan como principais facilitadores as redes formais e, sobre todo, informais que se foron tecendo entre as profesionais que traballan nas unidades desde a creación das tres no ano 2006.

– No caso galego, os actores máis relevantes en canto ao avance das políticas de igualdade van desde o PDI involucrado, ata o alumnado comprometido, pasando polas responsables anteriores das unidades e o legado que estas deixaron, e o labor doutros servizos dentro da Universidade que foron capaces de incorporar a perspectiva de xénero ao desenvolvemento da súa actividade. Tamén se alude ao goberno e especialmente ás figuras dos reitores, como un actor clave no avance das políticas de igualdade.

En definitiva, á luz do exposto neste traballo podemos concluír que as unidades de Igualdade atopan os seus maiores atrancos á hora de implementar as súas medidas na escaseza de recursos humanos e que, pola contra, os facilitadores máis relevantes a este respecto son as redes informais con profesionais que tamén traballan cuestións de xénero, especialmente as responsables das unidades de Igualdade doutras universidades.

Malia que se avanzou moito a través da institucionalización da igualdade nas universidades, son moitos os retos que quedan pendentes. Entendemos que a identificación e detección dos elementos que obstaculizan e facilitan o avance da igualdade, teñen unha importancia suprema á hora de tratar de darnos consciencia de cales son os problemas, e tamén para reforzar aquelas relacións que actúan positivamente e que nos fagan avanzar na consecución da igualdade na Universidade e a eliminación das discriminacións que sofren as mulleres neste ámbito.

Referencias bibliográficas

Albert López-Ibor, R., Escot Mangas, L., & Fernández Cornejo, J. A. (2010). La predisposición de las estudiantes universitarias a auto-limitarse profesionalmente en el futuro por razones de conciliación. *Estudios De Economía Aplicada, 28*(1), 1-32. Retrieved from https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3229196

Alcañiz, M. (2014). *La conciliación de la vida laboral y familiar en la universitat jaume I*. Castelló de la Plana: Publicaciones de la Universitat Jaume I.

Alonso, A. (2015). *El mainstreaming de género en españa*. València: Tirant lo Blanch.

Alonso, A. (2010). El mainstreaming de género en las políticas científicas: ¿hacia una alianza multinivel? *Revista De Estudios Regionales, 89*, 117-139.

Alonso, A., Diz, I., & Lois, M. (2016). Is gender mainstreaming helping women scientists? evidences from research policies in spain. *Investigaciones Feministas, 7*(2), 273-291. doi:10.5209/INFE.52963

Alonso, A., & Lombardo, E. (2018). Gender equality and de-democratization processes: The case of spain. *Politics and Governance, 6*(3), 78-89. doi:10.17645/pag.v6i3.1419

Argüelles Blanco, A. R. (2011). Conciliación y corresponsabilidad en la ordenación del tiempo de trabajo: Comentario de las disposiciones normativas vigentes en las universidades públicas catalanas. *RIDEG: Revista Interdisciplinar De Estudios De Género, 1*, 15-29.

Barata, P., Hunjan, S., & Leggatt, J. (2005). Ivory tower? feminist women's experiences of graduate school. *Women's Studies International Forum, 28*(2), 232-246. doi:10.1016/j.wsif.2005.04.010

Bosch, E. (2012). *El acoso sexual en el ámbito universitario: Elementos para mejorar la implementación de medidas de prevención, detección e intervención*. Madrid: Ministerio de Sanidad Servicios Sociales e Igualdad.

Bustelo, M., & Lombardo, E. (2006). Los 'marcos interpretativos' de las políticas de igualdad en europa: Conciliación, violencia y desigualdad de género en la política. *Revista Española De Ciencia Política, 14*, 117-140.

Cassese, E. C., Bos, A. L., & Duncan, L. E. (2012). Integrating gender into the political science core curriculum. *PS: Political Science and Politics, 45*(2), 238-243. doi:10.1017/S1049096512000042

Comisión Europea. (2016). *She figures 2015*. Bruselas: Retrieved from

https://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/she_figures_2015-final.pdf

Dahlerup, D. (2010). The development of gender and politics as a new research field within the framework of the ECPR. *European Political Science, 9*(S1), S98. doi:10.1057/eps.2010.45

Fotaki, M. (2013). No woman is like a man (in academia): The masculine symbolic order and the unwanted female body. *Organization Studies, 34*(9), 1251-1275.

Garforth, L., & Kerr, A. (2009). *Constructing careers, creating communities: Findings of the UK KNOWING research of knowledge, institutions and gender* University of Leeds.

Guil Bozal, A. (2016). Techos universitarios de cristal blindado. *Investigaciones Feministas, 7*(2), 25-39. doi:10.5209/INFE.53964

Husu, L. (2004). Gate-keeping, gender equality and scientific excellence. In Comisión Europea (Ed.), *Gender and excellence in the making* (pp. 69-76). Bruselas: Dirección General de Investigación.

Igareda, N., & Bodelón, E. (2014). Las violencias sexuales en las universidades: Cuando lo que no se denuncia no existe. *Revista Española De Investigación Criminológica, 1*(12), 1-27.

Kantola, J. (2008). 'Why do all the women disappear?' gendering processes in a political science department. *Gender, Work & Organization, 15*(2), 202-225. doi:10.1111/j.1468-0432.2007.00376.x

Lombardo, E., & Mergaert, L. (2013). Gender mainstreaming and resistance to gender training: A framework for studying implementation. *NORA - Nordic Journal of Feminist and Gender*

Research, 21(4), 296-311. doi:10.1080/08038740.2013.851115

Mason, M. A., & Goulden, M. (2004). Marriage and baby blues: Redefining gender equity in the academy. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 596*, 86-103.

Mazey, S. (2001). *Gender mainstreaming in the EU. principles and practice*. Londres: Kogan.

Ministerio de Economía y Competitividad. (2014). *Científicas en cifras 2013. estadísticas e indicadores de la (des)igualdad de género en la formación y profesión científica.* (). Madrid:

Ministerio de Economía y Competitividad. Retrieved from: http://www.ciencia.gob.es/stfls/MICINN/Ministerio/FICHEROS/UMYC/Cientificas_cifras_2013.pdf

Mitchell, S. M., Lange, S., & Brus, H. (2013). Gendered citation patterns in international relations journals. *International Studies Perspectives, 14*(4), 485-492. doi:10.1111/insp.12026

Pastor Gosalbez, I., & Acosta Sarmiento, A. (2016). La institucionalización de las políticas de igualdad de género en la universidad española. avances y retos. *Investigaciones Feministas, 7*(2), 247-271. doi:10.5209/INFE.52966.

Pastor, I., Acosta, A., Belzunegui, Á, & Pontón, P. (2015). Where are the female entrepreneurs in Spain? The labour participation of women in the spanish university spin-offs. In H. Syna, & C. Costea (Eds.), *Women's voices in management*. Londres: Palgrave Macmillan.

Sánchez de Madariaga, I., Rica, S., & Dolado, J. J. (2011). *Libro blanco. situación de las mujeres en la ciencia española.* Madrid: Unidad de Mujeres y Ciencia. Ministerio de Ciencia e Innovación.

Secretaría Xeral de Universidades. *Datos estatísticos do sistema universitario de galicia 2015-16*.

Santiago de Compostela: Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria.

Retrieved from https://www.edu.xunta.gal/portal/sites/web/files/datos_estatisticos_2015-2016.pdf

Steinpreis, R., Anders, K., & Ritzke, D. (1999). The impact of gender on the review of the curricula vitae of job applicants and tenure candidates: A national empirical study. *Sex Roles, 41*(7), 509-528. doi:1018839203698.

Torns, T., Borras, V., & Romero, A. (1999). El acoso sexual en el mundo laboral:

Un indicador patriarcal. *Sociología Del Trabajo,* (36), 57-77.

Varela, L., & Trabada, A. (Eds.). (2010). *Diagnóstico de la igualdad en la universidad. un caso práctico*. Sevilla: Unidad para la Igualdad de la Universidad de Sevilla.

Verge, T., Ferrer-Fons, M., & González, M. J. (2018). Resistance to mainstreaming gender into the higher education curriculum. *European Journal of Women's Studies, 25*(1), 86-101. doi:10.1177/1350506816688237

Waylen, G. (2014). Informal institutions, institutional change, and gender equality. *Political Research Quarterly, 67*(1), 212-223. doi:10.1177/1065912913510360

Wenneras, C., & Wold, A. (1997). Nepotism and sexism in peer review. *Nature, 387*, 341-343.

Wilson, F., & Nutley, S.A critical look at staff appraisal: The case of women in scottish universities. *Gender, Work and Organization, 10*(3), 319. doi://doi.org/10.1111/1468-0432.00197.

Zinovyeva, N., & Bagués, M. (2011). Does gender matter for academic promotion? evidence form a randomized natural experiment. *IZA Discussion Paper, 5537.*

Unha realidade silenciada: A violencia machista institucional

Sabela Pérez Martín

Finalista I Edición "Premio Valedora do Pobo ao mellor traballo Fin de Grao con perspectiva de xénero"

Resumo

Un dos obxectivos máis sólidos do movimiento feminista nos últimos anos foi o de denunciar a violencia machista institucional, unha realidade á que se enfrontan as mulleres en situación de violencia de xénero que deciden denunciar ao seu agresor. Este traballo de investigación pretende expoñer a través dunha análise crítico dos diversos factores que derivan na revitimización das mulleres en Galicia, os defectos existentes nun sistema perverso que reproduce a cultura machista no que está inserto e que mediante as súas institucións, perpetúa a vulneración dos dereitos das mulleres.

Despois de realizar unha revisión bibliográfica e lexislativa do tema en cuestión a través de diferentes fontes de información, procedeuse a elaborar unha investigación de tipo etnográfico por medio de diferentes técnicas como a entrevista semiestruturada en profundidade e a observación participante, coa finalidade de conseguir unha visión holística do fenómeno de estudo. Posteriormente se elaborou unha análise dos datos obtidos que, fundamentados nas diferentes leis e normativas vixentes no Estado español e en Galicia, describen as faias existentes nas diversas institucións da Administración, a revitimización derivada dos mitos e estereotipos machistas reproducidos polos axentes que traballan nelas, a insuficiente formación en xénero destes axentes e as consecuencias que a violencia machista institucional ocasiona sobre as mulleres.

Palabras clave: Violencia machista institucional, revitimización, violencia estrutural, sexismo, dereitos das mulleres.

1. Introdución **207**

2. Marco teórico **207**

2.1 Violencia institucional contra as mulleres

2.2 Marco lexislativo

2.3 Revitimización. Mitos e estereotipos da violencia machista

3. Obxectivos **212**

3.1 Obxectivo xeral

3.2 Obxectivos específicos

4. Metodoloxía de investigación **213**

4.1 Participantes

4.2 Instrumentos ou técnicas de investigación

4.3 Procedemento

4.4 Análise de datos

5. Resultados **215**

5.1 Eivas no funcionamento dos distintos servizos

5.1.1 A importancia dos espazos

5.2 Revitimización. Mitos e estereotipos da violencia machista

5.3 Unha formación insuficiente

5.4 Consecuencias da violencia machista institucional

6. Conclusións **226**

7. Bibliografía **229**

8. Anexos **231**

1. Introdución

A violencia machista institucional é unha realidade denunciada polo movemento feminista nos últimos anos. Este tipo de violencia de xénero exercida polo Estado a través das súas institucións, goza dunha impunidade derivada da súa falta de recoñecemento na actual lexislación en materia de xénero. Este traballo pretende visibilizar esta violencia a través dunha descrición que mostra as incoherencias entre a normativa legal vixente en España e as prácticas androcéntricas materializadas por unhas institucións que transgriden os dereitos das mulleres en situación de violencia de xénero.

O traballo social é unha profesión cun vínculo intrínseco entre os principios de xustiza social e de protección dos dereitos humanos, por iso as persoas profesionais desta disciplina deben coñecer a realidade á que fan fronte as mulleres que deciden apoderarse das súas vidas e iniciar a "ruta crítica" cara a súa liberdade.

2. Marco teórico

2.1 Violencia institucional contra as mulleres

Ao longo da historia e na inmensa maioría das culturas as mulleres ocupan un lugar de subordinación nunha estrutura social xerarquizada denominada patriarcado. Celia Amorós (2005) define o patriarcado como un sistema metaestable, que se adapta aos distintos momentos históricos de organización económica e social conservando a súa esencia, a asignación de poder e prestixio aos homes en relación coas mulleres. A medida que existe un maior desenvolvemento económico e social, o patriarcado mantense a través de formas máis sutís e para preservar o seu poder, a coerción é substituída pola incitación (Mayobre, 2009).

Ao vivir, crecer e convivir nun sistema social e cultural discriminatorio coa metade da poboación a través dos costumes e das relacións sociais, estas naturalízanse aparentando ser un feito intrínseco ás persoas, algo que non se pode alterar nin transformar, filoxenético, "unha estrutura ancorada". No terreo do simbólico e cuxo epifenómeno son as relacións sociais, as interaccións concretas entre homes e mulleres históricas[1]. (Segato, 2003, p. 26).

Na sociedade occidental, esta estrutura patriarcal subsiste e tradúcese a través dunha serie de violencias invisibles que, por medio da linguaxe e dos instrumentos culturais, manifestan formas de dominación e mecanismos de control de poder.

[1] As traducións das citas textuais deste documento son de autoría propia (Boladeras, 2019). Esta forma de relación social supón unha serie de privilexios para os homes, que se traduce en formas de violencia simbólica contra as mulleres e mediante a asignación de roles diferenciados e a creación de estereotipos, desprazan ao xénero supeditado cara ao espazo privado, limitando o exercicio da súa cidadanía.

Johan Galtung (1998) distingue entre tres tipos de violencia: a violencia directa, que é a visible e se concreta nos actos violentos; a violencia estrutural ou institucional, aquela perpetrada polo conxunto de estruturas sociais que imposibilitan ás mulleres o acceso aos seus dereitos; e a violencia cultural ou simbólica, que as lexitima, sendo a base das anteriores violencias e manifestándose a través das actitudes (Boladeras, 2018).

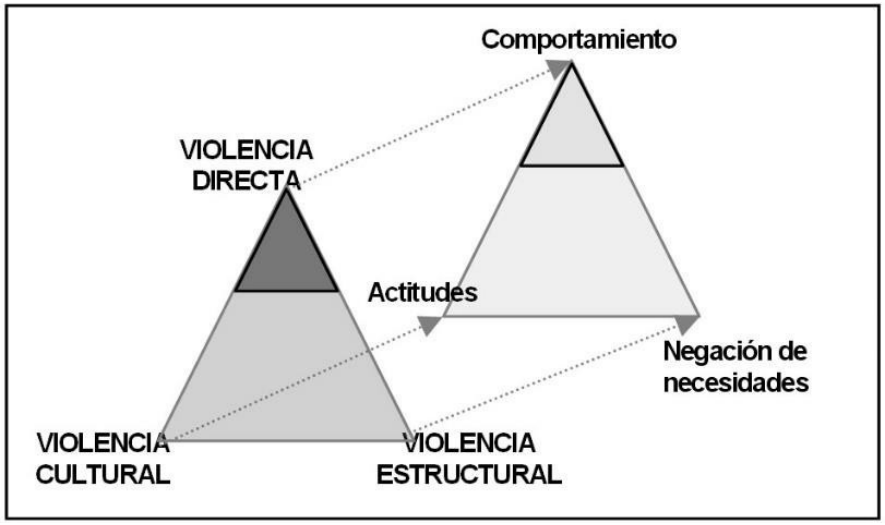

Figura 1: *Galtung*. Triángulo da violencia. Fonte: Revista Musa

A violencia simbólica en forma de poder lexitimado pola costume e as actitudes é o que Laura Segato (2004) chama "sexismo automático", unha forma de reprodución inconsciente que opera baixo unha moral que xa non se revisa e que somete ás mulleres polo simple feito de selo. "A violencia simbólica tórnase tremendamente eficaz porque lexitima as condicións previas á violencia para que esta non se perciba como tal (...), convértese no maior aliado do patriarcado" (Adán, 2018, pp. 93-98).

O "sexismo automático" reprodúcese na sociedade e está inmerso nas institucións, creando unha resistencia no cumprimento dos dereitos das mulleres que se agrava ante situacións de vulnerabilidade. Este sexismo tradúcese en violencia institucional e se exerce en todos os eidos da realidade socio-política. O Estado e as súas autoridades, expresan esta violencia por medio de accións ou omisións, e negando a existencia de determinadas necesidades (Bodelón, 2014).

Carole Pateman (1995) na súa obra *El contrato sexual,* sinala a autores da Ilustración como Rousseau, Locke e Hobbes, creadores de *El contrato social*, como responsables de proxectar un modelo de Estado androcéntrico, deixando fóra ás mulleres e derivando os seus dereitos a unha mera prolongación aos dos homes. Nunha orde social de carácter dicotómico entre natureza/cultura, privado/público, muller/home, o papel fundamental das mulleres é manter este sistema mediante a produción da vida no eido doméstico. Nisto consiste o "contrato sexual", que na actualidade segue vixente a través de formas tácitas (Adán, 2018).

A persistencia do patriarcado moderno require dunha estrutura e institucionalidade construída a través do contrato sexual (Colanzi, 2015), onde o instrumento de dominio e sometemento máis eficaz do patriarcado é a violencia contra as mulleres que se materializa a través de diversas canles. Un deles é a violencia institucional.

A violencia machista institucional é aquela que deriva de dinámicas e procesos administrativos burocráticos nos que o Estado é directamente responsable por acción ou omisión, e que por si mesmos violan os dereitos humanos das mulleres quedando anulada calquera expresión emocional ou de inconformismo individual (Bodelón, 2014).

Este tipo de violencia ten unha importante carga de dimensión moral e presenta un carácter simbólico e administrativo (Pereyra, 2015). "Esta manifestación de violencia estrutural sitúase no lugar intermedio das loitas simbólicas, na fronteira entre o tolerable e o intolerable; o que é causante de sufrimento social, colectivo, grupal e familiar" (Miranda, Bezanilla e Fabiani, 2016, p.n/a).

As institucións están inmersas en estruturas socio-histórico-culturais machistas e Kaës (2004) as define como o conxunto de organizacións sociais instauradas pola Lei e o costume, que regularizan as relacións interpersoais, prexisten á persoa e permanecen na psique. Así mesmo, violencia exercida polas institucións é orixinada por dinámicas e procesos burocráticos que por si mesmos atentan á dignidade das mulleres, colocándoas nun lugar de vulnerabilidade máis grave que o xerado polo seu agresor, e permanecendo nunha posición de indefensión e desprotección (Miranda et al., 2016).

Esta circunstancia de desamparo na que se atopan as mulleres, suscitada polas institucións que deberían protexelas, denomínase revitimización ou vitimización secundaria e a Rede de Asistencia a Vítimas a define como:

"Denomínase vitimización secundaria porque pode constituírse nunha segunda experiencia de vitimización, posterior á vivencia do delito, se no contacto co sistema, a persoa ofendida experimenta a sensación de recibir trato obxectivante; de descoñecemento da súa calidade de suxeito de dereitos; da perda de tempo e excesiva burocratización; de incredulidade por partes dos operadores do sistema e/ou simplemente ser ignorado, entre outros" (2009, p. 16).

A revitimización afecta de forma especialmente grave ás mulleres en situación de violencia machista xa que, se ben os sistemas democráticos de Dereito parten da premisa de que as persoas somos iguais ante a Lei, este feito está lonxe da realidade (Vázquez, 2020).

As institucións do Estado español teñen a obriga de incorporar a perspectiva de xénero de xeito transversal e principal nos procesos normativos, na súa elaboración, interpretación e aplicación, na totalidade das políticas públicas e moi especialmente nos servizos prestados pola Administración e todas as súas institucións. Este proceso, complexo e obrigatorio, provén do neoloxismo *mainstreaming gender* que foi definido por primeira vez na IV Conferencia Mundial sobre as Mulleres de Beijín de 1995 (Gil Ruíz, 2014).

Esta transversalidade xa foi teoricamente incluída nas políticas europeas a partires do Tratado de Ámsterdam de 1997, no desenvolvemento e a avaliación dos procesos políticos da Unión Europea (Lombardo, 2003).

O *mainstreaming* debe situar a responsabilidade en todos os actores implicados, pero a súa aplicación require dunha correcta comprensión do concepto para o que é preciso a esixencia dunha planificación coordinada e a intervención de persoal experto en feminismo en todas as áreas do proceso (Adán, 2018).

A transversalidade de xénero non se está aplicando de forma satisfactoria cando existe unha realidade de violencia institucional. Gerda Lerner refire que as reformas lexislativas que promoven a igualdade son precisas, pero non suficientes para lograr mellorar as condicións de vida das mulleres, xa que non mudan de raíz ao patriarcado. Para que esta evolución se produza é indispensable "integrar estas reformas dentro dunha vasta revolución cultural, coa finalidade de transformar o patriarcado e abolilo" (1990, p. 316).

As mulleres en situación de violencia de xénero cando deciden con determinación apropiarse das súas vidas comezan un proceso que Sagot (2000) denomina a "ruta crítica", no que a resposta institucional é fundamental para concluír con éxito. Para isto, é imprescindible aplicar unha perspectiva interseccional de xénero en todas as intervencións, para que as mulleres vexan aumentadas as súas posibilidades de recuperación, teñan garantida a protección da súa integridade e a dos seus fillos, atopen o apoio e os recursos precisos para poder rematar coa relación de violencia (Vázquez, 2020).

Nesta "ruta crítica" cara á liberdade, as mulleres que deciden denunciar ao seu agresor, deben de enfrontarse a un duro proceso no que a intervención de todos os axentes vai influír notablemente no seu futuro e no seu benestar, mesmo na súa supervivencia.

Contrariamente e a pesares do esforzo no artellamento e implementación de leis e políticas cara á consecución da equidade formal de xénero, a Xustiza segue sendo un reflexo da sociedade, e as leis polas que está regulada foron deseñadas por homes e de xeito androcéntrico. Nunha sociedade marcada por unha cultura machista, racista e heteronormativa, a Administración de Xustiza e as resolucións que emanan desta, continúan sendo o reflexo dos intereses e problemas dos homes, o que convirte o sistema xurídico nun cimento fundamental na preservación do patriarcado (Vázquez, 2020).

A cultura do machismo e toda esa estrutura simbólica que a asenta e a lexitima, está presente na sociedade e na forma de relacionarse das persoas que a compoñen. A pesares de que os contidos formais dos dereitos das mulleres avanzan, o certo é que na práctica a violencia de xénero segue vixente nas rúas e nunhas institucións incapaces de por freo á sucesións de feminicidios, que engrosan día a día unhas cifras que soamente amosan unha parte da realidade da violencia machista (Lagarde, 2006).

2.2 Marco lexislativo

A pesares de que a violencia institucional contra as mulleres é un feito que se reproduce acotío no Estado español, non existe unha lexislación específica que recoñeza e regule esta situación. A Lei Orgánica

1/2004, de 28 de decembro, de Medidas de Protección Integral contra a Violencia de Xénero que se aplica nos xulgados de violencia sobre a muller, alude a esta circunstancia. A Lei 11/2007, de 27 de xullo, galega para a prevención e o tratamento integral da violencia de xénero, vai un paso máis aló resolvendo dúas importantes eivas da Lei estatal, a aplicación do concepto da violencia machista ao vasto espectro que abarca, ampliando a súa definición máis aló do eido da parella ou ex-parella e o de superar o marco da denuncia previa para o acceso a servizos e prestacións. Aínda que non describe a realidade de violencia institucional, fai alusión ao concepto de revitimización no seu artigo IV.

No eido europeo e internacional, este concepto está desenvolvido en diversas leis e declaracións. A única definición de violencia institucional recollida a nivel internacional é a da Lei Xeral de Acceso das Mulleres a unha Vida Libre de Violencia de México no seu Capítulo IV, que a define como:

"Actos ou omisións de servidores públicos de calquera orde de goberno que discriminen ou teñan como fin dilatar, obstaculizar ou impedir o goce e exercicio dos dereitos humanos das mulleres, así como o seu acceso ao desfrute de políticas públicas destinadas a previr, atender, investigar, sancionar e erradicar os diferentes tipos de violencia" (Art. XVIII).

Esta norma nace do fervor crecente do feminismo en México e foi elaborada por un grupo de mulleres, entre elas Marcela Lagarde, empregando unha exquisita perspectiva de xénero. O seu nome que alude á liberdade en lugar da violencia é a presentación dunha lei cun enfoque feminista potente, que coloca os dereitos das mulleres en primeiro plano.

A Declaración sobre a eliminación da violencia contra a muller da ONU de 1993, establece: "Entenderase que a violencia contra a muller abarca (...) a violencia física, sexual e psicolóxica perpetrada ou tolerada polo Estado, en calquera lugar que ocorra" (Art. II). Nesta mesma Declaración, a ONU especificou que "os estados deben condenar a violencia contra a muller e non invocar ningunha costume, tradición ou consideración relixiosa para eludir a súa obriga de eliminala" (Art. IV).

Na IV Conferencia Mundial sobre a Muller (1995) con representación do Estado español, nace a Declaración de Beijing que recoñece os dereitos humanos da muller como inalienables e como parte integrante e indivisible dos dereitos humanos universais.

A lexislación europea tamén recolle referencias á responsabilidade dos estados con respecto ao cumprimento dos dereitos das mulleres e a loita contra as violencias machistas no Convenio do Consello de Europa, de 11 de maio de 2011, sobre prevención e loita contra a violencia contra a muller e a violencia doméstica (Convenio de Istambul), que supón un importante instrumento de carácter vinculante a nivel europeo. Na Directiva 2012/29/UE pola que se establecen normas mínimas sobre os dereitos, o apoio e a protección das vítimas de delitos, inclúese unha referencia directa á violencia institucional e aos procesos de revitimización que sofren as mulleres en situación de violencia machista "esixe que os profesionais que traten coa vítima antes do proceso penal, durante ou despois deste, teñan unha formación especializada para facilitar o trato e evitar así situacións de vitimización secundaria" (Art. LVII).

2.3 Revitimización. Mitos e estereotipos da violencia machista

A revitimización á que se ven expostas ás mulleres durante a "ruta crítica" susténtase en mitos e estereotipos en torno á violencia machista. Estes mitos son crenzas estereotípicas xeralmente falsas estendidas na sociedade e fortemente arraigadas, que resultan moi eficaces para minimizar, negar ou xustificar esta violencia.

Bosch e Ferrer (2012), presentan unha análise detallado sobre os mitos da violencia machista agrupados por categorías que se expoñen a continuación:

- Mitos sobre a realidade. Este grupo de mitos sitúan á violencia machista como algo pouco usual, negando o carácter universal deste fenómeno.
- Mitos sobre os agresores que xustifican a súa violencia poñendo o foco nas características persoais dese home.
- Mitos sobre as mulleres en situación de violencia. Estes mitos revitimizan ás mulleres desprazando a responsabilidade da súa situación ás súas características persoais.
- Mitos que minimizan a importancia da violencia machista. Son crenzas que desnaturalizan e contribúen a negar a existencia deste problema.

Este conxunto de crenzas non son inmunes ao conxunto das institucións, pero a diferenza entre unha persoa común e unha funcionaria, radica na súa responsabilidade de protexer os dereitos humanos das mulleres cando se atopan en situación de violencia machista. Alén diso, a súa actuación vai condicionar a futura recuperación destas mulleres, ademais de determinar outros aspectos transcendentais, como por exemplo a resolución da custodia dos seus fillos.

3. Obxectivos

3.1 Obxectivo xeral

Identificar a violencia institucional cara ás mulleres en situación de violencia machista durante e tralo proceso de interposición da denuncia.

3.2 Obxectivos específicos

- Observar, analizar e interpretar os contextos onde se produce violencia institucional contra as mulleres en situación de violencia.
- Definir as eivas existentes nos diferentes ámbitos.
- Expoñer os mitos sobre a violencia machista nos diferentes axentes institucionais que interveñen no proceso.
- Analizar o impacto e as consecuencias da violencia institucional nas mulleres en situación de violencia.

4. Metodoloxía de investigación

Esta investigación de corte cualitativo, utiliza unha metodoloxía etnográfica que permite abordar o obxecto de estudo, para comprender e interpretar unha realidade que interatúa nun amplo contexto, coa finalidade de acadar unha visión holística do ámbito estudado (Álvarez, 2011).

4.1 Participantes

A selección das persoas informantes no estudo, foi realizada a través da técnica de mostraxe non probabilista por bola de neve, e redúcese a profesionais das catro provincias galegas, tanto en zonas rurais, como urbanas, implicadas no obxecto de estudo, é dicir, no proceso de denuncia das mulleres en situación de violencia machista. Ademais, cóntase co relato de dúas entrevistadas que viviron en primeira persoa esta situación, mulleres sobreviventes á violencia machista.

Informantes	Número
Asesora xurídica CIM.	I1
Psicóloga CIM.	I2
Asesor xurídico CIM.	I3
Avogada da quenda de oficio de violencia machista.	I4
Traballadora social CIM.	I5
Fiscalía.	I6
Muller sobrevivente á violencia machista e educadora social	I7
Muller sobrevivente á violencia machista	I8
Axente de policía Vioxén	I9
Axente de policía UFAM	I10
Traballador Social IMELGA	I11
Psicóloga IMELGA	I12
Psicóloga OAVD	I13
Xuíza quenda da garda de violencia sobre a muller	I14

Táboa 1: Persoas informantes. Fonte: Elaboración propia

4.2 Instrumentos ou técnicas de investigación

Os instrumentos e técnicas de investigación seleccionadas para realizar este estudo de campo son a entrevista en profundidade semiestruturada e a observación participante. Mediante a utilización destas técnicas preténdese coñecer a realidade do obxecto de estudo dende diversos enfoques para unha posterior análise da información máis completa.

A través da entrevista semiestruturada recóllese un relato concreto do tema que se quere tratar directamente da fonte, e aínda que enriquece moito a investigación, esta información sempre estará limitada pola interferencia de diversos nesgos. Para corrixir esta carencia, utilízase a técnica da observación participativa a través de acompañamentos e o traballo de campo nun CIM, onde se recollen os datos no medio natural e en contacto cos suxeitos observados mediante un diario de campo.

4.3 Procedemento

Debido a situación de confinamento, todas as entrevistas levadas a cabo nesta investigación foron realizadas a través de vídeochamadas e conversas telefónicas gravadas e transcritas integramente, exceptuando a realizada ao policía autonómico do sistema do Vioxén que foi na súa oficina. As entrevistas ao traballador social do IMELGA e á axente de policía do UFAM, non foron gravadas e a recollida da información foi realizada a través de anotacións.

Os guións das entrevistas, aínda que teñen partes en común, son diferentes debido á variedade no perfil da mostra. Estes guións están divididos en varios bloques nos que se tratan diversos aspectos que afondan no obxecto de estudo: eivas e especialización profesional, revitimización, mitos e estereotipos, consecuencias da violencia institucional, etc. (Anexo I).

A observación participante realizouse nas prácticas do Grao en Traballo Social no CIM de Barbadás, durante o período comprendido entre setembro de 2019 e xaneiro de 2020 que permitiu, a través da intervención social con mulleres en situación de violencia machista, coñecer as súas experiencias no proceso de denuncia. Ademais, no pasado mes de febreiro, realizouse un acompañamento a unha muller que decidiu denunciar ao seu agresor na comisaría da Policía Nacional de Ourense.

4.4 Análise de datos

Despois de realizar todas as entrevistas e da súa transcrición, así como de recoller anotacións procedentes da observación participante para analizar os datos de forma comparativa xunto coas outras fontes, procedeuse ao exame dos documentos, extraendo a información máis relevante en coherencia co obxectivos previamente determinados.

Ademais, lévase a cabo un estudo do marco lexislativo español e galego en materia de violencia de xénero, relacionando os diferentes artigos de dita normativa cos diferentes aspectos para analizar. Coa finalidade de estruturar os datos obtidos con congruencia, defínense seis apartados que fan referencia aos bloques comúns nos que se dividen as entrevistas deseñadas durante o estudo e a algúns bloques específicos segundo as características da mostra.

5. Resultados

5.1 Eivas no funcionamento dos distintos servizos

A través das entrevistas realizadas pódese afirmar que existen importantes eivas nos diferentes servizos de atención de mulleres en situación de violencia machista.

A Lei Orgánica 1/2004, de 28 de decembro, establece que: "As mulleres vítimas de violencia de xénero teñen dereito a SSSS de atención, de emerxencia, de apoio e acollida e de recuperación integral" (Art. XIX). En Galicia, os CIM son os servizos de referencia para as mulleres en situación de violencia machista, centros que existen en todas as cidades e en moitas mancomunidades do rural. A pesares disto, o Decreto 130/2016, de 15 de setembro, polo que se establecen os requisitos e o procedemento para o recoñecemento e acreditación dos centros de información á muller de titularidade das entidades locais de Galicia, soamente esixe a contratación dun profesional da psicoloxía e un asesor xurídico, sendo este un equipo incompleto, xa que se require doutras disciplinas como a do traballo e a educación social, para poder traballar dun xeito integral con estas mulleres e así cumprir a Lei. Ademais estes servizos, sobre todo nas grandes vilas, están sobresaturados o que supón longas listas de espera, redución no tempo de intervención e imposibilidade de realizar acompañamentos.

Por outra banda, as mulleres en situación de violencia machista teñen dereito a asistencia xurídica gratuíta no momento previo á denuncia, segundo o artigo 20 da Lei 1/2004, de 28 de decembro. O funcionariado das comisarías de Policía ten a obriga de informar ás mulleres deste dereito, xa que é un servizo imprescindible para que poidan realizar unha denuncia en boas condicións, dun xeito ordenado e coherente. Aínda que a policía entrevistada refire que as mulleres están informadas deste dereito, os avogados da mostra manifestan que a maioría das intervencións de oficio as realizan directamente nos xulgados de instrución. Moitas veces, cando as mulleres solicitan a asesoría xurídica, teñen que esperar ata tres horas na comisaría ou incluso máis:

"Por premuras, que non se lle facilite pola Policía, non se lle indique de forma adecuada á muller que ten dereito a letrado antes de interpoñer denuncia, outras veces non se fai" (I3: Avogado).

No programa Vioxén levado a cabo pola Policía Nacional, Local e pola Garda Civil, existen diferentes formas de funcionamento. Mentres que a Policía Nacional asígna ás mulleres un profesional de referencia que as protexe e as acompaña, no rural a Garda Civil asígnalles un posto, o que fai que estas mulleres non establezan unha relación de confianza co profesional. Os cuarteis das vilas máis pequenas pechan durante a fin de semana, deixando ás mulleres desprotexidas ante unha situación de emerxencia. Ademais, nalgúns concellos como o de Ourense, os funcionarios do programa Vioxén teñen que ir uniformados, o que supón tanto un estigma para a muller, como unha vantaxe para o agresor que vaia quebrantar a orde de protección imposta, podendo identificar ao profesional.

Nos xulgados tamén existen moitas eivas; os procesos de avaliación externa aos que se someten, avalían o número de casos que se realiza en un tempo determinado e non a calidade coa que se desenvolven estes. Isto sumado á sobrecarga de traballo, deriva nunha urxencia que mingua a calidade da atención, forzando nalgúns casos uns acordos precipitados entre as partes durante a fase de instrución:

"Pola propia dinámica do Xulgado de Instrución (...), o atascamento fai que a dinámica do proceso sexa ás veces moi rápida, tomar a declaración á muller... tomar declaración ao agresor... sen profundizar (...), sen pararse ás veces" (I3: Avogado).

Outra eiva importante detectada ao longo da investigación é a transgresión do dereito á intimidade das mulleres a través dos medios de comunicación. No artigo 34 da Lei 4/2015, de 24 de abril, do Estatuto da Vítima do Delito, figura:

"Os poderes públicos fomentarán campañas de sensibilización social en favor das vítimas, así como a autorregulación dos medios de comunicación social de titularidade pública e privada en orde a preservar a intimidade, a dignidade e os demais dereitos das vítimas. Estes dereitos deberán ser respectados polos medios de comunicación social" (Art. XXXIV).

A Lei 4/2015, de 27 de abril, no título III, decreta:

"Os xuíces, tribunais, fiscais e as demais autoridades e funcionarios encargados da investigación penal, así como todos aqueles que de calquera modo interveñan ou participen no proceso, adoptarán de acordo co disposto na Lei, as medidas necesarias para protexer a intimidade de todas as vítimas e dos seus familiares (...)" (Art. XXII).

A pesares do que establece o marco lexislativo do Estado español, a asesora xurídica entrevistada afirma que os propios tribunais emiten notas informativas aos medios de comunicación, para que estes as publiquen o que supón, sobre todo no eido rural, un enorme estigma para as mulleres e a súa familia:

"(...) maltrato institucional, el tema de... de los medios de comunicación que sacan todo con pelos, comas y señales... (...), me llegan aquí ya diciendo que van a retirar"; "(...) porque salió todo en el Faro de Vigo, porque salió no sé dónde. No quiero porque no sé qué. Fíjate que disgusto porque non paga a pena, no sé qué... y publicaron esto..."; "(...) vale? claro!, lo de los medios de comunicación que, pero vamos a ver!. Es que son los propios tribunales los que les pasan las notas informativas porque pasan calcaditos los autos, los autos de acusación particular, la pública, digo, del Ministerio Fiscal. Entonces llega el gabinete del TSJ, que el juicio se va a celebrar en esa Audiencia Provincial. Y salen todos los de violencia!, calcaditos!! Fue tratada, le hizo no sé cuánto, en el taller, en el pasillo, no sé qué... Claro! Eso es horrible (...), no te ponen foto porque no la tienen, si no te pondrían también" (I1: Asesora xurídica CIM).

Outro servizo fundamental e a OAVD, xa que supón dotar ás mulleres dun asesoramento, información e acompañamento crucial para afrontar o proceso xudicial. Aínda que no artigo 27 da Lei 4/2015, de 27 de abril, se especifican con claridade as funcións das OAVD, moitas mulleres non se benefician deste

servizo xa que non existe un protocolo establecido e o apresuramento do proceso fai que os profesionais sexan remisos a derivar a este recurso.

"(...) si la jueza dice que va a iniciar el procedimiento y que va a haber una vista oral ya, nadie del personal de la oficina, ningún auxiliar ni... nadie... ningún agente, eh... se atreve a llevar (...), van a retrasar el trabajo del juez por llevar allí a la víctima (...). Eh... eso tiene que venir de arriba, instaurado así" (I13: Psicóloga OAVD).

"A OAVD, e neste caso... no caso da violencia contra á muller, ten unha efectividade magnífica, porque as mulleres... chegan cando denuncian cun sentimento de culpa (...), pensan que están alí porque non superon aturar a situación, porque non a souberon resolver (...), non saben si realmente o que están denunciando é un delito, non o é, porque non saben o que é un delito... Pero moitos profesionais... o sea... recelan desa... dese servizo... non están conformes con ese servizo e nos costa moitísimo que derive ás mulleres cando veñen, que se estableza como pauta de traballo" (I6: Fiscala).

Outra forma de revitimización identificada pola maioría das persoas entrevistadas é a da repetición do relato das mulleres durante o paso polos diferentes profesionais. Dende o momento da denuncia e durante o proceso xudicial, as mulleres declaran en repetidas ocasións, o que supón para elas revivir reiteradamente a situación traumática que atravesan. Un xeito de reparar esta circunstancia é a utilización de métodos audiovisuais para a gravación da declaración, creando unha proba preconstituída, medida recollida no precepto 132 do eixo 3 do Pacto de Estado contra a Violencia de Xénero. Este sistema tamén corrixiría outras conxunturas revitimizadoras como son que as mulleres e os seus agresores estean na mesma sala durante a celebración do xuízo, moitas veces separados por un biombo, recurso que non impide a intimidación que produce a presenza dos agresores sobre as mulleres. Tamén evitaría o desprazamento aos xulgados do penal das mulleres que habitan en zonas rurais e os inconvenientes que iso supón.

5.1.1 A importancia dos espazos

Nos procesos xudiciais por violencia machista é fundamental que as mulleres dispoñan dun espazo de seguridade para elas e os seus fillos que moitas veces as acompañan, tanto nas comisarías de Policía onde se presenta a denuncia, como nos Xulgados. Na Lei 4/2015, de 27 de abril, o artigo 20 refire:

"As dependencias nas que se desenvolvan os actos do procedemento penal, incluída a fase de investigación, estarán dispostas de modo que se evite o contacto directo entre as vítimas e os seus familiares, dunha parte, e o sospeitoso da infracción ou acusado, da outra (...)" (Art. XX).

O artigo 22 de dita Lei establece:

> "Os xuíces, tribunais, fiscais e as demais autoridades e funcionarios encargados da investigación penal, así como todos aqueles que de calquera modo interveñan ou participen no proceso, adop-

tarán, de acordo co disposto na Lei, as medidas necesarias para protexer a intimidade de todas as vítimas e dos seus familiares (...)" (Art. XXII).

Segundo os datos obtidos nas entrevistas, en moitas ocasións non se cumpre a Lei xa que segue sen haber espazos apropiados que protexan este dereito. Durante o acompañamento realizado a unha muller na interposición dunha denuncia por violencia machista, a sala de espera era común a todas as persoas denunciantes:

"Durante as seguintes horas de espera, os funcionarios acudían á sala a preguntar á xente presente o motivo polo que estaban alí. A confidencialidade e o respecto pola intimidade das persoas na sala de espera é nula. Ademais da muller á que acompañaba, había outra muller que quería denunciar a súa situación de violencia de xénero; enterouse toda a sala" (Estrato acompañamento).

Os espazos de encontro entre o avogado de oficio e as mulleres onde realizan o traballo previo á declaración nas comisarías e nos xulgados, tampouco son axeitados xa que se desenvolven nos corredores das instalacións.

Ademais, durante a entrevista á funcionaria da Policía Nacional, manifesta a necesidade dunha sala de espera específica para as mulleres e os seus fillos, e subliña a falta de medios específicos dispoñibles:

"Debería de haber unha sala de espera específica. Algunhas veces as mulleres están moitas horas alí e non hai medios. Moitas veces veñen cos seus fillos porque non teñen con quen deixalos e teñen fame (...) Sorte que temos unha cafetería para os traballadores e imos mercar un bocadillo e unha botella de auga, pero temos que pagalo nós..." (I10: Policía UFAM).

A situación nos Xulgados mellorou nos últimos anos, pero está lonxe de ser satisfactoria, existindo unha eiva entre a situación das mulleres nas capitais de provincia e no resto do territorio. Durante a fase de instrución nos xulgados de violencia contra á muller, grazas á insistencia dalgúns profesionais e da presión do movemento feminista, habilitáronse estancias para as mulleres sendo estas, en moitos casos, espazos claustrofóbicos e sen ventilación. O problema é máis grave nos procesos que se realizan nos xulgados de garda e nos penais, onde non existen espazos reservados para as mulleres e moitas veces atópanse co seu agresor e a súa familia.

"(...) non todos os sitios están igual, depende por exemplo nas capitais de provincia ou nas provincias (...) poderíamos dicir que hai vítimas de primeira clase e víitmas de segunda, non? (...) hai dous espazos para a espera das... das mulleres que denuncian estes delitos que están sen... son ananos e sen... sen ventilación, sabes? Son dous zulos poderíamos dicir, ananos (...) co cal che digo eu a prioridade que se lle da a este tema. Dáselle ás veces máis prioridade a sentar aos medios de comunicación cando veñen gravar" (I6: Fiscala).

É un aspecto esencial para o bo desenvolvemento dun proceso xudicial que as mulleres dispoñan deses espazos alleos á presencia do agresor, a súa familia e o avogado da defensa, xa que esta presenza vai a condicionar a través da coacción directa ou indirecta a posterior actuación das mulleres e o seu estado emocional.

5.2 Revitimización. Mitos e estereotipos da violencia machista

Unha intervención profesional sen perspectiva de xénero está supeditada á persistencia de visións estereotipadas da violencia machista e das mulleres, así como á reprodución de mitos. Ao longo do traballo de campo reveláronse actitudes machistas, tanto nos relatos de circunstancias das que foron testemuña os profesionais e as mulleres entrevistadas, como nas propias declaracións dalgúns dos suxeitos da mostra. A seguir, exporanse diferentes mitos da violencia de xénero, agrupados segundo as categorías desenvoltas por Bosch e Ferrer (2012).

Mitos sobre os agresores:

"Se un home porque viu na súa casa iso toda a vida, porque o educaron nese ambiente ou por *x* cousas, por moito que lle poñas unha orde de afastamento..." (I9: Policía Vioxén).

Este xeito de concibir ao agresor como transmisor interxeracional da violencia machista, resulta errado e xustifica as súas accións. A violencia machista é producida pola cultura da desigualdade e non é un fenómeno illado ocasionado por vivencias concretas do maltratador na súa infancia. Aínda que nalgúns casos se poidan dar estes antecedentes, non pode establecerse unha relación causal entre un pasado de violencia e a súa reprodución actual (Bosch e Ferrer, 2012).

Mitos sobre as mulleres en situación de violencia machista:

"E- Cando fixeches a declaración coa xuíza, como te sentiches?

I8- Siempre cuestionada (...) Sólo decían que cómo era posible que: *¿Y por qué usted no denunció? ¿Y cómo usted pudo convivir tantos años con una persona así, si le hacía tan mala vida o si la trataba tan mal? ¿Cómo usted pudo permitir que sus hijos vivieran esta situación de violencia? ¿Cómo usted pudo...?"* (I8: Muller sobrevivente).

Este tipo de cuestións demostran o total descoñecemento de conceptos básicos sobre a violencia machista cun efecto tremendamente lesivo para as mulleres, xa que a propia interposición da denuncia resulta para elas un proceso culpabilizador. O estado emocional no que se atopan estas mulleres, limita gravemente a súa capacidade de toma de decisións. A baixa autoestima, depresión, medo, perda de autonomía, dependencia do agresor, o síndrome de indefensión adquirida, etc., asociados a outros factores como unha falta de apoio socio-familiar, dificultades económicas, sentimento de fracaso producido polas expectativas sociais sobre as mulleres, etc., fan que estas naturalicen a situación ou mesmo non a recoñezan. Esta serie de circunstancias explican a demora na interposición da denuncia que en moitos casos nunca chega producirse.

Mitos que minimizan a importancia da violencia machista:

"Al apartarse las mujeres del procedimiento, que suelen ser variados, de varios agresores (...) y eso debe... ayudarla, pues le perjudica porque se crea el estereotipo de *Bueno, a ver... esta mujer no está diciendo la*

verdad, ya son muchos los que... han denunciado, *las denuncias falsas...* Otro estereotipo (...) es cuando generalmente ellas tienen un procedimiento de divorcio (...), porque están viviendo situaciones totalmente conflictivas, o porque el propio divorcio genera esa situación conflictiva (...), se utilizaba en el ámbito judicial y jurisdiccional como un elemento para decir: "bueno, esta mujer está utilizando el procedimiento de violencia para divorciarse, entonces utiliza este instrumento para conseguir más ventajas en el procedimiento de divorcio" (I6: Fiscala).

Esta testemuña é un exemplo de como un erro na formación e perspectiva de xénero, produce que os profesionais neguen situacións de violencia machista e responsabilicen ás mulleres de provocar a situación ou mesmo de mentir.

Durante as entrevistas, os profesionais do IMELGA e das forzas e corpos de seguridade persisten na existencia das chamadas "denuncias falsas" por violencia de xénero coa finalidade de adquirir o beneficio ou evitar a peda de vantaxes en medidas civís. Esta información, ademais de desvirtuar gravemente a realidade da violencia machista e colocar ás mulleres no rol da falsidade, demostra un total descoñecemento do funcionamento xudicial, xa que se confunde a desestimación, interposición ou desestemento de denuncias, coa súa falsidade. Como se pode comprobar na gráfica que se mostra a seguir, con datos recollidos pola Fiscalía Xeral do Estado no período comprendido entre os anos 2009 e 2018, as denuncias falsas representan unhas cifras irrisorias que supoñen unha media do 0,0069% sobre o total de denuncias por violencia machista.

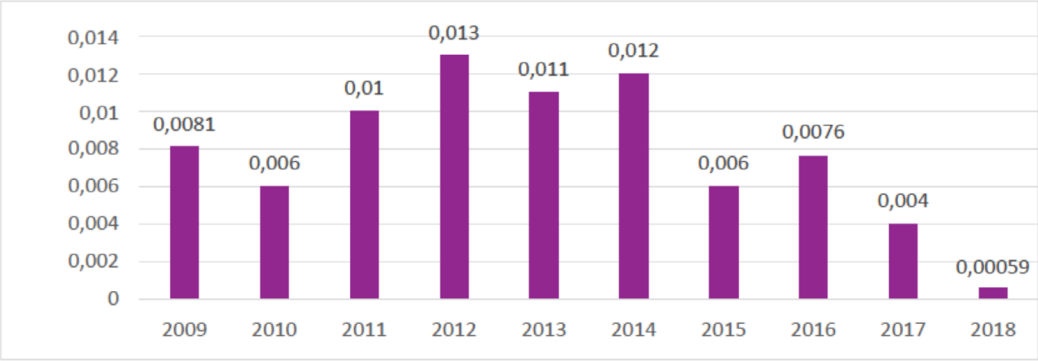

Figura 2: Condena denuncias falsas violencia de xénero. Fonte: Elaboración propia

Aínda que existen tráxicas evidencias de que entre as violencias machistas máis graves se encontra a violencia vicaria, cando se incide na cuestión relativa ao dereito dos pais agresores á custodia dos seus fillos, as persoas profesionais do IMELGA fan referencia ao SAP, síndrome que carece de validación científica pero que se utiliza de forma reiterada como argumento para ditar sentenzas de custodia en prol dos pais.

"¿Alienación parental? Bueno, sí, sí, no le vamos a llamar síndrome. Vale, pero alienación sí, sí, sí (...), mucha, muchísima. Yo creo que... es algo en el que el 99% de los psicólogos forenses de España estamos de acuerdo. Eh... si no es un síndrome, pues no es un síndrome, yo no tengo conocimientos para valorar... a lo mejor sí puede denominarse síndrome o no, pero que los padres y las madres instrumentalizan a sus hijos en los procedimientos de divorcio, sí, mucho, muchísimo" (S12: Psicóloga IMELGA).

Este feito constata que existe un grave prexuízo machista contra as mulleres, xa que aínda que os fillos estean considerados vítimas de violencia machista, o certo é que segundo o CXPX en 2019 en España só o 3,86% dos casos de violencia de género resólvese coa suspensión da custodia dos fillos ao pai violento.

Medidas Civiles	Atribución de la Vivienda	Permuta Vivienda	Suspensión Régimen de Visitas	Suspensión Potestad	Suspensión Guarda y Custodia	Prestación de alimentos	Protección del menor para evitar un peligro o perjuicio	Otras
OP	4.760	75	872	153	1.108	5.831	157	3.387
MC	311	3	76	12	84	364	16	193
% Med. Civ OP adoptac sobre total y Medida: adoptada	16,60%	0,26%	3,04%	0,53%	3,86%	20,33%	0,55%	11,81%

Figura 3: Medidas xudiciais de protección. Fonte: Informe sobre violencia de xénero do CXPX (2019)

Outro mito especialmente grave é o das expertas en xénero, que son marxinadas dos procesos xudiciais pola suposta falta de parcialidade derivada da súa formación e experiencia. Este feito reflicte novamente un total descoñecemento da necesidade de aplicación da perspectiva de xénero coa finalidade última, precisamente, de acadar esa obxectividade:

"Hai psicólogas do CIM ás que non lles interesa facer as valoracións nin informes, porque nos ven ben, porque din abertamente que ás veces temos unha intoxicación coa ideoloxía de xénero; outras veces nos chaman feministas como se fóra o peor insulto (...), avogadas e avogados que din:

"Non é que os vosos informes non se teñen en conta porque claro, din que sodes femnistas e que todo o facedes para favorecer ás mulleres." (I2: Psicóloga CIM).

"Debería haber máis homes nos SSSS... así, a perspectiva sería máis imparcial con respecto ao tema da violencia de xénero...". "As profesionais do CIM... teñen un xeito de intervir, unha perspectiva con moita ideoloxía... non son imparciais..." (I10: Traballador Social IMELGA).

Outro dato moi significativo e relacionado coa cuestión anterior, é a expresión explícita das persoas profesionais do IMELGA de termos como "adoutrinamento" en formacións feministas e "ideoloxía de xénero", como un concepto negativo, sendo estes novos mitos negacionistas introducidos pola estrema dereita nos últimos anos.

"Creo que hay ciertas formaciones, o sea, eso... que van más encaminadas al adoctrinamiento que a la formación. O sea... a veces es como... nosotras tenemos todos los derechos y los hombres, todos los deberes, y no creo que sea así. Yo creo que hay cosas, ¿eh? Que... que son fundamentales y que... hay que entrenar, eso desde una perspectiva. Hay ciertos... a ver, ciertos colectivos que cuando dices que no... es que a veces hay denuncias falsas en violencia de género, es que se ponen contra ti que dices ¡Dios mío!, es que la evidencia no se puede negar" (I12: Psicóloga IMELGA).

Estes mitos baseados en estereotipos que invisibilizan a violencia machista, deforman a súa realidade e supoñen unha ameaza para a aceptación do fenómeno da violencia machista como un problema social, tendo graves repercusións no tratamento das mulleres a nivel institucional.

5.3 Unha formación insuficiente

A formación dos axentes involucrados no proceso de denuncia de violencia de xénero é un aspecto crucial para que se respecten os dereitos das mulleres, evitando así a súa revitimización. A Lei Orgánica 1/2004, de 28 de decembro, establece que:

"O Goberno, o Consello Xeral do Poder Xudicial e as comunidades autónomas, no ámbito das súas respectivas competencias, asegurarán unha formación específica relativa á igualdade e non discriminación por razón de sexo e sobre violencia de xénero, nos cursos de formación de xuíces e maxistrados, fiscais, secretarios xudiciais, forzas e corpos de seguridade e médicos forenses" (Art. 47).

A pesares desta Lei aprobada fai 16 anos, todas as persoas entrevistadas afirman que existe unha carencia na formación dos axentes dos diferentes servizos que traballan coas mulleres en situación de violencia machista. Aínda que nos últimos anos se fixo un esforzo no establecemento de formación obrigatoria de persoas profesionais dalgunhas disciplinas, esta non é suficiente sendo, en moitos casos, unha cuestión de vontade persoal adquirir dita formación.

Nos SSSS especializados en violencia machista como son os CIM, a formación esixida para poder acceder aos postos de traballo é de 200 horas segundo o que establece o Decreto 130/2016, de 15 de setembro, o que resulta insuficiente para uns profesionais que son o referente de intervención con mulleres nesta situación. Ademais, coa reforma do Decreto no ano 2016, ampliáronse as competencias do servizo, estendendo a atención ás persoas dependentes das mulleres usuarias (fillas/os ou maiores) e ao colectivo LGTBIQ+, feito que ademais de desdebuxar o obxecto do servizo e sobrecargalo sen modificar os requisitos mínimos de persoal, non ven acompañado dunha formación específica. Ademais, á Administración non esixe unha formación de reciclaxe de coñecementos, o que deixa á vontade dos profesionais a súa realización.

Existen outros servizos, como os recursos residenciais para mulleres en situación de violencia machista que están reguladas pola Orde de 1 de abril de 1997, pola que se regulan os requisitos específicos que

deberán reunir os centros de acollida para mulleres vítimas de malos tratos, onde non figura a obrigatoriedade dunha formación específica en xénero para os profesionais que traballen neste tipo de centros, o que supón unha inmensa eiva na calidade da atención. Ademais, as mulleres que acoden a este tipo de centros son as que atravesan situacións máis vulnerábeis cunha feble rede de apoio e en situacións de precariedade económica, polo que precisan unha intervención integral para recuperar o dominio das súas vidas.

Os corpos e forzas de seguridade do Estado cumpren un papel fundamental durante todo o proceso de denuncia da violencia machista, moitas veces son a primeira figura profesional e institucional que está en contacto coas mulleres, redactan o atestado, recollen a súa declaración, fan unha valoración de risco e as acompañan durante as medidas de protección que se establezan de xeito cautelar ou mediante sentenza xudicial, por iso a súa formación e sensibilización é fundamental. As persoas entrevistadas pertencentes a este ámbito expoñen que existen varios cursos específicos en violencia machista ó ano, pero a maioría non son obrigatorios, o que implica que soamente as persoas que traballan especificamente con este colectivo e as máis sensibilizadas, acudan a estas formacións.

No eido xurídico e xudicial, as carencias na formación e sensibilización do conxunto de profesionais é alarmante polas graves consecuencias que este feito pode trasladar ao desenvolvemento dun proceso xudicial. Nas entrevistas realizadas, a xuíza e a fiscala, subliñan que existe unha oferta formativa dispoñible asumida polo CXPX, pero que a formación presencial maioritariamente está centralizada nas cidades de Madrid ou Barcelona, e por suposto, é unha formación voluntaria.

A pesares da Lei Orgánica 1/2004, de 28 de decembro, e do Pacto de Estado aprobado no 2016 que tamén inclúe medidas de formación obrigatoria para xuízas, xuíces e fiscais, non foi ata marzo do 2019 cando se modificou a Lei Orgánica 6/1985, de 1 de xullo, do Poder Xudicial, para impoñer o primeiro curso de formación obrigatorio en violencia de xénero. Nesta reforma lexislativa tamén se inclúe a creación dunha nova especialidade de "violencia doméstica e de xénero" nos mesmos termos que as de menores ou mercantil, onde as xuízas e xuíces que queiran especializarse, deberán acreditar o seu coñecemento na materia. Esta medida non ten carácter retroactivo o que supón que os profesionais que actualmente traballan en violencia de xénero, non teñen por que especializarse.

O Colexio de Avogados de Galicia xestiona as quendas de garda en violencia de xénero e para acceder ao seu exercicio é imprescindible realizar unha formación actualizada anualmente e impartida polo Colexio. Aínda así, esta formación limítase a aspectos xurídicos, deixando de lado a sensibilización dos profesionais nesta materia. No acompañamento que se realizou no transcurso desta investigación a unha muller que denunciou a súa situación de violencia na comisaría da Policía Nacional de Ourense, a avogada da quenda que a atende, mostra un total descoñecemento da perspectiva de xénero:

"Aparece a avogada. Berra no corredor que vén a atender a unha vítima e que non sabe quen é (...) Pediulle á denunciante que lle explicara o sucedido (...) Non lle deu ningunha recomendación (...) non entendía

a historia. Refería á denunciante: *Se tiñas medo da túa parella, por que non te fuches da casa?* ou *cando te berraba, ti tamén berrabas?*" (Estrato acompañamento).

Outra gran eiva no sistema é a falta de especialización dos profesionais do IMELGA. Este equipo formado por un profesional da Medicina, da Psicoloxía e do Traballo Social, carece de formación en perspectiva de xénero, xa que son profesionais que accederon a esta praza a través da lista de contratación da Xunta de Galicia, ou do concurso de traslados entre persoal fixo. Os profesionais deste servizo realizan valoracións ás mulleres na procura da secuelas físicas, psicolóxicas e sociais. As secuelas físicas son unha evidencia, pero para facer unha correcta valoración das chamadas "pegadas psicosociais" da violencia machista, é imprescindible contar cunha formación especializada en xénero. Estas valoracións van seguidas dun informe que resulta determinante no proceso xudicial.

Nas OAVD dos Xulgados que constan dun profesional da Psicoloxía e do Traballo Social, existe o mesmo problema. Estes profesionais accederon á praza do mesmo xeito, sen requisitos formativos específicos.

Actualmente non se está a solucionar esta evidente eiva formativa nos distintos eidos profesionais da rama xurídica e socio-sanitaria. Nos graos de Traballo Social e Psicoloxía da UVigo e da USC, as materias de xénero son meras optativas. Soamente no Grao de Educación Social da UVigo existe unha materia obrigatoria en xénero. Non obstante, no mesmo Grao impartido na USC esta formación é inexistente. Igualmente ocorre nas carreiras xurídicas, impartidas nas tres universidades galegas, que prescinden de materias dedicadas á perspectiva xurídica en xénero. Este factor que se mostra tan evidente na erradicación da violencia machista institucional, carece de importancia para estes organismos educativos.

A intervención profesional con perspectiva de xénero é un requisito fundamental para unha boa praxe e imprescindible para evitar a revitimización das mulleres. É responsabilidade dos poderes públicos aplicar a normativa vixente para a obrigatoriedade desta formación nos distintos eidos institucionais. Polo momento, a especialización do funcionariado depende da vontade individual das persoas profesionais, traducíndose na maior parte dos casos en violencia machista institucional.

5.4 Consecuencias da violencia machista institucional

As consecuencias da violencia machista institucional sobre as mulleres, supoñen un serio retroceso na súa recuperación, que é un proceso xa en si mesmo moi complexo. A psicóloga do CIM entrevistada, engade ademais que as mulleres que se enfrontan á violencia machista institucional, poden presentar unha serie de manifestacións psicolóxicas e físicas graves como depresión, crise de ansiedade, trastornos psicosomáticos, estrés postraumático, ideacións e tentativas suicidas, e mesmo nos casos máis estremos, pode levar á morte.

Outro efecto devastador da violencia machista institucional é que as mulleres que sofren esta desprotección, deixan de confiar no sistema e en todas as institucións que o componen, renunciando a exercer o seu dereito a asistir aos servizos especializados para a súa recuperación ou retirando a denuncia para non

prolongar esta tribulación. En moitos casos esta renuncia supón que as mulleres, ao non restablecer a súa situación, poden retomar a súa relación co agresor ou iniciar unha nova relación de violencia.

"(...) é unha traba y para o seu proceso de recuperación (...) é un paso non, 25 pasos para atrás... no proceso de recuperación dunha... dunha muller; a maiores, a desconfianza sobre o sistema, a desconfianza sobre o resto das institucións. É dicir, veño ao CIM pero xa sei que non me vas a solucionar nada (...) o único que quero é estar tranquila... e... esquecerme e que isto remate todo; e isto impide a súa recuperación a todas luces (...) Entón é entender ademais que dunha situación de violencia, hai que recuperarse a unha mesma... eso é moi difícil de entender por parte das mulleres... Eh... se o sistema xa as maltratou (...) vai ser moi difícil, moito máis complicado, recurperar a esa muller (...) un sistema que as traicionou... e que ela xa viu as eivas" (I5: Traballadora Social CIM).

"(...) mi recuperación fue de la primera relación; a la segunda no trabajé nada de... de... lo que fueron las secuelas de violencia, porque me alejé totalmente de la red de violencia. No... no quería sentirme otra vez juzgada como me había sentido en un primer recurso y... y eso hizo que no... que no siguiera buscando ayuda (...), caí en otra relación con otro agresor. (...) Entonces tuvo una repercusión enorme la... lo que me pasó en la primera para... y el... el alejarme tanto y... y las denuncias, porque directamente con este juez que... que me juzgara de esa manera, pues me hundió bastante (...) se me quitaron todas las ganas ya de realmente volver a... volver a un juzgado y volver a declarar ante de un juez (...), lo recordaba con mucho sufrimiento" (I7: Muller sobrevivente).

Cando neste proceso crítico para as mulleres existen menores de por medio, a situación complícase xa que, a pesares de que o artigo primeiro da Lei Orgánica 8/2015, de 22 de xullo, de modificación do sistema de Protección á Infancia e á Adolescencia, recoñece aos menores como vítimas directas de violencia machista, obrigando ao Poder Xudicial e aos Tribunais, a pronunciarse expresamente sobre as medidas cautelares que lles afectan, e podendo suspender o réxime de visitas. A realidade é que moitas veces prima o dereito dos pais agresores, sobre o principio de interese superior do menor. Esta situación coloca ás mulleres nunha situación que as culpabiliza enormemente, debido á desprotección a que, en moitas situacións, se enfrontan os seus fillos.

"E- Se volveras atrás, volverías interpoñer a denuncia?

S8- ¡Qué va! ¡Qué va! No, no, no, no. Ni loca, ni loca, ni loca. No, no, yo lo que están viviendo mis hijos y que mi hijo me tenga que decir: *Es que tú te has librado y yo no ¿Por qué me haces esto? ¿Porque me obligas a ir?* Y eso, eso te parte el alma (...), puf, es que cuando estaban en casa por lo menos los defendía, ¿sabes? Pues, los encerraba en una habitación y no les tocaba. Pero ahora, ¿quién los defiende? Nadie, es que nadie, no sé. Yo no, no denunciaría. Vamos, quitaría la denuncia, pero... pero sobre la marcha. Y lo he dicho muchas veces y ojalá me hubiera matado, que por lo menos él estaría en Pereiro y mis hijos serían libres, sin tener que estar padeciendo todo lo que él les hace" (I8: Muller sobrevivente).

Como se pode apreciar nas diferentes testemuñas expostas, as transgresións ós dereitos das mulleres en forma de violencia machista institucional, ameazan a súa saúde mental e física, e as poñen en risco, ao verse abocadas a novas situacións de perigo.

6. Conclusións

A violencia machista institucional é aquela violencia estrutural sostida por unha cultura patriarcal que o Estado tolera e/ou perpetra a través de omisións ou neglixencias cometidas polas súas institucións. Estas accións veñen derivadas das continuas transgresións a unhas políticas públicas que asemade, silencian esta circunstancia tendo como resultado a vulneración dos dereitos das mulleres en situación de violencia machista, feito que infire na súa revitimización.

Figura 4: Violencia machista institucional. Fonte: Elaboración propia

Esta é unha realidade á que se ven expostas as mulleres galegas en situación de violencia machista cando acceden aos diferentes servizos públicos. Aínda que esta violencia é perpetrada en primeira orde polas persoas funcionarias das diferentes institucións, vén derivada en última instancia da pasividade do Estado ante esta vulneración dos dereitos das mulleres.

O labirinto institucional co que tropezan as mulleres e os diferentes atrancos aos que se enfrontan ao seu paso por múltiples profesionais e institucións, fan que moi probablemente, sexa de maneira consciente ou inconsciente, se enfronten á unha ou varias vulneracións dos seus dereitos.

Esta evidencia, que se revela na cotiandade, non se contempla no marco xurídico do Estado español, e aínda que inclúe referencias á revitimización, non fai alusión á violencia institucional ao igual que exclúe, evidentemente, á violencia machista institucional. Este feito non é un acto trivial, xa que "o que non se nomea non existe", e nun intento por non asumir a súa responsabilidade, os poderes públicos o minimizan a través da súa ocultación.

A pesar de que a Lei Orgánica 1/2004, de 28 de decembro, foi pioneira a nivel internacional e situou ao Estado español como un referente na lexislación en materia de xénero, definindo e visibilizando a violencia machista como un problema social, 15 anos despois da súa promulgación, esta Lei non se aplica na súa totalidade.

Posteriormente entraron en vigor outras leis e normativas como a Lei 4/2015, de 27 de abril, e o Pacto de Estado contra a Violencia de Xénero (2017), cun contido amplo de medidas dirixidas a paliar eivas en todas as áreas, máis concretamente na "ruta crítica" á que se enfrontan as mulleres no proceso de denuncia da situación de violencia machista. A pesares dos sutís avances reportados por estas melloras lexislativas, o certo é que moitos elementos do seu contido non son máis que, a lo menos polo momento, meras declaracións de intencións.

Para a súa efectividade é necesaria a implicación e compromiso dos gobernos a todos os niveis que teñen a obriga de implementar plans, protocolos e medidas específicas para que, a través das institucións, se cumpran todos os preceptos das diversas leis, aos efectos da efectiva protección das mulleres en situación de violencia de género.

Certo é que existen profesionais nos diferentes servizos de atención ás mulleres que desenvolven un arduo labor na procura de solucións ás diversas eivas institucionais que confrontan na súa labor profesional en detrimento dos dereitos das mulleres. Mais a realidade é que isto depende da vontade persoal destes profesionais, e non de directrices impostas polas autoridades. Por isto mesmo, é preciso salientar que é unha responsabilidade institucional evitar este sometemento á dobre discriminación ao que se ven abocadas as mulleres.

Dito isto, as fallas do sistema na aplicación das diversas leis e demais normativas, repercuten no desenvolvemento da atención directa ás mulleres, feito que se traduce no comportamento neglixente das persoas funcionarias dos servizos públicos. A asunción de visións mitificadas e estereotipadas da violencia machista derivadas da falta de formación dirixida aos distintos axentes, as eivas nos diferentes servizos e a resistencia destas institucións a ofrecer espazos específicos para as mulleres, tradúcese nunha violencia machista institucional que infire na súa revitimización e que deriva en graves consecuencias.

Os efectos desta violencia machista institucional poden recrear unha espiral de revitimización cunha prognose fatídica. Tras unha primeira vivencia de dobre vitimización, as mulleres deixan de crer na efectividade do sistema, desistindo do apoio de persoal especializado en violencia de xénero, o que pode supoñer o establecemento de novas relacións de violencia. Esta conxuntura pode ser interpretada de forma estereotípica polas persoas profesionais, desacreditando de novo a situación de violencia.

Figura 5: Espiral da violencia institucional. Fonte: Elaboración propia

Por todo isto, as persoas profesionais do Traballo Social xunto con outros profesionais das diversas disciplinas do eido social, están na obriga de esixir unha formación continua en perspectiva feminista ás institucións nas que exercen a súa profesión, ou nas que adquiren as titulacións. Esta é unha cuestión imprescindible para realizares un correcto desenvolvemento das intervencións respectando, protexendo e reivindicando os dereitos das mulleres. Tamén é esencial poñer en práctica un exercicio de autocrítica que permita a mellora progresiva na calidade da atención ás mulleres, evitando así a súa revitimización.

7. Bibliografía

Adán, Carmen. (2018). *Feminicidio*, Vigo: Galaxia.

Álvarez, Rosa. (2009). Investigación etnográfica: una propuesta metodológica para el Trabajo Social. *Revistas Científicas y de Arbitraje UNAM*, (20), 73-97.

Con cariño, Celia. (2005). *La gran diferencia y sus pequeñas consecuencias... para la lucha de las mujeres*. Madrid: Cátedra.

Bodelón, Encarna. (2014). Violencia institucional y violencia de género. *Anales de la Cátedra Francisco Suárez. 48* (131-155).

Boladeras, Margarita. (2019). Violencia institucional por incumplimiento de derechos.

Musas, vol. *4* (1), 60-67.

Bosch-Fiol, Esperanza and Ferrer-Pérez, Victoria. (2012) Nuevo mapa de mitos sobre la violencia de género en el siglo XXI. *Psicothema*, *24* (4), 548-554.

Colanzi, Irma. (2015). (Per)versiones del patriarcado: mujeres y violencia institucional.

Derecho y Ciencias Sociales. 12, (8-32).

Consejo General del Poder Judicial. (2019). *Informe anual sobre violencia de género*. archivo: /// C: / Usuarios / sabel / Descargas / Violencia% 20sobre% 20la% 20mujer% 20% 20-% 20Informe% 20Anual% 20de% 202019% 20 (2) .pdf

Decreto 130/2016, de 15 de septiembre, por el que se establecen los requisitos y el procedimiento para el reconocimiento y acreditación de los centros de información de la mujer titularidad de las entidades locales de Galicia, así como para la modificación y extinción de su reconocimiento. *Boletín Oficial de Galicia*. Santiago de Compostela, 188, de 10/03/2016.

Directiva 2012/29/UE del Parlamento Europeo y del Consejo, de 25 de octubre de 2012, por la que se establecen normas mínimas sobre los derechos, el apoyo y la protección de las víctimas de delitos, y que sustituye a la Decisión Marco de 2001/220/JAI del Consejo. *Diario Oficial de la Unión Europea* L315/57, 18.11.12.

Procuraduría General de la República. (2009). *Informe de la Fiscalía General de la Nación 2009*. https : // www. elconfidencialdigital.com/media/elconfidencialdigital/files/201 9/06/28 / MEMFIS18.pdf.

Galtung, Johan. (1998). *Después de la violencia, 3R: reconstrucción, reconciliación, resolución. Enfrentando los efectos visibles e invisibles de la guerra y la violencia*. Bilbao: Recordando Gernika.

Gil Ruiz, Juana. (2014). Violencia institucional de género. *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*. 48, 9-16.

Kaës, René. (2004). Complejidad de espacios institucionales y recorridos de objetos psíquicos. *Psicoanálisis APdeBA* . 26, (3).

Lagarde, Marcela. (2006). Del feminicidio al feminicidio. *Del Jardín de Freud*.

Bogotá: Universidad Nacional de Colombia, (6), 216-225.

Ley General de Acceso de las Mujeres a una Vida Libre de Violencia (02/01/2007). https: // www.cofemer.gob.mx/LGAMVLV.pdf

Ley Orgánica 1/2004, de 28 de diciembre, de medidas de protección integral contra la violencia de género. *Boletín Oficial del Estado*, 313, de 29 de diciembre.

Ley Orgánica 8/2015, de 22 de julio, por la que se modifica el Sistema de Protección a la Infancia y la Adolescencia. *BOE*, 175, de 23 de julio.

Ley de Galicia 11/2007, de 27 de julio, para la prevención y tratamiento integral de la violencia de género. *Boletín Oficial de Galicia*, 152, de 7 de agosto de 2007.

Ley 4/2015, de 27 de abril, del Estatuto de la víctima de un delito. *Boletín Oficial del Estado,* 101, 28 de abril de 2015.

Lener, Gerda. (1990). *La creación del patriarcado*. Barcelona: Crítica.

Lombardo, Enmanuela. (2003). Mainstreaming: la aplicación de la transversalidad en la Unión Europea. Aequalitas: *Revista Jurídica de Igualdad de Oportunidades de Mujeres y Hombres*. (13), 6-11.

Mayorbe, Pilar. (septiembre de 2009). Micromachismos invisibles, las otras caras del patriarcado. "Los miedos, la culpa, la violencia invisible y su impacto en la vida de las mujeres: ¡girar con amor!" *VI Congreso Estatal de Isonomía en Igualdad entre Mujeres y Hombres*. Universitat Jaume I, Castellón de la Plana.

Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes e Igualdad. (2019). *Documento consolidado de medidas del Pacto de Estado en materia de violencia de género*. https://violenciagenero.igualdad.gob.es/pactoEstado/docs/Documento_Refu ndido PEVG 2.pdf

Miranda, Amparo; Bezanilla, Manuel and González, Humberto. (2016). Graves violaciones a los derechos humanos: Violencia institucional y revictimización*. Cuadernos de crisis*, (15), 2.

Naciones Unidas. (1993). *Declaración sobre la eliminación de la violencia contra la mujer* https://www.ohchr.org/sp/professionalinterest/pages/violenceagainstwomen . aspx

Naciones Unidas. (1995). Informe de la Cuarta Conferencia Mundial sobre la Mujer. (96.IV.13).

https: // www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/Beijing%20full%20report%20S.pdf

Orden de 1 de abril de 1997 por la que se regulan los requisitos específicos que deben cumplir los centros de acogida de mujeres víctimas de malos *tratos.Boletín Oficial de Galicia* . Santiago de Compostela, 96, 25 de abril de 1997.

Pateman, Carole. (1995). *El contrato sexual*, Barcelona: Anthropos.

RAV- Red de Atención a Víctimas, REV (2009). *Manual de formación en victimología para profesionales, técnicos y policías de la Red*. Santiago de Chile: Ministerio del Interior

Sagot, Montserrat (2000). La ruta crítica de las mujeres afectadas por la violencia doméstica en América Latina. *Programa Mujer, Salud y Desarrollo* (99-102).

Segato, Rita (2003). Las estructuras elementales de la violencia. Ensayos de género sobre antropología, psicoanálisis y derechos humanos. Buenos Aires: Universidad Nacional de Quilmes.

Vázquez, Iria (coord.): *Cómplices. Violencia machista institucional*, Vigo: Galaxia.

8. ANEXOS. Entrevista tipo 1 – Fiscalía

Bloque 1 – Presentación da persoa entrevistada – Consentimento informado de grabación

Estimado participante. Como alumna da Universidade de Vigo estou levando a cabo unha investigación sobre a violencia machista institucional que atravesan as mulleres en situación de violencia machista. A seguir procederemos a realizar unha entrevista que será gravada coa finalidade de recoller os datos con maior precisión para despois analizalos. Toda a información relativa á entrevista ten un carácter CONFIDENCIAL. Por favor, intente que as súas respostas sexan o máis honestas posibles. Durante o desenvolvemento desta entrevista pode evitar contestar as preguntas que vostede considere con total liberdade.

Moitas grazas pola súa colaboración.

Por favor, preséntese a nivel profesional e describa a súa actividade.

Bloque 2 – Eivas e especialización profesional

En que consiste o traballo cotiá na especialidade de violencia sobre as mulleres?

Os xuíces desta especialidade teñen que ter un perfil ou cumprir uns determinados requisitos?

Con que problemas se atopa á hora de levar a cabo o seu exercicio profesional?

Como cre que se poderían solucionar estas eivas?

Bloque 3 – Procedemento xudicial

Por favor, explique o procedemento xudicial ao que se enfronta unha muller que decide denunciar unha situación de violencia

Cre que se debe proceder a unha reforma estrutural da Lei de Axuizamento Criminal?

Bloque 4 – Revitimización. Mitos e estereotipos

Que é para vostede a violencia machista institucional?

Nos procesos xudiciais nos que están inmersas as mulleres en situación de violencia machista, observa violencia machista institucional? Pode poñer algún exemplo?

Cre que algún dos seus compañeiros reproduce violencia machista institucional contra as mulleres?

Como se produce esta violencia machista institucional? Pode poñerme exemplos que coñeza desta violencia nas figuras mencionadas anteriormente?

Cre que os espazos nos Xulgados (sala de espera, corredores, sala de xuízos, etc.) respectan os dereitos das mulleres? Existe intimidade?

Como cre que este feito lles afecta ás mulleres con respecto ao procedemento xudicial?

Bloque 5 – Consecuencias da violencia machista institucional na sentenza xudicial

Cales cre que son as repercusións da violencia machista institucional ou máis ben dos estereotipos e prexuízos que poden darse por parte da Xudicatura, Fiscalía e Avogacía nas sentenzas xudiciais?

Existen diferencias entre os xulgados específicos en violencia machista e os ordinarios? En que se poden contemplar?

Bloque 6 – Solucións á violencia machista institucional

Cal pode ser a solución á violencia machista institucional?

Cre que é suficiente a formación esixida aos profesionais do eido xurídico en materia de violencia machista?

Que aspectos teóricos e metodolóxicos cre que ten que dispoñer un profesional para poder intervir satisfactoriamente?

Ademais da sensibilidade e do coñecemento dos aspectos teóricos da violencia machista a través da formación, cre que se volve inevitable a violencia institucional debido á natureza do seu proceso? Por que?

Entrevista tipo 2 – Muller sobrevivente á violencia machista

Bloque 1 – Presentación da persoa entrevistada – Consentimento informado de gravación

Estimado participante. Como alumna da Universidade de Vigo estou levando a cabo unha investigación sobre a violencia machista institucional que atravesan as mulleres en situación de violencia machista. A seguir, procederemos a realizar unha entrevista que será gravada coa finalidade de recoller os datos con maior precisión para despois analizalos. Toda a información relativa a entrevista ten un carácter CONFIDENCIAL. Por favor, intente que as súas respostas sexan o máis honestas posibles. Durante o desenvolvemento desta entrevista pode evitar contestar as preguntas que vostede considere con total liberdade.

Moitas grazas pola súa colaboración.

Bloque 2 – Presentación

Describa a grandes trazos a situación de violencia a que se enfrontou e o elemento que desencadeou a denuncia contra o seu agresor

Bloque 3 – Proceso de saída da situación de violencia machista

Despois de tomar a decisión de rachar coa relación de violencia, a que recurso acudiu?

Coñecía os dispositivos dirixidos ás mulleres en situación de violencia?

Bloque 4 – Proceso de denuncia

Por favor, explique o proceso ao que se enfrontou cando denunciou ao seu agresor

Como se desenvolveu a súa denuncia? Tivo acceso a un profesional da quenda de garda da Avogacía no momento da denuncia?

Bloque 5 – Revitimización. Mitos e estereotipos

Que é para vostede a violencia machista institucional cara ás mulleres?

No proceso xudicial ao que se enfrontou, pensa que se cometeu violencia machista institucional contra vostede?

E na comisaría?

Pode describir estas situacións de violencia machista institucional que sufriu?

Cre que os espazos nos Xulgados (sala de espera, corredores, sala de xuízos, etc.) respectan os dereitos das mulleres? Existe intimidade?

Bloque 6 – Consecuencias da violencia machista institucional na sentenza xudicial

Como cre que puideron influír os prexuízos, mitos e estereotipos machistas por parte dos diferentes axentes intervintes no proceso de denuncia na sentenza xudicial?

Cales cre que son foron as repercusións da violencia machista institucional na súa recuperación?

Cre que esta vitimización secundaria supuxo para vostede unha vitimización terciaria (revitimización por parte do seu contexto social)?

Se puidera volver atrás, tería interposto a denuncia contra o seu agresor?

Bloque 7 – Solucións á violencia machista institucional

Que cousas cre que teñen que cambiar no sistema para que a experiencia das mulleres en situación de violencia estean protexidas polas institucións?

Entrevista tipo 3 – Profesionais da Avogacía da quenda de oficio de violencia

Bloque 1 – Presentación da persoa entrevistada – Consentimento informado de gravación

Estimado participante. Como alumna da Universidade de Vigo estou levando a cabo unha investigación sobre a violencia machista institucional que atravesan as mulleres en situación de violencia machista. A seguir procederemos a realizar unha entrevista que será gravada coa finalidade de recoller os datos con maior precisión para despois analizalos. Toda a información relativa a entrevista ten un carácter CONFIDENCIAL. Por favor, intente que as súas respostas sexan o máis honestas posibles. Durante o desenvolvemento desta entrevista pode evitar contestar as preguntas que vostede considere con total liberdade.

Moitas grazas pola súa colaboración.

Por favor, preséntese a nivel profesional e describa a súa actividade.

Bloque 2 – Eivas e especialización profesional

Que é a quenda de garda de violencia de xénero?

Que requisitos teñen que presentar os profesionais desta quenda?

Cre que existen eivas no funcionamento destas quendas de oficio? Cales?

Como cre que se poderían solucionar estas eivas?

Bloque 3 – Proceso de denuncia

Por favor, explique o proceso ao que se enfronta unha muller que decide denunciar unha situación de violencia

Cales son os aspectos fundamentais que debe de conter a declaración dunha situación de violencia de xénero? Para que esta se leve a cabo correctamente, cales son os pasos precisos a realizar?

Cando se soe producir a solicitude da profesional da Avogacía da quenda de garda, antes ou despois da denuncia? Se é despois, cal cres que é o motivo?

Diría que hai situacións nas que non é recomendáble proceder a interpoñer unha denuncia contra o agresor? Por que?

Bloque 4 – Violencia machista institucional – Revitimización. Mitos e estereotipos

Que é para vostede a violencia machista institucional cara ás mulleres?

Nos procesos xudiciais nos que están inmersas as mulleres en situación de violencia machista, observa violencia machista institucional?

Nas comisarías cre que se produce?

Cre que algún dos seus compañeiros reproduce violencia machista institucional contra as mulleres ás que defende?

Como se produce esta violencia machista institucional? Pode poñerme exemplos que coñeza desta violencia nas figuras mencionadas anteriormente?

Cre que os espazos nos Xulgados de Ourense (sala de espera, corredores, sala de xuízos...) respectan os dereitos das mulleres? Existe privacidade? Este edificio é moi recente, por que cres que non se cumpren os requisitos arquitectónicos para salvagardar os dereitos das mulleres?

Como cre que este feito lles afecta ás mulleres con respecto ao procedemento xudicial?

Cre que a cidade de Ourense precisa un xulgado específico de Violencia de Xénero?

Bloque 5 – Consecuencias da violencia machista institucional na sentenza xudicial

Cales cre que son as repercusións da violencia machista institucional ou máis ben dos estereotipos e prexuízos que poden darse por parte da Xudicatura e Fiscalía nas sentenzas xudiciais?

Existen diferencias entre os xulgados específicos en Violencia de Xénero e os ordinarios? En que aspectos?

Bloque 6 – Solucións á violencia machista institucional

Cal pode ser a solución á violencia machista institucional?

Cre que é suficiente a formación esixida aos profesionais desta quenda de garda en materia de violencia machista?

Que aspectos teóricos e metodolóxicos cre que ten que dispoñer un profesional para poder intervir satisfactoriamente?

Ademais da sensibilidade e do coñecemento dos aspectos teóricos da violencia machista a través da formación, cre que se volve inevitable a violencia institucional debido á natureza do seu proceso? Por que?

Entrevista tipo 4 – Profesionais do CIM

Bloque 1 – Presentación da persoa entrevistada – Consentimento informado de gravación

Estimado participante. Como alumna da Universidade de Vigo estou levando a cabo unha investigación sobre a violencia machista institucional que atravesan as mulleres en situación de violencia machista. A seguir procederemos a realizar unha entrevista que será gravada coa finalidade de recoller os datos con maior precisión para despois analizalos. Toda a información relativa a entrevista ten un carácter CONFIDENCIAL. Por favor, intente que as súas respostas sexan o máis honestas posibles. Durante o desenvolvemento desta entrevista pode evitar contestar as preguntas que vostede considere con total liberdade.

Moitas grazas pola súa colaboración.

Por favor, preséntese a nivel profesional e describa a súa actividade.

Bloque 2 – Proceso de saída da situación de violencia machista

As mulleres en situación de violencia machista que acoden ao CIM, en que momento do proceso se atopan?

Que porcentaxe aproximado diría que denuncian a súa situación? Cal cre que é o motivo polo que algunhas mulleres non denuncian?

Diría que hai situacións nas que non é recomendáble proceder á interpoñer unha denuncia contra o agresor? Por que?

Coa potestade (xa vixente na Lei galega) que confire o Pacto de Estado aos servizos sociais en recoñecer a condición de vítima de violencia machista, e o acceso a dereitos que supón esta condición, cre que segue a ser "interesante" para a vítima someterse a este proceso xudicial?

Bloque 3 – Revitimización. Mitos e estereotipos

Como definiría a violencia machista institucional cara ás mulleres en situación de violencia?

As mulleres que acoden ao servizo detectan este tipo de violencia? En que servizos as detectan?

En que eidos cre que se produce esta violencia machista institucional cara ás mulleres en situación de violencia machista?

Como se produce esta violencia machista institucional? Pode poñerme exemplos que coñeza desta violencia nos distintos eidos?

Bloque 4 – Consecuencias da violencia machista institucional no proceso de recuperación das vítimas

Cales cre que son as repercusións da vitimización secundaria na recuperación das mulleres?

Cre que esta vitimización secundaria supón unha vitimización terciaria (revitimización por parte do contexto social das mulleres)?

Bloque 5 – Solucións á violencia machista institucional

Cal pode ser a solución á violencia machista institucional?

Cre que é suficiente a formación esixida nos distintos eidos para intervir de xeito correcto con mulleres en situación de violencia machista?

Que aspectos teóricos e metodolóxicos cre que ten que dispoñer un profesional para poder intervir satisfactoriamente?

Ademais da sensibilidade e do coñecemento dos aspectos teóricos da violencia machista a través da formación, cre que se volve inevitable a violencia institucional debido á natureza do seu proceso? Por que?

Entrevista tipo 5 – Profesionais do Vioxén

Bloque 1 – Presentación da persoa entrevistada – Consentimento informado de gravación

Estimado participante. Como alumna da Universidade de Vigo estou levando a cabo unha investigación sobre a violencia machista institucional que atravesan as mulleres en situación de violencia machista. A seguir procederemos a realizar unha entrevista que será gravada coa finalidade de recoller os datos con maior precisión para despois analizalos. Toda a información relativa a entrevista ten un carácter CONFIDENCIAL. Por favor, intente que as súas respostas sexan o máis honestas posibles. Durante o desenvolvemento desta entrevista pode evitar contestar as preguntas que vostede considere con total liberdade.

Moitas grazas pola súa colaboración.

Por favor, preséntese profesionalmente.

Bloque 2 – Eivas e especialización profesional

Que é o protocolo Vioxén?

Que requisitos teñen que presentar os profesionais que traballan neste servizo?

Cre que existen eivas no funcionamento deste servizo? Cales?

Como cre que se poderían solucionar estas eivas?

Bloque 3 – Acompañamento

Por favor, explique o proceso de acompañamento que fai coas mulleres en situación de violencia de xénero

Cales son as medidas de protección que se poñen en marcha nunha situación de violencia machista?

Cales cre que son os aspectos máis importantes a ter en conta no proceso de protección ás mulleres?

Existe unha coordinación co resto de servizos (SS básicos, CIM, SEPE,...)?

Bloque 4 – Revitimización. Mitos e estereotipos

Que é para vostede a violencia institucional cara ás mulleres?

Cre que algún dos seus compañeiros reproduce violencia institucional contra as mulleres? E os demais profesionais (Avogacía, Fiscalía, Xudicatura,...)?

Como se produce esta violencia institucional? Pode poñerme exemplos que coñeza desta violencia nas figuras mencionadas anteriormente?

Bloque 5 – Consecuencias da violencia institucional na sentenza xudicial

Que repercusións cre que pode ter a violencia institucional poden ter para as mulleres?

Bloque 6 – Solucións á violencia institucional

Cal pode ser a solución á violencia institucional?

Entrevista tipo 6 – Xudicatura

Bloque 1 – Presentación da persoa entrevistada – Consentimento informado de gravación

Estimado participante. Como alumna da Universidade de Vigo estou levando a cabo unha investigación sobre a violencia machista institucional que atravesan as mulleres en situación de violencia machista. A seguir procederemos a realizar unha entrevista que será gravada coa finalidade de recoller os datos con maior precisión para despois analizalos. Toda a información relativa a entrevista ten un carácter CONFI-

DENCIAL. Por favor, intente que as súas respostas sexan o máis honestas posibles. Durante o desenvolvemento desta entrevista pode evitar contestar as preguntas que vostede considere con total liberdade.

Moitas grazas pola súa colaboración.

Por favor, preséntese a nivel profesional e describa a súa actividade.

Bloque 2 – Eivas do servizo e especialización profesional

En que consiste o traballo cotiá na especialidade de violencia sobre as mulleres?

As xuízas e xuíces desta especialidade teñen que ter un perfil ou cumprir uns determinados requisitos?

Cre que é suficiente a formación esixida aos profesionais do Dereito en materia de violencia machista?

Que diferencias hai entre un xulgado específico de Violencia de Xénero e un ordinario?

Que diferencias hai entre un xulgado específico de Violencia de Xénero e un que leva outras materias penais?

No rural, que diferencias existen para as mulleres que denuncian a violencia de xénero con respecto ás que denuncian nas cidades?

Con que problemas se atopa á hora de levar a cabo o seu exercicio profesional?

Como cre que se poderían solucionar estas eivas?

Bloque 3 – Procedemento xudicial

Por favor, explique o procedemento xudicial ao que se enfronta unha muller que decide denunciar unha situación de violencia

Pode explicar cando se producen os xuízos rápidos e cando non?

Cre que se debe proceder a unha reforma estrutural da Lei de Axuizamento Criminal?

Bloque 4 – Revitimización. Mitos e estereotipos

Que é para vostede a violencia machista institucional?

Nos procesos xudiciais nos que están inmersas as mulleres en situación de violencia machista, observa violencia machista institucional? Pode poñer algún exemplo?

Cre que algún dos seus compañeiros reproduce violencia machista institucional contra as mulleres?

Como se produce esta violencia machista institucional? Pode poñerme exemplos que coñeza desta violencia nas figuras mencionadas anteriormente?

Cre que os espazos nos Xulgados (sala de espera, corredores, sala de xuízos, etc.) respectan os dereitos das mulleres? Existe privacidade?

Como cre que este feito lles afecta ás mulleres con respecto ao procedemento xudicial?

Bloque 5 – Consecuencias da violencia machista institucional na sentenza xudicial

Cales cre que son as repercusións da violencia machista institucional ou máis ben dos estereotipos e prexuízos que poden darse por parte da Xudicatura, Fiscalía e Avogacía nas sentenzas xudiciais?

Bloque 6 – Solucións á violencia machista institucional

Cal pode ser a solución á violencia machista institucional?

Ademais da sensibilidade e do coñecemento dos aspectos teóricos da violencia machista a través da formación, cre que se volve inevitable a violencia institucional debido á natureza do seu proceso? Por que?

Entrevista tipo 7 – Profesionais do CIM xurídico

Bloque 1 – Presentación da persoa entrevistada – Consentimento informado de gravación

Estimado participante. Como alumna da Universidade de Vigo estou levando a cabo unha investigación sobre a violencia machista institucional que atravesan as mulleres en situación de violencia machista. A seguir procederemos a realizar unha entrevista que será gravada coa finalidade de recoller os datos con maior precisión para despois analizalos. Toda a información relativa a entrevista ten un carácter CONFIDENCIAL. Por favor, intente que as súas respostas sexan o máis honestas posibles. Durante o desenvolvemento desta entrevista pode evitar contestar as preguntas que vostede considere con total liberdade.

Moitas grazas pola súa colaboración.

Bloque 2 – Descrición da actividade profesional

Describa a súa actividade

Bloque 3 – Proceso de saída da situación de violencia machista

As mulleres en situación de violencia machista que acoden ao CIM en que momento do proceso se atopan?

Que porcentaxe aproximado diría que denuncian a súa situación? Cal cre que é o motivo polo que algunhas mulleres non denuncian?

Diría que hai situacións nas que non é recomendáble proceder á interpoñer unha denuncia contra o agresor? Por que?

Coa potestade (xa vixente na Lei galega) que confire o Pacto de Estado aos servizos sociais en recoñecer a condición de vítima de violencia machista, e o acceso a dereitos que supón esta condición, cre que segue a ser "interesante" para a vítima someterse a este proceso xudicial?

Bloque 4 – Revitimización. Mitos e estereotipos

Como definiría a violencia machista institucional cara ás mulleres en situación de violencia?

As mulleres que acoden ao servizo detectan este tipo de violencia? En que servizos as detectan?

En que eidos cre que se produce esta violencia machista institucional cara ás mulleres en situación de violencia machista?

Como se produce esta violencia machista institucional? Pode poñerme exemplos que coñeza desta violencia nos distintos eidos?

Bloque 5 – Consecuencias da violencia machista institucional no proceso de recuperación das vítimas

Cales cre que son as repercusións da vitimización secundaria na recuperación das mulleres?

Cre que esta vitimización secundaria supón unha vitimización terciaria (revitimización por parte do contexto social das mulleres)?

Entrevista tipo 8 – Profesionais da Avogacía da quenda de oficio de violencia

Bloque 1 – Presentación da persoa entrevistada – Consentimento informado de gravación

Estimado participante. Como alumna da Universidade de Vigo estou levando a cabo unha investigación sobre a violencia machista institucional que atravesan as mulleres en situación de violencia machista. A seguir procederemos a realizar unha entrevista que será gravada coa finalidade de recoller os datos con maior precisión para despois analizalos. Toda a información relativa a entrevista ten un carácter CONFIDENCIAL. Por favor, intente que as súas respostas sexan o máis honestas posibles. Durante o desenvolvemento desta entrevista pode evitar contestar as preguntas que vostede considere con total liberdade.

Moitas grazas pola súa colaboración.

Por favor, preséntese profesionalmente.

Bloque 2 – Quenda de garda de violencia de xénero

Que é a quenda de garda de violencia de xénero?

Que requisitos teñen que presentar os profesionais desta quenda?

Cre que existen eivas no funcionamento destas quendas de oficio? Cales?

Como cre que se poderían solucionar estas eivas?

Bloque 3 – Proceso de denuncia

Por favor, explique o proceso ao que se enfronta unha muller que decide denunciar unha situación de violencia

Cales son os aspectos fundamentais que debe de conter a declaración dunha situación de violencia de xénero? Para que esta se leve a cabo correctamente, cales son os pasos precisos a realizar?

Cando se soe producir a solicitude da profesional da Avogacía da quenda de garda, antes ou despois da denuncia? Se é despois, cal cre que é o motivo?

Diría que hai situacións nas que non é recomendáble proceder a interpoñer unha denuncia contra o agresor? Por que?

Bloque 4 – Revitimización. Mitos e estereotipos

Que é para vostede a violencia machista institucional cara ás mulleres?

Nos procesos xudiciais nos que están inmersas as mulleres en situación de violencia machista, observa violencia machista institucional?

Nas comisarías cre que se produce?

Cre que algún dos seus compañeiros reproduce violencia machista institucional contra as mulleres as que defende?

Como se produce esta violencia machista institucional? Pode poñerme exemplos que coñeza desta violencia nas figuras mencionadas anteriormente?

Cre que os espazos nos Xulgados de Ourense (sala de espera, corredores, sala de xuízos,...) respectan os dereitos das mulleres? Existe privacidade? Este edificio é moi recente, por que cre que non se cumpren os requisitos arquitectónicos para salvagardar os dereitos das mulleres?

Como cre que este feito lles afecta ás mulleres con respecto ao procedemento xudicial?

Cre que a cidade de Ourense precisa un xulgado específico de Violencia de Xénero?

Bloque 5 – Consecuencias da violencia machista institucional na sentenza xudicial

Cales cre que son as repercusións da violencia machista institucional, ou máis ben dos estereotipos e prexuízos que poden darse por parte da Xudicatura e Fiscalía nas sentenzas xudiciais?

Existen diferencias entre os xulgados específicos en Violencia de Xénero e os ordinarios? En que se poden contemplar?

Bloque 6 – Solucións á violencia machista institucional

Cal pode ser a solución á violencia machista institucional?

Cre que é suficiente a formación esixida aos profesionais desta quenda de garda en materia de violencia machista?

Que aspectos teóricos e metodolóxicos cre que ten que dispoñer un profesional para poder intervir satisfactoriamente?

Entrevista tipo 9 – Profesionais da UFAM

Bloque 1 – Presentación da persoa entrevistada – Consentimento informado de gravación

Estimado participante. Como alumna da Universidade de Vigo estou levando a cabo unha investigación sobre a violencia machista institucional que atravesan as mulleres en situación de violencia machista. A seguir procederemos a realizar unha entrevista que será gravada coa finalidade de recoller os datos con maior precisión para despois analizalos. Toda a información relativa a entrevista ten un carácter CONFIDENCIAL. Por favor, intente que as súas respostas sexan o máis honestas posibles. Durante o desenvolvemento desta entrevista pode evitar contestar as preguntas que vostede considere con total liberdade.

Moitas grazas pola súa colaboración.

Por favor, preséntese profesionalmente.

Bloque 2 -Eivas do servizo e especialización profesional

Como funciona a unidade?

Que requisitos teñen que presentar os profesionais que traballan neste servizo?

Cre que existen eivas no funcionamento deste servizo? Cales?

Como cre que se poderían solucionar estas eivas?

Bloque 3 – Proceso de denuncia

Por favor, explique o proceso ao que se enfronta unha muller que decide denunciar unha situación de violencia

Cre que é necesaria a presenza dun profesional da Avogacía no proceso de denuncia? Por que?

Cal diría que é a porcentaxe aproximada de mulleres que demandan unha avogada de oficio?

Cre que os tempos de espera poden ser prexudiciais para as mulleres que denuncian?

Cre que os espazos están adaptados ás necesidades que poden presentar as mulleres que se atopan nesta situación? Este espazo respecta a privacidade e o dereito á confidencialidade das mulleres?

Diría que hai situacións nas que non é recomendáble proceder á interpoñer unha denuncia contra o agresor? Por que?

Bloque 4 – Revitimización. Mitos e estereotipos

Que é para vostede a violencia institucional cara ás mulleres?

Nas comisarías, no momento no que as mulleres interpoñen a denuncia ao seu agresor, cre que se produce violencia institucional?

Cre que algún dos seus compañeiros reproduce violencia institucional contra as mulleres? E os profesionais da Avogacía?

Como se produce esta violencia institucional? Pode poñerme exemplos que coñeza desta violencia nas figuras mencionadas anteriormente?

Bloque 5 – Consecuencias da violencia institucional na sentenza xudicial

Que repercusións cre que pode ter a violencia institucional para as mulleres?

Bloque 6 – Solucións á violencia institucional

Cal pode ser a solución á violencia institucional?

Entrevista tipo 10 – Profesionais do IMELGA

Bloque 1 – Presentación da persoa entrevistada – Consentimento informado de gravación

Estimada/o participante. Como alumna da Universidade de Vigo estou levando a cabo unha investigación sobre a violencia machista institucional que atravesan as mulleres en situación de violencia machista. A seguir procederemos a realizar unha entrevista que será gravada coa finalidade de recoller os datos con maior precisión para despois analizalos. Toda a información relativa a entrevista ten un carácter CONFIDENCIAL. Por favor, intente que as súas respostas sexan o máis honestas posibles. Durante o desenvolvemento desta entrevista pode evitar contestar as preguntas que vostede considere con total liberdade.

Moitas grazas pola súa colaboración.

Por favor, preséntese a nivel profesional.

Bloque 2 – Eivas do servizo e especialización profesional

Que é o IMELGA?

Que requisitos teñen que presentar os profesionais que traballan neste servizo? Precisan algunha formación específica en xénero?

Cre que existen eivas no funcionamento deste servizo? Cales?

Como cre que se poderían solucionar estas eivas?

Bloque 3 – Pericia psicolóxica e social ás mulleres en situación de violencia machista

Como se realiza a peritaxe ás vítimas de violencia de xénero? Utilízase algún indicador de valoración obxectivo?

Existe a coordinación con outro tipo de servizos (CIM, Puntos de...)?

A Lei Orgánica 8/2015, de 22 de xullo, de modificación do sistema de protección á infancia e á adolescencia, considera que ós menores cuxas nais son vítimas de violencia de xénero, teñen condición tamén de vítimas. Cre que isto se ten en conta ao facer as peritaxes no IMELGA?

A medida 204 do Pacto de Estado contra a Violencia de Xénero establece "o carácter imperativo da suspensión do réxime de visitas en todos os casos nos que o menor tivera presenciado, sufrido ou convivido con manifestacións de violencia". Cre que esta medida se ten en conta á hora de realizar as peritaxes así como nas sentenzas xudiciais?

Cre que prima o dereito das persoas adultas sobre o principio do interese superior do menor?

Cre que en algunhas ocasións existe alienación entre as nais ou os pais e os seus fillos?

Cre que os espazos están adaptados ás necesidades que poden presentar as mulleres que se atopan nesta situación?

Bloque 4 – Revitimización. Mitos e estereotipos

Que é para vostede a violencia institucional cara ás mulleres?

Cre que algún dos profesionais do IMELGA reproduce violencia institucional contra as mulleres? E os profesionais do eido xudicial?

Como se produce esta violencia institucional? Pode poñerme exemplos que coñeza desta violencia nas figuras mencionadas anteriormente?

Bloque 5 – Consecuencias da violencia institucional na peritaxe

Cales cre que son as repercusións da violencia institucional, como a mala pericia médica psicosocial para as mulleres?

Bloque 6 – Solucións á violencia institucional

Cal pode ser a solución á violencia institucional?

Entrevista tipo 11 – Profesionais da Oficina de Atención á Vítima do Delito

Bloque 1 – Presentación da persoa entrevistada – Consentimento informado de gravación

Estimada/o participante. Como alumna da Universidade de Vigo estou levando a cabo unha investigación sobre a violencia machista institucional que atravesan as mulleres en situación de violencia machista. A seguir procederemos a realizar unha entrevista que será gravada coa finalidade de recoller os datos con maior precisión para despois analizalos. Toda a información relativa a entrevista ten un carácter CONFIDENCIAL. Por favor, intente que as súas respostas sexan o máis honestas posibles. Durante o desenvolvemento desta entrevista pode evitar contestar as preguntas que vostede considere con total liberdade.

Moitas grazas pola súa colaboración.

Por favor, preséntese a nivel profesional

Bloque 2 – Eivas do servizo e especialización profesional

Que é a Oficina de Atención á Vítima?

Que requisitos teñen que presentar os profesionais que traballan neste servizo? Precisan algunha formación específica en xénero?

Que eivas cre que existen neste servizo?

Como cre que se poderían solucionar estas eivas?

En que situación chegan as mulleres que utilizan este servizo?

Bloque 3 – Revitimización. Mitos e estereotipos

Que é para vostede a violencia institucional cara ás mulleres?

Cre que algún dos profesionais da OAVD reproduce violencia institucional contra as mulleres? E os profesionais do eido xudicial?

Como se produce esta violencia institucional? Pode poñerme exemplos que coñeza desta violencia nas figuras mencionadas anteriormente?

Bloque 4 – Consecuencias da violencia institucional

Que repercusións cre que ten para as mulleres a violencia institucional?

Bloque 5 – Solucións á violencia institucional

10. Cal pode ser pode ser a solución á violencia institucional?

Índice de abreviaturas

Art.	Artigo
BOE	Boletín Oficial do Estado
CIM	Centro de Información ás Mulleres
CXPX	Consello Xeral do Poder Xudicial
E	Entrevistadora
IMELGA	Instituto de Medicina Legal de Galicia
n/a	Non dispoñíbel
OAVD	Oficina de Asistencia as Vítimas do Delito
ONU	Organización das Nacións Unidas
p.	Páxina
S	Suxeito
SSSS	Servizos Sociais
SAP	Síndrome de Alienación Parental
UFAM	Unidade de Familia e Muller
USC	Universidade de Santiago de Compostela
UVigo	Universidade de Vigo
Vioxén	(Sistema) de Seguimento Integral en casos de Violencia de Xénero

Análise da representación das mulleres nos libros de FOL (Formación e Orientación Laboral) a través da revisión bibliográfica

Noelia Álvarez Estévez

Finalista I Edición "Premio Valedora do Pobo
ao mellor traballo Fin de Grao con perspectiva de xénero"

Resumo

Coñecer a representación real das mulleres na sociedade é importante para identificar o punto no que nos encontramos no camiño cara á igualdade de xénero. Os medios de comunicación xogan un papel primordial na transmisión desta situación, e na construción do significado, e os medios empregados na educación merecen a especial atención dos docentes. Nesta investigación partimos da hipótese de que as mulleres seguen estando invisibilizadas e escluídas dos medios. A representación das mulleres nos libros de FOL é inferior que a dos homes, tanto nos contidos escritos, como nas imaxes que se presentan. Este traballo pretende estudar a representación das mulleres nos contidos dos manuais, co fin de extraer información cuantificable da posible reprodución de nesgos androcéntricos que as invisibilicen. A metodoloxía empregada é a revisión bibliográfica de manuales de FOL de diferentes editoriais. Esta información vértese nunha rúbrica de criterios de análise co fin de identificar os libros que cumpran cos mínimos esixidos. Os resultados obtidos confirman a nosa hipótese, manifestando un claro predominio dos homes nos contidos dos manuais fronte á presenza das mulleres.

Palabras clave: Invisibilización-androcentrismo-sexismo-patriarcado-mulleres.

1. Introdución **250**

2. Fundamentación teórica **251**

3. Metodoloxía **255**

3.1 Obxectivos e hipótese

3.2 Selección das áreas de estudo

3.3 Procura e selección de información

3.4 Resultados da procura 257

3.4.1 Criterios de selección e exclusión

3.4.2 Exclusión

3.4.3 Inclusión

3.5 Rúbrica

4. Resultados **259**

4.1 Datos obtidos da revisión

4.2 Análise dos datos

5. Conclusións **269**

5.1 Avaliación da calidade da metodoloxía de investigación

5.2 Resultados obtidos

5.3 Proposta de liñas de continuidade da investigación

5.4 Referencias bibliográficas

O que estamos facendo é comparable ao que Copérnico fixo rompendo a nosa xeocentricidade (a nosa confortable convicción de que todo o universo xira arredor da terra), Darwin, rompendo a nosa especiecentricidade (a nosa querida crenza na especie humana como algo único e separado do resto da creación). Nós estamos rompendo a androcentricidade (a confortable e querida crenza na primacía da masculinidade), e este cambio é igualmente fundamental, perigoso e apaixoante.

— Elisabeth Minnich

1. Introdución

Os movementos sociais dos últimos anos e o aumento de espazos nos que se trata e debate sobre a igualdade, o xénero ou o feminismo fan pensar que estamos ante un cambio de mentalidade da sociedade. O incremento da forza das reivindicacións feministas en diferentes partes do mundo, para facer oír as voces que ata o momento eran silenciadas, pero sobre todo, a súa repercusión nos medios de comunicación que por fin lle abren un espazo, fan pensar que os tempos están cambiando. En gran parte este rexurdir do movemento feminista, colle impulso co movemento #MeToo no 2017 grazas ao cal mulleres de todo o mundo, únense nunha mesma causa.

En España a repercusión do movemento #MeToo xúntase co sentimento de impotencia ante o número de casos, denuncias e asasinatos por violencia machista, que termina por estoupar coa sentencia do caso "La Manada", co que o sentimento de inxustiza estala e o tema pasa a ocupar un lugar destacado nos medios de comunicación (Parcerisa, E.). Todo este movemento reivindicativo feminista que en España visibilízase especialmente no #8M de 2018, forma parte do que as espertas chaman "a cuarta onda" do feminismo.

Moitas e moitos poden pensar que as mulleres temos adquiridos tódolos dereitos e as mesmas condicións de igualdade ca os homes na vida social e laboral. Pero o certo é que a violencia que se exerce sobre as mulleres, está en tódalas esferas da vida, na privada e na pública, e tamén se manifesta no silenciamento, na omisión e na falta de recoñecemento. So fai falta que observemos a representación real das mulleres; nos medios de comunicación, no cine, nos libros, no deporte, na política, etc., para decatarnos.

Para coñecer en que medida as mulleres están presentes nos medios, o meu obxectivo con este traballo, é estudar un dos recursos que como docentes nos toca coñecer de primeira man, os libros, ao fin de realizar unha análise, e de extraer información medible e cuantificable da posible reprodución desta situación de invisibilidade das mulleres. Elixín como obxecto do estudo, os manuais do módulo de FOL que ofrecen as diferentes editoriais e que supoñen en moitos casos o principal soporte de aprendizaxe e fonte de información para o profesorado e o alumnado. O obxectivo desta medición é cuantificar e avaliar a representación das mulleres respecto a dos homes neste recurso de aula.

Atopámonos ante unha sociedade dualizada, na que a categoría sexo convertese no eixe vertebrador da orde social. A esta categoría dicotómica séguenselle achegando valores en función de un ou outro sexo (Baleyrón Ferrer, 2010). Queremos comprobar, en que medida esta realidade se reflicte nos recursos cos que nos toca traballar, observar si esta dicotomía e diferenciación entre os homes e as mulleres, entre o masculino e o feminino se manifesta nos libros de FOL.

A cuestión da muller é unha cuestión de xénero. O xénero feminino e o xénero masculino son construcións socioculturais, historicamente establecidas e derivadas das diferenzas sexuais existentes entre homes e mulleres. Tal como afirma Giussepina Sara Da Ros (2008), a causa principal da opresión da mu-

ller é o patriarcado, é dicir, a dominación masculina. Esta estrutura patriarcal é a que está por baixo da orde social e económica, o que nos leva a supoñer que a mellora das condicións nunha esfera, a pública, suporá unha modificación no modo de organización da outra esfera, a privada (Baleyrón Ferrer, 2010).

"Paréceme que moitos aspectos destas visións tradicionais sobre a inapropiada natureza das mulleres para o discurso en público –unhas visións que, no esencial, remóntanse a fai dous milenios–, aínda se ocultan nas nosas ideas sobre a voz feminina en público e a nosa incomodidade con ela". Mary Beard (2014).

2. Fundamentación teórica

"Esta é unha loita que ten lugar en nacións devastadas pola guerra, pero tamén no dormitorio, no comedor, na aula, no lugar de traballo e nas rúas. E nos periódicos, revistas e televisión, onde as mulleres están dramaticamente subrepresentadas. Incluso no campo dos xogos en liña, as mulleres enfróntanse a acosos furiosos e ameazas de asalto simplemente por atreverse a participar. Iso é principalmente violencia simbólica" (Rebecca Solnit, 2012). Para contextualizar a representación das mulleres na nosa sociedade, vexamos datos reais da representación das mulleres nos cargos de poder ou relevancia social no noso país antes de elaborar a nosa hipótese.

Vexamos en primeiro lugar que porcentaxe de mulleres, segundo o Instituto da Muller e para la Igualdade de Oportunidades (2019), están presentes nos principais partidos políticos, ordenados de menor a maior representación.

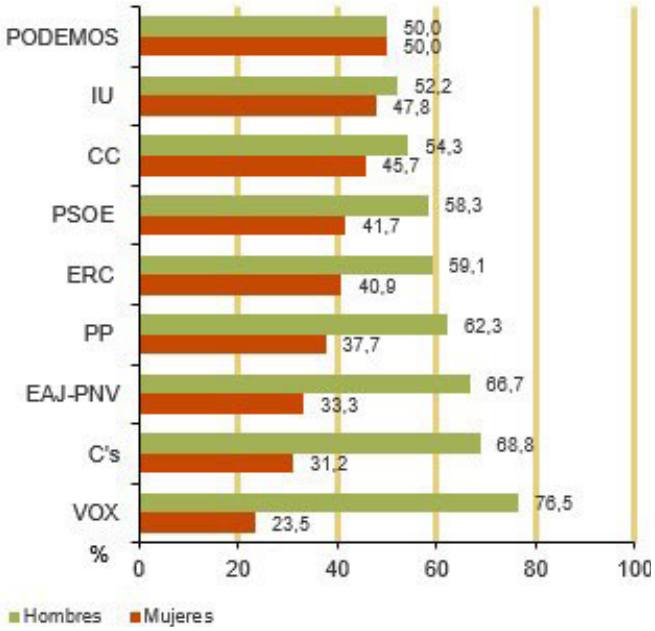

Gráfica 1: Participación en cargos executivos dos principais partidos políticos en España, 2019

Nos dous últimos casos observamos que a proporción de homes e mulleres é a mesma ou practicamente igual. A partir do terceiro caso as proporcións vanse distanciando, ate chegar ao primeiro lugar no que atopamos un 53% máis de homes que de mulleres.

Se analizamos os últimos datos recollidos do sistema xudicial, segundo o Instituto da Muller e para a Igualdade de Oportunidades, a partir de datos facilitados polo Ministerio de Xustiza e polo Consello Xeral de Poder Xudicial (2018), observamos que as porcentaxes neste caso cambian.

		2017	2016	2014	2013
% Mujeres	TOTAL	**60,09**	**57,87 (1)**	**58,84**	**57,88**
	FISCALES	**63,79**		**62,93**	**62,40**
	1ª CATEGORÍA	22,58		24,14	25,00
	2ª CATEGORÍA	60,77		59,37	59,17
	Fiscales Jefes	37,35		33,33	32,95
	Tenientes Fiscales	33,85		32,81	30,77
	Otros	63,02		61,87	61,71
	3ª CATEGORÍA	74,15		73,98	73,50
	LETRADOS ADMINISTRACIÓN DE JUSTICIA	**67,65**	**66,69**	**66,56**	**65,99**
	1ª CATEGORÍA	48,35	51,25	55,21	46,67
	2ª CATEGORÍA	66,83	65,30	65,53	64,68
	3ª CATEGORÍA	70,02	70,80	69,36	70,18
	MIEMBROS CARRERA JUDICIAL	**52,78**	**52,08**	**51,50**	**50,49**
	JUEZAS	64,53	64,44	64,94	64,07
	MAGISTRADAS	51,65	50,69	48,78	48,12
	SUPREMO	14,12	11,63	12,79	11,90

Táboa 1: Representación española de mulleres no sistema xudicial

Neste caso, son as mulleres as que representan a maior proporción de postos maioritariamente, pero se nos fixamos ben, podemos comprobar que as primeiras categorías son ocupadas por máis homes que mulleres, mentres que elas suman as porcentaxes máis altas nos postos de tercera categoría. Trátase de segregación vertical.

En canto á participación en diversos órganos constitucionais, segundo o Instituto da Muller e para a Igualdade de Oportunidades a partir de datos publicados nas páxinas web dos distintos organismos (2018), novamente son os homes os que ocupan a maior porcentaxe de postos. Tan só o Tribunal de Contas supera o 40% de mulleres.

		2018	2017	2016	2015	2013
% Mujeres	Consejo de Estado	34,48	20,69	24,14	23,33	21,88
	Consejo General del Poder Judici	42,86	42,86	42,86	42,86	33,33
	Tribunal de Cuentas	41,67	38,46	38,46	41,67	41,67
	Defensora del Pueblo	0,00	100,00	100,00	100,00	100,00
	Junta Electoral Central	35,71	20,00	15,38	14,29	14,29
	Consejo Económico y Social	25,00	22,95	22,95	22,95	19,67

Táboa 2: Representación española de mulleres en órganos constitucionais

Analicemos agora os datos relativos ás/aos embaixadoras/es acreditadas/os ante gobernos de estados estranxeiros, segundo o Instituto da muller e para a Igualdade de Oportunidades a partir de datos obtidos da páxina web do Ministerio de Asuntos Exteriores, Unión Europea e Cooperación (2018).

	2018	2017	2016	2015	2014
% Mujeres	18,26	12,07	7,21	7,83	11,82
Ambos sexos	115	116	111	115	110
Mujeres	21	14	8	9	13
Varones	94	102	103	106	97

Táboa 3: Embaixadoras/es acreditadas/os ante gobernos de estados estranxeiros

Volvemos a observar un gran desequilibrio entre a cantidade de representantes homes e mulleres, rexistrándose no 2018 un total de 115 embaixadores/as dos cales tan só 21 son mulleres. Podemos apreciar certa tendencia ao aumento de presenza de mulleres co paso dos anos.

Segundo os datos recollidos polo Instituto da Muller e para la Igualdade de Oportunidades (2019), podemos valorar o recoñecemento social a través dos premios nacionais de investigación, a través dos cales observamos que non hai nin unha soa muller premiada nos últimos 19 anos. Estes son os premios nacionais entregados cada dous anos nos cales non hai presenza de mulleres:

Ciencias Físicas, dos Materiais e da Terra "Premio Blas Cabrera"
Ciencia e Tecnoloxía Químicas "Premio Enrique Moles"
Ciencias e Tecnoloxías dos Recursos Naturais "Premio Alejandro Malaspina"

Matemáticas e Tecnoloxías da Información e as Comunicacións "Premio Julio Rey Pastor"
Transferencia de Tecnoloxía "Premio Juan de la Cierva"
Medicina "Premio Gregorio Marañón"
Bioloxía "Premio Santiago Ramón y Cajal"
Enxeñerías "Premio Leonardo Torres Quevedo"
Dereito e Ciencias Económicas e Sociais "Premio Pascual Madoz"
Humanidades "Premio Ramón Menéndez Pidal"

Podemos apreciar tamén o feito de que dos 11 premios nacionais de investigación, ningún leva nome de muller, omitindo a existencia das científicas. Estes datos mostran que a segregación horizontal e vertical segue a manifestarse en tódolos ámbitos da vida, cobrando especial relevancia nos cargos de poder. Dito isto, resulta interesante consultar a normativa existente para comprobar que medidas se están tomando para combater esta desigualdade de oportunidades e de recoñecemento social. Facendo un repaso pola normativa e a axenda social estatal, podemos pensar que existe unha intención de cambio cara a igualdade efectiva nas propostas que se impulsan.

A Constitución Española 1978 supuxo a afirmación legal da igualdade entre as mulleres e os homes e a non discriminación por razóns de raza, sexo ou relixión (art. 14), así como o seu recoñecemento como principios inspiradores do ordenamento xurídico do Estado. Non obstante, a práctica evidenciou que, para que as mulleres esteamos en igualdade de oportunidades, non resultou suficiente.

No 2007 apróbase a primeira Lei Estatal de Igualdade, a Lei Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, para la igualdad efectiva de mujeres y hombres, que supón un punto de inflexión nas políticas de igualdade en España e un punto de partida cara a efectividade de un principio que, como recoñece a propia Lei Orgánica, aínda é unha tarefa pendente. O texto insiste na necesidade dunha acción normativa para combater todas as manifestacións de discriminación por razón de sexo, que se dan na maioría dos ámbitos da nosa realidade social, política, económica e cultural. A principal novidade da Lei radica na previsión de políticas para facer efectivo o principio de igualdade, establecendo canles de actuación.

Na Axenda 2030 (2017), na que 193 países comprometéronse a cumprir os 17 obxectivos de desenvolvemento sostible das Nacións Unidas, tamén está presente o interese pola igualdade efectiva entre mulleres e homes, e supón un dos obxectivos da Axenda. O obxectivo 5, Igualdade de xénero, cita "la desigualdad entre mujeres y hombres que persiste en todos los ámbitos de la vida".

Por todo o citado e baseándome na miña titulación de Educación Social, decidimos centrar a investigación nos aspectos que como educadoras/es deberiamos considerar. Aínda que nos ciclos de FP diriximos ás veces o noso traballo a persoas adultas, continúamos a contribuír á construción persoal das nosas alumnas e alumnos e futuras persoas traballadoras. Ademais, tamén nos diriximos a un

importante número de adolescentes que aínda están descubrindo quen son e quen serán como individuos e como sociedade.

A Ley Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, para la igualdad efectiva de mujeres y hombres, contempla no artigo 24 que as administracións educativas desenvolverán: a) a atención especial nos currículos e en todas as etapas educativas ao principio de igualdade entre mulleres e homes; e, b) a eliminación e rexeitamento dos comportamentos e contidos sexistas e estereotipos, que supoñan discriminación entre mulleres e homes, con especial consideración nos libros de texto e materiais educativos. Esta indicación fainos cuestionar se de verdade se poñen en práctica estas medidas e de que xeito. Por este motivo, decidimos estudar como se pon en valor a importancia de educar na igualdade de xénero, pondo atención aos sesgos androcéntricos que puideran estar presentes nos recursos de aula.

Tendo en conta a consideración dos libros como iniciador da investigación, ferramenta pedagóxica, soporte de verdades e medio de comunicación (Choppin, 2001), faise interesante, como docentes moi importante, analizar nos seus contidos aspectos como a invisibilización da muller e a perspectiva androcentrista nos textos e nas imaxes, e a construción do significado destes.

Para este estudo foi fundamental ter en consideración os criterios de redacción en relación ao xénero que establece a RAE na súa normativa. A RAE (2020) estable que o xénero non marcado é o masculino, e facendo referencia a desdobramentos como "os nenos e as nenas", expón: "Este tipo de desdoblamientos son artificiosos e innecesarios desde el punto de vista lingüístico. En los sustantivos que designan seres animados existe la posibilidad del uso genérico del masculino para designar la clase (...)".

"Hai un tipo de acoso hoxe en día que basease en silenciarte, precisamente". Mary Beard (2017).

3. Metodoloxía

A metodoloxía de investigación empregada para este estudo, foi a revisión e análise dos contidos da mostra de libros seleccionada, que máis adiante presentamos nos apartados 3.4 e 3.5, dende unha perspectiva de xénero.

Esta información presentaranse a través dunha rúbrica onde se verteron os datos cuantificados, e clasificaronse segundo o baremo no que se encadran dentro dos diferentes criterios.

3.1 Obxectivos e hipótese

O obxectivo xeral desta investigación é analizar os manuais do módulo de FOL, un dos principais soportes de aprendizaxe e fonte de información para o profesorado e o alumnado. A finalidade desta análise é a de extraer información medible e cuantificable da posible reprodución de nesgos androcéntricos, que puideran invisibilizar o papel da muller, para logo avalialos.

O obxectivo específico da investigación é atopar o libro de FOL, que cumpra cos mínimos esixidos nos criterios marcados, e que polo tanto represente as mulleres na maior medida.

Hipótese: As mulleres seguen a ser invisibilizadas e excluídas dos medios. A representación das mulleres nos libros de texto é inferior que a dos homes tanto nos contidos escritos como nas imaxes que se presentan.

3.2 Selección das áreas de estudo

A análise dos manuais de estudo non se levou a cabo na totalidade dos contidos, senón que centrámonos en contidos de apartados destacados a fin de poder afondar nos aspectos mais relevantes e obter datos medibles. As partes dos manuais que se someteron a análise foron: a portada, o índice, as imaxes e os casos prácticos.

Estes apartados foron elixidos por ser os principais recursos de comunicación dos manuais e, polo tanto, onde se conten todo o significado.

Por unha banda, as imaxes son o medio mais rápido de recepción da información, somos seres primeiramente visuais, programados biolóxicamente para percibir o mundo deste xeito. As primeiras comunicacións escritas do ser humano baseáronse en imaxes, e a día de hoxe a maioría da información que recibe o noso cerebro é visual. Non é de estrañar que as imaxes supoñan actualmente un dos principais recursos de comunicación e por tanto, un medio imprescindible a analizar neste estudo. As imaxes poden invisibilizar, cosificar e subordinar as mulleres, ou transmitir unha realidade deformada.

Por outra banda, a linguaxe, a vez que supón un dos principais mecanismos de socialización, reflicte o sistema de pensamento dunha sociedade. A través de ela transmítense as crenzas, os sentimentos e as actuacións colectivas. Como expresa Calero (1999, pp. 6-11), as linguas poden levarnos a conformar a nosa percepción do mundo e incluso, a que a nosa actuación se oriente dunha determinada maneira. A linguaxe sexista exclúe, invisibiliza e subordina as mulleres a través da omisión. O predominio dos homes na nosa sociedade é o predominio dunha visión masculina, e reflíctese tamén no predominio na linguaxe, de aquí o uso do masculino como xenérico. Polo que tamén supón un recurso de análise fundamental.

Para o estudos destes apartados, deseñouse unha rubrica na que establecemos tres criterios principais para a análise de diferentes áreas. Os criterios que se estableceron foron: o grao de representación de mulleres na linguaxe empregada, o grao de representación de mulleres nas imaxes e a porcentaxe de exemplos de mulleres que se dan nos casos prácticos dos libros. Da linguaxe, tomando o índice como mostra nas imaxes, tanto na portada coma nas fotografías interiores; e nos casos prácticos, a través dos exemplos que se expoñen, analizouse e cuantificouse a presenza e a visibilización das mulleres respecto á dos homes.

Para desenvolver esta investigación, buscáronse 10 editoriais diferentes para recompilar unha mostra total de 13 libros ao fin de obter unha representación significativa, que achegue como resultado unha visión realista dos contidos.

3.3 Procura e selección de información

O acceso aos manuais para a revisión bibliográfica levouse a cabo a través de diferentes vías, grazas as cales conseguíronse 12 libros en formato papel e un en formato PDF. Os medios mediante os cales accedín aos libros foron:

Contacto coas mesmas editoriais
Buscadores de Google
Departamento de FOL do IES de Chapela
Contacto con docentes do profesorado do máster da UVigo

3.4 Resultados da procura

Tras a procura de manuais para levar a cabo a investigación, finalmente conseguimos os seguintes libros para tomar a mostra de estudo:

Rodeira (2005)
XERAIS (2012)
EDITEX (2006)
Algaida (2013)
Santillana (2008)
Ministerio del Interior. Secretaría
EDITEX (2009)
General Técnica (2013)
PALOMERO-DELGADO (2009)
Santillana (2013)
MACMILLAN (2009)
MACMILLAN (2013)
McGrawHill (2012)
TuLibrodeFP (2017)

3.4.1 Criterios de selección e exclusión

O criterio que se empregou para a selección dos libros que formarían parte da mostra, foi considerar aqueles publicados posteriormente a Ley Orgánica 2/2006, de 3 de mayo, de Educación e a Ley Orgánica

3/2007, de 22 de marzo, para la igualdad efectiva de mujeres y hombres pola súa relevancia. Polo cal, do total de 13 manuais conseguidos para a análise, dous de eles foron excluídos: o da Editorial Rodeira (2005) e o da Editorial EDITEX (2006), por ser anteriores as leis contempladas. Dun total de 10 editoriais e de 13 libros, tomáronse como mostra e sometéronse a análise 11 manuais de nove editoriais.

3.4.2 Exclusión

Publicacións anteriores ao 2006, por ser previos a Lei Orgánica 2/2006, de 3 de maio, de Educación

Publicacións anteriores ao 2007, por ser previos a Lei Orgánica 3/2007, do 22 de marzo, para a igualdade efectiva de mulleres e homes.

3.4.3 Inclusión

Conter unha portada na que as mulleres se vexan representadas, que sexa impersoal ou con igual representación de mulleres ca de homes

Conter un número de imaxes nas páxinas interiores, na que se representen a mulleres e homes nunha porcentaxe equilibrada, cunha representación de mulleres como mínimo do 40%

Conter unha linguaxe o menos androcéntrica posible no seu índice, que conte con menos de 5 referencias ao masculino como xenérico

Empregar exemplos equitativos de homes e mulleres nos casos prácticos cunha representación de mulleres, de como mínimo o 40%.

Aclaracións acerca da análise dos apartados incluídos na rúbrica:

- Imaxes interiores: non se contabilizan as fotos nas que non aparecen persoas ou non se identifica con claridade o sexo representado
- Linguaxe: valóranse máis positivamente os casos nos que se emprega na menor medida o masculino como xenérico xa que é a norma da RAE
- Casos prácticos: Analízanse e contabilízanse aqueles apartados que se especifican no enunciado como “casos prácticos”, ou no seu defecto, “supuesto resuelto, situación”, actividade práctica resolta ou “ejemplos”, que seguen o mesmo formato no cal se presentan exemplos de persoas.

3.5 Rúbrica

A seguir presentamos a rúbrica de análise na que se estableceron os criterios mencionados e coa que traballaremos coa información analizada.

Criterios		Moi discriminatorio	Discriminatorio	Non discriminatorio
IMAXES	Portada	So homes	Maioría de homes	Ambos sexos, impersoal ou mulleres
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres/ inclusivas impersoais/non contén
		%	*%*	*%*
LINGUAXE	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino	10 – 5 referencias xenérico masculino	Menos 5 referencias xenérico masculino
		Número	*Número*	*Número*
CASOS PRÁCTICOS	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres
		%	*%*	*%*
EDICIÓN	Autores:		Autoras:	

Cadro 1: Modelo de rúbrica para a análise dos manuais

"As mulleres que reclaman unha voz pública son tratadas como andróxinas excéntricas, do mesmo xeito que Maesia, que se defendía a si mesma no foro". Mary Beard (2017).

4. Resultados

A seguir presentamos os resultados obtidos da análise dos apartados seleccionados dos manuais para o seu estudo. A información preséntase en primeiro lugar en forma de rúbrica, onde se verteu toda a información estudada e cuantificada, para despois ser analizada a través das gráficas realizadas.

4.1 Datos obtidos da revisión

Cada rúbrica foi cumprimentada para cada un dos libros. Presentámolas ordenadas por ano de publicación, sendo a primeira, a publicación máis antiga.

Santillana (2008)				
Criterios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Ambos sexos, impersoal ou mulleres
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres **21.9%**	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino	10 – 5 referencias xenérico masculino	Menos 5 referencias xenérico masculino **4**
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres **34.4%**	Mais do 40% son mulleres
Edición	Autores: César Hernando Rojo, José L. Santos Durán (2)		Autoras: Elena Rodríguez Jiménez, Mª Mar Silva González (2)	

Cadro 2: Análise do libro de FOL da editorial Santillana 2008

EDITEX (2009)				
Criterios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Impersoal
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres 50%
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino	10 – 5 referencias xenérico masculino **7**	Menos 5 referencias xenérico masculino
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres 28.9%	Mais do 40% son mulleres
Edición	Autores: Raúl López (1)		Autoras: Mª Eugenia Caldas, Aurora Castellanos, Mª Luisa Hidalgo (3)	

Cadro 3: Análise do libro de FOL da editorial Editex 2009

PALOMERO-DELGADO (2009)				
Criterios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Impersoal
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Non contén
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino	10 – 5 referencias xenérico masculino **7**	Menos 5 referencias xenérico masculino
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres **15.4%**	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres
Edición	Autores: Jesús González Amillo (1)		Autoras: Gemma Blanco Cabana, Ana Isabel López Valín (2)	

Cadro 4: Análise do libro de FOL da editorial Palomero-Delgado 2009

MACMILLAN (2009)				
Criterios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Impersoal
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres 30%	Mais do 40% son mulleres
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino	10 – 5 referencias xenérico masculino **8**	Menos 5 referencias xenérico masculino
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres 46.6%
Edición	Autores: Eneko Martínez Goikolea, Miguel A. Hernández Montes (2)		Autoras: non hai	

Cadro 5: Análise do libro de FOL da editorial MACMILLAN 2009

Mc Graw Hill (2012)				
Criterios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Impersoal
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Impersonais/inclusivas
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino	10 – 5 referencias xenérico masculino	Menos 5 referencias xenérico masculino 4
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres 16%	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres
Edición	Autores: Eugenio Ruiz Otero (1)		Autoras: Carmen García Leal, Mª Lourdes Gago García, Soledad López Barra (3)	

Cadro 6: Análise do libro de FOL da editorial McGrawHill 2012

XERAIS (2012)				
Criterios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Ambos sexos, impersoal ou mulleres
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres 33%	Mais do 40% son mulleres
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino 12	10 – 5 referencias xenérico masculino	Menos 5 referencias xenérico masculino
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres 53.6%
Edición	Autores: Miguel A. Fernández Ribeiro, Albano J. Alonso Blanco, Roxelio Mariño Leiro, Iago X. Mariño Prieto, Xosé.L Ríos Paredes (5)		Autoras: non hai	

Cadro 7: Análise do libro de FOL da editorial Xerais 2012

Algaida (2013)				
Criterios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Ambos sexos
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres 39%	Mais do 40% son mulleres
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino	10 – 5 referencias xenérico masculino **9**	Menos 5 referencias xenérico masculino
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres 39.5%	Mais do 40% son mulleres
Edición	Autores: Gabriel Osuna Corredera, Santiago Iglesias Sempere (2)		Autoras: Mª Carmen López Vizcaíno (1)	

Cadro 8: Análise do libro de FOL da editorial Algaida 2013

MACMILLAN (2013)				
Criterios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Impersoal
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres 37%	Mais do 40% son mulleres
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino 14	10 – 5 referencias xenérico masculino	Menos 5 referencias xenérico masculino
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres 50%
Edición	Autores: J.Carlos Álvarez Martínez, Miguel A. Prieto García (2)		Autoras: Pilar Herráez Vidal (1)	

Cadro 9: Análise do libro de FOL da editorial MACMILLAN 2013

Ministerio de Interior (2013)				
Cristerios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Ambos sexos
	Ilustracións interior	Menos do 25% son mulleres 10%	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino	10 – 5 referencias xenérico masculino 5	Menos 5 referencias xenérico masculino
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres 21.4%	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres
Edición	Autores: Joaquín Alcaraz Quiñonero Pascual Salmerón Montiel, Rafael Rivas Estrada, Antonio Arroyo Jerez (4)		Autoras: non hai	

Cadro 10: Análise do libro de FOL do Ministerio de Interior do 2013

Santillana (2013)				
Cristerios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Unha muller
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres 10%	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino 12	10 – 5 referencias xenérico masculino	Menos 5 referencias xenérico masculino
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres 40.7%
Edición	Autores: Anxo Penalonga, Antonio Nieto, Alejandro Penalonga (3)		Autoras: Celia Sáenz (1)	

Cadro 11: Análise do libro de FOL da editorial Santillana do 2013

Tu Libro de FP (2017)				
CRITERIOS		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Impersoal
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres
				50%
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino	10 – 5 referencias xenérico masculino	Menos 5 referencias xenérico masculino
				4
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres
				42%
Edición	Autores: Bruno J. García González, David Tena Cornelles (2)		Autoras: Mª Carmen De Fez Solaz (1)	

Cadro 12: Análise do libro de FOL da editorial TuLibrodeFP do 2017

4.2 Análise dos datos

Vistos os datos nas rúbricas, fagamos unha análise deles a través das gráficas. Comezamos analizando os cambios que se produciron en publicacións de diferentes anos da mesma editorial. Faremos a comparativa coas editoriais Santillana e MacMillan, das que estudamos dúas edicións de cada unha delas.

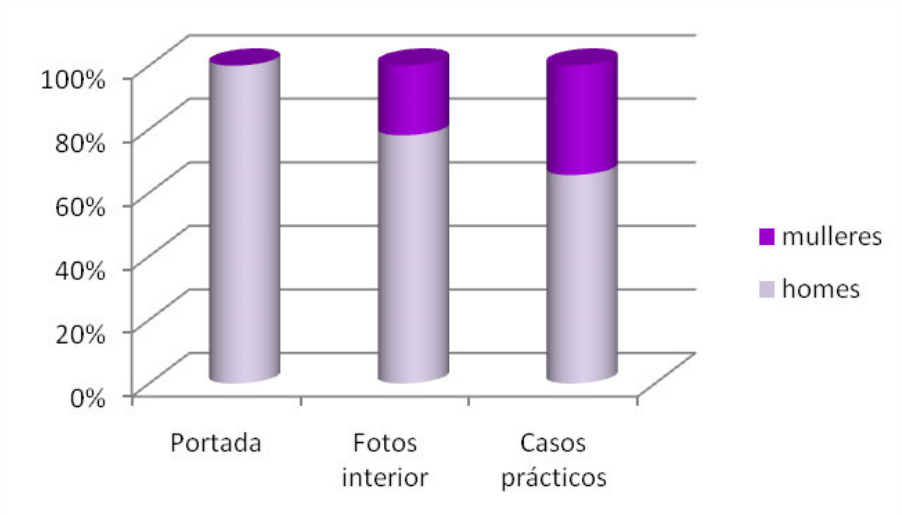

Gráfica 2: Resultados obtidos da análise do libro Santillana 2008

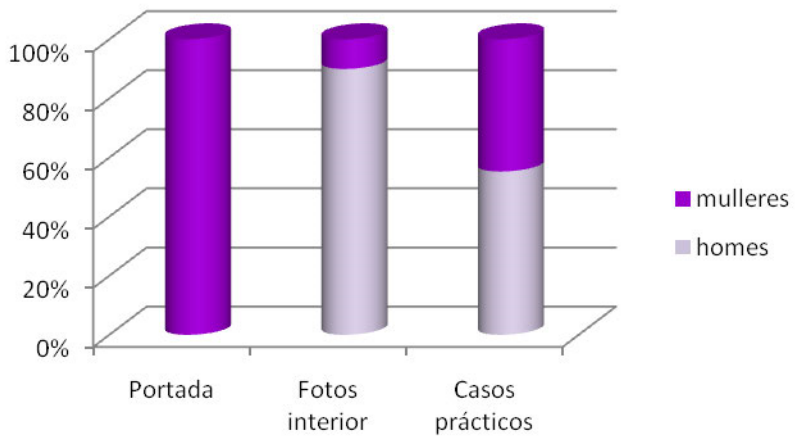

Gráfica 3: Resultados obtidos da análise do libro Santillana 2013

No caso de Santillana comparamos os contidos da publicación do ano 2008 cos da edición de 2013, podendo apreciar cambios entre as dúas edicións. Por unha banda, observamos que a portada pasa de ser protagonista un home a selo unha muller. Ademais, tamén apreciamos que incrementou a porcentaxe de mulleres que se mencionan nos casos prácticos, aínda que non chegan a supor a metade, 40,7%. Non obstante, a porcentaxe de representación de mulleres nas fotografías, diminúe na edición do 2013 (21,9%), respecto a do 2008 (10%).

Comparamos agora as dúas publicacións de MacMillan. Neste caso vemos unha evolución cara o equilibrio na representación de homes e de mulleres. Nas fotos interiores da segunda edición incrementouse a presenza de mulleres un 7%, do 30% ao 37%, e nos casos prácticos un 3,4%, o 50%, no 2013.

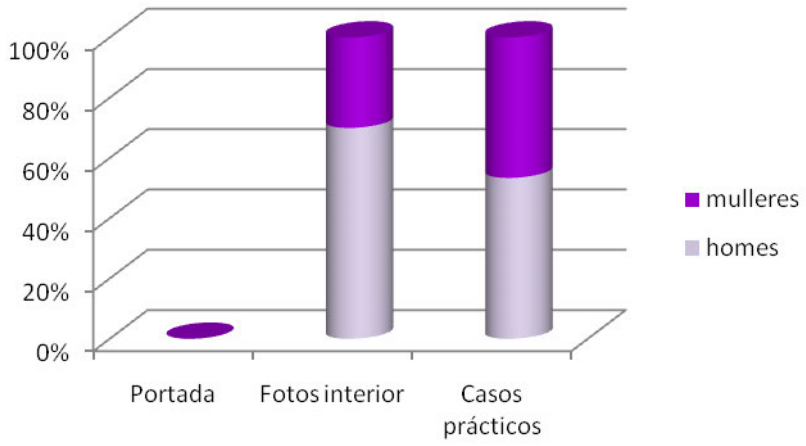

Gráfica 4: Resultados obtidos da análise do libro MacMillan 2009

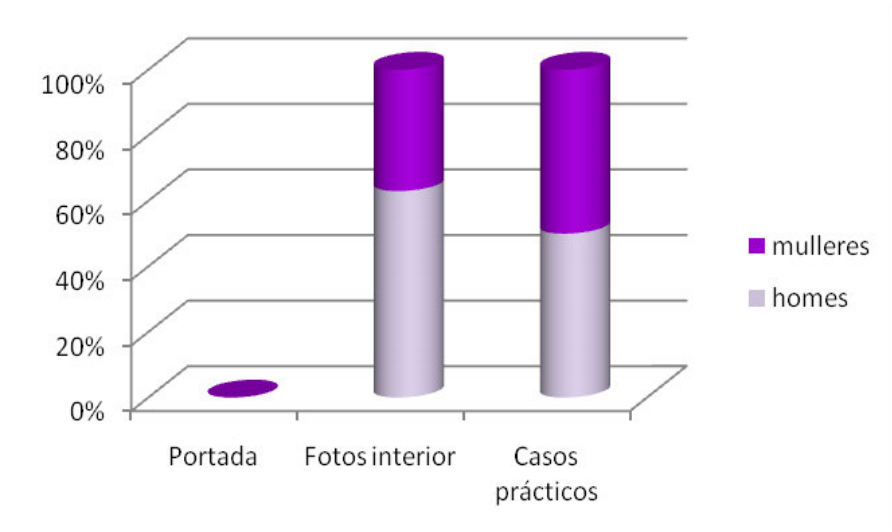

Gráfica 5: Resultados obtidos da análise do libro MacMillan 2013

Pasamos agora a comparar os resultados dos datos estudados por apartados. Comezamos cunha gráfica que representa os formatos das portadas. Presentamos catro categorías correspondentes aos formatos que atopamos.

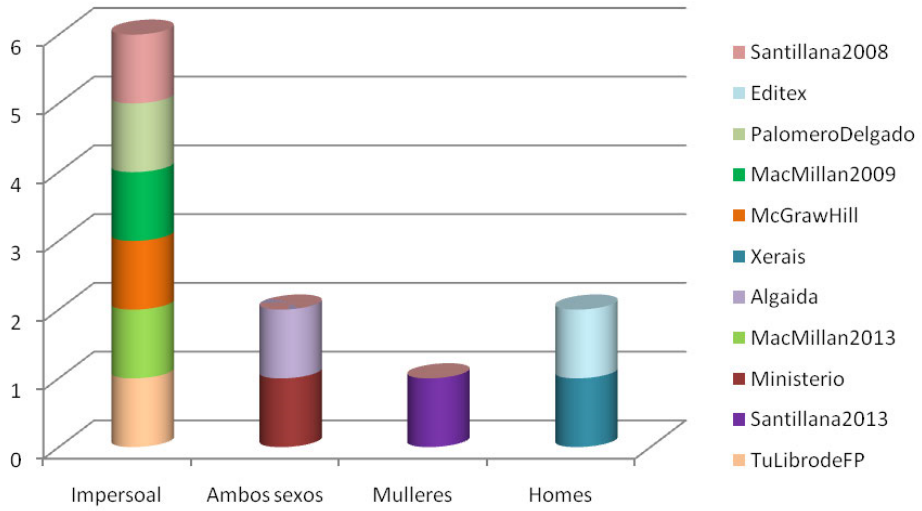

Gráfica 6: Comparativa das portadas con resultados obtidos da mostra completa das editoriais

Neste caso observase bastante equilibrio na representación de mulleres e homes, contando cun libro que presenta a unha muller, dous que presentan a homes, dous no que están ambos sexos, e o resto, a maioría, impersoais.

Comparamos agora a representación de homes e de mulleres nas imaxes interiores, ademais da súa tendencia. Os resultados preséntanse ordenados por ano de edición de esquerda a dereita, da mais vella a mais nova.

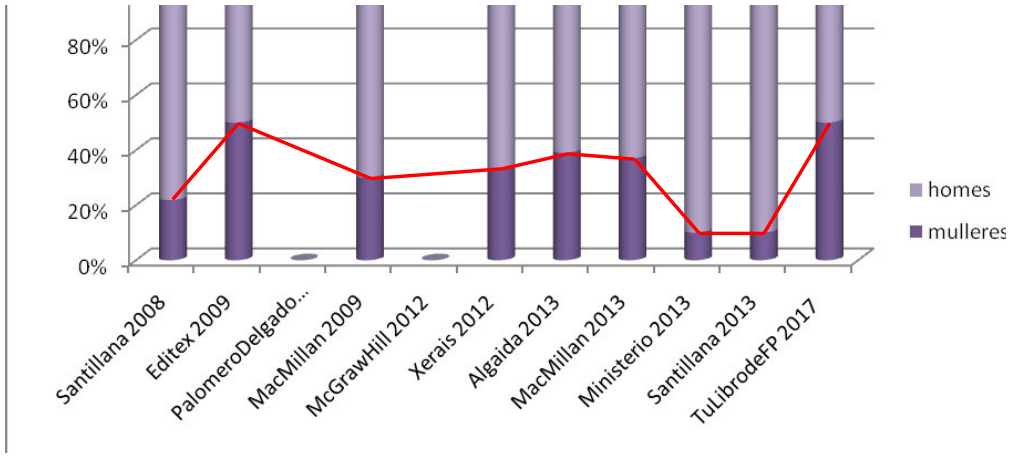

Gráfica 7: Representación de mulleres e homes nas imaxes interiores dos manuais

Observamos que a presenza de mulleres respecto a de homes en xeral é moi inferior, tan so se alcanza o 50% nas editoriais Editex e TuLibrodeFP. Os casos máis desproporcionados, atopámolos nas publicacións do Ministerio de Interior e de Santillana, ambas de 2013 e cun 10% de representación de mulleres. A liña vermella non indica unha tendencia clara na evolución dos contidos.

Facemos a continuación unha comparativa da representación das mulleres e dos homes nos casos prácticos.

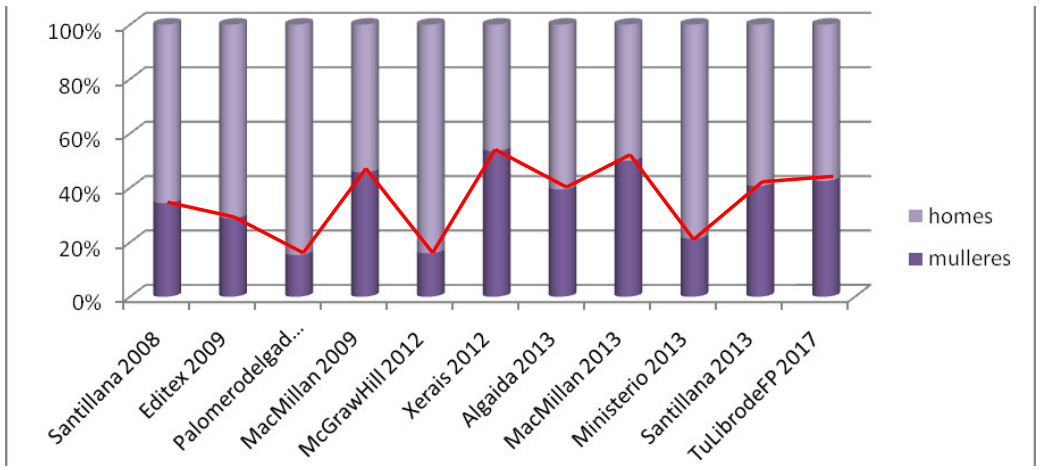

Gráfica 8: Representación de mulleres e homes nos casos prácticos dos manuais

Na representación de mulleres mencionadas nos casos prácticos, volvemos a atopar tan só dous manuais cunha representación moi igualada de ambos sexos, a publicación de Xerais 2012 (53,6% de mulleres) e a de MacMillan 2013 (50%). Os resultados mais desiguais atopámolos nas editoriais PalomeroDelgado (2009) e McGrawHill (2012) cun 15,4% e un 16%, respectivamente.

Finalmente presentamos o gráfico do libro que superou tódolos criterios establecidos na rúbrica, e que o converten no único libro inclusivo da mostra.

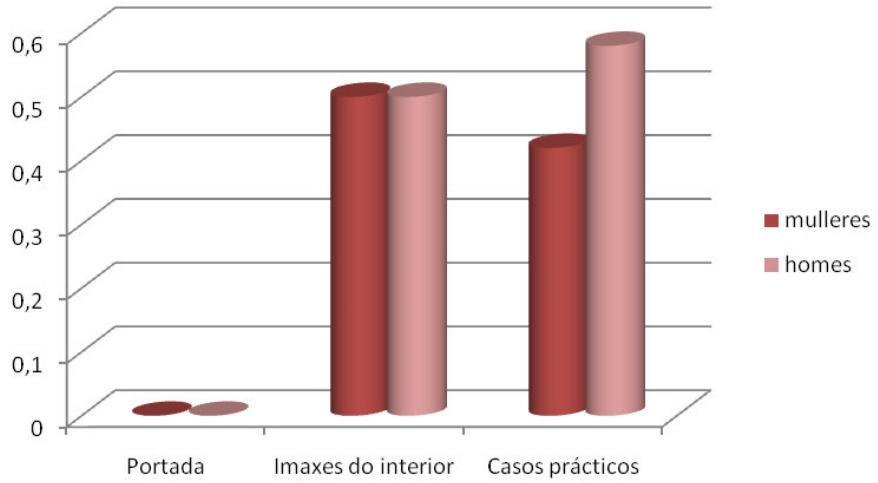

Gráfica 9: Representación dos datos obtidos do libro seleccionado. Editorial TuLibrodeFP

A editorial TuLibrodeFP de 2017 resultou ser o manual mais equilibrado en canto a representación de ambos sexos, superando tódolos criterios establecidos. No caso da súa portada non hai representación de homes nin de mulleres. Nas imaxes do interior dáse a mesma proporción na representación de ambos sexos. Nos exemplos dos casos prácticos, non obstante, aprécianse diferenzas en canto a maior representación de homes fronte a de mulleres que figuran, concretamente un 58% fronte ao 42%, respectivamente; proporción que entra no baremo que se estableceu de non discriminatorio. É interesante sinalar que se trata da edición máis nova de todo os manuais analizados.

"Non esquezades xamais que bastará unha crise política, económica ou relixiosa, para que os dereitos das mulleres volvan a ser cuestionados. Estes dereitos nunca se dan por adquiridos, deberedes permanecer vixilantes toda a vosa vida". Simone de Beauboir.

5. Conclusións

Analizada toda a información extraída, validamos como certa a hipótese proposta: as cifras confirman que a representación das mulleres nos libros de FOL é inferior que a dos homes, tanto nos contidos escritos, como nas imaxes.

5.1 Avaliación da calidade da metodoloxía de investigación

Existen varios aspectos que poderían ter mellorado a calidade dos resultados en canto a que ampliaría os contidos, e polo tanto a comparativa.

En primeiro lugar, finalizado o estudo pensamos que poder dispor dunha mostra maior para a análise, daría máis peso ós resultados e permitiría dar mais veracidade á análise da evolución ao longo dos anos. Isto implicaría máis tempo e recursos, tanto para procura de manuais, como para o seu estudo.

Por outra banda, hai aspectos relevantes nos libros que non puideron ser cuantificados polas súas características, polo que tampouco se manifestan nas cifras. Algún destes aspectos son os roles de xénero ou a segregación horizontal e vertical que se manifestan nos contidos e que, pola súa singularidade e pluralidade, non se puideron traducir en cifras.

5.2 Resultados obtidos

O principal obxectivo que buscabamos acadar a través da investigación, era o de atopar manuais de FOL cunha representación equitativa de mulleres e de homes nos seus contidos. Para esta procura elaborouse unha rúbrica con tres criterios fundamentais de análise, para o estudo de cada un dos manuais.

Dos 11 libros analizados, tan só un superou os criterios establecidos, o manual TuLibrodeFP do ano 2017. Este libro conta cunha portada impersoal e ten a mesma proporción de imaxes de mulleres que de homes. Nos casos prácticos podemos apreciar, non obstante, que conta con maior representación de homes (58%) que de mulleres (42%). Podemos concluír que, a pesar de ser o libro menos discriminatorio e o único que superou todos os criterios establecidos, segue a ter unha representación principalmente masculina.

Queremos facer mención a aspectos que non se puideron cuantificar pero dos que tamén se tomaron notas. No caso das imaxes estudadas en tódolos manuais, é interesante sinalar que na gran maioría delas nas que saen homes e mulleres, os homes están ao mando, dirixen a acción ou son o foco de atención. Ademais, estes aparecen nun abanico moito máis amplo de profesións que as mulleres. Entre as profesións máis comúns nas que se presentan están: electricistas, albaneis, empresarios, pescadores, bombeiros, mecánicos, cociñeiros, panadeiros, agricultores, soldadores, carpinteiros, médicos, mineiros, carretilleiros, persoal de emerxencias e obreiros. Os homes case non se representan en profesións socialmente feminizadas.

As mulleres aparecen como protagonistas especialmente nos casos: nos que se fala directamente delas, referencias ao embarazo ou a maternidade, casos asistenciais, con maiores ou con nenos, ou en postos de traballo como fábricas de produción de alimentos ou material téxtil, en funcións de telefonista, cun ordenador ou ao telefono, ou como auxiliar administrativa nunha impresora, situación que curiosamente se dá en moitas ocasións. Estas tres últimas conforman as principais profesións nas que se representan a mulleres. Aínda así, tamén se representan en menor medida en postos coma os de cociñeiras, caixei-

ras, persoal de laboratorio ou persoal sanitario. En ocasións aparecen mulleres en oficios masculinizados como albanelería ou mecánica, pero son as excepcións. Apréciansе estereotipos de xénero na maioría destes casos.

En canto a linguaxe, todos os textos dos apartados dos manuais revisados empregan o masculino coma xenérico para calquera referencia (traballador/es, empresario/os, fillo/os, delegado/os etc.). Tan só atopamos un caso excepcional no que se menciona "traballador ou traballadora", para referirse a persoas traballadoras no libro de Algaida 2013 (p. 231, Unidade 8, Suposto resolto 3).

5.3 Proposta de liñas de continuidade da investigación

Tras facer unha crítica a investigación e aos resultados obtidos, apreciamos que quedan posibles liñas abertas de investigación. Este traballo dá a coñecer as porcentaxes de mulleres e de homes presentes nos contidos analizados do libro e, polo tanto, a súa representación. Pero hai outros aspectos que complementarían e ampliarían este estudo, como poderían ser:

- Cuantificar o número de profesións nas que se presenta a mulleres e a homes nos contidos, e analizar se esas son profesión esterotipadas. Sería interesante tamén analizar a porcentaxe de representación, en cargos directivos ou de poder de unhas e de outros.

- Facer unha comparativa dos libros elaborados unicamente por homes, por mulleres e por homes e unicamente por mulleres, se os hai. Analizar que porcentaxe de cada un existe e se hai correlación entre isto e a perspectiva de xénero dos contidos do libro.

- Estudar a mención de autoras/es, científicas/os, investigadoras/es, psicólogas/os, etc., que se mencionan nos textos e que son parte da aprendizaxe do alumnado. Coñecer que porcentaxe de mulleres importantes na historia ou na actualidade, se dan a coñecer pola súa relevancia política, cultural, intelectual ou social.

Tras todo este percorrido, queremos concluír coas palabras de George Steiner que polo seu significado podería ser un bo peche para este traballo: "O que non se nomea, non existe". A linguaxe e o pensamento, constrúen a realidade. Cando omitimos algo, negamos a súa existencia. Estar presentes, ser visibles e ser nomeadas en todos os ámbitos da vida, social, cultural, político, histórico..., é decisivo a hora de construír unha sociedade xusta e igualitaria.

"Temos que pensar no poder de xeito distinto. No imaxinario colectivo parece que este poder, tal e como o concibimos agora, é so dos homes. As mulleres como xénero, exclúesenos deste discurso, non podemos metelas dentro desa estrutura de poder. Significa pensar e repensar sobre a idea de poder. Hai que pensar no poder como forma de colaboración. Hai que pensar no poder dos nosos seguidores e non so do poder dos líderes. Falamos do poder como a capacidade de marcar a diferenza. Ese poder que moitas mulleres pensan que non teñen". Mary Beard (2017).

5.4 Referencias bibliográficas

Alonso Blanco. A.J., Fernandez Riveiro, M.A., Mariño Leiro, R.M., , Mariño Prieto, I.X., Ríos Paredes, X.L. (2012). *Formación e orientación laboral*. Vigo: Xerais.

Álvarez Martínez, J.C., Herráez Vidal, P., Prieto García, M.A. (2013).

Formación y orientación laboral. Madrid: MACMILLAN Profesional.

Baleyrón Ferrer, C. (2010). *Estudio comparado. La representación de la mujer en la economía social: reto o realidad*. Fondo Social Europeo. Consejería de economía, Innovación, Ciencia y Empleo. Junta de Andalucía.

Beard, M. (2014). La voz pública de las mujeres. *London Review of Books*. Londres, Inglaterra.

Beard, M. (2017). *Encuentro con Mary Beard*. Universidad Carlos III de Madrid. Espacio Fundación Telefónica. Madrid.

Burgos Becerra, F., Fernández González, J.A., Lobato Gómez, F.J. (2005). *Formación e orientación laboral*. A Coruña: Rodeira.

Blanco Cabana, G., González Amillo, J., López Valín A.I. (2009). *Formación y orientación laboral*. Logroño, España: PELOMERO-DELGADO.

Caldas Blanco, M.E., Castellanos Navarro, A., Hidalgo Ortega, M.L., López Solera, R. (2009). *Formación y orientación laboral*. Madrid: EDITEX.

Calero, Mª. L. (1999). *Del silencio al lenguaje (Perspectiva desde la otra orilla).* En Femenino y en masculino. Cuaderno de educación no sexista nº.8, Ministerio de Asuntos Sociales, Instituto de la Mujer. Madrid.

Choppin, A. (2001). Pasado y presente de los manuales escolares (traducido por Miriam Soto Lucas). *Revista Educación y Pedagogía*. *13* (29-30) pp. 209 - 229.

Constitución Española de 1978. *Boletín Oficial del Estado*. Madrid, 29 de decembro de 1978, núm. *311.1*, pp. 29313 - 29424.

Da Ros, G.S. (2008). *Las mujeres en las teorías económicas, en el pensamiento feminista y en la economía solidaria*. CORDANEC, Corporación de Análisis Económico, Vol. 6. Ecuador.

Estados membro das Nacións Unidas (2017). *Agenda 2030*. Ministerio de Derechos Sociales. Gobierno de España. Recuperado de

http://www.agenda2030.gob.es/es/objetivos/objetivo-5-igualdad-degenero/

García González, B.J., Tena Cornelles, D., De Fez Solaz, M.C. (2017).

Formación y orientación laboral. Valencia: TuLibrodeFP.

García Leal, C., Gago García, M.L., López Barra, S., Ruiz Otero, E. (2012).

Formación y orientación laboral. Madrid: Mc Graw Hill.

Hernando Rojo, C., Rodríguez Jiménez, E., Santos Durán, J.L., Silva González, M.M. (2008). *Formación y orientación laboral*. Madrid: Santillana.

Instituto de la Mujer y para la Igualdad de Oportunidades. (2019). *Mujeres y hombres en España. Poder y toma de decisiones*. Poder Judicial, Órganos constitucionales y Organizaciones Internacionales. Instituto Nacional de Estadística. Recuperado de http://www.ine.es/

Instituto de la mujer y para la Igualdad de Oportunidades. (2019). *Mujeres en Cifras. Reconocimiento Social. Premios nacionales de investigación*.

Recuperado de http://www.inmujer.gob.es/MujerCifras/Reconocimiento Social/ReconocimientoSocial.htm/

Ley Orgánica 2/2006, de 3 de mayo, de Educación. *Boletín Oficial del Estado*. Madrid, de 4 de maio de 2006, núm. 106, pp. 17158 - 17207.

Ley Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, para la igualdad efectiva de mujeres y hombres. *Boletín Oficial del Estado*. Madrid, 23 de marzo de 2007, núm. 71, pp. 12611 - 12645.

Martínez Gallardo, E. (2006). *Formación y orientación laboral*. Madrid: EDITEX

Martínez Goikolea, E., Hernández Montes, M.A. (2009). *Formación e orientación laboral*. Madrid: MACMILLAN Profesional.

Osuna Corredera, G., Iglesias Sempere, S., López Vicaíno, M.C. (2013). *Formación y orientación laboral*. Sevilla: Algaida.

Parcerisa, E. (2019). Claves para entender la cuarta ola del feminismo. *Revista La Factoría*. Recuperado de http://https://revstalafactoria.org/articulos/

Penalonga, A., Sáenz, C., Nieto, A. Penalonga, A. (2013). *Formación y orientación laboral*. Madrid: Santillana.

Real Academia Española. (2020). *Los ciudadanos y las ciudadanas, los niños y las niñas.* Recuperado de http://www.rae.es/consultas/los-ciudadanos-ylas-ciudadanas-los-ninos-y-las-ninas/

Yurén, T., Ibarra Uribe, L. M., Escalante Ferrer, A. E. (2016). *Investigación en educación y valores: Ética, ciudadanía y derechos humanos*. Universidad Autónoma del Estado de Morelos. Reduval. México.

ANEXO I

Imaxe interior do libro de FOL do Ministerio de Interior (2013).

Exemplo ilustrativo da representación dos roles dun home e dunha muller

ÍNDICE DE TÁBOAS

Táboa 1: Representación española de mulleres no sistema xudicial 252
Táboa 2: Representación española de mulleres en órganos constitucionais 253
Táboa 3: Embaixadoras/es acreditadas/os ante gobernos de estados estranxeiros 253

ÍNDICE DE CADROS

Cadro 1: Modelo de rúbrica para a análise dos manuais 259
Cadro 2: Análise do libro de FOL da editorial Santillana 2008 260
Cadro 3: Análise do libro de FOL da editorial Editex 2009 260
Cadro 4: Análise do libro de FOL da editorial Palomero-Delgado 2009 261
Cadro 5: Análise do libro de FOL da editorial MACMILLAN 2009 261
Cadro 6: Análise do libro de FOL da editorial McGrawHill 2012 262
Cadro 7: Análise do libro de FOL da editorial Xerais 2012 262
Cadro 8: Análise do libro de FOL da editorial Algaida 2013 263
Cadro 9: Análise do libro de FOL da editorial MACMILLAN 2013 263
Cadro 10: Análise do libro de FOL do Ministerio de Interior do 2013 264
Cadro 11: Análise do libro de FOL da editorial Santillana do 2013 264
Cadro 12: Análise do libro de FOL da editorial TuLibrodeFP do 2017 265

ÍNDICE DE GRÁFICAS

Gráfica 1: Participación en cargosa executivos dos principais partidos políticos en España, 2019 251
Gráfica 2: Resultados obtidos da análise do libro Santillana 2008 265
Gráfica 3: Resultados obtidos da análise do libro Santillana 2013 266
Gráfica 4: Resultados obtidos da análise do libro MacMillan 2009 266
Gráfica 5: Resultados obtidos da análise do libro MacMillan 2013 267
Gráfica 6: Comparativa das portadas con resultados obtidos da mostra completa das editoriais 267
Gráfica 7: Representación de mulleres e homes nas imaxes interiores dos manuais 268
Gráfica 8: Representación de mulleres e homes nos casos prácticos dos manuais 268
Gráfica 9: Representación dos datos obtidos do libro seleccionado. Editorial TuLibrodeFP 269

Volumen II

Hablamos de **feminismo.**

Artículos 2020 - 2021

Valedora do Pobo
Galicia

artículos >

Hablamos de feminismo
Volumen II
2020- 2021

Hablamos de feminismo

El 9 de septiembre de 2019, inaugurábamos el espacio *Hablamos de Feminismo* en la página oficial de la Valedoría do Pobo, con la finalidad de difundir los derechos a la igualdad de mujeres y hombres. Lo hicimos a través de las opiniones de personas expertas que, periódicamente, aportaran sus puntos de vista para que se conozcan mejor los derechos de igualdad y para que se enraíce, fuertemente, la cultura de la igualdad.

Han pasado muchas cosas en el tiempo transcurrido, y la que con carácter colectivo más ha afectado a nuestras vidas, ha sido la pandemia ocasionada por el coronavirus COVID-19. Una enfermedad que también ha demostrado tener un importante impacto de género, como algunas de las personas que ya han realizado aportaciones a este espacio *Hablamos de Feminismo* han puesto encima de la mesa.

Pero este desastre a escala mundial se debe afrontar sin que ello suponga retrocesos en el nivel alcanzado de igualdad entre mujeres y hombres, y la igualdad de género se debe integrar dentro del corazón de las políticas públicas de reconstrucción.

Más que nunca en estos momentos, es necesario volver la vista a las promesas de futuro que la humanidad entera se ha propuesto hace poco más de un lustro: “Transformar nuestro mundo; la Agenda 2030 para el Desarrollo Sostenible” (2015).

Entre esas promesas, la igualdad de género entre mujeres y hombres, y el empoderamiento de las mujeres y las niñas, es un pilar central de toda la Agenda 2030. Pero hemos de insistir que las mujeres no pueden ser meras espectadoras del cambio. Junto con los hombres, son protagonistas centrales de la Agenda 2030: sin mujeres no hay desarrollo sostenible.

Más de un año después de la inauguración de *Hablamos de Feminismo*, el espacio ha reunido aportaciones muy interesantes que se reúnen en un libro recopilatorio. Resulta ahora el momento de continuar con la labor iniciada, con la misma finalidad que inspiró su inauguración, *Hablamos de Feminismo* quiere ser, ahora más que nunca, un punto de encuentro para situar a la igualdad de género en la corriente central de todas las relaciones sociales y en el centro de todas las políticas públicas. Será la fórmula para que las aspiraciones, necesidades y preocupaciones de las mujeres se atiendan en la misma medida que las aspiraciones, necesidades y preocupaciones de los hombres.

Dolores Fernández Galiño
Valedora do Pobo

1

Profesiones jurídicas e igualdad

Dolores Fernández Galiño

Valedora do Pobo

1. Un poco de historia

En el principio mismo de la tradición literaria occidental, en *La Odisea* de Homero, en su primer poema, encontramos el primer ejemplo documentado de un hombre diciéndole a una mujer que no puede hablar en público. Penélope, la esposa de Ulises, ahuyenta a sus pretendientes mientras Ulises vuelve de la guerra de Troya.

En ese primer poema, Penélope desciende de sus aposentos privados a la gran sala del palacio donde un poeta canta, a la vista de sus pretendientes, las vicisitudes de los héroes griegos para volver a su hogar. Penélope pide que cante un tema más alegre. Interviene entonces Telémaco, su hijo: "Madre mía, vete adentro de la casa y ocúpate de tus labores propias, del telar y de la rueca... El relato estará al cuidado de los hombres, y sobre todo al mío. Mío es pues, el gobierno de la casa". Aun siendo Telémaco un joven imberbe, y Penélope una mujer madura, la ha desautorizado a hablar en público.

Resulta este ejemplo (que ha rememorado Mary Beard en *Mujeres y poder*, 2018) una prueba palpable de que, desde los mismos orígenes de nuestra Civilización Occidental, las voces de las mujeres son acalladas en la esfera pública. El relato, atendiendo al significado del término griego original, es el discurso público acreditado y Telémaco constata que está al cuidado de los hombres, mientras que las mujeres se encuentran confinadas en la charla ociosa, el parloteo o el chismorreo; un prejuicio que todavía aparece en nuestra vida pública contemporánea, desde los escaños del parlamento hasta los centros de trabajo, haciendo de menos el discurso de las mujeres, o directamente insultando, vejando o minusvalorando a aquellas dedicadas a lo público.

Se relatan en las obras clásicas escasos ejemplos sobre mujeres que hayan hablado en el foro, y tan revelador como su escasez es el trato recibido de sus coetáneos. Mesia se

defendió a sí misma con éxito ante los tribunales, lo que se justificaba en "que tenía una auténtica naturaleza masculina", de ahí que sus coetáneos la apodaron "la andrógina". Afrania solía iniciar y defender en público sus demandas y de ella se decía que "todo el mundo estaba harta de sus ladridos", y se documentó su muerte en el año 48 a. de C. porque "con semejantes bichos es más importante documentar su muerte que su nacimiento". Un dicho del siglo II fue: "una mujer debería guardarse modestamente de exponer su voz ante extraños del mismo modo que se guardaría de quitarse la ropa".

Los jurisconsultos romanos (Gayo, Ulpiano) justificaban estas y otras diferencias entre los hombres y las mujeres en la ligereza del juicio femenino (*propter animi levitatem*), en la debilidad natural del sexo (*propter sexus infirmitatem*) y en la ignorancia de las cosas del foro (*propter forensium rerum ignorantia*); precisamente esta supuesta ignorancia de las cosas del foro es la que en especial justificaba el apartar a las mujeres de la esfera pública, esto es, del mundo de la Política y del Derecho.

Por ello, la totalidad de las profesiones jurídicas, entre ellas la de juzgar, han estado históricamente vedadas a las mujeres. Fueron hombres todos los jurisconsultos de Roma, todos los glosadores medievales, todos los juristas de la Baja Edad Media y de la Edad Moderna, y hasta hace no mucho, todos los de la Edad Contemporánea.

Baste una pincelada proveniente nada menos que del Tribunal Supremo de los Estados Unidos de América. En Bradwell *vs.* Illinois (1872), se resolvió una demanda de Mira Bradwell contra el Estado de Illinois, por prohibirles a las mujeres el ejercicio de la abogacía. Se desestimó la demanda con el argumento de que el derecho a ejercer una profesión no se garantiza en la Constitución de los Estados Unidos, con lo cual Illinois era libre para prohibir a las mujeres la práctica del Derecho. Y en un voto concurrente, el juez Bradley iba más allá pues proponía desestimar la demanda porque la prohibición de la práctica del Derecho se justificaba en que "el más alto destino y misión de la mujer es cumplir las funciones benéficas de esposa y madre: es la Ley del Creador".

¿Cómo es posible que el Tribunal Supremo de los Estados Unidos dictara esta sentencia cuando la Declaración de Independencia, datada casi cien años antes (1776), comienza afirmando que "consideramos verdades evidentes en sí mismas que todos los hombres han sido creados iguales"? En primer lugar, negando que los hombres a los que se refiere la Constitución incluyan a las mujeres; no es un masculino genérico; de ahí la importancia que para el Feminismo siempre ha tenido que el lenguaje sea inclusivo. En segundo lugar, concibiendo la igualdad sin incluir la igualdad en el texto de la Ley. Y, en último lugar, haciendo prevalecer los prejuicios sobre la misma Constitución: los prejuicios de la dedicación de las mujeres al hogar y su ignorancia de las cosas del foro.

2. La situación de partida en España

No era obviamente distinta la situación en Europa en general, ni en particular España, donde las mujeres se encontraban con una doble barrera para acceder a las profesiones jurídicas: la primera, la educativa;

la segunda, la prohibición de acceder a ciertos cargos públicos vinculados al ejercicio del Derecho, singularmente a la Judicatura.

2.1 Las barreras educativas

El derecho de las mujeres a la educación se limitaba a la educación primaria, y no en las condiciones de los hombres, sino impartiéndoseles una educación, según la *Novísima Recopilación* (1805), "en el ejercicio de las virtudes y labores propias de su sexo, dirigiendo a las niñas desde su infancia y en los primeros pasos de su inteligencia, en el manejo de sus casas y en las labores que las corresponden, que es la raíz fundamental de la conservación y aumento de la religión".

Si este era el designio oficial, no eran diferentes las propuestas de reforma: el ilustrado Gaspar Melchor de Jovellanos consideraba la educación de la mujer para "formar buenas y virtuosas madres de familia" (*Bases para la formación de un plan general de instrucción pública*, 1809). Coincidencia de los designios oficiales con las propuestas de reforma educativa, que determinó que durante todo el siglo XIX y una gran parte del siglo XX, la educación de las mujeres se sustentase en un principio utilitarista: estudiar aquello que les servirá para asumir las tareas propias de su sexo. El último remedo de tal tendencia fue la asignatura de hogar que muchos y muchas aún conocimos en el Bachillerato Unificado Polivalente.

La educación universitaria estaba vedada a las mujeres, y luego se empezó a permitir con autorización gubernativa. Fue Concepción Arenal Ponte la primera mujer en acceder a las aulas de la Facultad de Derecho, quien tuvo que disfrazarse de hombre, se cortó el pelo, vistió levita, capa y sombrero de copa, y al descubrirse su identidad, intervino el rector y tras un examen satisfactorio, fue autorizada a asistir a clases, lo que hará desde 1842 a 1845 bajo un riguroso ritual, con el fin de evitar el contacto con sus compañeros varones; así fue la carrera de la primera mujer jurista.

Eran, en palabras de Rosalía de Castro (en el breve prólogo a su primera novela: *La hija del mar*, 1859), las "migajas de libertad al pie de la mesa del rico, que se llama siglo XIX"; Siglo XIX que ha permitido a las mujeres -sigue diciendo Rosalía-, "el regalo de creer que podemos escribir libros", una vez que ya están "pasados aquellos tiempos en que se discutía formalmente si la mujer tenía alma y si podía pensar".

Otra ilustre gallega, Emilia Pardo Bazán criticaba en el Congreso Pedagógico de la Institución Libre de Enseñanza (Madrid, 1882), que la educación que las españolas recibían no era tal, sino una "doma" a través de la cual se les transmitían los valores de pasividad, obediencia y sumisión a sus maridos. También reclamó el derecho de las mujeres a acceder a todos los niveles educativos y a ejercer cualquier profesión.

Debemos recordar que fue una Real Orden de 8 de marzo de 1910 la que estableció que "se concedan, sin necesidad de consultar a la superioridad, las inscripciones de matrícula en enseñanza oficial y no oficial solicitadas por las mujeres".

En 1922, María Ascensión Chirivella Marín fue la primera mujer licenciada en Derecho en colegiarse como abogada en el Colegio de Valencia. Tres años después Victoria Kent Siano fue la primera en colegiarse en el Colegio de Madrid y un año después, Clara Campoamor Rodríguez, la segunda. Ambas las primeras diputadas a Cortes con la II República, siendo muy bien conocido su debate sobre el voto femenino.

2.2 Las prohibiciones profesionales

Superada la barrera educativa, quedaba todavía la prohibición de acceder a ciertos cargos públicos vinculados al ejercicio del Derecho, singularmente a la Judicatura.

En las *Siete Partidas* de Alfonso X el Sabio, se establecía que no pueden ser jueces, juntamente con los locos, menores, ciegos y sordomudos, "las mujeres porque non sería cosa guisada que estouiessen entre la muchedumbre de los omes librando los pleitos". O sea, sería deshonesto y sin razón que las mujeres estuviesen en el ayuntamiento de los hombres librando pleitos. Tal incapacidad absoluta, no obstante, encontraba excepciones en aquellas mujeres que poseían una determinada categoría social, pues la reina, las condesas o señoras que heredaran algún reino o tierra, no estarían afectadas por la incapacitación, siempre que se vieran asesoradas por consejos de hombres sabios, porque "si en alguna cosa erraren la sepan consejar y enmendar".

La Ley Orgánica del Poder Judicial de 1870, aunque no contemplaba explícitamente la prohibición (artículos 109 y siguientes), cuando se refería a los "jueces y magistrados" se estaba refiriendo a los varones, como lo delata el que en varias ocasiones se refería a la "mujer" del juez o magistrado. Por ejemplo para prohibirle a estos ejercer jurisdicción que comprendiera el pueblo en que su mujer hubiere residido de continuo en los cinco años anteriores al nombramiento, o poseyere bienes raíces o ejerciera alguna industria (artículo 117), o para prohibirle dentro de su jurisdicción ejercer a través de su mujer industria, comercio o granjería, o tomar parte en empresas o sociedades mercantiles (artículo 119), o para sancionar a los jueces o magistrados cuando se casaren con mujer nacida dentro su jurisdicción, a no haber sido accidental su nacimiento, o con la que estuviere establecida en él, o poseyere en el mismo bienes inmuebles (artículo 230). Con lo cual no solo se dejaba claro que el juez era un hombre, otra vez más a través del uso de un masculino que no era genérico; sino que a la vez, se estaba perfilando cual era el papel subordinado a ocupar por su mujer. Todavía hoy en día la palabra "jueza" tiene como uno de sus dos significados admitidos por el Diccionario de la Real Academia de la Lengua, el de ser "la mujer del juez".

Dentro del tímido aperturismo que caracterizó al tardofranquismo, la Ley 56/1961, de 22 de julio, de derechos políticos profesionales y de trabajo de la mujer, introdujo una cláusula general de igualdad, para que las mujeres pudieran participar en las mismas condiciones que los hombres en oposiciones, concursos-oposiciones y cualesquiera otros sistemas para la provisión de plazas en administraciones pú-

blicas, aunque se excepcionaba de esta cláusula general "la Administración de Justicia en los cargos de magistrados, Jueces y fiscales, salvo en las jurisdicciones tutelar de menores y laboral" -artículo 3.2.c)-.

Se trataba de una prohibición poco comprensible porque si se buscaba evitar, con fundamento paternalista, la confrontación de la supuesta sensibilidad femenina con la realidad de un conflicto, no se acababa de entender porque se excepcionaba de la prohibición a la jurisdicción social que, por la conflictividad laboral y por la inmediación de los juicios, precisamente determina una especial cercanía entre el juez y el conflicto, desde luego mayor que la de un proceso civil.

Fue la debilidad del fundamento de la prohibición de acceder a cargos judiciales y fiscales, frente a la cláusula general de igualdad de acceso, lo que determinó que la Ley 96/1966, de 28 de diciembre, derogase la excepción del artículo 3.2.c) de la Ley 56/1961. Su exposición de motivos, justificaba la derogación en que si "tal excepción respondió, sin duda, no a la idea de una falta de capacidad o responsabilidad de la mujer para desempeñar tales cargos, sino más bien, a una protección de sus sentimientos ante determinadas actuaciones que el cumplimiento del deber haría ineludibles... los motivos de la protección que la Ley quiso dispensar a los sentimientos de la mujer, deben estimarse superados por la propia realidad social y porque la mujer que se sienta llamada al ejercicio de la función judicial, habrá de encontrar en ella ocasiones de satisfacer su vocación, que la compensarán de las aflicciones que pueda depararle".

Tras el cambio normativo, en 1971, María Jover Carrión aprobó las oposiciones de juez comarcal y Concepción del Carmen Venero fue designada jueza de un tribunal tutelar de Menores que, como afirmó la prensa de la época, es un cargo que "entra de lleno en las características, cualidades y aptitudes, con que la feminidad ha sido milenariamente adornada". Dos años más tarde, María Belén del Valle Díaz lograba ser la primera mujer que accedió a la carrera fiscal.

Hemos de esperar al 23 de enero de 1978 para que Josefina Triguero Aguado tomase posesión de su plaza como jueza de Primera Instancia e Instrucción en el Juzgado de Navalmoral de la Mata en Badajoz. En 1981, Margarita Robles Fernández aprobó las oposiciones con el número uno y en 1991 fue la primera en alcanzar una presidencia de Audiencia Provincial, la de Barcelona. Y Milagros Calvo Ibarlucea, que accedió en 1979 a la carrera fiscal, y posteriormente al cuerpo de Magistratura de Trabajo, se convirtió en 2002 en magistrada del Tribunal Supremo, destinada en la Sala de Social: la primera magistrada del Tribunal Supremo.

No ha sido muy diferente la situación de otros cuerpos jurídicos. La Notaría fue un caso curioso, pues en la II República se permitió a las mujeres presentarse a las oposiciones. El Régimen Franquista lo prohibió en 1942, pero, dadas las expectativas levantadas por la norma republicana, permitió transitoriamente el acceso de las mujeres. Así fue como hasta 1946 aprobaron tres mujeres (Consuelo Mendizábal Álvarez, Margarita Baudín Sánchez y Carolina Bono Huerta). Pasada la vigencia de la disposición transitoria, se volvió a la prohibición que no se levantó definitivamente hasta la Ley 56/1961, de 22 de julio, de de-

rechos políticos profesionales y de trabajo de la mujer. Siendo desde ahí que empezaron a entrar otras mujeres aparte de aquellas tres.

3. La situación actual en España

3.1 Los datos cuantitativos

Abiertas a las mujeres las profesiones jurídicas, las mujeres han accedido a todas ellas de una manera masiva, e incluso en algunas la feminización resulta significativa.

En la Abogacía, la paridad está prácticamente conseguida. En la Encuesta sobre Igualdad de Género realizada por la Abogacía Española en 2017, se constataba que las abogadas representan el 44%, y los abogados el 56% del total de ejercientes en España. Atendiendo a los rangos de edad, la mayoría de los hombres se encuentra en el rango de más de 51 años (el 37%), mientras ese rango es el que menos mujeres ocupa (el 22%).

En la Carrera Judicial, según el Informe de la Estructura de la Carrera Judicial de 2019, las mujeres ya son mayoría (el 53,1%), frente a los hombres (el 46,1%), si bien también se acusa una significativa brecha de género generacional como se puede ver.

No vamos a aburrir con más datos de otras profesiones jurídicas, si bien las tendencias de la Abogacía y de la Carrera Judicial seguramente se pueden extrapolar a las demás profesiones jurídicas: una masiva incorporación de mujeres a las distintas profesionales jurídicas, apreciándose en algunos colectivos profesionales feminización incipiente y la existencia de significativas brechas de género de carácter generacional.

3.2 Los datos cualitativos

Sin embargo, la incorporación masiva de mujeres a las profesiones jurídicas, derivada del reconocimiento de la igualdad de trato en las normas jurídicas, no trae consigo la igualdad efectiva de las juristas y los juristas. La afirmación, a veces escuchadas, de que con la incorporación de mujeres a las profesiones jurídicas es cuestión de tiempo que la igualdad se alcance, es una afirmación que se sustenta sobre fundamentos teóricos erróneos. Pivota sobre el concepto de sexo -no sobre el concepto de género-, se sustentan en ideas de igualdad formal -no en ideas de igualdad material-, y consideran la discriminación de las mujeres como un fenómeno puntual vinculado a la diferencia de trato respecto a los hombres -cuando es que la discriminación obedece a las diferencias de estado entre mujeres y hombres-.

De nuevo vamos a centrarnos en la Carrera Judicial y en la Abogacía como paradigmas de la exposición, para comprobar como la desigualdad sigue existiendo en ambas profesiones jurídicas, a pesar del masivo acceso de mujeres a ambas profesiones.

3.2.1 La Carrera Judicial

En la Carrera Judicial, la desigualdad de género se manifiesta de una manera muy significativa en las cúpulas judiciales y al respecto véanse los siguientes datos:

Otra demostración de la persistencia de desigualdad real, más allá de la igualdad formal, es la constatación de que son exclusivamente las juezas quienes disfrutan excedencias para el cuidado de hijos, hijas o de familiares -incluso cuando su cónyuge tiene una retribución inferior-.

Aquí se aprecia la existencia de mecanismos informales de presión social dirigidos a colocar a las mujeres en su "lugar natural", que no aparecen neutralizados con el formal reconocimiento de derechos de corresponsabilidad en el estatuto judicial. Mecanismos que no operan en igualdad con los hombres, pues la presión social a lo que empuja a los hombres es precisamente a lo contrario, es decir, a desatender nuestra vida personal y familiar en beneficio de la carrera profesional. Hasta el extremo de que es habitual en los discursos referirse al abandono de la familia por la dedicación a la profesión, lo que desde luego constituye un más que dudoso mérito.

Igualmente en la Carrera Judicial como en la Abogacía, se manifiestan situaciones de trato sexista e incluso de acoso laboral o sexual. No hay estadísticas sobre los comentarios -provenientes de superiores, de otros compañeros e incluso compañeras o de profesionales del foro- que -a veces disfrazados de cierta caballerosidad o de falso paternalismo-, son despectivos hacia las mujeres o los valores considerados femeninos, comentarios sexistas sobre mujeres u hombres basados en prejuicios de género, comentarios de demérito de la valía profesional o simple incomodidad por el hecho de la maternidad, observaciones sugerentes y desagradables, chistes o comentarios sobre la apariencia o aspecto o, en general, comentarios de minusvaloración, desprecio o aislamiento de quien no se comporta conforme a los roles socialmente asignados a su sexo, incluso también comentarios homófobos o lesbófobos.

Algunos de estos comentarios han sido particularmente conocidos, en especial en relación con las primeras juezas que ingresaron en la carrera judicial, o llegaron por primera vez a determinados juzgados o tribunales. Milagros Otero Parga recoge una anécdota referida a Margarita Robles Fernández, según la cual un respetabilísimo forense tenía la costumbre de regalar un libro al primero de la promoción, eligiendo la obra de Salvador de Madariaga *Mujeres españolas* y felicitando en la dedicatoria a la nueva juez, aunque le recordaba que no olvidase que lo más importante para ella, debía ser convertirse en una buena esposa y madre. Al segundo de la promoción le compró *El Quijote,* y escribió en la dedicatoria su reconocimiento por la caballerosidad que había demostrado cediéndole el primer puesto a su compañera ("Una mujer juez. A propósito del Plan 14/02/2013 de Igualdad de la Carrera Judicial", Derecho, volumen 22, 2013).

Otro comentario despectivo, este con trascendencia pública, fue el realizado por un vocal del Consejo General del Poder Judicial, cuando fue nombrada Milagros Calvo Ibarlucea como primera magistrada del Tribunal Supremo, pues la tachó de "florero".

Unos comentarios que, en muchas ocasiones, no pasarán de la mera anécdota sin más repercusión, pero en otras no pocas ocasiones, acabarán siendo la guía de una decisión gubernativa de un superior hacia un inferior -eligiendo a un hombre en vez de a una mujer para un ascenso, o para impartir una clase de formación, o para elegir a quien haya de llevar un litigio-, y/o acabarán haciendo mella en las personas concernidas -no ejercitando un derecho de maternidad o conciliación al que tenían derecho, o directamente sufriendo demérito en la salud derivado de los comentarios-.

3.2.2 La Abogacía

En la Abogacía, algunos de los datos ofrecidos en la Encuesta sobre Igualdad de Género realizada por la Abogacía Española en 2017 resultan ser muy significativos:

— En cuanto a la brecha salarial: uno de cada diez hombres (10%) tiene unos ingresos superiores a los 5.000€ y prácticamente el mismo número (8%) percibe menos de 1.000€; en cambio, solo el 2% de las mujeres ingresa más de 5.000€ y casi una de cada cinco (17%) obtiene menos de 1.000€; siendo la media de ingresos mensuales de la profesión la de 1.750 euros, la mayoría de las mujeres (63%) percibe unas retribuciones por debajo de la media, mientras que los hombres son algo menos de la mitad (48%).

— En cuanto a la conciliación: el 37% de los abogados considera que son suficientes las medidas de conciliación existentes, mientras que ello solo lo consideran el 17% de las abogadas; el 49% de las abogadas son muy críticas con las medidas de conciliación existentes, mientras que ello solo lo consideran el 28% de los abogados.

— En cuanto al techo de cristal: la baja representación femenina se aprecia sobre todo en los grandes bufetes, siendo mejor la situación en bufetes menores, y existiendo mayor representación femenina en los órganos colegiados. Un informe de la consultora Iberian Lawyer de 2019 destaca que en los grandes bufetes solo hay un 16% de socias.

— En cuanto al trato profesional: de las casi 67.000 abogadas ejercientes en España, aproximadamente 40.000 reconocen abierta y explícitamente haber sentido discriminación por razón de género a lo largo de su carrera, y casi 28.000 ponen de manifiesto que esta situación se ha producido de forma recurrente por sus propios compañeros de profesión; los comentarios despectivos y la intimidación recurrente son también expresados por el 30% y el 25%, respectivamente; y hasta un 4% (unas 2.700 abogadas) reconoce tocamientos al menos una vez en su carrera por parte de un hombre.

Sobre esta cuestión, es de interés el estudio de la International Bar Association (presentado el 22/01/2020 en Madrid, en el Consejo General de la Abogacía Española) según el cual una de cada dos mujeres encuestadas aseguran haber sido víctimas de acoso laboral, y una de cada tres haber sufrido acoso sexual.

En el caso de los hombres, las cifras disminuyen a uno de cada tres para el acoso laboral y uno de cada 14 para el acoso sexual.

Un último aspecto significativo es el relativo a la cobertura que en la Mutualidad de la Abogacía se le da a la maternidad. Hasta 2006 ni siquiera era una contingencia cubierta, lo que dice mucho acerca del perfil masculinizado de las personas aseguradas. Desde entonces la maternidad se cubre dentro de las garantías básicas de incapacidad temporal, con un pago a tanto alzado que actualmente es de 3.600 euros. Lo que supone, desde un punto de vista nominal, una rechazable equiparación entre el embarazo/parto y la enfermedad. Y desde un punto de vista material, una cobertura económica que, si la abogada disfrutase las 16 semanas que le corresponderían en la Seguridad Social, supondría 900 euros cada cuatro semanas, cuantía inferior al salario mínimo interprofesional.

4. Las causas de la desigualdad

La persistencia de la desigualdad real a pesar de la igualdad formal, obedece a que la discriminación de las mujeres no se sustenta en su sexo, sino en el género que, como es sobradamente sabido, no son las diferencias físicas entre los dos sexos, sino un añadido sociocultural que coloca a los hombres en posición de superioridad/dominación y a las mujeres en posición de inferioridad/sumisión. O, si se quiere decir de otra manera, es una discriminación sistémica, institucional o difusa que se puede manifestar en diferencias puntuales de trato, pero cuyo calado más profundo se encuentra en las diferencias estructurales de estado, derivadas de la implantación de un modelo androcéntrico.

Los hombres, estando el modelo hecho a su medida, adquieren por el solo hecho de serlo, el poder en la totalidad de las relaciones sociales -en la sexualidad, la familia, el trabajo, el deporte o la política-, mientras las mujeres, por el solo hecho de serlo, se sitúan en subordinación -al no vivir la sexualidad, la familia, el trabajo, el deporte o la política, u otras relaciones sociales, como hacen los hombres-.

Aplicado esto al mundo del trabajo, el Derecho del Trabajo y la Seguridad Social se han construido, desde finales del siglo XIX y durante el siglo XX, sobre un modelo de trabajador que es, precisamente, el de un trabajador varón, cabeza de familia, con amplias disponibilidades de tiempo; y aunque es verdad que la realidad sociolaboral ha evolucionado notablemente en las últimas décadas del siglo XX y en este siglo XXI, en gran medida al trabajador se le sigue exigiendo una amplia disponibilidad temporal dentro de unos horarios que no están pensados para la conciliación con la vida familiar.

Si esto es así con carácter general en el mundo del trabajo, la masculinidad del modelo se aprecia aún más intensa en las profesiones jurídicas porque están ligadas a la participación en el foro y en la vida pública, en suma a la participación en aquellas actividades de autoridad o de ejercicio de poder.

Volvamos de nuevo la vista a la Antigüedad: a principios del siglo IV a. de C., Aristófanes dedicó una comedia entera a la fantasía de que las mujeres pudieran hacerse cargo del gobierno del Estado; y una parte de la

broma consistía en que eran incapaces de hablar en público con la propiedad que exigía el elevado lenguaje de la política masculina. Más de veinte siglos después Friedrich Hegel lo expresó con rotundidad: "El Estado en que gobiernan mujeres y jóvenes, Estado echado a perder" (*Fundamentos de Filosofía del Derecho*, 1821).

No es así de extrañar que la profesión jurídica de autoridad y ejercicio del poder por excelencia, la de juzgar, se haya construido sobre un modelo claramente masculino. Si a ello le añadimos el concepto de juez burocrático que implantó Napoleón y que ha sido reproducido en la Europa Continental, y en particular desde el siglo XIX en España, la conclusión ha sido un modelo de juez varón cuya independencia se reconoce en palabras altisonantes pero en realidad sometido a incapacidades, incompatibilidades y prohibiciones que lo encerraban en una torre de marfil alejada de las convulsiones sociales, a una disciplina de hierro impuesta a través de hombres de confianza del poder político, y a una conducta ejemplar en su vida personal y familiar, según la moralidad imperante; en suma un juez sacerdote dedicado a sus funciones y subordinando a ellas su vida personal y familiar, obligando a su mujer y familia a seguirlo en su periplo vital.

Hora es ya de abandonar, a los efectos de construir el estatuto judicial del siglo XXI, el modelo de juez sacerdote de corte marcadamente masculino, para pasar a un modelo de juez/jueza constitucional, cercano a la sociedad, con vida personal y familiar, y que, por esas mismas circunstancias, sea capaz de satisfacer el derecho de la ciudadanía a la independencia judicial en el estado social y democrático de Derecho.

Y esto mismo se puede predicar de todas las profesiones jurídicas. Solamente cuando se produzca esa transición de unas estructuras de poder masculinas a otras estructuras integradoras de las mujeres en todas las profesiones jurídicas, se alcanzará una igualdad efectiva de los sexos en este ámbito. Pues -y acudiré de nuevo a palabras de Mary Beard-, "no es fácil hacer encajar a las mujeres en una estructura que, de entrada, está codificada como masculina: lo que hay que hacer es cambiar la estructura".

5. La transversalidad de género

¿Cómo se puede luchar contra una discriminación sistémica, institucional o difusa que se encuentra enquistada en las estructuras de la sociedad? Solo con un arma que tenga ese alcance, es decir con un arma que cambie la estructura de las relaciones sociales. Y ese alcance no lo tiene la tradicional concepción de la igualdad de los sexos como una igualdad de trato, basada en la comparación con un modelo masculino y en la igualación de la mujer a ese modelo, entre otras muchas razones por las tres siguientes:

1. Porque la extensión a las mujeres de derechos pensados para los hombres -es decir, el asimilacionismo de las mujeres a un sistema androcéntrico-, conduce a nuevas desigualdades .-por ejemplo, se les permite trabajar, pero el Derecho del Trabajo, construido sobre el modelo masculino, las sitúa en desventaja, obligándolas a decidir entre un trabajo sin maternidad o una maternidad sin trabajo; en ambos casos con la consecuencia de la perpetuación del *statu quo*, es el dilema de Wollstonecraft-;

2. Porque cuanto más lejos esté una mujer del modelo masculino a consecuencia de factores confluyentes de discriminación, más difícil resultará encontrar un módulo de comparación que permita la aplicación de unas leyes de igualdad basadas en la comparación -a pesar de que en esas circunstancias de discriminación múltiple, sería cuando más necesario resultaría aplicar la igualdad a la mujer en cuestión-;

3. Y porque no es posible conceder a las mujeres -si no es aparentando conceder privilegios- derechos inexistentes en un modelo masculino -así, la protección frente a la violencia de género, aún se sigue valorando por amplios sectores de la opinión pública como un privilegio hacia las mujeres que no se les concede a los hombres-.

Por ello, una adecuada respuesta jurídica a la discriminación sistémica, institucional o difusa, nos obliga a cuestionar el modelo de referencia para erradicar la situación de subordinación de la mujer y, en consecuencia, para empoderarla frente al hombre. No se trata -si se nos permite una metáfora- de repartir la tarta de los hombres con las mujeres, sino de cambiar la receta de la tarta; o de permitir a las mujeres vestir el traje chaqueta masculino, sino de que el traje valga para los dos sexos.

El cuestionamiento del modelo de referencia -considerado masculino-, y su adecuación a las exigencias de la igualdad efectiva entre mujeres y hombres -las dos operaciones básicas del análisis de género en el Derecho-, se ha juridificado bajo la formulación del principio de transversalidad de la dimensión de género, que responde con generalidad al problema también general de institucionalización de la discriminación.

Si se hace bien como debiera, se convertirían la totalidad de leyes del ordenamiento jurídico en unas leyes favorecedoras de la igualdad de mujeres y hombres -es la universalidad objetiva de la transversalidad-, así como a todos los sujetos de derecho en agentes de igualdad -es la universalidad subjetiva de la transversalidad-.

6. Cambios normativos

Ha supuesto la Constitución española de 29 de diciembre de 1978 el germen del cambio en orden a profundizar en la igualdad de los sexos. Pero eso no se ha hecho de la noche a la mañana como lo demuestra que, en las primeras elaboraciones del Tribunal Constitucional y en las primeras concepciones del poder legislativo, la igualdad se entendió en términos formales. Y aún después de haberse asumido la transversalidad de la dimensión de género, en especial a través de la Ley Orgánica 3/2007 de 22 de marzo, para la igualdad de mujeres y hombres, todavía queda mucho camino por recorrer.

Si todo eso ha sido así en general, más acentuadas han sido tanto las demoras como las carencias en las profesiones jurídicas, y en particular en la carrera judicial. Estamos ante un caso en que podríamos decir con propiedad que hemos ido tarde, mal y a rastras. Seguramente a causa de que en las profesiones jurídicas -como hemos apuntado a lo largo de la exposición- a los prejuicios contra las mujeres que

trabajan fuera del hogar, se une el prejuicio adicional de su incapacidad para participar en el foro, para hablar en público, y en suma para asumir autoridad y ejercicio de poder.

De nuevo vamos a centrarnos en la carrera judicial y en la Abogacía como paradigmas de la exposición para verificar como se ha abordado el combate contra la desigualdad que, como hemos visto, sigue existiendo en ambas profesiones jurídicas.

6.1 La carrera judicial

La Ley Orgánica 6/1985, de 1 de julio, del poder judicial, auténtico buque insignia del programa gubernativo de modernización judicial, apenas supuso avances en el ámbito de la igualdad de los sexos, lo que no es de extrañar pues en aquellas épocas imperaba una concepción formal de la igualdad.

Aun así, supuso erradicar algunos aspectos rancios de la legalidad anterior --como era la posibilidad de suspensión "por conducta viciosa, por su comportamiento poco honroso, o por su habitual negligencia", artículo 224.5º de la LOPJ/1870-, introdujo algunas referencias aperturistas -como la contemplación de las uniones de hecho, eso sí, a efectos de incompatibilidades, artículo 391 de la LOPJ/1985-, y acordándose de que podía haber juezas a su vez madres, introdujo un permiso de catorce semanas en el supuesto de parto (artículo 373.2).

Más grave desde la óptica de nuestro análisis, fue que en las posteriores leyes dirigidas a mejorar la igualdad en las relaciones laborales y funcionariales, era un olvido reincidente el relativo a la carrera judicial. Ni la Ley 3/1989, de 3 de marzo, por la que se amplía a dieciséis semanas el permiso por maternidad y se establecen medidas para favorecer la igualdad de trato de la mujer en el trabajo, ni la Ley 39/1999, de 5 de noviembre, para promover la conciliación de la vida familiar y laboral de las personas trabajadoras, ni Ley Orgánica 1/2004, de 28 de diciembre, de medidas de protección integral contra la violencia de género, contenían referencias a la carrera judicial. Carencias a veces salvadas por la práctica gubernativa; otras veces por reformas legales tardías; otras veces ni una cosa ni la otra; en todo caso con gran inseguridad jurídica.

La Ley Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, para la igualdad de mujeres y hombres, supuso, en coherencia con su principio inspirador de transversalidad de la igualdad de trato y oportunidades de mujeres y hombres en todos los ámbitos del Derecho, acabar definitivamente con el islote robinsoniano que, en las leyes dirigidas a mejorar la igualdad en las relaciones laborales y funcionariales, constituía el estatuto judicial, Y más ampliamente, el aspecto gubernativo del Poder Judicial.

Así es que: (1) se crea una Comisión de Igualdad en el Consejo General del Poder Judicial; (2) se introduce la formación en igualdad en la formación inicial y continua; y (3) se ajusta el estatuto judicial al funcionarial en relación con los derechos de maternidad, conciliación y protección frente a la violencia de género; y (4) se suprimen normas anticonciliación -más pensadas para el modelo de juez sacerdote- como el deber de residencia.

Mucho más que en las reformas concretas en el estatuto judicial acometidas a través de la disposición adicional 3ª de la LOIEMH, es en la vinculación del estatuto judicial con la totalidad del programa renovador de

la LOIEMH, donde se encuentra el impacto más trascendental que debe proyectar la LOIEMH sobre el estatuto judicial.

Un programa renovador que obliga a una actuación transversal contra la discriminación de género, pues si esta es una discriminación sistémica, institucional o difusa, la única manera de combatirla es de la misma manera general, y todo ello se proyecta y se concreta en el estatuto judicial a través de una revisión total en perspectiva de género.

Precisamente eso, es lo que se está comenzando a acometer a través de una serie de actuaciones de calado transversal, siendo la principal los dos planes de igualdad.

El I Plan (Acuerdo de 14 de febrero de 2013 del Pleno del Consejo General del Poder Judicial) se construyó alrededor de los siguientes 11 ejes de actuación. El II Plan (Acuerdo de 30 de enero de 2020 del Pleno del Consejo General del Poder Judicial), realiza un diagnóstico de situación en el cual se presenta la situación al momento de adopción del I Plan, para compararla con la vigente a la fecha del II Plan, y en qué medida se ha cumplido el I Plan y sus resultados.

Además, el II Plan concreta más las medidas a adoptar en ejecución de cada uno de los ejes de actuación alrededor de los cuales se construye, e incrementa su número de 11 a 20: (1) Acceso a la carrera judicial; (2) promoción profesional; (3) formación profesional; (4) conciliación; (5) estabilidad territorial; (6) seguridad y salud; (7) acoso y violencia; (8) lenguaje no sexista; (9) retribuciones; (10) actuación inspectora y disciplinaria; (11) relaciones internacionales; (12) tecnologías de la información y la comunicación (TIC); (13) gestión de la edad; (14) imagen de la Justicia; (15) información y participación; (16) redes de igualdad y conciliación; (17) transversalidad de la igualdad; (18) juzgar con perspectiva de género; (19) informe anual; (20) seguimiento, revisión y ejecución.

También es importante mencionar en este momento -pues su elaboración y aprobación era uno de los objetivos del I Plan de Igualdad y su mejora lo es del II- el Protocolo de Actuación frente al Acoso Sexual, al acoso por razón de sexo, al acoso discriminatorio, y frente a todas las formas de acoso y violencia en la carrera judicial (2016), que es fruto de la colaboración entre la Comisión de Igualdad y la Comisión Nacional de Seguridad y Salud de la Carrera Judicial.

La necesidad de un protocolo antiacoso en la carrera judicial busca la profundización en los derechos fundamentales, y en particular en los derechos a la igualdad de género y a la tutela frente a cualquier clase de discriminación, conjugada con un entendimiento novedoso de los riesgos laborales, que juntamente con los riesgos físicos incluye a los riesgos psicosociales.

6.2 La Abogacía

Las acciones en favor de la igualdad comenzaron a tomar cuerpo a comienzos de 2017 con la creación de un grupo de trabajo por la igualdad. El año 2017 fue declarado el “año de la igualdad”. Un grupo cuya evolución permitió confeccionar un primer “Plan de Acciones por la Igualdad de la Abogacía”.

Entre las actividades específicas de la Abogacía española en igualdad de género, cabe destacar el Congreso de Derechos Humanos de la Fundación Abogacía Española y los Premios Derechos Humanos celebrados en 2017 bajo el lema "Derechos Humanos = Derechos en Igualdad". En el Congreso se presentaron los resultados (a los que nos hemos referido) de la primera macroencuesta realizada en España sobre igualdad de género en la Abogacía y en la Justicia, realizada a 2.000 abogadas y abogados.

El 8 de marzo de 2018, la presidenta del Consejo General de la Abogacía Española, Victoria Ortega Benito, firmó el acuerdo que puso en marcha la elaboración del Plan de Igualdad del Consejo General. El ámbito de aplicación del Plan es el propio Consejo General, con el horizonte de que sirva de referencia para los 83 colegios de la Abogacía y también, para los despachos que quieran implantarlo.

Entre los objetivos de este plan, se encuentran: eliminar los desequilibrios en el acceso y participación de mujeres y hombres en la organización; consolidación del principio de igualdad en la gestión del Consejo General de la Abogacía Española; asegurar que los procesos de gestión de recursos humanos (selección, clasificación profesional, promoción y formación, retribuciones) respetan el principio de igualdad de género (trato y oportunidades); favorecer, en términos de igualdad entre hombres y mujeres, la conciliación laboral, personal y familiar; prevenir el acoso sexual y el acoso sexista.

Ratificado en febrero de 2019 el Plan de Igualdad, unas semanas más tarde se distribuyó entre los diferentes decanatos la Guía de Igualdad de Oportunidades y No Discriminación para Colegios de la Abogacía, con la finalidad de lograr el asentamiento y promoción del principio de igualdad, tanto a nivel corporativo, como profesional.

El 11 de octubre de 2019, el Pleno del Consejo General de la Abogacía Española aprobó la creación de una comisión ordinaria dentro de su estructura para la Igualdad.

7. Epílogo

Los cambios normativos liderados por la Ley de Igualdad y las actuaciones realizadas en la carrera judicial y en la Abogacía, nos sirven de ejemplo para corroborar que el cambio está en marcha en las profesiones jurídicas mediante medidas que, yendo más allá de la igualdad de trato, se dirigen a una auténtica igualdad de oportunidades.

Ahora bien, la publicación oficial de las leyes no trae sin más el cambio en la realidad de las cosas, y menos cuando se trata de leyes que, con apenas unos pocos años de vigencia, luchan contra prejuicios que vienen desde los orígenes de nuestra civilización.

Sin la efectividad práctica de la Ley de Igualdad, y en lo que se refiere a las profesiones jurídicas, sin la efectividad práctica de los planes de igualdad que pretenden implantar los designios de la Ley de Igualdad en las profesiones jurídicas, todo lo que dice la Ley de Igualdad no pasará de ser una idea más o menos romántica sin una eficacia práctica.

Pero en esta lucha contra prejuicios milenarios no basta con la labor de las instituciones, por lo demás mejorable en muchos aspectos. Aquí es donde debe entrar en juego la labor de todas y de todos para que, a través de la capacitación en la materia, nos comprometamos a integrar la igualdad efectiva de mujeres y hombres en nuestro ámbito cotidiano de actuación profesional. Capacitación y compromiso es nuestra aportación.

Lo que sin duda repercutirá en la ciudadanía, pues no nos cabe la menor duda de que el juez y la jueza que no sufra la desigualdad en sus propias carnes, y que concilie adecuadamente vida personal, familiar y profesional, sin duda lo repercutirá sobre sus decisiones jurisdiccionales. E igual conclusión se podría afirmar de los abogados y de las abogadas; y más genéricamente de todos los profesionales del mundo del Derecho.

2

Las mujeres, protagonistas del desarrollo sostenible

Dolores Fernández Galiño

Valedora do Pobo

La Resolución de la Asamblea General de las Naciones Unidas denominada "Transformar nuestro Mundo: la Agenda 2030 para el Desarrollo Sostenible" (2015) se autodefine en su primera frase, como un plan de acción en favor de las personas, el planeta y la prosperidad. Aparecen así enunciados los tres vértices de un triángulo en el cual las personas y sus derechos humanos se sitúan en primer lugar, y en el cual el desarrollo no es puramente económico, sino al servicio de las personas y para conservar el planeta. Nos comprometemos, se dice en la Resolución, "a lograr el desarrollo sostenible en sus tres dimensiones -económica, social y ambiental- de forma equilibrada e integrada".

Dentro de este ambicioso plan de acción, uno de los pilares basilares es la igualdad de género, expresada en la voluntad de: "estamos resueltos a... proteger los derechos humanos, promover la igualdad entre los géneros y el empoderamiento de las mujeres y las niñas". Y en ello se insiste en particular, cuando incide en que: "aspiramos a un mundo... en el que todas las mujeres y niñas gocen de la plena igualdad entre los géneros, y donde se hayan eliminado todos los obstáculos jurídicos, sociales y económicos que impiden su empoderamiento".

Estrategia dual: Políticas específicas y transversalidad de la igualdad

Para cumplir esas pretensiones, la Agenda 2030 opera de dos modos diferentes: el primero es erigir a la propia igualdad de género como uno de los 17 objetivos de desarrollo sostenible; el segundo es impregnar de igualdad de género los restantes objetivos en aplicación de la idea de transversalidad de la dimensión de género. Se trata de una estrategia dual: políticas específicas de igualdad, más transversalidad de la igualdad.

I. La primera perspectiva (políticas específicas de igualdad), se concreta en el objetivo 5 "lograr la igualdad de género y empoderar a todas las mujeres y las niñas", con 6 metas; (1) poner fin a todas las formas de discriminación contra todas las mujeres y las niñas en todo el mundo; (2) eliminar todas las formas de violencia contra todas las mujeres y las niñas; (3) eliminar todas las prácticas nocivas, como el matrimonio infantil, precoz y forzado y la mutilación genital femenina; (4) reconocer y valorar los cuidados y el trabajo doméstico no remunerados; (5) asegurar la participación plena y efectiva de las mujeres a todos los niveles decisorios en la vida política, económica y pública, y (6) asegurar el acceso universal a la salud sexual y reproductiva.

II. La segunda perspectiva se sustenta en la estrategia de transversalidad de la igualdad "la consecución de la igualdad entre los géneros y el empoderamiento de las mujeres y las niñas, contribuirán decisivamente al progreso respecto de todos los objetivos y metas, No es posible realizar todo el potencial humano y alcanzar el desarrollo sostenible, si se sigue negando a la mitad de la humanidad el pleno disfrute de sus derechos humanos y sus oportunidades". En conclusión, "la incorporación sistemática de una perspectiva de género en la implementación de la Agenda es crucial".

Bajo esta perspectiva transversal, las cuestiones de género y los derechos de las mujeres aparecen expresamente como metas a alcanzar, en relación con varios de los objetivos de la Agenda 2030. Sin ánimo exhaustivo, citaré algunas metas destacadas:

— Dentro del objetivo 4: "garantizar una educación inclusiva y equitativa de calidad, y promover oportunidades de aprendizaje permanente para todos":

Meta 4.5: "De aquí a 2030, eliminar las disparidades de género en la educación, y asegurar el acceso igualitario a todos los niveles de la enseñanza y la formación profesional para las personas vulnerables, incluidas las personas con discapacidad, los pueblos indígenas y los niños en situaciones de vulnerabilidad".

Meta 4.7: "De aquí a 2030, asegurar que todos los alumnos adquieran los conocimientos teóricos y prácticos necesarios para promover el desarrollo sostenible, entre otras cosas mediante la educación para (entre otras)... la igualdad de género".

— Dentro del objetivo 8: "promover el crecimiento económico sostenido, inclusivo y sostenible, el empleo pleno y productivo y el trabajo decente para todos":

Meta 8.5: "De aquí a 2030, lograr el empleo pleno y productivo y el trabajo decente para todas las mujeres y los hombres, incluidos los jóvenes y las personas con discapacidad, así como la igualdad de remuneración por trabajo de igual valor".

Un asunto pendiente: situar a las mujeres en la primera línea de las políticas de reconstrucción en situación de desastres como el COVID-19

Aunque en la Agenda 2030 no aparezcan expresamente metas relacionadas con la igualdad de género para todos y cada uno de los objetivos, la transversalidad obliga a integrar la igualdad en todos los objetivos y metas. En particular, la pandemia ocasionada por el coronavirus COVID-19 ha puesto de manifiesto, el que no se hace ninguna referencia a la perspectiva de género de los desastres, en las hasta cuatro metas donde se alude a ellos (entendiendo por desastre, según su definición en instrumentos internacionales, una disrupción grave del funcionamiento de una comunidad o sociedad en cualquier escala, debida a fenómenos peligrosos que interaccionan con las condiciones de exposición, vulnerabilidad y capacidad, ocasionando pérdidas e impactos humanos, materiales, económicos y/o ambientales).

Y es que los desastres propician los retrocesos en la igualdad de género: ponen a las mujeres, en cuanto dispensadoras principales de cuidados según los roles tradicionales de género, como cuidadoras en la primera línea (*front-line caregivers*); las consecuencias socioeconómicas de los desastres se ceban especialmente en las mujeres, dado su menor empoderamiento social y económico incrementando las situaciones previas de discriminación; los desastres son caldo de cultivo para la violencia de género.

La pandemia ocasionada por el coronavirus COVID-19, como desastre que es y lo es a nivel mundial, se debe afrontar sin que ello suponga retrocesos en el nivel alcanzado de igualdad entre mujeres y hombres. Pero con ello no basta: la igualdad de género se debe integrar dentro del corazón de las políticas públicas de reconstrucción. Las mujeres, que han estado en la primera línea de lucha contra la enfermedad, deben estar también en la primera línea en el diseño de la reconstrucción, y en su ejecución.

Por ello, más que nunca en estos momentos es necesario volver la vista a las promesas de futuro que la ONU propuso para la humanidad entera en la Agenda 2030, y entre ellas se encuentra en lugar principal la igualdad de género entre mujeres y hombres y el empoderamiento de las mujeres y las niñas, que debe impregnar todos los objetivos, también aquellos en los cuales no existe una mención expresa del impacto de género.

Pero las mujeres no son meras espectadoras del cambio. Junto con los hombres, son protagonistas centrales de la Agenda 2030: sin mujeres no hay desarrollo sostenible.

3

Las mujeres trans como víctimas de violencia de género

Miguel Filgueira Bouza

Magistrado de la Audiencia Provincial de A Coruña

Estudié Derecho hace ya muchos años, y mi ejercicio profesional durante treinta y tres, gira a su alrededor.

Recuerdo el inicio, cuando tenías que llenarte de nuevos conceptos, de principios jurídicos. Y recuerdo también que una norma de aplicación general decía que las interpretaciones legales debían realizarse sí, según el sentido propio de las palabras de la Ley, pero también considerando la realidad social del tiempo en que deben ser aplicadas y su espíritu y finalidad.

Realidad social, espíritu y finalidad.

Por eso siempre pensé ya desde antes, creo, que las leyes estaban al servicio de las personas, del conjunto social que forman, y nunca al revés. Escuché muchas veces, igualmente, lo del imperio de la ley, pero que no se convierta en yugo. Nunca.

Realidad social, espíritu y finalidad.

¿Y en qué estoy pensando? Pues muchas veces ni yo lo sé, pero ahora en una cosa concreta.

Violencia de género es un problema que he tenido demasiadas veces delante, y mujeres trans.

¿Sufren también la violencia de género?, ¿son víctimas? Estas preguntas no merecen ni ser contestadas, lo obvio no necesita argumento.

Pero, ¿entonces qué sentido tiene que escriba?

Pues pienso que uno.

La definición legal de la violencia de género ya la califiqué como pequeñita, pues, ceñida al ámbito de la relación matrimonial o análoga, deja al margen muchas realidades, aunque igualmente dijera que nuestra Ley fue, en cierta manera, pionera. La realidad social por fin se impone a esas definiciones, sin duda ya no puede discutirse.

Y en España, por otra parte, existe la posibilidad legal de rectificar la mención de la condición sexual de la persona en el Registro Civil, aunque con unos requisitos que convierten al camino en, como poco, demasiado largo.

Por lo que el problema es una mujer trans que no ha realizado, porque no quiere o no puede, o completó, esa rectificación de la mención de su sexo en el registro público ¿Puede tener la consideración legal de víctima de violencia de género? Y digo consideración legal, sólo legal, porque lo obvio tampoco merece reflexión.

Aunque se han dado, en el ámbito jurídico, opiniones contrarias.

Pues, de nuevo, realidad social, espíritu y finalidad.

Una mujer trans, víctima del ataque de un extraño, o del jefe, o del profesor, o del cliente del establecimiento, de otros tantos, no tendrá ahora esa consideración. Pero como ninguna, y ello porque ese concepto de la violencia es pequeñito, desde el punto de vista legal. Llegará que sean ciertos, que encuentren su reflejo, el Convenio de Estambul, los pactos de Estado, la inversión en dignidad que igualmente echaba en falta.

Y, ¿en el ámbito de una pareja heterosexual? Pues, como todas. Por mucho que quiera discutirse con opiniones contrarias.

No es mi intención aburrir ahora, en este escrito, con citas extensas. Pero alguna quiero hacer, porque me parecen significativas, reveladoras, simplemente de cómo empiezan a entenderse las cosas, esa realidad social de por dónde debemos ir o debemos ir yendo. Reproduciendo, para no aburrir, sólo unas frases y, de verdad, no descontextualizadas.

Dice por ejemplo la Circular de la Fiscalía General del Estado 6/2011 (y estas circulares no podemos olvidar marcan la intervención que debe protagonizar cada fiscal en todo rincón del Estado):

"*...Por lo tanto, aun cuando la mujer transexual no haya acudido al Registro Civil para rectificar el asiento relativo a su sexo, si se acredita su condición de mujer a través de los informes médico forenses e informes psicológicos por su identificación permanente con el sexo femenino, estas mujeres transexuales, nacionales y extranjeras, pueden ser consideradas como víctimas de violencia de género".*

Y la sentencia de la Audiencia Provincial de Palma de Mallorca de 7 de marzo de 2017, ROJ SAP IB 306/2017: "*...atendiendo a los informes médicos y al resto de argumentos ya señalados, debemos entender que, aunque aún no cuente con nombre y apellidos de mujer, se la reconoce médicamente como tal, por lo que el asunto debe ser instruido ante el juzgado de violencia sobre la mujer que corresponda, confirmando el auto recurrido".*

Violencia de género, sin duda, pero aún queda.

Violencia de género es un más allá; la realidad social, insisto, desborda la definición legal. Y en el ámbito de la pareja el que, por ahora -sólo- tenemos, no debemos cuestionar lo evidente.

La mujer no necesita adjetivos y, a pesar de los que se quieran poner, sólo por simplemente ser mujer, es violencia de género. El espíritu de la Ley ha de ser uno. Sin trabas, superando esas interpretaciones primeras que he transcrito, de nuevo pioneras. Pero faltan, quizás, más pasos. Pues para definir la violencia de género, no puede precisarse que la persona apruebe demasiados exámenes.

Recordemos los principios, la función de las leyes, olvidemos la pereza, no podemos desconocer la realidad social, la finalidad de las normas, que la violencia de género en todas sus manifestaciones es una realidad simple y particularmente odiosa. Y por eso hablamos, y en ello creemos.

4

Discriminación múltiple de las mujeres con discapacidad

José Fernando Lousada Arochena

Magistrado. Docente. Escritor

Hasta no hace mucho tiempo, las normas y las políticas sobre igualdad de género desatendían la situación particular de las mujeres con discapacidad; también esa situación particular era desatendida en las normas y las políticas sobre discapacidad. El Derecho y la política antidiscriminatoria por razón de género y por razón de discapacidad, estaban construidas como si obedecieran a realidades paralelas que en ningún caso podrían confluir.

Algo similar podría decirse de las demás causas de discriminación (origen racial o étnico, religión o convicciones, edad, orientación sexual, identidad de género, pobreza...). Y aún hoy día no está del todo corregida esta disfunción, que causa la invisibilización de las situaciones particulares en que se encuentran las mujeres con discapacidad (eventualmente añadiendo otras causas de discriminación: mujeres con discapacidad jóvenes o mayores, lesbianas, pobres...).

Pero la realidad de la vida demuestra cómo la superposición de distintos sistemas de opresión sobre determinadas personas o grupos de personas, determina la acumulación de diversas causas de discriminación (discriminación múltiple acumulativa), e incluso interactúan para acabar conformando una realidad opresora diferente de la simple acumulación de causas (discriminación múltiple interseccional).

No todas las situaciones en que se acumulan causas de discriminación sobre determinadas personas o grupos de personas, acaban conformando una situación de discriminación interseccional. La interseccionalidad se detecta por la desventaja particular a que se enfrenta una determinada persona en quien confluyen varias causas de discriminación, o en el impacto adverso sobre el colectivo en que esas personas se integran. Su explicación se encuentra en la existencia de perjuicios específicos

que están detrás de la desventaja particular o del impacto adverso y que, sin embargo, no se encontrarían si analizásemos por separado las causas de discriminación confluyentes.

La violencia contra las mujeres y niñas con discapacidad es un ejemplo paradigmático de discriminación interseccional. La Macroencuesta de Violencia contra la Mujer 2019 de la Delegación del Gobierno contra la Violencia de Género, en relación con la variable de discapacidad, constata un índice de agresiones superiores tanto en la violencia causada por la pareja, actual o pasada, como fuera de la pareja.

En la causada por la pareja, el 17,4% de las mujeres con una discapacidad acreditada, han sufrido violencia física y el 14% sexual; mientras que para las mujeres sin discapacidad, los porcentajes son 11% y 8,9%, respectivamente. Fuera de la pareja, el 17,2% de las mujeres con discapacidad ha sufrido violencia física y el 10,3%, sexual, mientras que para las mujeres sin discapacidad, los porcentajes son 13,2% y 6,2%, respectivamente.

Detrás de esos datos, no solo están los prejuicios de género contra las mujeres, pues entonces las mujeres con discapacidad sufrirían las agresiones en los mismos porcentajes que las demás mujeres. Además, están los prejuicios específicos contra las mujeres con discapacidad, que son los que explican dichas diferencias porcentuales:

— La imagen social victimizada de las mujeres con discapacidad; de ahí que el agresor pueda considerar que se encuentran más indefensas frente a una agresión sexual;

— El prejuicio de que las mujeres con discapacidad son asexuales o sexualmente hiperactivas lo que, en uno u otro caso, en la mente del agresor banaliza su acción;

— El estereotipo de ser el cuerpo de la mujer con discapacidad una mercancía dañada, con lo cual el agresor no tiene sentimiento de antijuridicidad de su acción;

— La creencia de la inocencia sexual de las mujeres con discapacidad, lo que conduce a privarlas de educación sexual y a que no adquieran autonomía en ese ámbito;

— La exclusión social de algunas mujeres con discapacidad, lo que facilita en ocasiones la agresión sexual por parte de las personas que se encargan del cuidado;

— El entorno familiar o social causante de una falta de autoestima de la propia víctima, puede actuar como factor de elección del agresor en orden a elegir a la víctima;

— La existencia de supersticiones en determinadas culturas, que incrementan el riesgo de agresión sexual contra las mujeres con discapacidad (por ejemplo, albinas);

— Las dificultades de acceso a la justicia derivados de los anteriores prejuicios, generando sensación de impunidad que el agresor puede valorar para elegir a la víctima.

Junto con la violencia interseccional causada por los prejuicios de género y capacitistas del agresor, estos prejuicios pueden también operar sobre el entorno familiar o social de la víctima, o sobre los agentes de la justicia, creando situaciones de victimización secundaria o violencia institucional (no creyendo a la víctima porque es sexual hiperactiva, provocó al agresor, no sabe lo que dice, solo causa problemas...).

En suma, la causa de la violencia contra las mujeres con discapacidad no es achacable a la situación de discapacidad de la víctima. De ahí, la incorrección tan absoluta de pretender "corregir" la enfermedad o discapacidad, a través de la esterilización de la mujer con discapacidad, lo que se corresponde con el acercamiento más tradicional a la situación de discapacidad con un modelo médico-asistencial.

De ahí también, el aplauso a la acción legislativa de erradicar la posibilidad de esterilización forzosa de personas con discapacidad (mayoritariamente mujeres, precisamente por los prejuicios de género y discapacitistas), en la reciente Ley Orgánica 2/2020, de 16 de diciembre, de modificación del Código Penal para la erradicación de la esterilización forzada o no consentida de personas con discapacidad incapacitadas judicialmente.

La violencia (y en general la discriminación) contra las mujeres y niñas con discapacidad obedece, no a la situación de discapacidad de la víctima, sino a los estereotipos nocivos de género y capacitistas. A ese modelo social responde la Convención de los Derechos de las Personas con Discapacidad (Naciones Unidas, 2006), que en su artículo 6 rubricado "mujeres con discapacidad", obliga a los estados partes a adoptar las medidas para asegurar que las mujeres y las niñas con discapacidad, al encontrase sometidas a discriminaciones múltiples, puedan disfrutar plenamente y en igualdad de condiciones de todos los derechos humanos y libertades fundamentales.

5

COVID-19: Cuidar a quienes nos cuidan, igualdad de género, conciliación y corresponsabilidad

Dolores Fernández Valiño

Valedora do Pobo

Los desastres, naturales o causados por los seres humanos, han acompañado siempre a la Humanidad. De ahí, la existencia de estudios interdisciplinares sobre sus efectos económicos, sociales, demográficos, sanitarios, políticos... y por supuesto, también jurídicos, al extremo de hablarse de un derecho de los desastres (*disaster's law*).

Si algo se ha aprendido de la historia y es algo en lo que coinciden todos los estudios sobre los desastres, es que en un desastre están comprometidos los derechos humanos. Precisamente, la salvaguarda de los derechos humanos, es el tema estrella del derecho de los desastres. Y en particular, la igualdad de mujeres y hombres, pues los desastres agudizan la situación previa de discriminación, y son caldo de cultivo para la violencia de género; en suma, los desastres propician los retrocesos en el nivel de igualdad de género.

La pandemia causada por el coronavirus COVID-19, como desastre que es, también responde a estas consideraciones, y siéndolo además a nivel mundial, esas consideraciones se podrían proyectar sobre la situación de cualquier nación. Por ello, la necesidad de analizar a nivel nacional y a nivel universal, el impacto de género de la pandemia causada por el COVID-19 ya ha sido destacada por los organismos internacionales, europeos, nacionales y autonómicos implicados en la igualdad de género, como:

– UN Women/ONU Mujeres ha diseñado una respuesta rápida y específica para mitigar el impacto de la crisis del COVID-19, en las mujeres y las niñas y garantizar que la recuperación a largo plazo las beneficie[1];

– El Instituto Europeo de Igualdad de Género (EIGE), ha realizado varios análisis de cómo el COVID-19 está impactando sobre la igualdad de género en diferentes áreas: trabaja-

1 https://www.unwomen.org/es/news/in-focus/in-focus-gender-equality-in-covid-19-response/un-women-response-to-covid-19-crisis

dores en primera línea[2]; impactos de género y salud[3]; trabajo no remunerado y tareas domésticas[4]; dificultades económicas y género[5]; violencia de género[6]; y personas en vulnerabilidad[7].

– A nivel estatal, el Instituto de la Mujer ha elaborado una guía sobre "la perspectiva de género, esencial en la respuesta a la COVID-19"[8];

– A nivel autonómico, y limitándome a la Comunidad Autónoma de Galicia, la Secretaría Xeral de Políticas de Igualdade, ha realizado diversas actuaciones en contemplación de la situación derivada del COVID-19.

La Valedoría do Pobo no ha interrumpido en ningún momento su actividad a pesar del estado de alarma, pasando su actividad de presencial a telemática, y apreciándose un incremento significativo de su actividad pues, además de las causas ordinarias, se abordaron diversas cuestiones asociadas a la situación generada por la pandemia.

En lo que ahora nos corresponde destacar, la Institución ha realizado diversas actuaciones en relación con la situación de pandemia desde una perspectiva de género y ha dado publicidad a recomendaciones de las autoridades sanitarias, además de análisis, desde los primeros momentos, de las consecuencias de la pandemia analizadas con perspectiva de género, así como de las medidas para combatirla.

Tomando en consideración las aportaciones de organismos de igualdad a todos los niveles y la propia actividad de la Valedoría do Pobo, esbozaré algunos aspectos derivados de la aplicación de la perspectiva de género a través de un cuádruple acercamiento:

1. Las consecuencias de la enfermedad sobre la salud de las personas, en particular las personas dedicadas a los cuidados;

2. Las consecuencias del confinamiento y medidas acordadas para combatir la enfermedad sobre los derechos con mayor dimensión de género, como la conciliación y la corresponsabilidad, o la violencia de género;

3. Las consecuencias sociales, laborales y económicas derivadas de la enfermedad y/o de las medidas para combatirla;

4. Y todo lo anterior, en situaciones de multidiscriminación.

2 https://eige.europa.eu/covid-19-and-gender-equality/frontline-workers

3 https://eige.europa.eu/covid-19-and-gender-equality/gender-impacts-health

4 https://eige.europa.eu/covid-19-and-gender-equality/unpaid-care-and-housework

5 https://eige.europa.eu/covid-19-and-gender-equality/economic-hardship-and-gender

6 https://eige.europa.eu/covid-19-and-gender-equality/gender-based-violence

7 https://eige.europa.eu/covid-19-and-gender-equality/people-vulnerable-situations

8 http://www.inmujer.gob.es/diseno/novedades/IMPACTO_DE_GENERO_DEL_COVID_19_(uv).pdf

1. Consecuencias de la enfermedad sobre la salud de las personas, en particular las dedicadas a los cuidados

Un primer acercamiento a la pandemia atendiendo a las consecuencias de la enfermedad analizadas en perspectiva de género, obliga a considerar el sexo de las víctimas. Aunque los datos estadísticos oficiales aún no sean ni definitivos, ni completamente fiables, dado que no se ha realizado el test a toda la población (ni en España ni el resto del mundo), se apuntan: hay más personas fallecidas del sexo masculino (lo que se suele justificar en que los hombres padecen más enfermedades pulmonares y cardiacas intercurrentes debido al mayor hábito tabáquico); mientras que hay más personas contagiadas del sexo femenino (lo que se suele justificar en que las mujeres se encuentran en primera línea de lucha).

Se deben analizar estas diferencias por sexo para no volver a caer en el error de realizar una Medicina solo para un sexo, que históricamente ha sido el masculino. Los ensayos clínicos hasta no hace mucho, se venían realizando con grupos de población integrados solo por hombres, (como ha ocurrido con la mayoría de los antinflamatorios al uso, con el argumento de no incluir a las mujeres para proteger su fertilidad, o porque sus cambios hormonales alterarían los resultados). También hasta hace poco, se han elaborado los protocolos médicos considerando solo a los hombres (es conocido el caso del infarto cuyos protocolos hasta no hace tanto solo consideraban los síntomas del infarto en hombres, aunque son diferentes los síntomas en mujeres).

Detectar los diferentes efectos de la enfermedad sobre la salud de los hombres y de las mujeres, es el paso fundamental para abordar la emergencia sanitaria en los diferentes individuos y comunidades. Y también, es la base de una política de salud en igualdad.

La investigación médica y los servicios de salud deben evaluar el impacto en los dos sexos (factores biológicos) y de los roles de género (factores sociales), en las diferencias de salud existentes entre mujeres y hombres, para servir mejor las necesidades de salud de las personas individuales. También se ha llamado la atención sobre la necesidad de incrementar la presencia de mujeres en la gobernanza de la salud, en los órganos de decisión y en los equipos de investigación.

El día 28 de mayo, Día Internacional de la Acción por la Salud de la Mujeres, la Valedora do Pobo emitió un comunicado destacando que, a causa de esas diferencias biológicas y sociales, la pandemia que sufrimos ha sacado a la luz necesidades específicas de la salud de las mujeres: la situación de mujeres embarazadas, parturientas o lactantes contagiadas o en riesgo de contagio, y su incidencia en la salud del feto o recién nacido; las dificultades de denuncia de la violencia contra las mujeres; los delitos sexuales en red contra las mujeres; la conciliación en un entorno de confinamiento y el estrés adicional que trae consigo; la disminución de recursos económicos en sectores feminizados ya de por sí económicamente débiles (empleadas de hogar, camareras de hotel); o la prevención de la salud en profesiones feminizadas en primera línea de lucha contra la pandemia (médicas y sanitarias, cuidadoras, limpiadoras).

Otro aspecto relevante desde la perspectiva de la salud está relacionado con las mujeres embarazadas, parturientas o en estado de lactancia. Aquí hay dos aspectos que hay que considerar.

De un lado, el riesgo que afecta a todas las mujeres embarazadas, parturientas o en estado de lactancia, a la par que al feto o al recién nacido, de acudir a servicios hospitalarios para los exámenes prenatales, para el parto y para la estancia post-parto, en especial si los hospitales están saturados a consecuencia de pacientes con COVID-19. De otro lado, las especialidades requeridas para el tratamiento de la mujer embarazada, parturienta o en estado de lactancia, ya contagiada de COVID-19, más el riesgo de contagiar al recién nacido.

Más que nunca, en esta situación de pandemia se deberá estar a las recomendaciones de las autoridades sanitarias. Su difusión es necesaria para su conocimiento por las mujeres concernidas, sus parejas y familias, actuando como un elemento de tranquilidad.

La Valedoría do Pobo de Galicia, consciente de la incertidumbre que aún hay sobre la transmisión del coronavirus, y coetáneamente con la declaración de pandemia por la OMS, ha dado publicidad a la guía con las pautas a seguir elaborada por el Ministerio de Sanidad, de acuerdo con las recomendaciones de la propia OMS: “Manejo de la mujer embarazada y el recién nacido con COVID-19”.

Recibimos también quejas en relación con los diferentes criterios para permitir o no el acompañamiento durante el parto. Pedimos informe a la Consellería de Sanidade, que contestó en el sentido que tras recibir nuestra solicitud, procedieron a comenzar los trámites para la redacción de un protocolo consultando con la Asociación de Matronas (una de las entidades firmante de una de las quejas).

El elevado porcentaje de contagio femenino encuentra una de sus causas -quizás no sea la única, pero sin duda es muy relevante- en que son mujeres quienes están, mayormente, en la primera línea de lucha contra la enfermedad. Encontramos colectivos profesionales altamente feminizados: el contagio se produce por el contacto personal, el contacto personal es propio del trabajo de cuidados, y el trabajo de cuidados es realizado mayormente por mujeres. Pues el sector de la sanidad está feminizado a todos los niveles (médicas, enfermeras o auxiliares), el sector de la dependencia (tanto la atención domiciliaria, como en residencias de mayores), el cuidado de niños, el empleo en el hogar y el sector de limpieza.

Todos estos trabajadores, como se dijo en su mayoría mujeres, van a estar en contacto con personas contagiadas en una mayor medida que otros sectores profesionales. Aquí nos encontramos con una consecuencia de la segregación profesional entre los sexos (las llamadas paredes de cristal). Segregación profesional determinante de unas condiciones de empleo y trabajo inferiores a las de otros sectores profesionales masculinizados, donde los empleos son más seguros, las retribuciones mayores y, en general, mejores las condiciones de trabajo. Paradójicamente, las profesiones de cuidado se erigen en las profesiones más necesarias en estos momentos para el tratamiento de personas enfermas y la contención de la enfermedad.

A la vista de estas consideraciones, hay un creciente consenso social e institucional en la necesidad de atribuir mayor valor al trabajo de cuidados en todas sus variantes. Un consenso que roza la unanimidad cuando la opinión emana de organismos de igualdad, pues se trata de un llamamiento que encontramos en ONU Mujeres, el EIGE o en el Instituto de la Mujer.

Los desafíos crecientes a los que se enfrentan las personas dedicadas al trabajo de cuidados, deben conducir a una mejora de su reconocimiento social que debe traer aparejado una mejora de sus condiciones de trabajo, con empleos más estables y trabajos mejor remunerados en términos comparativos con otros trabajos de igual valor.

La preocupación por este colectivo ha sido el motor de diversas actuaciones de la Valedoría do Pobo bajo la idea de "cuidar a quienes nos cuidan". En este sentido, las inquietudes relativas a la ausencia de equipos de protección y de pruebas PCR, fueron comunicadas a la Valedoría desde el momento inicial de la declaración del estado de alarma. Tramitamos las quejas e iniciamos investigaciones de oficio para abordar la cuestión planteada en relación con el personal sanitario, sociosanitario y de ayuda en el hogar. En caso de denuncia de ausencia de EPIS en empresas privadas, informamos a las personas denunciantes sobre la posibilidad de poner los hechos en conocimiento de la Inspección de Trabajo. Contactamos también con el Defensor del Pueblo, a la vista de que la normativa emanada del Estado establecía condiciones relativas al manejo del material sanitario.

2. Las consecuencias del confinamiento y medidas acordadas para combatir la enfermedad sobre los derechos con mayor dimensión de género

Frente a la situación de pandemia, los poderes públicos han reaccionado con medidas diversas, en particular de confinamiento, lo que nos conduce a analizar cómo esas medidas, en particular el confinamiento, afectaron a las mujeres de modo diferente que a los hombres. Bajo esta perspectiva de acercamiento, hay dos temas estrella: de un lado, el incremento de las necesidades de conciliación atendiendo al cierre de las guarderías, colegios y, en general, centros educativos, así como por la reagrupación en muchos casos de los padres mayores en los domicilios de sus hijos; de otro lado, el aislamiento al cual se encuentran sometidas las víctimas de violencia de género, dificultando las medidas para combatirla.

La cuestión de la conciliación y la corresponsabilidad ha merecido atención legislativa a nivel estatal. A estos efectos, el RDL 8/2020 ha adoptado dos medidas sobre las cuales conviene realizar algunos apuntes.

La primera medida es la preferencia del trabajo a distancia, obligando a la empresa a "adoptar las medidas oportunas si ello es técnica y razonablemente posible y si el esfuerzo de adaptación necesario resulta proporcionado", y a la persona trabajadora a aceptarlo.

Pero el teletrabajo no tiene más regulación específica que la de un Acuerdo Marco Europeo de 2002, que ni siquiera es de obligatoria transposición, y el trabajo a distancia está escasamente regulado en el Estatuto de los Trabajadores, artículo 13.

Tan escasa regulación no ayuda a su implantación y, en todo caso, una futura regulación exige afrontarse en perspectiva de género, con propuestas de mejora para favorecer la corresponsabilidad y corrección de las desventajas que se asocian al teletrabajo como la dificultad de desconectar, o la existencia de controles abusivos sobre la actividad laboral. Si no utilizamos la perspectiva de género, la futura regulación del teletrabajo lo puede convertir en una forma de potenciar las desigualdades.

La otra medida recogida en el RDL 8/2020, que se titula como Plan Mecuida (art. 6), es el reconocimiento de un derecho de la persona trabajadora a la reordenación/reducción de la jornada de trabajo cuando su cónyuge, pareja o familiar de la persona trabajadora padezca el COVID-19, estuviera en centros educativos o de cuidado que hayan tenido que cerrar por causa del COVID-19, o cuando la persona que cuidaba al cónyuge, pareja o familiar no pudiera seguir haciéndolo por causa del COVID-19.

Pero la reducción de jornada trae consigo la reducción del salario, y sin que haya una prestación social que cubra la diferencia. Sí resulta muy positiva la potenciación del derecho a la presencia al permitir la reordenación, no solo de la jornada, también el cambio de centro de trabajo, de funciones, de forma de prestación del trabajo, incluyendo la prestación de trabajo a distancia, o cualquier otro cambio de condiciones que estuviera disponible en la empresa, o pudiera implantarse de modo razonable y proporcionado.

Seguramente consciente de que estos derechos de conciliación suelen degenerar en un ejercicio femenino, la norma, con buena intención, invoca la corresponsabilidad lo cual permite explicar la exclusión de los parientes por agnación (aunque la exclusión puede tener el efecto perverso de que la mujer trabajadora abandone el trabajo para cuidarlos), pero más allá de ello, no es fácil concluir cómo se puede implementar la corresponsabilidad, si no es a costa de violentar la privacidad del matrimonio, pareja o familia.

No parece que estas normas, si no van acompañadas de reformas profundas en la regulación del teletrabajo, o de una mejora de la cobertura económica de los derechos de conciliación de las personas trabajadoras, o en general de la red de cuidados, sean suficientes para exorcizar el riesgo sobre el cual están alertando todos los organismos de igualdad: que los estereotipos de género, en vez de desmantelarse, se refuercen en esta situación de pandemia, a través de una mayor dedicación de las mujeres a las labores de cuidado dentro de los matrimonios, las parejas y las familias.

Se tramitan varias quejas por excluir de la prórroga, hasta el 30 de diciembre de 2020, de los contratos de investigación, que concluían el 30 de junio, que afectan a 4 personas -3 mujeres y un hombre-, que tuvieron permisos de maternidad/paternidad. Denuncian en la queja que tenían la garantía de participar

en la convocatoria de contratos de la modalidad B, en las mismas condiciones que el resto de los candidatos y que ello ya no va a ser así.

Un aspecto vinculado a la vida de las familias que se ha visto alterado por la situación de confinamiento, ha sido en relación con el cumplimiento del régimen de custodia y visitas de menores en matrimonios separados o divorciados, o parejas rotas.

La inquietud fue canalizada por varios centros de información de la mujer y provenía de madres preocupadas por el riesgo de contagio derivado de la entrega de los menores, y a su vez el temor, si no los entregan, de ser denunciadas por incumplimiento. Siendo necesario incidir sobre competencias estatales para resolver la cuestión, la Valedoría se dirigió al Defensor del Pueblo solicitando se valorase la conveniencia de iniciar una actuación de oficio.

"Todos nos enfrentamos a importantes riesgos psicológicos debido al aislamiento o la cuarentena, pero las mujeres y a veces también los niños en domicilios no seguros, viven una situación particularmente delicada", afirmó Evelyn Regner, presidenta de la Comisión de Derechos de la Mujer del Parlamento Europeo, el 7 de abril en una rueda de prensa y añadió: "Debemos prestar atención a esta cuestión y ampliar las medidas para atajar la violencia contra las mujeres".

La situación de las mujeres que sufren violencia de género es alarmante pues ha estado atrapadas con sus agresores, y previsiblemente lo seguirán estando. Hay mujeres cuya situación económica vulnerable las empujará a continuar con sus agresores.

Nos encontramos con una cuestión sobre la cual los organismos de igualdad a todos los niveles, han manifestado su preocupación y que se ha visto corroborado en nuestro país por el incremento de las denuncias. Los poderes públicos han intentado superar estas dificultades con medidas que facilitaban las denuncias de mujeres maltratadas (como la mascarilla-19).

Sobre esta cuestión la Valedoría do Pobo ha realizado varias actuaciones: una muy tempranera, el lunes siguiente a la declaración del estado de alarma, se dirigió a comprobar la accesibilidad y atención de los centros de información a la mujer durante el estado de alarma; se ha investigado, y se han removido, ciertas dificultades surgidas para solicitar ayudas por violencia de género, dada la carencia de certificados digitales y la imposibilidad de acudir a los servicios de manera presencial; se ha dado publicidad a las medidas adoptadas por el Gobierno de España para la protección de las víctimas de violencia de género en la situación actual de pandemia; y también se ha dado publicidad a las medidas adoptadas en la misma materia por la Secretaría Xeral de Igualdade de la Xunta de Galicia.

Otras manifestaciones de violencia de género seguramente se potenciarán también a causa de la pandemia. Europol ya ha advertido de que la delincuencia organizada se está adaptando a las debilidades sistémicas de las sociedades y de los poderes públicos, con la finalidad de reorganizar las rutas de tráfico

de personas y de encontrar otras nuevas formas de atraer a las posibles víctimas, principalmente mujeres, para ser explotadas sexualmente, y niñas (también niños) para pornografía infantil. También se alerta sobre un previsible incremento de los ciberdelitos sexuales: el *grooming*, el *stalking*, la sextorsión, o el *revenge porn*.

3. Consecuencias sociales, laborales y económicas derivadas de la enfermedad y/o de las medidas para combatirla

Hay un tercer acercamiento a las consecuencias de la enfermedad y/o de las medidas para combatirla, y se puede reducir en apenas dos palabras: crisis económica, que ya está aquí, pero sus resultas todavía no se aprecian en todo su alcance y en la cual también encontramos una óptica de género.

No es difícil identificar determinadas profesiones feminizadas a las cuales afectará sobre manera la crisis económica. Pensemos en la alta feminización del comercio, el turismo y la hostelería. En sus últimas proyecciones, la OCDE prevé que el turismo tenga una reducción de actividad del 70%, y ello impactará sobre manera sobre las mujeres.

Las empleadas de hogar son otro sector muy afectado al que no siempre alcanzarán las ayudas públicas. Y es que la extensión del desempleo a las empleadas de hogar, ha llenado un vacío largamente reclamado, pero las ayudas no llegarán al empleo del hogar sumergido.

La Valedoría do Pobo ha actuado en concreto en relación con otro sector feminizado: el sector marisquero gallego. Una actuación de oficio permitió comprobar que la Consellería competente había adoptado medidas en varios ámbitos: reparto de mascarillas y otras medidas para preservar la salud de las personas trabajadoras; apertura de líneas de ayuda económica; y control sobre los productos para garantizar su consumo.

En general, las mujeres ocupan trabajos más precarios y peor remunerados: son una mayoría muy elevada en el trabajo a tiempo parcial (en España alrededor del 75%), y en muchos trabajos de temporada fijos discontinuos (en Galicia, son mayoría en las empresas conserveras), y el porcentaje de mujeres en empleos temporales, es superior al de hombres. Previsiblemente, los empleos más precarios sufrirán más las consecuencias de la crisis económica, y de nuevo sobre ello encontramos alertas de todos los organismos de igualdad. Hay que estar atentos a la evolución futura.

4. Situaciones de multidiscriminación

Todos los anteriores acercamientos a las consecuencias del COVID-19, o de las medidas para combatirlo, se pueden ver complicados cuando la mujer afectada se encuentra en una situación de vulnerabilidad, por la concurrencia de otras causas de discriminación añadidas al sexo/género.

En este sentido, se ha llamado la atención sobre la situación de especial vulnerabilidad como consecuencia del COVID-19, en la que se pueden encontrar determinados colectivos: mujeres y niñas refugiadas, que pueden ser más fácilmente captadas por redes de explotación sexual; mujeres en situación de prostitución que, para satisfacer sus necesidades vitales, acaso se vean compelidas a relaciones sexuales aún con riesgo de contagio...

Las personas mayores, un colectivo muy feminizado dada la mayor longevidad de las mujeres, han ocupado la atención de la Valedoría do Pobo. Recibimos quejas sobre la situación de algunas residencias de personas mayores. Tramitamos las quejas e iniciamos además una investigación de oficio para conocer con detalle la situación. En todos aquellos servicios que quedaron sometidos a las autoridades competentes señaladas en el Decreto de Estado de Alarma, trasladamos el asunto al Defensor del Pueblo.

Las pesonas con discapacidad también han ocupado la atención de la Valedoría do Pobo. Recibimos quejas de asociaciones de personas sordas, que se resolvieron satisfactoriamente, por la falta de un servicio diario y las 24 horas de intérprete de lengua de signos, para la atención sanitaria de las personas sordas. Así como las carencias de accesibilidad para esas personas a la información necesaria para prevenir el contagio del coronavirus. Difundimos una comunicación sobre los derechos de las personas con discapacidad en la emergencia sanitaria, en la que resaltamos la importancia de mantener un contacto permanente con las entidades de defensa de esos derechos, lo que estamos haciendo de forma frecuente.

Las personas en situación o en riesgo de exclusión social son también un colectivo vulnerable, situación que se puede agravar en el caso de mujeres hasta el punto de poder hablar de una auténtica feminización de la pobreza. Iniciamos una investigación de oficio para que no se paralizaran los expedientes de tramitación de las rentas de inclusión social, y para que se simplificaran los procesos para la admisión a trámite de nuevas solicitudes.

Igualmente, la Institución realizó un llamamiento ya en los primeros momentos del estado de alarma, alertando sobre la discriminación contra el pueblo gitano en el contexto de la situación creada por el COVID-19.

Además, el 8 de abril, Día del Pueblo Gitano, emitimos un comunicado sobre la necesidad de remover los prejuicios y de promover la inclusión plena contando con las mujeres, los hombres, las niñas y los niños gitanos.

Finalmente, la Valedoría do Pobo ha realizado diversas actuaciones en relación con colectivos discriminados por su orientación sexual o por su identidad de género. Así, emitió un comunicado alertando sobre el riesgo de incremento de conductas LGTBI-fóbicas, y en particular, sobre la situación de aislamiento en la que se encuentran aquellas personas a quienes su familia no reconoce su identidad de género y que, por las circunstancias del COVID-19, están confinados con ella.

También, después de una reunión virtual con la Asociación de Defensa de los Derechos de los Menores Trans, se dio cauce a la inquietud de diversas asociaciones de que, por causa de la paralización de los plazos administrativos y judiciales, los expedientes de cambio de sexo ante los registros civiles, ya de por sí lentos, se demorasen aún más en perjuicio de los derechos de las personas. Al tratarse de una cuestión propia de competencias estatales, la Valedoría en este caso se dirigió al Defensor del Pueblo para que actuase al efecto.

Una pequeña conclusión para finalizar la exposición

Todo lo anterior no pretende ser un elenco exhaustivo, sino simplemente ejemplificativo, de la trascendencia de la perspectiva de género para analizar la pandemia del COVID-19, y las consecuencias que generó. Únicamente se pretende alertar sobre la necesidad de superar la situación ocasionada por la pandemia, avanzando en una mayor igualdad de género y sin que haya retroceso.

Resulta oportuno recordar para acabar las siguientes palabras de Simone de Beauvoir: “No olvidéis jamás que bastará una crisis política, económica o religiosa, para que los derechos de las mujeres vuelvan a ser cuestionados. Estos derechos nunca se dan por adquiridos, debéis permanecer vigilantes toda vuestra vida”.

6

El rol de género como agravante penal

María Belén Rubido de la Torre

Magistrada del Juzgado de lo Penal nº4 de Pontevedra,
especializado en violencia de género

La introducción de la agravante de género es, quizás, una de las reformas que menos repercusión práctica ha tenido en inicio en nuestro Derecho Penal tras la introducción por la LO 1/2015 de 30 de marzo, de muchos de los postulados del Convenio de Estambul. Sin embargo, introduce una verdadera revolución en cuanto que amplía la protección a la mujer del estricto ámbito doméstico, a la generalidad de los delitos.

Tal y como se nos pedía a los estados firmantes del Convenio y como era una exigencia de pura justicia material. Y digo, quizás, porque hubo un profundo debate sobre cómo habría de interpretarse esta circunstancia agravante en el conjunto del Derecho Penal español, cómo incardinarla sobre todo, y en relación con el conjunto de delitos que ya vienen regulados específicamente en la LO 1/2004 de la Ley Integral contra la Violencia sobre la Mujer y consolidados en nuestro Código Penal desde entonces. Y también, su especificidad en relación con otros agravantes genéricos como es el delito cometido "por razón del sexo o por razón de parentesco".

Este agravante se explica en la exposición de motivos de la Ley Orgánica 1/2015 del siguiente modo: "La razón para ello (para agravar la pena) es que el género, entendido de conformidad con el Convenio nº 210 del Consejo de Europa sobre prevención y lucha contra la violencia contra las mujeres y la violencia doméstica, aprobado en Estambul por el Comité de Ministros del Consejo de Europa el 7 de abril de 2011, como *los papeles, comportamientos o actividades y atribuciones socialmente construidos que una sociedad concreta considera propios de mujeres o de hombres*, pueden constituir un fundamento de acciones discriminatorias diferente del que abarca la referencia al sexo".

También se prevé en el Convenio de Estambul de 11 de mayo de 2011, ratificado por España el 18 de marzo de 2014 (BOE 06/06/2014) y por tanto, que forma parte de nuestro Derecho, en su art. 3 apartado d), se define como "violencia contra la mujer por razones de género, toda violencia contra una mujer porque es una mujer o que afecte a las mujeres de manera desproporcionada".

Es revelador que esta nueva circunstancia agravante aparezca regulada en el artículo 22 del Código Penal, que es conocido como las agravantes por "razones de odio" y que pueden ser aplicables a cualquier delito, por cuanto se entiende más grave si el delito se comete "por motivos racistas, antisemitas u otra clase de discriminación referente a la ideología, religión o creencias de la víctima, la etnia, raza o nación a la que pertenezca, su sexo, orientación o identidad sexual, razones de género**,** *la enfermedad* que padezca o su discapacidad".

Es fundamental para saber qué se entiende por "razones de género" recurrir a nuestro Tribunal Supremo, concretamente la sentencia STS, Penal sección 1 del 19 de noviembre de 2018 (ROJ: STS 3757/2018-ECLI:ES:TS:2018:3757) en la que se nos expone con toda claridad el fundamento de este agravante. Cita esta sentencia, y creo que es la clave para interpretar el agravavante, que esta violencia sobre las mujeres debe construirse sobre la base del artículo 43, nuevamente, del Convenio de Estambul, cuando dice que "los delitos previstos en el presente Convenio se sancionarán con independencia de la relación existente entre la víctima y el autor del delito".

Es decir, lo relevante no es que el agresor y la víctima sean o hayan sido esposos, o pareja, o novios. No. Lo esencial para que pueda ser de aplicación del agravante, es que el delito sea cometido por el "rol" que la sociedad atribuye a las mujeres. Por "ser mujer". Única y exclusivamente. Porque una mujer ha de cumplir con unas reglas preestablecidas de sometimiento, y en el caso de no hacerlo, merece ser castigada, por lo que el delito cometido por "razón de género" pretende perpetuar el rol de género (discriminatorio) de la mujer por la fuerza, a través de la comisión del delito, la forma más grave de transgredir el orden jurídico. Para dejar muy claro por parte del agresor ante ella y ante todos que está por encima, que es superior, que la mujer ha de someterse. Durante su relación e incluso por el resto de su vida.

Pero la sentencia dictada recientemente por un jurado del País Vasco da un paso más: procede a la aplicación de la agravante de género no por un acto delictivo contra una mujer, sino por una agresión con resultado de muerte a un varón. Porque la razón (si es que existe alguna razón en tal sinrazón) de la agresión está en que una mujer no puede, al terminar su relación sentimental con un hombre, relacionarse con otros, y si así lo hiciera, no sólo ella sino las personas que potencialmente podrían formar parte de su vida, serán agredidas.

Y este fue el caso. Un hombre es agredido por otro por el mero hecho de relacionarse con una mujer que es "propiedad" de otro. Además fue agredido de la forma más salvaje: arrebatándole la vida. Porque en el caso de esta sentencia, si bien no es firme, abre paso a una interpretación amplia del agravante de género a una persona que no es la mujer, sino las personas que se relacionan con ella. Siendo algo

novedoso, pero entiendo en casos como éste, justificado. Porque un hombre joven, Asier, de tan sólo 28 años, estaba en la Semana Grande donostiarra y su delito fue charlar con una chica en el exterior de un bar de la parte vieja.

En la sentencia, se deja constancia que el acusado le dijo a su expareja que si salía con otro chico "lo atacaría para impedir que entablase una relación sentimental con otra pareja". Esta mujer trataba de continuar con su vida, y en este caso Asier tan sólo por entablar una conversación con esta mujer, es golpeado por el ex novio de la joven, tras lo cual cayó al suelo falleciendo tras dos meses en coma. Porque la mujer no está sola en el mundo, está rodeada de personas que pueden verse dañadas por la violencia ejercida contra ellas.

De infausto recuerdo en la mente de todos están las madres que son supervivientes a la muerte de sus hijos e hijas a manos del maltratador, utilizando esta forma tan ruin y cruel de dañar haciéndolo contra sus descendientes. Así se introdujo como víctimas directas de la violencia sobre la mujer, a los hijos o hijas o menores convivientes con la mujer que es también víctima (por cuanto que a una mujer no sólo se le puede dañar directamente, sino también con el daño a su prole).

Pues bien, con esta nueva interpretación se da entrada a la posibilidad de proteger a las personas del entorno de la víctima, que entran/permanecen en su vida tras la situación de violencia vivida. Una mujer víctima de violencia por el hecho de considerarla mujer y por lo tanto y por definición sometida a la superioridad del varón, puede salir de este círculo de violencia. Puede ser valiente y denunciar. Pero ello no significa que el varón que la ha tenido sometida, renuncie a intervenir en su vida, en condicionarla, en volver a someterla una y otra vez a cada paso que ella pretenda dar, para alejarse de su maltratador.

Al impedir que esta mujer rehaga su vida, interponiéndose entre ella y las personas que la acompañan en ese trayecto vial, pretende perpetuar el aislamiento, que es una de las piezas psicológicas más efectivas de control sobre la mujer: que se sienta sola. Que no pueda rehacer su vida. Que haga lo que haga, esté con quien esté, siempre el control de la persona que la sometió durante su vida anterior seguirá allí, para siempre, haciéndole vivir una cadena perpetua de violencia. Porque todos los que están con ella pueden estar en peligro.

No puede haber mayor sometimiento que el impedir, de facto, que una mujer víctima de violencia pueda volver a vivir. No hay un sentimiento de superioridad más potente que el saber que nunca la víctima saldrá de su control, y que el maltratador hará todo lo posible para que la víctima no "tenga vida" fuera de su relación con él. Que no le quede más remedio que renunciar a vivir, sino directamente, cercenándole toda posibilidad de reeditarse en una nueva vida al margen de su agresor.

Dice la sentencia que "con el ataque perpetrado contra Asier", el procesado "cumplió su previo aviso" y convirtió a la mujer "en responsable de la muerte, al no haberse plegado a su voluntad y deseo posesivo respecto de ella" y "de esta forma, mató a Asier Niebla convirtiéndolo en víctima por razones de género del dominio ejercido contra su exnovia", y de este modo "volvió a ejercer su dominio sobre ella, coar-

tando gravemente su libertad, ya que mató a Asier e impidió irremisiblemente su relación con él, pues destruyó la vida de la persona con la que libremente había decidido iniciar una relación sentimental".

Y esto me lleva a pensar en lo cierto de la afirmación de tantos estudiosos de que el machismo es un perjuicio para el global de la sociedad. Y el axioma tan repetido de que "todos deberíamos ser feministas" como muy bien nos explica en su ensayo mundialmente conocido la autora, Chimamanda Ngozi Adichie, se hace imprescindible. Porque sin esta visión, sin generar la implicación de todas, pero también de todos, no podremos avanzar.

Por eso, la extensión tan interesante del ámbito de la aplicación del agravante de género a los delitos cometidos no sólo contra la mujer o contra sus hijos, sino también contra otras personas (incluidos otros varones) en ese efecto expansivo, de "bomba de racimo" que tiene la violencia sobre la mujer, debe ser resaltada. Porque si Asier ha muerto es porque ha tratado de aproximarse a una mujer que, por el mero hecho de serlo, no tiene derecho a rehacer su vida sin riesgo no sólo para ella sino para todos los que la rodean. Porque en la violencia contra la mujer no sólo se lesiona a la víctima mujer, a sus hijos, a sus familiares, sino a todos y cada uno de nosotros y nosotras.

Es intolerable que se cometan delitos "por sentirse superior" a las mujeres, por demostrar con estos actos delictivos que eres inferior, que estarás siempre sometida, que hagas lo que hagas no escaparás a su control. Como decía Chimamanda Ngozi Adichie, "la cultura no hace a la gente. La gente hace la cultura", y nosotros debemos igualmente "hacer" de nuestra cultura un lugar donde una mujer pueda rehacer su vida en libertad y con seguridad. Y que todos y todas las que estamos a su alrededor, estemos seguros de que serán castigados con mayor severidad aquellos que quebrantan este legítimo derecho, para que entre todos rompamos ese círculo de violencia.

7

“Quiero decirle a mi hija todos los días, no solo el 11 de febrero, que si ella quiere puede volar tan alto como para llegar a la luna en una nave espacial diseñada por

Patricia Iglesias Rey

Letrada en el Consello de Contas de Galicia.
Coordinadora gallega de la Asociación de Mujeres en el Sector Público (AMSP)

La sentencia del Juzgado Central Contencioso Administrativo nº 2 de 21 de enero de 2021, estima que la científica María de la Fuente Freire sufrió discriminación indirecta por razón de género en la evaluación de su trayectoria científica.

Este artículo escrito para “Hablemos de Feminismo” de la Valedora do Pobo de Galicia en el Día Internacional de la Mujer y la Niña en la Ciencia, está dedicada a mi gran amiga María de la Fuente Freire, mujer, científica y madre.

Sobra decir que la carrera científica es una carrera de obstáculos para cualquiera, pero especialmente para las mujeres. La cuestión no es cómo tan pocas mujeres consiguen encontrar un lugar profesional en la ciencia, sino como esas pocas lo consiguieron a pesar de las enormes dificultades que tuvieron que afrontar. Las mujeres que lo consiguen lo hacen porque son con frecuencia mejores que sus equivalentes masculinos y, probablemente, porque trabajaron más horas e hicieron más sacrificios que ellos, al tener que combinar el profesional con el personal. Pero nadie tendría que verse obligado a elegir entre la vida personal y el trabajo, y las mujeres investigadoras son sometidas a esta disyuntiva todo el tiempo. De hecho, la principal queja de las mujeres en la ciencia, es una y otra vez la absoluta falta de conciliación entre la vida laboral y familiar. Todo parece hecho a la medida para dejarlas atrás.

Las desigualdades existentes entre hombres y mujeres son particularmente acusadas en el sector de la investigación. Las mujeres van abandonando paulatinamente la carrera profesional, lo que se conoce como la tobera que gotea, y además, el acceso a los niveles más altos de la carrera está limitado en base al bien conocido "techo de cristal", definido por la escasa presencia de mujeres que accede a puestos de responsabilidad y que tiene, como efecto espejo, sus bases en los llamados "cimientos pegajosos" de las instituciones. La falta de mujeres en comités de evaluación, órganos de decisión, foros de personas expertas, etc., hace que esta situación de desigualdad, lejos de corregirse, se perpetúe.

La carrera investigadora es una carrera de fondo que presenta muchos obstáculos, principalmente en España y Galicia, debido a la precarización del sector, no solo en cuanto a salarios, sino también respecto a una alta temporalidad, de manera que el personal investigador encadena contratos temporales, lo que lleva consigo altas dosis de incertidumbre e inestabilidad. El personal investigador está sujeto a numerosas evaluaciones para poder continuar concatenando contratos y desarrollando su actividad.

El efecto negativo de la temporalidad y evaluación continua de la actividad investigadora y producción científica para poder desarrollarse profesionalmente, impacta principalmente en las mujeres. La maternidad, gestación, parto y lactancia, son las principales causas por la que las mujeres interrumpen su actividad profesional. Al hacer una pausa en la actividad científica, debido a estas circunstancias, y la consecuente merma en la productividad durante esos períodos, tienen un impacto directo en su competitividad y en el resultado de las evaluaciones.

En las convocatorias en régimen de concurrencia competitiva para la incorporación de personal investigador a universidades, centros de investigación e institutos de investigación sanitaria, generalmente se incluyen supuestos de interrupción, que permiten ampliar el período de tiempo para la evaluación de méritos, típicamente durante un año por cada hijo.

El problema se encuentra cuándo lo que se evalúa es la productividad, en convocatorias de continuidad y promoción, o para optar la financiación (por ejemplo para proyectos de investigación o incorporación de recursos humanos). Entre estas convocatorias, se encuentran por ejemplo la convocatoria Miguel Servet Tipo II del ISCIII, y la convocatoria para investigadores/as postdoctorales modalidad B de la Xunta de Galicia. Evalúan la producción científica y el rendimiento profesional durante una primera etapa, más no contemplan medidas correctoras para las investigadoras que han sido madres e incurrido en interrupciones, acorde a los derechos laborales vigentes, valorándose ese tiempo como tiempo trabajado, lo que se traduce en una pérdida de competitividad.

Me gustaría poner negro sobre blanco la gran lucha de María de la Fuente a favor de la igualdad de las mujeres científicas. María, promovió la campaña #ocientificaomadre, un movimiento colectivo que dio lugar a cambios significativos en convocatorias nacionales y a la inclusión de medidas en el nuevo Real Decreto-Ley de medidas urgentes en el ámbito de la ciencia, la tecnología, la innovación y la universidad, aprobado por el Consejo de Ministros.

María de la Fuente es científica y responsable del Laboratorio de Nano-Oncología en el Complejo Hospitalario Universitario de Santiago de Compostela (CHUS). Trabaja en nanomedicina, en la búsqueda de terapias más efectivas y métodos de diagnóstico avanzados, haciendo uso para ello de la nanotecnología. Después de formarse en Galicia, y tras completar su formación en el extranjero, retornó con un contrato financiado por la AECC en el año 2011, y en el 2013 establece la Unidad de Nano-Oncología en el Instituto de Investigación Sanitaria de Santiago de Compostela (IDIS) en el marco del programa Miguel Servet (ISCIII-SERGAS).

En la actualidad, dirige a un grupo de más de nueve personas, y su actividad se centra en el desarrollo de ideas innovadoras, basadas en la aplicación de la nanotecnología, para mejorar el diagnóstico y tratamiento del cáncer. Es investigadora principal de varios proyectos de investigación, autora de artículos científicos publicados en revistas de alto impacto en su campo de estudio, e inventora de cinco patentes. ¡María es un diamante muy valioso!, que convendría cuidar y con mucho cariño.

Fui testigo en primera persona de lo que significó para María regresar a su tierra, le supuso muchas renuncias a nivel profesional, pero también muchas ventajas, al tener la suerte no solo de poder trabajar en lo que le gusta y cerca de los suyos, sino también con la esperanza de poder devolver a la sociedad, toda la inversión en su educación y formación, en forma de conocimiento y tecnología.

Cuando retornó a Galicia, de sobras conocía las dificultades por las que atraviesa aquí la ciencia, incluyendo el gran esfuerzo que implica lograr financiación para seguir investigando, generando y transmitiendo conocimiento para el beneficio último de la sociedad. Otra de las grandes dificultades que se encontró fue la precariedad laboral; los investigadores sanitarios, por ejemplo, siguen (sin conseguirlo) demandando estabilidad laboral y que se defina su carrera profesional, sin dejar lugar a la improvisación. Las mujeres son siempre las más perjudicadas en este escenario.

Tras volver a Galicia, accedió al programa Miguel Servet del Instituto Sanitario Carlos III (ISCIII), para incorporación de investigadores al Sistema Nacional de Salud (SNS), en su caso al Servicio Gallego de Salud (SERGAS). Estos son contratos, para quien no los conozca, que se obtienen en convocatorias de concurrencia competitiva, y suponen un gran paso en la trayectoria profesional, pues les permiten trabajar en un entorno donde los pacientes están siempre en el centro de las investigaciones, y codo a codo con otros profesionales sanitarios. Aportan, además**,** independencia científica, ofreciendo la oportunidad de liderar sus propias líneas de investigación y formar equipos. Tras un primer contrato de cinco años, su desempeño profesional es evaluado de nuevo, para dar continuidad a través de un segundo contrato Miguel Servet Tipo II.

En convocatorias anteriores, a través de esta evaluación, éstas se clasificaban en dos categorías, una de ellas considerada de excelencia, que es la que tenía María. Fue en este momento, al ser evaluada por su desempeño profesional, cuando se encontró con una realidad hasta entonces desconocida para ella: ¡estaba siendo discriminada y penalizada, por ser madre dos veces durante este primer contrato!

María tenía, necesariamente, que concurrir a la evaluación para acceder al contrato de continuidad, en condiciones de desigualdad manifiesta, pues la convocatoria no contemplaba ningún supuesto de interrupción, presumiendo por tanto que María había estado trabajando y generando méritos durante estos 13 meses que realmente estuvo de baja maternal.

María padeció discriminación indirecta por razón de género, y se vio obligada a judicializar su caso y como si los astros se hubieran juntado con la conmemoración del Día internacional de la Mujer y la Ciencia, hace dos semanas le notificaron que había ganado el juicio después de dos años de lucha.

La sentencia del Juzgado Central Contencioso Administrativo nº 2 de Madrid, de 21 de enero de 2021, incorpora un marco positivo para avanzar en igualdad en el ámbito de la investigación y de la ciencia. Estima que la científica demandante sufrió discriminación indirecta por razón de género, al concurrir a la convocatoria Miguel Servet Tipo II, en el año 2017, convocada por el ISCIII, en la que se valoraban los méritos logrados durante el contrato Miguel Servet Tipo I previo, de duración de cinco años, pero en la que no se incluían supuestos de interrupción, no se aplicaban medidas correctoras ni, en el caso de personas con contratos prorrogados, se valoraban los méritos que pudieran adquirir durante el tiempo añadido.

La sentencia no ofrece lugar a interpretaciones jurídicas: se produjo una diferencia entre aquellas personas investigadoras que pudieron dedicar los cinco años de su primer contrato a completar los méritos de su currículo, de aquellas otras, como la de la demandante, que en el mismo período interrumpió el contrato por razón de su doble maternidad.

De forma categórica la sentencia establece que "no se trataba de alterar las bases de esta convocatoria, ni alterar el principio de igualdad de trato del resto de los/as candidatos/as, sino de interpretarlas de conformidad con lo dispuesto en el artículo 8 a) Ley 38/2003, de 17 de noviembre, general de subvenciones, con el fin de respetar el principio de igualdad y no discriminación."

Al no hacerlo así en el caso de María, que interrumpió su actividad por circunstancias ligadas a su condición de mujer, se dio lugar a una discriminación indirecta por razón de sexo que contempla el artículo 6.2 de la Ley Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, de igualdad efectiva de mujeres y hombres, que dispone que se considera como tal la situación en que una disposición, criterio o práctica aparentemente neutros, pone a personas de un sexo en desventaja particular con respecto a personas del otro.

A partir de la sentencia del Juzgado Central Contencioso Administrativo nº 2 de Madrid, de 21 de enero de 2021, todos los organismos de investigación, estatales o autonómicos, que realicen evaluaciones de trayectorias científicas en régimen de concurrencia competitiva, estarán obligados por la sentencia, y también por decencia pública y por la reputación de las instituciones públicas, a establecer medidas correctoras en convocatorias de contratos de investigadoras, lo que sin duda marcará un antes y un después en la lucha de género a favor de las mujeres científicas y madres.

Os animo a todas y todos los que leáis esta entrada a no tolerar conductas que impidan que las mujeres ejerzamos libremente nuestras profesiones y no nos dejen avanzar y progresar. A denunciar estas conductas públicamente, sin temor a ser juzgadas ni la posibles represalias, y a avanzar hacia una sociedad más igualitaria.

Y por último, y ya para concluir, me gustaría hacerlo con un extracto de un artículo de Rosalía de Castro. Mujer, referente, transgresora: “En el fondo, no obstante, mi corazón es bueno, pero no acato los mandatos de mis iguales y creo que su hechura es igual a mi hechura, y que su carne es igual a mi carne. Yo soy libre. Nada puede contener la marcha de mis pensamientos, y ellos son la ley que rige mi destino”.

8

De la fibromialgia o la *enfermedad invisible* del género femenino

Lara M. Munín Sánchez

Doctora en Derecho. Profesora contratada de la UDC. Jueza sustituta

El 12 de mayo ha sido declarado desde 1993 como el Día Mundial de la Fibromialgia. Precisamente con motivo de esta fecha, quisiera recordar especialmente en estas líneas a todas aquellas mujeres que se ven obligadas a afrontar una jornada laboral tras haber pasado una noche más, de entre otras muchas, sin haber dormido ni descansado lo suficiente, que se sienten profundamente cansadas; pero no por un exceso de actividad, sino por cargar con un agotamiento acumulado que parece no tener fin y de sentir de forma constante y recurrente rigidez en la mayor parte del cuerpo y un dolor que ya forma parte de su día a día. A veces, muchas de ellas, suman a estos padecimientos el adormecimiento y hormigueo en manos y pies e incluso, un aturdimiento que les provoca faltas de memoria e imposibilidad de concentrarse. Por supuesto, consecuencia de todo ello, es también el permanente sentimiento de tristeza y desánimo o, en la mayoría de los casos, la aparición de la ansiedad y la depresión.

Esta es la realidad diaria de muchas mujeres en nuestro país. Y digo mujeres, porque la fibromialgia es, en efecto, una enfermedad que afecta muy especialmente al sexo femenino. Las principales estadísticas publicadas al respecto, coinciden en destacar que la proporción en el padecimiento de la fibromialgia entre mujeres y hombres es de veinte a uno, y que de los casos diagnosticados hasta un 80% de los afectados son mujeres. Además, se trata de una dolencia que alcanza en gran medida a una franja de edad que tiene mayores dificultades para acceder al empleo o mantenerse en ello, lo que conlleva que, a lo que ya de por sí comporta padecer esta enfermedad, habrá que añadir la consiguiente angustia ante el temor de perder el trabajo.

En muchos casos, en las fases más iniciales de su manifestación, tiende a confundirse con otros padecimientos, de modo que no es extraño que las afectadas recurran simplemente a pedir una baja o declaración de incapacidad temporal que, en la mayoría

de las ocasiones, no suele plantear mayor dificultad para su reconocimiento. Aunque en base tan solo a alguna o algunas de sus manifestaciones más comunes, especialmente de tipo muscular, vértigo o similares, en tanto en cuanto interfieran en el desempeño de sus tareas y sigan bajo tratamiento médico (tal y como exige el art. 169 de la Ley General de la Seguridad Social). Esta última exigencia explica que se tramiten muchas altas cuando desaparece la fase más aguda, y se mantiene tan solo medicación para el dolor y/o la inflamación y sesiones de fisioterapia o similar, pues el criterio jurisprudencial más común es el de la compatibilidad del alta médica y la aptitud para el trabajo, con un posible tratamiento ambulatorio y/o rehabilitador, sobre todo, en períodos de agudización de la sintomatología, siempre que permita la recuperación más completa de la capacidad para el trabajo (así, Sentencia TSJ Galicia 18 de marzo 2011, Rec. 4200/07).

En realidad, como se suele comprobar, se trata solo de pequeños parches, porque tristemente la fibromialgia, como enfermedad crónica que es, se mantiene a lo largo de la vida de la persona que la padece. Y podemos dar por hecho que, en todos los casos, volverá a manifestarse con mayor o menor frecuencia mediante brotes de muy diversa intensidad. Comienza entonces, la segunda parte de la historia de muchas de estas mujeres: un largo periplo de consultas, bajas, altas, nuevas consultas y, en suma, un paseo de ida y vuelta por médicos de las más diversas especialidades, Hasta que finalmente, si hay suerte -si es que se puede decir así-, llegará el diagnóstico de la enfermedad y, dependiendo precisamente de la frecuencia con que sus síntomas se reiteren y de la entidad de ellos, surgirá la necesidad de plantearse la opción por el reconocimiento de una incapacidad permanente.

Por extraño que pueda parecer, la fibromialgia en sí, pese a lo incapacitante que pueda llegar a ser para quien la padece, no siempre es considerada jurídicamente como tal. Afortunadamente y gracias a los avances no solo médicos, sino también jurídicos, una vez reconocida e identificada la fibromialgia por la Organización Mundial de la Salud (desde 1993), fueron desapareciendo progresivamente las resoluciones, administrativas y judiciales, que negaban trascendencia incapacitante a lo que se seguía calificando, incluso entrada la década del 2000, como carente de causa orgánica acreditada. Que precisamente, por las dificultades para su objetivación, se entendía o, al menos se dejaba entrever, que se consideraba como simulada.

En la actualidad, aunque el criterio ha cambiado a medida que técnicamente aparecen medios que permiten la acreditación de esta dolencia y su medición con mayor grado de objetividad, lo cierto es que ello no implica que su consideración como determinante de una incapacidad sea algo automático, ni tampoco sencillo. Podría incluso seguir afirmándose que el reconocimiento de la incapacidad es algo excepcional, precisamente por la peculiaridad de la forma en que fibromialgia se manifiesta.

Así, queda ya descartada casi desde el inicio en la mayoría de los casos la incapacidad absoluta, que queda relegada a supuestos de intensidad muy severa. Para ello, se atiende al dato objetivo comúnmente conocido de los puntos dolorosos a la presión o “puntos gatillo”, partiendo por lo general de 15, siempre que en la mayoría de los casos la fibromialgia sea una de las múltiples patologías concurrentes.

Todas ellas de cierta gravedad o que por sí sola sea de tal entidad, por ejemplo, los 18 sobre 18 puntos gatillos y con manifestaciones o brotes tan continuados como para entender que inhabilitan para desempeñar toda profesión u oficio con un mínimo de eficacia.

Pueden citarse casos que quedan fuera de toda duda como la fibromialgia acompañada de algún trastorno depresivo o ansiedad grave (sentencia TSJ Asturias 5 octubre de 2001, AS 2001/3931; y sentencia TSJ Cantabria 21 abril de 2010, JUR 2010/357614), y en algunos casos también, con hipersensibilidad dolorosa y múltiples patologías añadidas (sentencia TSJ Madrid 27 febrero de 2006, JUR 2006/154878; o sentencia TSJ Cataluña 1 octubre de 2004, JUR 2004/314518, en la que se constata fibromialgia activa severa con afectación de 18 puntos gatillo, espondiloartrosis, espondilolistesis, colon irritable, síndrome de disfunción masticatoria, dermatitis alérgica, síndrome de Menière y trastorno depresivo mayor grave; o también, sentencia TSJ Baleares 8 julio de 2020, JUR 2020/285373).

Lo más común, incluso en los casos graves, es la atribución como mucho de una incapacidad permanente total, esto es, limitada a la profesión concreta que se desempeña que, a estos efectos, cobra especial trascendencia al ser los tribunales más proclives a su reconocimiento en profesiones que implican requerimientos físicos, o que se desempeñan en condiciones de cierta dureza como pueden ser rederas, mariscadoras (sentencias TSJ Galicia 7 noviembre de 2006, JUR 2007/182608, y 12 abril de 2017, JUR 2017/108534), trabajos que conlleven movimientos repetitivos como los de las reponedoras, limpiadoras, enfermería, ayuda a domicilio o similares (sentencia TSJ Castilla y León, Burgos 29 noviembre de 2017, JUR 2018/13008; sentencia TSJ Comunidad Valenciana 13 noviembre de 2017, JUR 2018/52490; o sentencia TSJ Andalucía , Sevilla 5 febrero de 2014, JUR 2014/11172) siempre que, como hemos dicho, presenten manifestaciones de cierta relevancia física; no así en otras ocupaciones más sedentarias de tipo administrativo, técnico o similares, salvo que las afecciones psíquicas sean de especial relevancia y desempeñen actividades de estrés, o requieran grandes dosis de concentración (sentencia TSJ Castilla y León 6 mayo de 2002, AS 2002/4224; sentencia TSJ Cataluña 4 mayo de 2016, JUR 2016\158508; y sentencia TSJ Asturias 9 abril de 2019, JUR 2019/138173).

Lo expuesto descarta prácticamente toda incapacidad laboral para las dolencias con manifestaciones más leves, y casi absolutamente para trabajos que no impliquen requerimientos físicos. Ello supone que, por tanto, un gran número de mujeres se vean abocadas a las bajas constantes y, en este sentido, aunque la derogación del despido objetivo por faltas justificadas (Ley 1/2020, de 15 de julio, derogó el artículo 52.d) del Estatuto de los Trabajadores), supone en cierta medida un alivio para este colectivo que se hacía tributario de su aplicación. Tampoco supone garantía de que, a la larga, no pierdan su puesto de trabajo por otras vías, al ser punto de mira en otras modalidades de despido o, simplemente, por presiones, teniendo que recurrir a la búsqueda de otros tipo de subsidios o ayudas que les permitan subsistir; como la declaración de minusvalía que también se torna más compleja en estos casos, al no tener un tratamiento específico en el baremo a aplicar o subsidios varios previstos en la legislación

aplicable en cada caso, en la mayoría insuficientes para personas que, en realidad, solo desearían una solución que les permita trabajar y tener una aceptable calidad de vida en su conjunto.

Desde luego, todos coincidiremos en que no es mucho pedir, pero si ello no es posible de momento, lo que desde luego procede es desterrar, de una vez por todas, los prejuicios, que vinculados en gran medida a la condición de quien la padece, la han llevado a ser conocida como “la enfermedad incomprendida” o la “enfermedad invisible”.

9

Carme Valls: La mujer vista como un *no hombre* se invisibiliza

María Xosé Porteiro

Adjunta a la Valedora do Pobo

Mujeres invisibles para la Medicina. Desvelando nuestra salud, es el título de la última publicación de la endocrióloga catalana Carme Valls Llobet, editada por Capitán Swing. Es la más reciente de una serie que comienza en 1994 con *Mujeres y hombres*. En este caso estamos ante la edición de otra publicación de 2006, *Mujeres invisibles*, revisada y actualizada.

A lo largo de su dilatada carrera, la doctora Valls se ha especializado en la medicina con perspectiva de género, una casuística poco abordada por la medicina convencional y que introduce una mirada diferenciada sobre las mujeres y la salud. Pero Carme Valls no solo ha compartido el resultado de sus investigaciones por medio de su extenso repertorio de publicaciones de divulgación médica, casi siempre con perspectiva feminista. Es también una persona activa en ámbitos profesionales y sociales, que la llevan a participar del consejo de redacción de la revista *Mujeres y salud*, o del programa *Mujer, salud y calidad de vida* en el Centro de Análisis y Programas Sanitarios (CAPS), del que es miembro desde 1983 y vicepresidenta. Su trabajo ha recibido notables reconocimientos como el Premio Buenas Prácticas de Comunicación no Sexista, de la Asociación de Mujeres Periodistas de Cataluña, recibido en 2018; y la Medalla de la Universidad de Valencia, en 2019.

En *Mujeres invisibles,* a lo largo de casi 500 páginas, Valls hace un viaje a través de los falsos mitos, prejuicios, olvidos y desaparición de las mujeres, y sus especificidades, en la práctica de la Medicina y en los estereotipos que la determinan con un enfoque sexista. Nada menos que el 52% de la población mundial, y sin diferencias notables según clase social o lugar en el que vivan, es invisible para las ciencias de la salud y para quienes las practican como profesionales, cuyo trabajo es nuclear para el bienestar de la población y para un justo tratamiento de uno de los derechos humanos básicos.

El asunto que aborda la doctora Valls es, de suyo, extremadamente importante y novedoso. Tiene además, el mérito de un tratamiento divulgativo que no le resta ni un ápice de rigor. A esto hay que añadir una claridad expositiva que no esconde su opinión -y podría decirse que su mirada feminista-. Y, no es menos valioso, sus frecuentes referencias a otras investigaciones o testimonios, que enriquecen y fortalecen sus argumentos. Ya el prólogo es un anticipo de todas las confirmaciones que el texto siguiente nos traerá. Su autora, la reconocida psicóloga Anna Freixas, es una experta en el envejecimiento de las mujeres, la coeducación y su visión desde el feminismo y, en general, la evolución de la investigación y docencia en Psicología desde una perspectiva de género. Es también, una de las pioneras en el tratamiento de la gerontología feminista en España.

Al igual que otras grandes pensadoras feministas contemporáneas como las antropológas Rita Segato, argentina, cuando analiza el machismo y habla del "mandato de masculinidad", o en su día, Kate Millet, al emplear el término *sisterhood*, para definir la alianza fraternal entre mujeres que, posteriormente, Marcela Lagarde, mejicana, impuso en el español como "sororidad", Carme Valls introduce conceptos que son un hallazgo epistemológico y semiológico, por su carácter científico y lingüístico.

Así, crea nuevos conceptos cuando afirma que "la sexualidad es el lugar común de toda subjetividad", "reivindicar el gozo que se siente con la salud", "la mujer vista como un no hombre se invisibiliza", "el encarnecimiento médico con las mujeres" o "buscar la genealogía de nuestra propia vitalidad", a partir de los cuales se adentra en analizar cómo se han ido consolidando ideas erróneas y sin base científica, que discriminan a las mujeres como objeto de la ciencia y como sujetos de sus conclusiones y aplicaciones por los profesionales de la salud.

Valls deja muy claro que es preciso "acuñar una nueva definición de salud", porque ya no nos sirve entenderla solamente como ausencia de enfermedad o como simple bienestar, y nos aporta la estimulante idea de que "si hemos de dar vida a los años, necesitamos una salud para disfrutar".

En el análisis de las enfermedades que vienen considerándose específicamente femeninas, la autora desmonta los errores diagnósticos, investiga en la validez de los motivos que les son atribuidos, y propone otra forma de acercarse a ellas por parte de los profesionales médicos y de la investigación científica. El sesgo de género en estos casos, evidencia que la medida única de análisis, diagnóstico y tratamiento, ha sido y sigue siendo el hombre. Por ello, anima a los profesionales expertos en ciencias de la salud a incorporarse a "un camino de trabajo y cooperación mutua, que impregne el corpus científico androcéntrico de una visión médica, capaz de abordar la salud de los seres humanos de una forma integral".

Otro de sus muchos aportes es el nexo que establece entre las emociones vinculadas a las relaciones sexuales y afectivas como origen, o desencadenante, de auténticas enfermedades que hasta ahora han sido despachadas con tratamientos psicológicos y psiquiátricos, sin fundamentar su necesidad y eficacia. También se aprecia su interés y capacidad para atraer a un público objetivo, donde las personas que sufren alguna de estas patologías conseguirán comprender las claves de situaciones de salud para las

que, en muchos casos, llevan toda la vida sin encontrar ni el tratamiento, ni el trato adecuados a sus dolencias y -por tanto-, a un mayor riesgo a una cronificación de ellas a una muerte temprana.

A ello se refiere cuando dice que "la especialización y la fragmentación mantienen entre las mujeres el desconocimiento y el extrañamiento del propio cuerpo y los propios síntomas. La sumisión practicada durante siglos y la reducción al silencio a la que se han visto sometidas, no han facilitado la exploración de nuevas estrategias que cambien la situación. Los psicofármacos, al sedar las voces del malestar, han contribuido a hacer el silencio más profundo y hermético".

Es también paradigmática su apreciación sobre la lentitud de los cambios en la ciencia y la dificultad de diseminar los resultados, pese a lo cual advierte a "las y los potenciales pacientes en busca de asesoramiento y consuelo para sus malestares, que también deberán cambiar las propias actitudes frente a sus cuerpos y a su salud, decidiendo de la forma más libre posible si están dispuestas y dispuestos a emprender el camino en busca de su propia vitalidad",

Por dejar reflejada una de las dolencias que ejemplifican la no visibilización de una patología que sufren mayoritariamente las mujeres, Valls dedica un capítulo a la fibromialgia. Esta patología, una de las causas más frecuentes de dolor crónico, afecta al 2,7% de la población mundial y es más frecuente en mujeres entre los 40 y 49 años. En 1992 la Organización Mundial de la Salud la consideró como una enfermedad que se caracteriza por episodios de dolor corporal, cansancio, pérdida de la memoria, dificultad para la concentración y alteraciones del estado de ánimo. Aún hoy, veinte años después, en muchas ocasiones sus síntomas se consideran tan inespecíficos y subjetivos, que pueden derivar a quien los presentan a los servicios de Salud Mental.

En *Mujeres invisibles* late, a lo largo de toda la obra, un aliento optimista que creo basado en la certeza de que, entendiendo los porqués de la situación, será posible que la comprensión se transforme en empatía y cada día más personas compartan sus conclusiones. De ser así, el cambio ocurrirá y será verdaderamente transformador.

10

Fibromialgia: Dolor invisible y género, una mala combinación

Rosa Cerqueiro Landín

Portavoz del Movemento Galego da Saúde Mental

La aparición de una enfermedad grave o dolorosa supone un momento muy difícil para cualquier persona, desde la incertidumbre que se vive antes de obtener un diagnóstico y con ello las posibilidades de tratamiento, hasta el tiempo que va a tardar en curar y recuperar así la salud (y la seguridad percibida con que suele ir unida).

Si la enfermedad es crónica, la persona se ve obligada a movilizar otro tipo de recursos para mantener algo parecido a una vida "normalizada", bajo las condiciones "excepcionales" que puede presentar la enfermedad (dolor constante, limitaciones funcionales permanentes, o por el contrario, episodios agudos y períodos posteriores casi asintomáticos, pero con una recurrencia de los picos de malestar).

Pero si la enfermedad se caracteriza por la presencia de dolor crónico como síntoma principal, generalizada y extendida por el sistema musculo-esquelético, de etiología incierta y donde no hay pruebas específicas (analíticas, de imagen o anatomo patológicas) con que confirmar de forma inequívoca el diagnóstico... la persona puede verse sometida a un baile de consultas, pruebas, diagnósticos diferentes y diferentes medicamentos (o una suma de varios de ellos). O incluso peor, la dura sentencia de negación de la experiencia de dolor que hay tras el "no tiene nada, todo da normal". Es la experiencia común de la fibromialgia.

Con frecuencia, aparecen otros síntomas acompañando el dolor: rigidez corporal; fatiga y astenia; problemas de concentración y memoria; problemas de sueño; cefaleas; síntomas gastrointestinales; parestesias en manos y pies; ansiedad y depresión (¿causa o consecuencia?).

Es un trastorno que incomoda: porque nuestra moderna tecnología no logra "ver". Es el dolor invisible para quien prioriza de una forma desmedida la "objetividad", por

encima de las subjetividades que dan sentido a nuestra experiencia. Es una enfermedad frustrante: para las personas que la sufren, para sus allegados, también para los profesionales que se ven limitados en tratamientos específicos. Y en muchas ocasiones, esa frustración se convierte en violencia sutil pero altamente impactante.

Porque hay más. Mucho más. Es un síndrome predominantemente femenino, ya que el 90% de los diagnósticos se dan en mujeres. Y esto implica potentes sesgos de género en cuanto a investigación (¿de verdad no interesa analizar esta desproporción entre hombres y mujeres en la prevalencia de la fibromialgia?), el diagnóstico, el tratamiento, e incluso en la credibilidad de la persona que presenta dolor crónico.

Carme Valls, médica endocrinóloga con enfoque de género, es rotunda al afirmar que "se dopa a las mujeres sin estudiar las causas de su dolor", iniciándose un peregrinaje a través de medicaciones analgésicas, opiáceos y psicofármacos. Habla de posible sobre diagnóstico de fibromialgia, si no se hace un adecuado diagnóstico diferencial, resaltando que existen más de cien enfermedades que cursan con dolor crónico, de las que 42 entidades son de predominio en mujeres, frente a 18 de predominio masculino.

En 1992, la Organización Mundial de la Salud reconoce la fibromialgia como una entidad clínica específica, dentro de las afecciones reumatológicas. Pero este avance (así como los trabajos previos de las sociedades de reumatología, de definición y homogeneización de criterios diagnósticos), no hizo disminuir los perjuicios que rodean esta enfermedad, y en especial su constante cuestionamiento sobre su naturaleza "real". Realmente, no avanzamos mucho desde las conocidas "histerias femeninas", para todos aquellos cuadros clínicos que no se podían explicar biomédicamente.

¿Y cómo se sienten las mujeres afectadas por el dolor crónico? Incomprendidas, cuando no cuestionadas sobre su experiencia de dolor; juzgadas por ese mismo motivo, atribuyéndoseles debilidad, pereza o interés manipulador en sus manifestaciones del dolor; indefensas, cuando se les niegan medidas de protección o adaptación que tengan en cuenta el curso o gravedad de la dolencia, o las interferencias cognitivas y físicas de la medicación prescrita (una media de tres fármacos diarios para el control del dolor); culpabilizadas, por no rendir en el día a día (cuando es muy frecuente que realicen tareas de cuidado de la casa, de los/las hijas/os y de mayores dependientes), por no rendir al nivel deseado por ellas (auto exigiéndose) en los trabajos remunerados.

Y sobre todo, se sienten solas. Porque esta afición "invisible", aparta de las posibilidades de ocio y proyectos personales, aparta de los vínculos relacionales ("no quiero molestar... preocupar... que estén pendientes de mí..."), y aparta del mercado laboral, por tanto de las posibilidades de autonomía económica y conquista de los eacios públicos.

Muchas mujeres con fibromialgia, u otras patologías que cursan con dolor crónico, acuden a la salud mental; algunas no entienden por qué las derivan a la Psicología o Psiquiatría; otras piensan que vienen "rebotadas" de otras especialidades porque no las creyeron; hay quien viene pensando que son débiles

porque “deberían” saber controlar su dolor como se había sido una mera cuestión de voluntad, y dejar de “quejarse tanto” (auto estigma); hay quienes acuden, empoderadas, en busca de respuestas y modos de enfrentarlo y adaptarse que les permitan un mayor bienestar.

Todas ellas tienen derecho a un espacio seguro, no invalidante y colaborativo. Pero no desde la mala praxis de actuar como si la fibromialgia, fuera el término actual de la “neurosis histérica”, sino valorando los determinantes biológicos y psicosociales, que pueden influir en la respuesta de dolor, atendiendo a las necesidades emocionales de las personas afectadas y colaborando en conseguir un mayor bienestar, sin que el género sea una causa de desigualdad en salud.

11

Ruth Bader Ginsburg, una jueza en la Corte Suprema de los Estados Unidos de América

Ricardo Pedro Ron Latas

Profesor titular de Derecho del Trabajo de la Universidad de A Coruña.
Magistrado suplente de la Sala de lo Social del TSJ de Galicia

Ruth Joan Bader Ginsburg vino al mundo en el barrio de Brooklyn, de la ciudad de Nueva York (EE.UU. de Norteamérica), el día 15 de marzo de 1933, y falleció en Washington DC. (EE.UU. de Norteamérica), en fecha 18 de septiembre de 2020, por un cáncer de páncreas. En el año 1993 fue nombrada por William Jefferson Clinton, cuadragésimo segundo presidente de los EE.UU., como jueza de la Corte Suprema de los Estados Unidos de Norteamérica, cargo que ostentó hasta su muerte el pasado año 2020.

Pese a tratarse de una magistrada que ejerció su cargo en un Estado distinto al nuestro, su nombre es bien conocido en España. La razón de tal conocimiento no es el hecho de que haya sido la primera mujer en la Corte Suprema de los Estados Unidos de Norteamérica (que no lo fue), sino por su incansable labor en pro de la igualdad de género, que ha trascendido fronteras.

Ruth Bader Ginsburg, en efecto, no fue la primera mujer en acceder a la más alta magistratura de los EE.UU. La persona a la que le corresponde tal honor no es otra que la jueza Sandra Day O'Connor. Nacida en El Paso (Texas) el 26 de marzo de 1930, fue nombrada jueza de la Corte Suprema en el año 1981 por Ronald Wilson Reagan, el cuadragésimo presidente de los Estados Unidos de América.

Aunque menos conocida que la jueza Ginsburg, la jueza O´Connor merece ser destacada aquí porque durante su ejercicio de la magistratura en el alto tribunal estadounidense, transitó desde una postura eminentemente conservadora a otra más liberal hacía el final de su carrera, como lo prueba el hecho de que apoyase el derecho fundamental al aborto y que tras su retiro haya presidido bodas entre personas del mismo sexo.

Volviendo a la jueza Ruth Joan Bader Ginsburg, aunque no pionera en este concreto aspecto, sí que su labor debe ser considerada relevante y disruptora en el ámbito jurídico, con relación a la igualdad de género en un país en el cual su Constitución no la proclama.

Resulta llamativo que uno de los países con mayor tradición democrática del mundo (asalto al edificio que alberga las dos cámaras de su Congreso incluido), no contenga en su carta Magna una referencia explícita a la igualdad de género. Existe cuando menos desde 1923, el texto de la denominada Enmienda de Igualdad de Derechos -o *Equal Rights Amendment*-, en la que se proclama que "La igualdad de derechos ante la ley no será negada o coartada por los Estados Unidos ni por ningún estado por razón de sexo", ("*Equality of rights under the law shall not be denied or abridged by the United States or by any State on account of sex*"), pero se encuentra empantanada desde ese lejano año.

La razón no es otra que la exigencia constitucional de que la mayoría de los estados federales la ratifiquen (en 1971 fue aprobada por la Cámara de Representantes y por el Senado), tal y como dispone el art. 5 de la Carta Magna ("hayan sido ratificadas por las legislaturas de las tres cuartas partes de los estados separadamente o por medio de convenciones reunidas en tres cuartos de los mismos"), lo que no ha sucedido hasta el momento. Curiosamente, gran parte de la culpa de la tardanza se le achaca a Phyllis McAlpin Stewart Schlafly, activista y política conservadora estadounidense, que promovió una agresiva campaña en contra de la ratificación.

Que no exista un reconocimiento constitucional a la igualdad de género, no significa que no resulte de plena aplicación en el ámbito federal norteamericano, y aquí es donde interviene de manera especialmente relevante la figura de la jueza Bader Ginsburg. Su trayectoria académica comienza en los años 50 del siglo pasado en la Universidad de Cornell (Ithaca, Nueva York), donde se gradúa en Filosofía (*Bachelor or Arts*), para posteriormente (un par de años después), matricularse en la Facultad de Derecho de Harvard, donde la proporción de mujeres era de una entre cincuenta hombres.

Aparentemente, su estancia en Harvard fue uno de los detonantes de su decisión de enfocar su carrera profesional hacia temas relativos a la igualdad de género. Sin duda, el hecho de que en una cena informal en la casa del decano de la Facultad de Derecho de Harvard, este le preguntase (a ella y a las demás estudiantes de Derecho que asistían al evento), qué era lo que hacía en su facultad, quitándole el puesto a un hombre ("*Why are you at Harvard Law School, taking the place of a man*?"), encendió en ella una llama a favor de lucha en contra de las desigualdades de género que no se apagaría hasta su fallecimiento.

Ese mismo decano, haciendo gala de una repugnante misoginia, denegaría posteriormente a la jueza Bader Ginsburg su solicitud (derivada del traslado de su marido por razones laborales a Nueva York), de cursar su tercer año de Derecho en Harvard en la Facultad de Derecho de Columbia (Nueva York), por lo que decidió finalizar sus estudios en esta última Universidad.

Sus inicios profesionales no fueron fáciles. Con el título de licenciada en Derecho bajo el brazo, inició la búsqueda de empleo, principalmente como asesora legal en el alguno de los tribunales de Nueva York, y

tras varias negativas, consiguió postularse como pasante en un tribunal de distrito de esa misma ciudad. Un par de años después abandona el foro, y consigue un puesto de investigadora asociada en su *alma máter*, la Universidad de Columbia.

Su estancia en Columbia (junto con su desagradable experiencia en Harvard), resultará finalmente ser el detonante de su posterior lucha en favor de la igualdad de género. En ella se familiariza con el Derecho escandinavo (llega a aprender sueco), y realiza una estancia de investigación en Suecia, donde observa que la igualdad de género se encuentra en un estadio mucho más avanzado que en su país natal, llegando a la convicción de que la misma es real y factible. A la vuelta inicia su carrera académica, dando clase en las universidades de Rutgers (Nueva Jersey), Columbia y Stanford (California), y funda la primera revista norteamericana en materia de igualdad de género: "Women´s Rights Law Reporter".

Al inicio de la década de los años 70 del siglo pasado, mientras se encontraba impartiendo docencia en la Universidad de Columbia, la jueza Bader Ginsburg se convierte en cofundadora de la sección de derechos de la mujer en el Sindicato Estadounidense por las Libertades Civiles (*American Civil Liberties Union*), y un año después, se convierte en su principal asesora legal. El sindicato fue creado en el año 1920, a la vista de las agresiones a las libertades civiles que la revolución rusa de 1917 ocasionó en los Estados Unidos, ya que (como se afirma en su página web): "*in November 1919 and January 1920... Attorney General Mitchell Palmer began rounding up and deporting so-called radicals. Thousands of people were arrested without warrants and without regard to constitutional protections against unlawful search and seizure. Those arrested were brutally treated and held in horrible conditions*". El resultado no fue otro que la creación del ACLU: "*In the face of these egregious civil liberties abuses, a small group of people decided to take a stand, and thus was born the American Civil Liberties Union*".

Su labor en ACLU se caracterizó por las constantes batallas legales que entabló en favor de la igualdad de derechos entre hombres y mujeres, enfrentándose de manera decidida a la discriminación por razón de género, imperante en un importante número de leyes federales norteamericanas, logrando erradicarla en algunas de ellas. De todos los casos en los que participó, posiblemente el más notorio de todos fue el que se conoce como *Reed v. Reed* (404 U.S. 71, 1971), donde se decidió (con apoyo en la 14ª enmienda a la Constitución de los Estados Unidos, que prohíbe negar a cualquier persona una protección legal igualitaria), que la discriminación basada en el género era inconstitucional, porque niega precisamente esa igualdad de protección que provee la carta magna, extendiéndola (no era el caso antes de 1971) a las mujeres.

Tras varios años de magisterio y lucha en el foro, y gracias a varias reformas legislativas que aumentaron la necesidad de provisión de cargos judiciales, Ruth Bader Ginsburg se convierte en jueza federal el 18 de junio de 1980, tomando posesión como magistrada en el Tribunal de Apelaciones del circuito de Washington D.C. (*United States Court of Appeals for the District of Columbia Circuit*). Su paso por este Tribunal no fue otra cosa más que una pequeña etapa en una carrera que culminaría en el año 1993, en el que fue nombrada por William Jefferson Clinton como jueza de la Corte Suprema de los Estados

Unidos de Norteamérica. El día 22 de junio de 1993 "Bill" Clinton nombra a Ruth Joan Bader Ginsburg jueza de la Corte Suprema de los Estados Unidos de Norteamérica, ocupando el puesto dejado vacante por el juez Byron White.

Como no podía ser de otro modo, sus resoluciones más relevantes en el alto tribunal estadounidense, no son más que un reflejo de su constante lucha en pro de la igualdad de género. Curiosamente, en alguna ocasión no tuvo más que decidir en favor de confirmar la interpretación dada en su momento a la decimocuarta enmienda, resolviendo que una u otra norma es contraria a ella, por ejemplo, en *Estados Unidos v. Virginia* (518 U.S. 515, 1996).

Más allá de la igualdad de género, la jueza Ginsburg aportó interesantes doctrinas a propósito de pleitos relativos a las naciones indias (por ejemplo, en *City of Sherrill v. Oneida Indian Nation* 544 U.S. 197, 2005), discapacidad (en *Olmstead v. L.C.,* 527 U.S. 581, 1999) y derecho a la intimidad en relación con la obtención de pruebas (Distrito Escolar Unificado de *Safford v. Redding*, 557 U.S. 364, 2009). En suma, su labor en el Tribunal Supremo muestra que su faceta de pensamiento neoliberal fue de suma importancia en la resolución de pleitos relativos a todos esos temas, incluidos el derecho al aborto, la pena de muerte o los derechos LGTBIQ.

En fin, solo resta por indicar que el cine norteamericano no ha sido ajeno a esa homérica labor de la jueza Bader Ginsburg. El ejemplo más significativo se estrena en el año 2018. Se trata del film *Una cuestión de género*, dirigida por Mimi Leder, con guión de Daniel Stiepleman, y protagonizada entre otras, por Felicity Jones como la jueza Ruth Bader Ginsburg.

Tal y como afirma la profesora de Derecho Procesal de la USC, Ana Rodríguez Álvarez, en su ficha didáctica sobre la película, publicada en la revista electrónica "Proyecto de Cine" (https://proyectodecine.wordpress.com/page/2/), "la película retrata la etapa de formación universitaria y los primeros años de ejercicio profesional de Ruth Bader Ginsburg, quien llegará a ser, no sólo un icono, sino también un referente moral dentro de la Justicia y de la sociedad civil estadounidense. Desde sus años en la Facultad de Derecho de Harvard hasta su intervención en el caso Moritz, *Una cuestión de género* refleja el compromiso de esta insigne jurista por la igualdad entre mujeres y hombres. Y con ello, nos muestra la evolución de una lucha cuyo fin, desafortunadamente, todavía a día de hoy está lejos de vislumbrarse".

12

El matrimonio gitano no permite el acceso a la pensión de viudedad, según el TC. Notas a la sentencia de 25 de enero de 2021, y la oportunidad nuevamente perdida para abordar la discriminación múltiple o interseccional

Eduardo Rojo Torrecilla

Catedrático de Derecho del Trabajo y de la Seguridad Social
de la Universidad Autónoma de Barcelona

La sentencia núm. 1/2021 de 25 de enero[1], dictada por la Sala Segunda del TC, que cuenta con un voto particular discrepante, muy argumentado a mi parecer, desestima el recurso de amparo interpuesto contra la sentencia dictada por el Pleno de la Sala Social del Tribunal Supremo el 25 de enero de 2018, que también contó con el voto particular discrepante de dos magistradas. Estamos, ya lo adelanto, ante una nueva oportunidad perdida, como se indica en el título del artículo para abordar la discriminación múltiple o interseccional cuando está juego la que puede producirse por razón de sexo o género junto con otras causas de discriminación vedadas por el ordenamiento jurídico.

El litigio versa sobre la denegación de la pensión de viudedad a la ahora recurrente en amparo por el Instituto Nacional de la Seguridad Social, al no haberse cumplido -a su parecer-, uno de los requisitos exigidos por la Ley General de la Seguridad Social para poder tener derecho a dicha pensión.

El litigio, desde la perspectiva doctrinal, es especialmente interesante ya que está en juego la existencia, por una parte de una posible discriminación racial (contra la po-

1 https://www.boe.es/boe/dias/2021/02/23/pdfs/BOE-A-2021-2820.pdf

blación gitana), y también de una posible discriminación indirecta por afectar especialmente a dicha población. Y además, para poner de manifiesto que tanto en esta sentencia como en la del TS, y en una anterior del Tribunal Europeo de Derechos Humanos de 8 de diciembre de 2009 -asunto *Muñoz Díaz c. España*-, que estimó el recurso interpuesto contra la STC 69/2007 de 16 de abril, en el que se debatía sobre un asunto semejante al ahora resuelto, se ha perdido la oportunidad de analizar el litigio desde la perspectiva de una posible discriminación múltiple o interseccional por razón conjunta de raza y género.

A sentencia fue calificada muy gráficamente por el profesor Fernando Rey como "magnífico ejemplo de enfoque *race blind*, indiferente al factor étnico".

1. La discriminación múltiple o interseccional ha sido definida por la magistrada Alicia Catalá, en un artículo en el que analiza críticamente la sentencia del TEDH[2], como a que se produce "en todos aquellos supuestos en los cuales varios factores de discriminación, actúan simultáneamente produciendo, de forma específica, un determinado tipo de exclusión (como la que sufrió... una mujer gitana, perteneciente a un determinado grupo étnico en combinación con su condición de mujer).

La simultaneidad en la actuación de los factores que alimentan la discriminación "no es el único requisito que se exige para interpretar con acierto el fenómeno que estudiamos", enfatiza la magistrada, "sino que también es necesario que, a causa de esa actuación conjunta, se produzca una consecuencia concreta y específica que, aunque derivada de la conjunción de los dos factores, sea propia e incluso diversa de la que pudo haberse producido de tenerlos en cuenta por separado", y de ahí que concluya manifestando que "el adjetivo *múltiple*", quizás no sea el más adecuado para representar la cuestión a la que nos aproximamos, al menos si se interpreta como equivalente a suma o combinación por adición, de distintos factores de discriminación, y sea preferible el de discriminación *interseccional*, para describir un resultado final, particular y propio, consecuencia de la previa y sincrónica actuación de determinados factores discriminatorios concurrentes".

2. La importancia del asunto abordado se acrecienta -a mi entender- desde el plano político, con su indudable repercusión en el jurídico, al haberse aprobado recientemente dos proposiciones no de Ley en la sesión del 14 de diciembre de 2020 de la Comisión de Derechos Sociales y Políticas Integrales de la Discapacidad del Congreso de los Diputados[3], relativas a la población gitana.

La primera, presentada por el grupo parlamentario socialista, llama a "impulsar medidas de apoyo al pueblo gitano ante las consecuencias de la crisis causada por la COVID-19", e incluye la petición al Gobierno, "en coordinación con las comunidades autónomas y en el ámbito de sus competencias," de "hacer especial énfasis en la protección de las mujeres gitanas, la infancia y las personas mayores que, dentro de las familias y grupos sociales especialmente vulnerables, son sin duda alguna los más afectados".

2 "Discriminación múltiple por razón de género y pertenencia a minoría étnica". Aequalitas Revista jurídica de igualdad de oportunidades entre mujeres y hombres. Núm. 26, 2010, págs. 6-15

3 https://www.congreso.es/public_oficiales/L14/CONG/DS/CO/DSCD-14-CO-247.PDF

La segunda, presentada por el grupo parlamentario interconfederal de Unidas Podemos-En Comú Podem-Galicia en Común, versa sobre "la inclusión del pueblo gitano y la lucha contra el antigitanismo", pidiéndose al Gobierno que "vigile los fenómenos de discriminación"; que en los programas de inclusión social se introduzcan de manera integral "ámbitos clave como el empleo..."; y que se desarrollen "acciones de sensibilización para eliminar la discriminación en el acceso, permanencia y promoción al mercado laboral de la población gitana".

3. Contra la sentencia del TS se interpuso recurso de amparo, con alegación de haberse producido la vulneración del "derecho a no sufrir discriminación racial/étnica (art. 14 CE)"; petición de nulidad de aquella, y reconocimiento del derecho a percibir la pensión de viudedad, con reiteración de la argumentación mantenida en instancia, suplicación y casación, es decir, haber actuado tanto la recurrente como su pareja, "con buena fe y con la creencia de la plena validez del matrimonio contraído", habiendo quedado acreditada una convivencia *more uxorio* con el fallecido por un periodo superior a diez años, por lo que la no aceptación de esta para poder demostrar la existencia de una pareja de hecho -aún cuando no estuviera documentada en los términos regulados por la LGSS-, implicaría una discriminación indirecta por cuanto la neutralidad de la regla legal "puede afectar particularmente al colectivo gitano, debido a las características particulares de sus tradiciones".

El recurso de amparo se apoya en el voto particular emitido en la sentencia del TS y resalta que la inscripción en un registro de parejas de hecho, resultaría redundante en este caso, "en la medida en que para la pareja gitana la aceptación de la llamada *ley gitana* les convierte, a su entender, y al del resto de la comunidad en la que desarrollan su vida, en una unidad matrimonial no cuestionada".

4. Al entrar en la fundamentación jurídica, el TC delimita en primer lugar cuál es el objeto del recurso, con repaso a su contenido y de las alegaciones de la parte recurrida y del Ministerio Fiscal. Pasa después a efectuar una amplia síntesis de la doctrina del TEDH en la sentencia de 8 de diciembre de 2009, asunto *Muñoz Díaz c. España*, con la finalidad de comprobar, dadas las tesis contrarias mantenidas por la parte recurrente y recurrida (y en sintonía con esta última, y con el TS, el Ministerio Fiscal) "a fin y efecto de comprobar si se trata de casos iguales o, por el contrario, el asunto... difiere del presente caso".

En su síntesis de esta sentencia, el TC ya apunta la línea por donde irá posteriormente su argumentación desestimatoria del recurso, destacando que "...la buena fe de la demandante constituyó, por tanto, el fundamento, la *ratio decidendi* del pronunciamiento. Tanto es así que, por el contrario, el TEDH rechaza la queja relativa a la vulneración del art. 14 CEDH en relación con el art. 12 CEDH, y entiende que el hecho de que las uniones gitanas no produzcan efectos civiles en el sentido deseado por la demandante, no constituye una discriminación prohibida". Tras recordar los datos fácticos del litigio ahora en juego, tal como quedó recogido en instancia, el TC descarta la existencia de identidad entre ambos casos y por ello concluye que "no resulta aplicable al presente caso la doctrina de la STC 199/2004 de 15 de noviembre, como tampoco, ya se ha visto, la STEDH pronunciada en el caso *Muñoz Díaz c. España*".

Volverá sobre esta sentencia en el último fundamento de derecho, séptimo, para reiterar la tesis ya expuesta y enfatizar que, a diferencia del caso que resolvió el Tribunal Europeo, basado en la presunción de buena fe de la recurrente, ésta no se dio en el litigio ahora examinado ya que la recurrente en amparo "era plenamente conocedora de la falta de validez de su matrimonio, al haberse celebrado por un rito no reconocido por nuestro ordenamiento jurídico, y tampoco formalizó en momento alguno su relación *more uxorio,* en el modo exigido por la legislación para el reconocimiento de su derecho a la prestación de viudedad por el sistema nacional de Seguridad Social".

No existe para el TC discriminación directa hacia la población gitana porque no se reconozca la unión celebrada conforme a sus usos y costumbres, como "una de las formas válidas para contraer matrimonio con efectos de validez civil", al no haber sido reconocida como tal por el legislador en la regulación legal sobre el matrimonio. Por tanto, el TC mantiene su doctrina en lo que respecta a la vinculación del derecho a percibir la pensión de viudedad, con la existencia de un vínculo matrimonial en los términos regulados en la normativa vigente.

La Sala confirma la tesis de la sentencia del TS respecto de la inexistencia de discriminación directa por el distinto trato recibido por la unión convivencial no formalizada, respecto a la que sí ha cumplido con los requisitos legales, no existiendo en la Constitución -de acuerdo a la interpretación efectuada por el TC del art. 14-, el amparo de la "discriminación por indiferenciación", por cuanto en el texto constitucional no se consagra un derecho a la desigualdad de trato, "por no existir ningún derecho subjetivo al trato formativo desigual".

Tampoco considera el TC que exista discriminación indirecta. Es el contenido más polémico de la sentencia, a mi parecer, ya que se basa en un planteamiento formalista por una parte, apegado a la letra de la norma y por otra, a una manifestación propia con respecto al impacto de la norma sobre la etnia gitana, que es justamente aquello sobre lo que se manifiesta diferente criterio jurídico por los votos particulares y basados en la realidad social en la que se opera.

Aquello que niega el TC es, justamente, lo que se debate, y afirmar que la norma neutra y la interpretación neutra no tienen impacto sobre el colectivo gitano, queda bastante en entredicho en la cuidada argumentación del voto particular discrepante, con aportación de normativa internacional y comunitaria sobre la protección de la comunidad romaní, y con los datos estadísticos sobre la afectación a la población femenina gitana, por lo que sorprende que, sin aportarlos, se remita el TC a anteriores sentencias y afirme que no se evidencian datos estadísticos que avalen la tesis de la discriminación indirecta y que por otra parte, no hay un perjuicio distinto para esta "minoría" que para cualquier otro "colectivo" que opte "por la no formalización de sus relaciones de convivencia o por una formalización que carezca de validez civil".

Obsérvese -no creo que requiera ahora mayor argumentación-, que no parece posible equiparar a una "minoría" suficientemente reconocida, incluso como "comunidad nacional" por normas internacionales,

como sujeto de especial protección con otros "colectivos" indiferenciados y que, no poseen la nota propia de especificidad y diferenciación jurídica que puede permitir a quien sí la tiene, o bien, una diferencia de trato legal, o bien, una interpretación de la normativa que evite que bajo la apariencia de neutralidad, se produzca una discriminación indirecta hacia dicho colectivo y, en este caso concreto más hacia las mujeres de etnia gitana.

No niega, obviamente, el TC, que el legislador pueda dictar una regulación que tome en consideración que las uniones celebradas conforme a los ritos y usos gitanos, pudieran contar con plenos efectos civiles -y ello "en atención a las singularidades que plantea la etnia gitana"-, pero no habiéndolo hecho hasta ahora. Tampoco, del marco normativo ni de la interpretación efectuada. Reitera, a modo de síntesis, que "no se advierte... ni desde el prisma de la discriminación directa, ni desde el propio de la indirecta, un trato discriminatorio por razones étnicas o raciales".

5. El voto particular discrepante del magistrado Juan Antonio Xiol se sustentará en la existencia, a su parecer, de una discriminación de la recurrente por razón de su pertenencia a una "minoría nacional", que llevará a una discriminación indirecta, con perjuicio para quien no puede acceder a la pensión de viudedad por haberse dado "en el trato normativo, administrativo y judicial dispensado a las uniones de vida celebradas conforme a las tradiciones culturales del pueblo romaní, a los efectos de lucrar la prestación por viudedad". También manifestará su discrepancia con "el restringido alcance", que la resolución otorga a la sentencia del TEDH.

El voto particular parte de la posibilidad de inclusión de la prohibición de discriminación por pertenencia a una minoría nacional, o al origen étnico en la cláusula abierta del art. 14 CE cuando, tras listar algunas causas de discriminación, finaliza con la mención a "cualquier otra circunstancia personal o social", no sin dejar de recordar que esa discriminación está expresamente prohibida en la normativa internacional y europea. Para quien lo suscribe, no parece haber dudas, a la vista de la normativa internacional y europea, de estar ante una minoría nacional, la comunidad romaní, que necesita y requiere de especial protección tomando como punto de referencia el Convenio marco para la protección de las minorías nacionales del Consejo de Europa y la propia jurisprudencia del TEDH.

Respecto a la prohibición de discriminación indirecta por pertenencia a una minoría nacional o por razones de origen étnico, el voto subraya que está expresamente regulada en el art. 2 de la Directiva 2000/43/CE y que, por ello, "no existe obstáculo alguno a la aplicación del parámetro de control desarrollado de manera amplia en la jurisprudencia constitucional de nuestro país -también en la del TEDH y del TJUE-, en relación con la discriminación por motivos de género.

En la misma línea que el voto particular discrepante de las dos magistradas del TS, defenderá en la tercera parte de su escrito, la existencia de una discriminación indirecta por pertenencia a una minoría nacional "por el diferente tratamiento dispensado para lucrar la prestación de viudedad, por una parte a las uniones de vida celebradas conforme a las tradiciones culturales del pueblo romaní y, por otra, a las

uniones de vida no matrimoniales que hayan resultado inscritas en alguno de los registros específicos existentes en las comunidades autónomas, o ayuntamientos del lugar de residencia o formalizadas mediante documento público en el que conste la constitución de dicha unión de vida".

Y como ya he indicado con anterioridad, su tesis se basará en contrarrestar el parecer mayoritario con la aportación de datos estadísticos que demostrarían la existencia de la discriminación, acudiendo (véase con detalle el apartado 6) a censos de población, a documentos de la Comisión Europea y a estudios llevados a cabo por la Fundación Secretariado Gitano. Muy cuidadoso en la búsqueda de datos que pongan de manifiesto la discriminación indirecta sufrida por la población gitana, y en este caso concreto, la recurrente de la pensión de viudedad repasa los existentes sobre la situación de estado civil de la población romaní, enfatizando que un estudio del Ministerio de Sanidad, Política Social e Igualdad del año 2011, ya ponía de manifiesto que "la unión de vida por su rito cultural tradicional de forma exclusiva" estaba presente en un 28 % de las personas casadas de dicha comunidad, rechazando la tesis de la mayoría, calificada como "positivismo formalista estricto" de la neutralidad de la norma e interpretación administrativa y judicial efectuada, sino concluyendo que la tesis contraria, la existencia de la discriminación indirecta, "se impone de manera concluyente".

Conclusión palmaria de todo lo expuesto, a juicio del bien argumentado voto particular, es que "sí existen efectos desfavorables para los miembros del pueblo romaní respecto de otros colectivos que opten por la no formalización de su unión de vida -bien sea a través de uniones matrimoniales registradas o uniones de vida inscritas en registros públicos-, en cuanto al cumplimiento de este requisito para la obtención de la pensión de viudedad".

Por fin, la inexistencia de neutralidad de la norma debe llevar, a continuación, siguiendo la jurisprudencia del TJUE y del propio TC, a analizar si la diferencia (desfavorable), de trato está debidamente justificada y es ajena a toda posible discriminación. Se apoya completamente, en el ya analizado con anterioridad voto particular a la sentencia del TS, y concluye que la formalidad requerida de la inscripción como pareja de hecho en un registro público para acreditar su existencia a efectos legales, queda satisfecha por "la realidad cultural de la comunidad romaní respecto de este tipo de uniones", de tal manera que su mantenimiento en este caso se convierte en un requisito desproporcionado "desde la perspectiva de la prohibición de discriminación".

6. Como he indicado al inicio de mi exposición, ninguna de las sentencias referenciadas aborda la discriminación múltiple o interseccional raza/género que hubiera llevado, de ser apreciada, a resoluciones judiciales que hubieran seguido siendo estimatorias del recurso, pero con una argumentación y fundamentación distintas en el caso del TEDH, y a la estimación del RCUD por el TS y del recurso de amparo por el TC.

No es este breve artículo lo más apropiado para realizar un análisis detallado de esa discriminación que suma raza/etnia y género por afectar a la misma persona, tanto en el caso de la sentencia del

TEDH, coloquialmente conocida por el *caso de la pequeña*, como en el ahora resuelto por la STC 1/20001 de 25 de enero, sino solo de apuntar algunos elementos críticos, pudiendo encontrarse una muy amplia explicación de todos los avatares del primero y de las distintas perspectivas jurídicas y sociales en la página web de la Fundación Secretariado Gitano (https://www.gitanos.org/actualidad/dossieres/17895.html.es).

En dicha sentencia (STC 69/2007), las alegaciones de la recurrente se basaron en la vulneración de sus derechos a la igualdad ante la Ley "y a no ser discriminado por motivos de raza y condición social", sin plantearse esa posible discriminación también por razón de sexo y sin que, por supuesto, tampoco manifestaran nada al respecto en este punto, tanto la parte recurrida, el Instituto Nacional de la Seguridad Social, como el Ministerio Fiscal.

Tampoco el TC formuló valoración alguna al respecto, siendo el eje central de su argumentación, de acuerdo con la normativa vigente en aquel momento, que no existía vulneración alguna del art. 14 CE por la limitación del derecho a la pensión de viudedad a supuestos en los que concurriera un previo vínculo matrimonial. Reiteró el TC su tesis negativa de que pudiera existir una "discriminación por indiferenciación", al no consagrar el principio constitucional de igualdad "un derecho a la desigualdad de trato", y que tampoco ampara "la falta de distinción entre supuestos desiguales".

La sentencia contó con el voto particular discrepante del magistrado Jorge Rodríguez-Zapata, que defendió que hubiera debido otorgarse el amparo por haberse vulnerado el derecho de la recurrente en su condición de miembro de una "minoría desfavorecida", si bien tampoco entró en un análisis de la posible discriminación múltiple o interseccional.

Ya he explicado que el TEDH estimó el recurso y se centró en la importancia de la buena fe de la parte recurrente, al considerar a partir de actuaciones de los poderes públicos nacionales, que su matrimonio por el rito gitano tenía validez legal. En su valoración de la sentencia, y aun reconociendo que el fallo le "encanta", pero mucho menos la argumentación ("limitado, poco coherente, escasamente riguroso y menos creativo aún"), el profesor Fernando Rey sostuvo que al no haber argumentado el TEDH "por la vía de las categorías del derecho antidiscriminatorio, en este caso, de la discriminación por indiferenciación (ni tampoco por la de discriminación indirecta o la de múltiple, que acaso podrían ser aplicables..." limitaba en el futuro su valor como precedente ("ya que será difícil encontrar supuestos comparables a los que sufrió la demandante").

Con anterioridad, y al analizar muy críticamente la sentencia del TC, el profesor Rey se refirió con toda claridad a que, a su parecer, se daba un supuesto de discriminación múltiple por razón de raza/etnia y de género; ya que "a la recurrente se le impidió social y culturalmente trabajar fuera de casa (por ser mujer y gitana), se le impuso culturalmente contraer matrimonio de acuerdo con los usos gitanos (por ser mujer y gitana), y cuidar del marido hasta la muerte de éste (por ser mujer y gitana), pero se le negó jurídicamente una pensión de viudedad (por una circunstancia que en ningún caso hubiera sido jurídicamente

aplicable a una mujer paya, o fácticamente aplicable a un varón gitano). Es evidente que su experiencia de discriminación no la hubiera podido haber sufrido, ni una mujer paya ni tampoco un varón gitano -es específica, es una discriminación múltiple-, discriminación que no ha sido judicialmente reparada"[4], y de ahí que si se hubieran tomado en consideración esos factores mencionados, "posiblemente el Tribunal hubiera alcanzado otro fallo", ya que a su parecer se estaba "en presencia de un ejemplo prístino de discriminación múltiple y de género".

En idéntico sentido se manifestó la profesora Ruth Abril, para quien, además de la existencia de una discriminación étnica, hubiera podido argumentarse una discriminación por razón de sexo, por encontrarnos en el caso de una mujer que "como en la mayor parte de las familias, especialmente de esa época y especialmente entre las gitanas, se dedicaban al cuidado de la familia (seis hijos) y del hogar, dependiendo del sueldo del marido, y en caso de su muerte, de su pensión de viudedad"[5].

7. ¿Hubiera podido utilizarse el concepto de discriminación múltiple en esta sentencia del TEDH y también en las más recientes del TS y del TC? Sí, era factible a partir de las posibilidades ofrecidas por el art. 14 del Convenio Europeo de Derechos Humanos, y esta fue la tesis defendida con acierto, a mi parecer, por el magistrado Fernando Lousada, que calificó la sentencia del TEDH de "oportunidad perdida", en el bien entendido que ya los tribunales españoles que conocieron del asunto, habían concluido que "ni se la había discriminado (a la recurrente) por razón de sexo, ni por razón de raza, pero analizando por separado ambas causas de discriminación".

Y, ¿podría utilizarlo el Tribunal de Justicia de la Unión Europea? A partir de la redacción del art. 8 del Tratado de Funcionamiento de la Unión Europea, que establece el principio de transversalidad de la igualdad de trato y de oportunidades entre mujeres y hombres, Fernando Lousada concluye, también de forma acertada a mi parecer, que "una discriminación interseccional debe ser judicialmente tutelada, sin necesidad de ninguna intervención legislativa, en orden a reconocer protección al colectivo de mujeres multidiscriminado", por cuanto una solución en sentido contrario, "sería admitir que las directivas sobre raza y otras discriminaciones, se pueden aplicar sin tomar en consideración el objetivo de conseguir la igualdad de sexos"[6].

8. Concluyo estas notas. Toda la explicación que he realizado es válida, desde la perspectiva crítica, para las sentencias del TC y del TS, en las que no se ha abordado la problemática de la discriminación múltiple o interseccional, y ciertamente era una nueva ocasión para volver a abordarla. Una nueva oportunidad perdida.

4 "La discriminación múltiple, una realidad antigua, un concepto nuevo", Revista Española de Derecho Constitucional, número 84, 2008, págs. 251-283

5 "El reconocimiento judicial de la discriminación múltiple en el ámbito europeo" Revista de Derecho Comunitario Europeo, núm. 44, enero-abril 2013, págs. 309-326

6 "Encuentros y desencuentros entre el TEDH y el TJUE en materia de igualdad de género" Fémeris, Vol. 4, Nº 2, pp 39-49

13

No me da la vida para ser periodista

María Méndez

Presidenta de la Asociación de Periodistas de Galicia (APG)

Indescriptible impotencia. Pero también una enorme complicidad es lo que provocan intervenciones como la realizada por una periodista de un importante medio de comunicación gallego, en el transcurso del último Congreso "Medios de Comunicación e Igualdad", organizado por la Asociación de Periodistas de Galicia (APG).

Revelaba mi colega con entonada frustración: "Hoy me permito estar con vosotros porque es mi día libre, pero muchas veces son las que tengo que declinar la invitación de otros foros porque, de verdad, no me da la vida para trabajar como redactora jefa y cuidar a mis dos niños. Yo creo que a los hombres les resulta más fácil, y por eso ellos ganan un espacio que nosotros no tenemos".

Es la viva y rotunda declaración del esfuerzo supremo que vienen realizando las mujeres en una profesión que, por desgracia, sigue sin superar la brecha entre géneros. De hecho, nuestra situación laboral no ha mejorado sustancialmente desde que nos incorporamos a estas tareas, encontrándonos además con importantes obstáculos laborales que nos han impedido un reconocimiento igualitario. Dificultades que, si cabe, se han acrecentado de manera drástica con la irrupción del Covid19 en nuestras vidas.

Resulta desolador que con la pandemia que nos devasta, la mitad de las mujeres periodistas hubieran experimentado un aumento de las desigualdades de género, según una encuesta realizada durante el pasado año por la Federación Internacional de Periodistas (FIP), entre más de 500 mujeres periodistas en 52 países.

Estos tiempos de cólera, que tantas limitaciones ha generado en todas las facetas vitales, nos ha desvelado también, con meridiana nitidez, la fragilidad que ya venía soportando la presencia de la mujer en muchos ámbitos de la profesión periodística. Pero de manera más desorbitada, si cabe, en el terreno de la conciliación de la vida laboral y familiar.

A pesar de los esfuerzos en materia de igualdad que se han venido realizando durante los últimos años, siguen resultando claramente insuficientes las medidas tendentes a favorecer una participación equilibrada entre ambas tareas: la personal y la profesional. Prueba de ello es que cuando surgen imprevistos como los provocados por la pandemia, con el cierre de colegios y la suspensión de actividades de los más pequeños, las mujeres periodistas son las que optan de forma mayoritaria por reducir su jornada laboral para hacer frente al cuidado de los niños.

Encuestas acotadas a algunas áreas geográficas, apuntan que hasta un 83% de las mujeres periodistas han tenido que recurrir a esta medida laboral. Y ello a pesar de que la crisis sanitaria ha aumentado la flexibilidad del puesto de trabajo y la capacidad de trabajar desde casa. Una versatilidad que pudiera parecer ventajosa, pero que resulta incompatible con el ejercicio de una profesión que requiere una extrema movilidad y adaptación horaria acorde al acontecer informativo.

Y por supuesto, a medida que la crisis económica hace mella en las empresas mediáticas, la gestión de los tiempos para ajustar ambas realidades también se torna mucho más compleja, al tener que realizar las mismas tareas con unas redacciones más achicadas y por tanto, con menor capacidad de maniobra a la hora de poder optar a horarios que permitan poder conciliar.

Constando pues que aún pervive una reproducción de los roles de género y que la opción de ser madre sigue penalizando a la hora de ejercer esta profesión, podría concluirse que ser mujer implica un enorme hándicap a la hora de prosperar en la escala profesional.

De tal forma que las redacciones siguen siendo territorios femeninos, mientras que los despachos se mantienen como dominios masculinos. Así, y a pesar de que cada vez es mayor el número de mujeres que se incorporan a la profesión (hasta un 60%), sigue dándose una absoluta primacía de los hombres en los puestos directivos (hasta el 75%).

No me da la vida para trabajar en esta profesión, decía nuestra periodista como el más fiel reflejo de la situación que atraviesan las mujeres que ponen sus talentos y su quehacer al servicio de esta honorable actividad. Las agendas públicas y la política social, deberían cincelar entre sus prioridades esta queja inspirada por una lacerante ausencia de equidad de género.

14

Repensando el 8 de Marzo: Crisis, retos y obligaciones del Estado

Juana María Gil Ruiz

Catedrática de Filosofía del Derecho de la Universidad de Granada.
Presidenta de la Sociedad Española de Filosofía Jurídica y Política

Vuelve otro 8 de Marzo y con él la necesaria (anual y reiterativa) reflexión sobre las terribles violencias que padecen las mujeres en el trabajo, en la educación, en la cultura, en el hogar, fuera de él... Al parecer, el progreso hacia la igualdad de género, según la ONU en su estudio *Economic empowerment (2020),* parece haberse estancado por un cuarto de siglo, pese a algunos avances en la educación. Como bien señala su secretario general, Antonio Gutérres "veinticinco años después de la adopción de la Declaración y Plataforma de Acción de Beijing, el progreso hacia la igualdad de poder y los mismos derechos para las mujeres sigue siendo difícil de alcanzar".

Sin embargo, este 8 de Marzo se presenta diferente. Apenas acabamos de "asomar el periscopio" para valorar los enormes daños que ha ocasionado y aún está ocasionando, la pandemia más importante a nivel mundial desde que la humanidad afrontara el arrase de la peste bubónica. El número de víctimas que se ha cobrado este COVID-19 no tienen parangón y la crisis económica y financiera que ha supuesto esta emergencia sanitaria, es incalculable.

No obstante, dicen que toda crisis es siempre una oportunidad. Ello obliga a saber mirar, a diagnosticar con precisión, a estar dispuestos a cambiar aquello que está mal de origen (pese a quien pese) y, como acertadamente señala la Agenda Mundial de 2030, no dejar -esta vez- *a nadie atrás.* Esto incluye -como no puede ser de otro modo- a más de la mitad de la población mundial.

En esta ocasión, la mirada para auditar el daño ciudadano y el pensamiento desde el que imaginar salidas eficaces y eficientes a este caos, no puede venir de la mano de un análisis descriptivo, supuestamente neutro y descargado de la obligatoria y urgente metodología de género.

Es el momento de no caer en errores pasados, ignorando el enfoque de los derechos humanos desde la perspectiva feminista, porque de hacerlo así, volveremos a apostar por un modelo que enquista las desigualdades de género y las legitima tras un discurso normativo aparentemente tuitivo e igualitario.

Aún en mantillas sobre la observación y análisis del paso del COVID-19 en España y en el mundo, lo cierto es que los impactos desiguales según género son evidentes y requieren no perderlos de vista, si no queremos volver a la casilla de salida en los avances de igualdad de género.

Hay que hacer números pero sabemos de realidades que se han asomado claramente con el obligado confinamiento. Una de ellas tiene que ver con la asistencia de personas enfermas, ya fuere de manera institucionalizada o informal. Tanto en uno como en otro ámbito, las mujeres se erigen como las grandes cuidadoras. El sector sanitario está significativamente feminizado y la ética del cuidado tiene, claramente, unas protagonistas: las de siempre, las mujeres. Ellas han estado claramente expuestas al contagio y a la enfermedad, librando una dura batalla contra el COVID-19.

En otro orden de cosas, el coronavirus ha supuesto la derivación de ingente trabajo educativo, de atención a mayores y personas dependientes y como no, de teletrabajo en el hogar. A poco que se mire, y sin haber sacado aún la calculadora, el confinamiento ha supuesto el agravamiento de una situación anterior ya denunciada por la teoría feminista.

Las mujeres en España -antes de esta crisis-, dedicaban el doble de horas que el hombre a las tareas domésticas y al cuidado de los demás, situación que repercutía gravemente en ellas, incapacitándolas para acceder en igualdad de condiciones al mercado laboral o a promocionarse dentro de el mismo. Veremos en cuánto se eleva las pérdidas de rendimiento telemático, al estar ocupadas en trabajos antes derivados a áreas ahora confinadas: la educativa, la lúdica, la ayuda a domicilio y de cuidado.

Entretanto, y según el primer cuatrimestre de 2021 de la EPA, el paro de las mujeres ha ascendido estrepitosamente a un 300%, básicamente por ocuparse de sectores como el turismo y no encontrarse en lo digital. Hablamos de una brecha salarial similar a la de hace ocho años. Hablamos de una reducción de salarios de un 14,9% en mujeres, frente al 11,3% en hombres. Hablamos de que las mujeres cobran un 40% menos de pensión que los hombres. Hablamos...

No hay que ser Pitágoras para saber que esta crisis va a pasar una gran factura a las mujeres, mayoritarias además en un sector servicios cerrado al mundo durante muchos meses (y aún hoy, en perezoso arranque), y muy mal posicionadas en sectores de futuro, como la robótica, donde la formación sigue estando abanderada por varones.

Se estima que en un futuro próximo se crearán 58 millones de puestos de trabajo vinculados a la inteligencia artificial y un crecimiento del 51% de empleos en 2020, lo que supondría unos 6,1 millones de oportunidades de trabajo a nivel mundial, según el *World Economic Forum*. A pesar de ello, las mujeres

siguen inclinándose por carreras tradicionales, feminizadas, poco competitivas en el mercado laboral[1], pero más acordes con el modelo de mujer aprendido y aprehendido, aún hoy, desde todas las vertientes de socialización diferencial existentes.

Si la situación en Europa[2] ya es preocupante por cuanto sólo 3 de cada 10 puestos de trabajo TIC están ocupados por mujeres, en España esta cifra se reduce a la mitad (15,6%), colocando a las mujeres españolas en clara desventaja para superar lo que más que una brecha será, a muy corto plazo, un socavón de género.

Pero curiosamente, esta exposición de hechos nos muestra las áreas que deberían abordarse para poder superar los efectos devastadores del confinamiento por COVID-19 y que sólo ha venido a reforzar puntos gordianos de brecha de género ya denunciados por la teoría feminista desde antaño.

Se necesitan mirar los impactos inmediatos y desiguales en las rentas, donde las mujeres se erigen como las gran precarias; las dificultades de acceso a los recursos y al empleo, agravadas por la carencia de tiempo y energía por el reparto desigual de los cuidados; y repensar los sistemas educativos, de salud y de organización del trabajo, sin perder de vista la importancia de reconocer y valorar los cuidados en tanto que necesarios generadores de bienestar social.

Todas estas consignas, sin duda, coinciden con un marco de trabajo urgente, marcado por la Agenda Mundial de 2030 sobre los 17 Objetivos de Desarrollo Sostenible y que requiere, inexorablemente, abordar la desigualdad en la distribución del trabajo remunerado y no remunerado entre las mujeres y los hombres, como un paso esencial para lograr la igualdad de género[3].

Y esta tarea requiere ponerse a trabajar ya conscientes de que, como señaló la Asamblea General de Naciones Unidas en 2013, la inacción política y "la abstención por los estados de facilitar, financiar, apoyar y regular debidamente el trabajo doméstico, contraviene sus obligaciones de derechos humanos al establecer y exacerbar las desigualdades y amenazar el disfrute de los derechos de la mujer".

El contador sigue avanzando y los objetivos siguen sin cumplirse. Confiemos en que el próximo 8 de Marzo no tengamos que volver a repasar los datos devastadores de pobreza y discriminación de las mujeres, y el consecuente incumplimiento del Estado -por inacción- de la protección y garantía de los derechos de ellas.

1 El porcentaje de mujeres que han optado por cursar carreras técnicas, ciencias, tecnología y matemáticas en España ha descendido preocupantemente estos últimos años. De hecho, si en 2015 un 16,1% de mujeres se había inclinado por estudios técnicos, en 2017 sólo un 14,6% lo hizo.

2 Mateos Sillero, Sara y Gómez Hernández, Clara, Libro Blanco de las mujeres en el ámbito tecnológico, Ministerio de Economía y Empresa, marzo de 2019. En http://www.mineco.gob.es/stfls/mineco/ministerio/ficheros/libreria/LibroBlancoFINAL.pdf

3 Declaración y Plataforma de Acción de Beijing, 1995. Asamblea General de Naciones Unidas, 1995.

15

El escándalo de las ayudas para el cuidado en Holanda: doble discriminación, de nacionalidad y de género

Nuria Reche Tello

Profesora ayudante doctora (acreditada contratada doctora)
de Derecho Constitucional de la Universidad Miguel Hernández de Elche

Eva González Pérez, abogada cacereña afincada desde los dos años en Holanda, ha puesto en jaque al Gobierno de ese país, presidido por Mark Rutte, que ha tenido que dimitir en bloque el pasado mes de enero.

Se trata de un asunto sin precedentes en el que, a grandes rasgos, la Agencia Tributaria retiró injustificadamente las ayudas concedidas al cuidado de hijos a casi 30.000 familias, la mayoría de origen turco y marroquí, bajo la acusación de fraude fiscal, pidiendo incluso su devolución con carácter retroactivo, e invitando a los interesados a acudir a los tribunales si no estaban conformes.

Aunque las ayudas inicialmente se otorgaban a todos los progenitores que reunían los requisitos, los funcionarios de Hacienda revisaban más tarde su concesión, registrando y anotando el país de origen de las familias solicitantes, procediendo a retirarlas por considerar la nacionalidad como un criterio de riesgo, presumiendo que en esos hogares podía darse con más frecuencia un fraude.

Eva González, que tuvo conocimiento del problema al dirigir su marido una agencia de niñeras en Eindhoven -empresa que se vio directamente implicada puesto que las familias contrataban sus servicios pagando con las ayudas que recibían del Estado-, llevó la defensa de un primer grupo y dio la voz de alarma.

Los casos comenzaron a sucederse en 2014. De manera significativa, un año antes, el gobierno holandés, por entonces una coalición de centro-izquierda, "abogó por sustituir el Estado de bienestar considerado del siglo XX, por una sociedad participativa del siglo XXI. Fue una forma digerible de anunciar la reducción del déficit y el ajuste de los

costes de los dependientes y enfermos crónicos, así como de la generosa gama de apoyos sociales. De este modo se allanaba el camino para convertir el cuidado de los vulnerables en una obligación moral también para el ciudadano" ("El País", 24 de enero de 2021)[1].

El relato de una de las afectadas ("El País", 24 de enero de 2021), pone de manifiesto cómo la abuela materna, cuidadora profesional, percibía una remuneración por trabajar cuidando de sus nietos. Su hija, Sibel, recibía el subsidio para pagar, bien la guardería, bien a una niñera, en ese caso a su propia madre. Al retirarle el Estado la ayuda, Sibel perdió su empleo para dedicarse al cuidado de sus hijos, y su madre que era independiente, acabó en el paro y acogida por su hija. Hacienda les requirió 60.000 euros por un periodo de cuatro años acusándolas de fraude.

Finamente los tribunales han acabado dando la razón a las personas afectadas. Cada familia recibirá una compensación de 30.000 euros y la condonación de la deuda contraída con las entidades gubernamentales. La Agencia de Protección de Datos determinó que la actuación de la Agencia Tributaria incurrió en discriminación racial al anotar el origen de los progenitores, vulnerando así las leyes de protección de datos. Al mismo tiempo, el Defensor del Pueblo y el Defensor del Menor publicaron informes críticos en este sentido, y las instituciones competentes han tenido que asumir la responsabilidad.

Así, en 2018 dimitió el ministro de Hacienda, y en diciembre de 2020, el informe de un comité parlamentario calificaba la actuación de la Administración Tributaria como "injusticia sin precedentes", que violaba los principios del Estado de Derecho, precipitando la dimisión del Gobierno de Mark Rutte.

El escándalo pone al descubierto, no sólo la manifiesta arbitrariedad de la Administración, sino el sesgo institucional por los prejuicios raciales y de género de un país aparentemente moderno y avanzado, considerado según el informe de Unicef de 2020[2], como el que mejor tutela el bienestar de la infancia.

La abogada, en la entrevista concedida a la revista "Mujer Hoy"[3] el 6 de febrero de 2021, relata que se crió en Holanda entre niñeras porque sus padres tenían que trabajar, y cuenta que siempre fue un problema para ellos encontrarlas. Este país, al igual que el resto de los considerados como desarrollados, ha encontrado la solución a los problemas de conciliación familiar en las mujeres migrantes que, en las últimas décadas, se han encargado mayoritariamente de cuidar de sus menores.

Además, los roles tradicionales de género se afianzaban desde el colegio, en conexión con la nacionalidad. "En Holanda, cuando tienes 11 años, tienes que hacer un examen que determina a qué tipo de colegio puedes ir. Mis padres no conocían el sistema y yo empecé yendo a la escuela más sencilla de todas, en la que te enseñaban a cocinar y, básicamente, a ser ama de casa. Era lo habitual entre los hijos

1 Disponible: https://elpais.com/ideas/2021-01-23/paises-bajos-y-el-escandalo-de-las-ayudas-para-los-hijos-no-todo-son-bicis-y-tolerancia.html

2 Disponible: https://www.unicef.org/es/informes/accion-humanitaria-para-la-infancia-2020-panorama-general

3 Disponible: https://www.mujerhoy.com/vivir/protagonistas/202102/06/eva-gonzalez-perez-abogada-espanola-gana-juicios-holanda-dimision-gobierno-20210205130422.html

de inmigrantes. Mi padre se dio cuenta al año y me sacó de allí. Mi camino hasta la universidad fue más largo por esa razón".

Aunque la mayoría de los medios de comunicación consultados han puesto el acento en la discriminación racial del caso, lo cierto es que la patente discriminación sexo/género ha pasado desapercibida, ya que tanto las cuidadoras que vieron sus contratos rescindidos por el cese de las ayudas, como las perceptoras de las mismas, además de inmigrantes, eran en su mayoría mujeres.

Y es que el debate sobre el cuidado y, sobre todo, sobre quién debe asumirlo, sigue quedando relegado a un segundo plano y residenciado en el ámbito privado.

En Holanda, el gran protagonista en materia de conciliación es el empleo a tiempo parcial, principal forma de contratación de las mujeres que trata de integrar una modalidad de trabajo a medida, a fin de combinar actividad laboral y familia. Este sistema no cuestiona ni el reparto de tareas ni los roles tradicionales de género, aunque existe una amplia estructura de ayudas fiscales y de seguridad social, destinadas a las familias con hijos a su cargo, y cuyo objetivo general es garantizar que los costes ocasionados por la crianza, no resulten una carga desmedida para las unidades familiares.

Aunque el Estado compensa económicamente las tareas del cuidado de los menores, lo deriva hacia la unidad familiar, por lo que se afianza la división sexual del trabajo, ya que son las mujeres las que optan habitualmente, bien por trabajar a tiempo parcial, bien por recibir una contraprestación económica que compense su retirada del mercado de trabajo. Ello, a su vez, segrega a las trabajadoras en función de sus características sociodemográficas y perpetúa los estereotipos de género.

Por lo que respecta al cuidado de las personas mayores dependientes o con discapacidad, en los últimos 25 años la "atención informal", ha ido adquiriendo relevancia. Ésta consiste en el ofrecimiento de ayuda desinteresada y gratuita a una persona enferma, discapacitada o frágil por alguien de su entorno inmediato.

En 2020 el Instituto Holandés para la Investigación Social ha hecho público el informe "Cuidadores informales holandeses en foco"[4], donde se evidencian algunos aspectos críticos en la atención informal en Holanda: la presión sobre los cuidadores informales por el aumento de personas dependientes; el incremento de obligación y responsabilidad de prestar atención informal entre los 45 y los 64 años, por una mayor probabilidad de conocer a alguien que necesita ayuda frente a los más jóvenes; una serie de señales de sobrecarga en las personas cuidadoras informales; o la dificultad de estas personas de encontrar apoyo, porque los receptores de los cuidados no están dispuestos a aceptarlos de otra persona, o bien porque no hay personas disponibles para atenderlos.

En todas estas cuestiones, como el informe revela, son las mujeres las que prestan cuidados informales en mayor proporción que los hombres, del mismo modo que la presión que experimentan, y que se

4 Disponible: https://www.euskadi.eus/web01-a2libzer/es/contenidos/documentacion/doc_sosa_cuidad_informa_holand/es_def/index.shtml

traduce en aspectos tales como problemas de salud, falta de tiempo, absentismo laboral o resultados académicos negativos, recae sobre las mujeres en mayor parte por la carga de responsabilidad y por el tipo de actividades que desempeñan. Éstas sienten que tienen menos opciones porque las expectativas del grupo cercano son mayores en relación al cuidado que ellas deben brindar. Además, las tareas que prestan las mujeres suelen implicar a la parte más íntima y emocional (apoyo, aseo personal, visitas al médico, etc.), mientras que las de los hombres se enfocan a las relacionadas con soluciones prácticas y más sencillas de planificar en un horario, por ejemplo, las relativas a la administración y el transporte.

En resumen, nos encontramos ante la falacia de la "sociedad participativa", en la medida en que muchas personas se ven privadas de "participar" en la construcción social, o lo hacen desde una posición lastrada por la desigualdad de oportunidades y de trato.

Cualquiera que sea la configuración del estado del bienestar, aun en aras de una "actualización" o "modernización" que frecuentemente la vacía de contenido, resulta incuestionable que los poderes públicos debe continuar interviniendo mediante una posición activa que afronte las discriminaciones desde su raíz cultural.

Lo contrario aboca a las democracias contemporáneas al retorno a viejas inercias que, en materia de derechos sociales, nos devuelven a la casilla de salida.

16

Las artistas, las eternas excluidas

Luz Darriba

Artista multidisciplinar. Escritora

La historia de las mujeres está acotada desde el comienzo de los tiempos por la arbitrariedad patriarcal. Las mujeres en todos los ámbitos somos discriminadas por el mero hecho de ser mujeres. Esta es una realidad que difícilmente pueda ser superada en los limitados términos de nuestras vidas.

Bien sabemos que las dificultades atravesadas por una mujer que decide llevar adelante una profesión, una pasión, algo que marque una diferencia en su vida, son infinitamente mayores que cuando es un hombre quien lo hace.

Dando por hecho que lo que cuenta es el resultado, y a nadie tiene por qué interesarle si la persona que realizó tal o cual obra lavó platos durante años antes de salir de la casa, llevó a sus criaturas a la escuela, o compró comida para cuando después de una exposición la familia vuelva al hogar y pueda seguir el curso normal de la vida, toca decir tristemente -en los años veinte del siglo XXI-, que la mayor parte de estas actividades "improductivas" son aún realizadas por las mujeres. Con mayor, menor o inexistente colaboración de sus parejas, hombres.

Lo cual deviene en un punto de partida arbitrario, sin equidad, donde siguen brillando más aquellos que solo se tienen que ocupar de hacer lo mejor posible su trabajo: o sea, los hombres. Teniendo en cuenta, además, que la mirada seleccionadora desde tiempos inmemoriales, fue –es- realizada por hombres que nos consideraban musas y nunca sus pares. Fuimos las mujeres las que nos vimos compelidas a rescatar del escondite a nuestras "referentas" pasadas.

Por tanto, al hablar de distintas corrientes y movimientos en el arte, encontramos la mitad oculta, la mitad ignorada. Pero esa ocultación solo demuestra que estuvimos allí, que siempre estamos, que siempre estaremos.

Sabemos de sobra que la educación es el camino. Lento, tortuoso, lleno de dificultades, pero el camino cierto. Por eso, cuando nos llueven sobre la cabeza noticias que indican

claramente una actitud premeditadamente negacionista, tenemos que alzar la voz lo suficiente como para que se nos escuche. Y la noticia de que las pruebas de evaluación de Bachillerato en Historia del Arte solo incluyen artistas hombres en una centena de piezas, es una alerta bien notoria como para no quedar calladas.

Frente a esto, el alumnado del IES Val do Tea, de Ponteareas, reclama que se incorporen artistas mujeres en el temario de la ABAU; un programa tan amplio que recorre desde la prehistoria hasta hoy. Tiempo que, al parecer, no fue bastante para que ninguna mujer hubiera hecho algo de relevancia como para tenerla en cuenta. Dicho de otro modo, y solo por simplificar: no existieron ni Artemisa Gentileschi, ni Frida Kahlo, ni Louise Bourgeois.

Una alumna del IES Val do Tea, de Ponteareas, fue quien dio la voz de alarma. No encontró ninguna artista entre cien autores sobre la cual hacer su exposición. Nadie se había enterado hasta ese momento de que la exclusión de todas las artistas mujeres del programa era un hecho consumado. Ahora están movilizándose.

Ahora están, también, movilizándonos a nosotras.

La deconstrucción es un proceso tan lento y azaroso que a veces, cuando olvidamos ponernos las gafas violetas, no vemos lo evidente, y el patriarcado se impone por cansancio. Nuestro deber es estar alerta y denunciar, porque quien niega a más de la mitad de la población el reconocimiento de su entidad e identidad, comete un delito porque los derechos de las mujeres son derechos humanos.

17

Los hijos menores como instrumento de la violencia machista

Miguel Filgueira Bouza

Magistrado de la Audiencia Provincial de A Coruña

En cada ámbito profesional parece que existe la costumbre, quizá la necesidad, de usar una terminología específica que resulta muchas veces incomprensible para los extraños, para las personas ajenas.

También sucede en el ejercicio del Derecho Penal. Por ejemplo, los concursos de delitos que, a pesar de decirse concursos, sólo tienen como premio un castigo distinto.

Los hay de distintas clases, ahora me importa uno, el medial, y no como problema teórico, procuro atender más bien la realidad, sino sólo para transmitir una idea. Concurso medial, se produce cuando una persona comete un delito como instrumento de otro. El primero sería sólo la forma de obtener la finalidad buscada, el segundo. Un ejemplo sencillo, se falsifica un documento para cometer una estafa.

La lógica de las cosas, si lógica puede haber en la comisión de delitos, quizá llevara a pensar que el instrumento normalmente debía resultar más leve que la finalidad, que el primer delito. Sólo un medio, debería ser de menor entidad que el principal, el que mueve la acción. En otro caso parece que se estaría matando moscas a cañonazos, como tantas veces se dice.

Pero surge muchas veces la perversión, desde luego, cuando hablamos de violencia de género.

Pienso en supuestos no tan raros. Ese varón, llamémosle así, que hace la vida imposible a otro que le es extraño, por ejemplo con llamadas inquietantes, causándole desperfectos en el vehículo, provocando enfrentamientos con él, sólo porque es el actual novio, o pareja, de SU (posesivo) ex. Ese varón, y es lo último, capaz de asesinar al propio hijo o hijos sólo para hacer daño, el que imagina máximo, a la madre, SU (otra vez el posesivo) ex.

Y junto con la perversión, aunque sea la máxima concebible, nace muchas veces la paradoja. Porque la finalidad principal de ese varón tan sutil, si puedo decirlo así, como maltratador (esto segundo lo digo convencido), permanece demasiadas veces, inadvertida, silente.

Hace, en el primer ejemplo, la vida imposible a un extraño sólo para represaliar a su mujer, cuando ejerce su facultad, derecho, de elegir, de decidir. Cuanto menos, coacciones a la mujer, pues perturba en esa forma su libre desarrollo, violencia de género. Mata, en el segundo, sólo para hacerla sufrir. También como represalia, y lo consigue sin duda, delito de lesiones psíquicas, violencia de género como toda, pero si cabe aún más odiosa, simplemente odiosa.

Y resulta que demasiadas veces, queda inadvertido, sin respuesta. El proceso penal se ciñe en los juzgados ordinarios, a los actos protagonizados contra el otro hombre, la actual pareja, a la muerte de los menores que tanto solemos decir que son también víctimas de la violencia de género. Con olvido del delito principal, esas coacciones a la mujer, esas lesiones a la mujer, esa violencia de género así refinada.

Pues no. En realidad, concurso medial, dos delitos en franca relación que, por ello, deben enjuiciarse conjuntamente, y uno, aunque sea penado más levemente, propio, característico de la violencia de género, de la jurisdicción específica de la violencia de género. Porque seguimos hablando, en estos casos y de manera evidente, de violencia de género.

Aún recuerdo la impotencia que transmitía una asesora de un CIM, cuando me explicaba que no conseguía que una mujer, madre desprovista de su hijo en estas maneras, fuera tratada por especialistas como víctima de violencia.

Y no es justo, simplemente. Queda camino.

18

Caso Maruxaina. Delitos contra la intimidad. Lugar público, ¿espacio impune?

Mar Vivero

Abogada

Bajo el pomposo nombre de "descubrimiento y revelación de secretos", se encuentra en nuestro Código penal el art. 197 que se incardina en el Título de los Delitos contra la intimidad, el derecho a la propia imagen y la inviolabilidad del domicilio, cuyo objeto es castigar las conductas punibles que atacan el bien jurídico protegido de la intimidad personal.

Según el mencionado texto legal "1. *El que, para descubrir los secretos o vulnerar la intimidad de otro, sin su consentimiento, se apodere de sus papeles, cartas, mensajes de correo electrónico o cualesquiera otros documentos o efectos personales, intercepte sus telecomunicaciones o utilice artificios técnicos de escucha, transmisión, grabación o reproducción del sonido o de la imagen, o de cualquier otra señal de comunicación, será castigado con las penas de prisión de uno a cuatro años y multa de doce a veinticuatro meses*."

Además, en el apartado 3 de dicho precepto se dice: "*Se impondrá la pena de prisión de dos a cinco años si se difunden, revelan o ceden a terceros, los datos o hechos descubiertos o las imágenes captadas a que se refieren los números anteriores*".

Es decir que, la grabación o captación de imágenes íntimas de cualquier persona sin su conocimiento ni consentimiento, puede encontrar encaje en el apartado 1 del referido artículo y, por lo tanto, ser considerado como delito, previendo el apartado 3 una agravación de la pena en el supuesto de que las imágenes captadas sean difundidas.

Según un sector de la doctrina, solo se puede cometer este delito si las imágenes captadas lo son en lugares cerrados al conocimiento externo (viviendas, oficinas...), quedando fuera de la protección penal las imágenes íntimas grabadas en lugares públicos.

Con base en dicho razonamiento, un juzgado de instrucción ha dictado un auto de sobreseimiento, por entender que no existe delito en una conducta que consistió en grabar a varias decenas de mujeres durante unas fiestas populares, cuando orinaban en un lugar apartado de la vía pública y difundir dichas grabaciones en varias webs pornográficas, donde se alcanzaron miles de reproducciones.

En los vídeos se podían observar en un primer plano las partes íntimas de varias mujeres durante el acto de orinar, ya que al menos tres cámaras habían sido estratégicamente ubicadas para ello, y además, a muchas de ellas se les podía ver perfectamente la cara.

Según la referida resolución judicial no se puede apreciar conducta delictiva en los hechos que se describen puesto que, por el hecho de orinar en la calle, que es un lugar en el que podrían ser vistas por cualquier persona que por allí transitase, la grabación y difusión de las imágenes no supone un ataque o vulneración a la intimidad.

Pues bien, llegado este punto, y al margen del devenir del procedimiento judicial que está pendiente de resolución por parte de la Audiencia Provincial, se hace necesaria una reflexión acerca del consentimiento en este tipo de conductas ilícitas. Ya que si bien en otros tipos delictivos como, por ejemplo, los delitos contra la integridad sexual, ya han sido escritos ríos de tinta respecto al consentimiento de la víctima, todavía no se ha tratado con cierta profundidad la prestación del consentimiento en los delitos en los que el bien jurídico protegido, es la intimidad personal.

La sentencia del TS en la que el auto al que nos referimos se basa para motivar el sobreseimiento dice que: "*La intervención del Derecho Penal está justificada por la especial insidiosidad del medio empleado, que penetra en los espacios reservados de la persona, de ahí la intensa ofensividad del bien jurídico tutelado, que se atenúa cuando se produce en lugares públicos, aún sin consentimiento del titular del derecho, que en línea de principio debe generar una respuesta extrapenal*".

Es decir que por lo que al caso que nos ocupa se refiere, al estar orinando las mujeres en la vía pública (aunque sea un espacio apartado), se sobreentiende (aunque sea de modo tácito), que están prestando su consentimiento para que sus imágenes sean captadas, ya que están asumiendo que "podrían ser vistas por cualquier persona".

Pero, ¿qué tipo de consentimiento se presupone que han prestado? ¿Cuál es el alcance de dicho consentimiento? ¿Consentimiento a que puedan ser vistas por los transeúntes? ¿Consentimiento a que puedan ser grabadas por los transeúntes con un móvil y a cierta distancia? ¿Consentimiento a ser grabadas con cámaras profesionales de alta resolución y desde tres ángulos distintos? ¿Consentimiento a que sea grabada en un primer plano su zona genital? ¿Consentimiento a que dichas grabaciones sean utilizadas en páginas web pornográficas? ¿Consentimiento para que su imagen sea portada y reclamo de esas webs?

Y no es esta una cuestión baladí, puesto que si bien estas mujeres cuyas imágenes fueron captadas y difundidas, al orinar en un lugar escasamente transitado de la vía pública, podían eventualmente asumir

que pudieran ser vistas por contadas personas que en aquel momento pudieran pasar por allí y además ser vistas a cierta distancia, ya que el lugar estaba resguardado entre un muro y unos coches.

En modo alguno de dicha actitud se puede colegir que estuviesen prestando su consentimiento para ser grabadas, mucho menos para que dichas grabaciones fuesen difundidas a través de Internet y pudiesen ser vistas por miles de personas y, por supuesto, es evidente que dicho presunto consentimiento no autorizaba a que terceras personas se lucrasen económicamente con la difusión de las referidas imágenes en un portal web de contenido pornográfico, en el que además de visualizar los videos mediante un click, el contenido podía ser descargado, almacenado y difundido indefinidamente.

Quizás estas interpretaciones jurisprudenciales tan poco adaptadas a los tiempos, tengan su origen en el tan manido aforismo de que la sociedad evoluciona con más rapidez que las leyes, y quizás no sea fácil interpretar y adaptar por la vía de la doctrina y la jurisprudencia los artículos del Código Penal a los nuevos modos de delinquir, que van surgiendo como fruto del imparable avance de las nuevas tecnologías.

Y si bien el referido artículo 197 del Código Penal ha sido reformado por la Ley Orgánica nº 1/2015 de 30 de marzo, que nos parece que fue "ayer", han transcurrido más de seis años en los que la sociedad, las nuevas tecnologías, los modos de comisión delictiva en el ámbito de Internet, avanzan a un ritmo tan frenético y tan rápido con el que el mundo lento y lánguido de la Justicia no puede competir.

Una de las posibles soluciones podría estar escondida en el artículo 3 del Código Civil, ese "artículo comodín" que tanto nos gusta a todos los juristas y que habla de que las normas han de ser interpretadas conforme a la realidad social del tiempo en que han de ser aplicadas. Y sin faltar al respeto al tan sagrado principio de legalidad consagrado en el art. 1.1 del Código Penal, resulta evidente que en el año 2021 resulta anacrónico y obsoleto sostener que la intimidad no es digna de ser protegida en vía penal si las imágenes íntimas son captadas en espacios públicos, y que ese eventual consentimiento pueda surtir el efecto de "barra libre" para difundir dichas imágenes y hasta negociar y lucrarse con ellas.

Igual que yo, cada segundo sábado de agosto la serena Maruxaina espera el resultado del juicio al que es sometida en la plaza del pueblo, las decenas de mujeres que fueron víctimas de tan desagradable episodio, esperan que la Justicia otorgue la debida protección a uno bien jurídico tan sagrado cómo lo de la propia intimidad personal.

19

Escuchar la música con perspectiva de género

José Fernando Lousada Arochena

Maxistrado. Docente. Escritor

Prejuicios en la música y (más preocupante) en quienes la escuchan

Los prejuicios y estereotipos basados en el género se infiltran en todas las situaciones de la vida, en todas las relaciones sociales, en todas las manifestaciones de la cultura. El feminismo se ha propuesto visibilizarlos, y para ello, realiza una revisión crítica de todo lo establecido. Y en ese escrutinio no podía faltar una revisión crítica de toda la música, que nos permite concluir que ningún género musical merece salvarse. Ni siquiera la música clásica, que opera con la importante ventaja de que sus composiciones en su mayoría no tienen letra; pero ello no impide constatar la escasa representación (cuando no nula) de las mujeres como compositoras, como directoras de orquesta o siquiera ya como intérpretes, en los repertorios de los festivales o en las programaciones de las grandes orquestas. Y no es creíble que, a día de hoy, no haya mujeres sobradamente formadas para cubrir una representación significativa.

La ópera, en que aparentemente las mujeres están empoderadas en la figura de la soprano (la *prima donna*), tiene el más que dudoso mérito de que fallecen la mayoría de sus protagonistas femeninas principales (véase la trilogía de Puccini: *Madama Butterfly*, *Tosca* y *La Bohème*; o *Carmen de Bizet,* en alguna de cuyas últimas representaciones se le ha dado un final alternativo, donde quien muere es Don José ,con el fin de denunciar la violencia de género y ello fue a costa de una fuerte contestación). Más llamativo resulta el machismo en la música popular por obvias razones: está más cercana a la ideología imperante en la sociedad, y además tiene letras delatoras, muchas veces reflejando actitudes canallas, transgresoras, rebeldes... y sexistas.

La copla tiene grandes ejemplos gloriosos. Basta recordar el fandango de Manolo Caracol: “Mi cuchillo le clavé / porque me engañó con otro / y cuando muerta ella estaba / de pronto yo recordé / que yo también la engañaba”. Letras parecidas encontramos

en la samba brasileira, en el tango argentino o en el blues estadounidense. Por supuesto, también la música pop y rock, en la que me voy a detener.

Veamos un ejemplo significativo: *Run for your life* (corre por tu vida) de los Beatles (1965), en la cual destacan las siguientes líneas: "Preferiría verte muerta, *little girl* / antes que con otro hombre... bien, ya sabes que soy un chico malo / y celoso de nacimiento... si te pillo con otro hombre / es el fin, *little girl*" (con la letra de un joven John Lennon). Los Rolling Stones también tienen perlas en su repertorio. En la emblemática *Under my thumb* (1966): Bajo mi pulgar, la chica que una vez me dominó ahora depende de mí". O en la también emblemática *Brown sugar* (1971): "Un viejo esclavista con cicatrices sabe que está bien / escucha cómo azota a las mujeres a la medianoche".

No todas las canciones machistas son un llamamiento al feminicidio, o transmiten un mensaje abiertamente violento. Otras reflejan prejuicios, estereotipos y/o prácticas consuetudinarias o de cualquier otra índole que están basadas en la idea de la inferioridad o superioridad de cualquiera de los sexos, o en funciones estereotipadas de hombres y mujeres.

Varios ejemplos de esta misoginia en Led Zeppelin (lo reconozco, mi banda preferida): la mujer es objeto sexual y a la vez la perdición (femme fatale); "El alma de la mujer fue creada más abajo" (*Dazed and confused*, 1969); "Hey, hey, nena, he visto cómo te mueves / te voy a hacer sudar, te voy a hacer disfrutar... no lo sé, pero me han dicho / que una mujer de piernas largas no tiene alma" (*Black dog*, 1971). *Let put my love into you* de AC/DC (1980) nos puede hacer pensar en una violación o acaso solo es una canción falocéntrica (lo que tampoco la libra de la crítica): "dándole que te pego toda la noche con mi maquinaria / porque yo, yo tengo el poder a cualquier hora / de mostrar el hombre que hay en mi / destrozando reputaciones con mi artillería... no te resistas, no ofrezcas pelea... déjame introducir mi amor en ti, nena".

También en el rock español se encuentran canciones cuyos títulos ya lo dicen todo: *Hoy voy a asesinarte* (Siniestro Total, 1982), *La mataré* (Loquillo, 1987), o *Corazón de tiza (*Radio Futura, 1990), en la cual se dice "si te vuelvo a ver pintar un corazón de tiza en la pared, te voy a dar una paliza por haber escrito mi nombre dentro".

Dentro de este listado (y en el grupo de machismo violento), nos encontramos con la canción más emblemática de The Police*: Every breath you take* (1983). Veamos algunos pasajes: "Cada aliento que tomes / cada movimiento que hagas / cada atadura que rompas / cada paso que des / te estaré vigilando". Más adelante: "Oh, ¿no puedes ver / que tú me perteneces? / Cómo duele mi pobre corazón / con cada paso que das".

Un caso de libro de *stalking,* una conducta tipificada como delito en el artículo 172 del Código Penal. Pero no he escogido esta canción por el carácter violento de la conducta relatada. Acabamos de ver ejemplos más contundentes de machismo violento. La he escogido porque suele ser valorada como una canción de amor. Y esto, nos lleva a reflexionar no tanto en lo que dicen las letras de las canciones, sino

en cómo pasan desapercibidas o (más grave todavía), cómo acaban siendo percibidas como no violentas e incluso como positivas, al considerar reflejan situaciones normales de amor pasional.

Sting, que creó la canción en la crisis de su matrimonio con Frances Tomelty, ha reconocido su desconcierto al ver cuánta gente tomaba la canción como mucho más positiva de lo que era, dada su temática sobre el amor no correspondido, la obsesión con el amante perdido, los celos y la vigilancia que le siguen. En palabras de Sting: "Una pareja, me dijo una vez: ¡Oh, nos encanta esa canción; la elegimos para que sonara en nuestra boda! Y yo pensé: Bien, buena suerte. Creo que es una canción muy, muy fea y siniestra y que la gente la ha confundido con una pequeña y dulce canción de amor".

¿Por qué *Every breath you take*, una canción donde se habla de sentimientos machistas violentos, es confundida con una canción de amor? La respuesta es muy simple: porque no se visibilizan los nocivos estereotipos de género reflejados en la letra de la canción, o se visibilizan sin tomar conciencia de la necesidad de cambio, o incluso se considera lo relatado en la canción como una situación amorosa de lo más normal. *Every breath you take* fue considerada como la canción del año 1983, e incluida en varios listados entre las 100 mejores canciones de todos los tiempos (y reconozco que musicalmente también la incluiría). La revista "Rolling Stone" la ha situado como la 84ª de las 500 mejores canciones de todos los tiempos (elaborada por 172 críticos, músicos y personas expertas de la industria; publicada en 2004 y revisada en 2011). Una fantástica canción con una letra cuestionable.

¿Qué podemos hacer con canciones como esta?

¿Por qué no escucharla con perspectiva de género?

Una propuesta necesitada de un desarrollo que debería pasar entre otras cosas, y que me limito a apuntar (aunque seguramente estas aportaciones despertarán comentarios a favor y en contra):

— Por explorar la música hecha por mujeres en todos los estilos musicales, constatando que en todos hay aportaciones femeninas (algunas muy reconfortantes: en el blues, uno de mis estilos musicales preferidos, encontramos canciones fuertemente patriarcales/machistas, pero también encontramos las consideradas primeras canciones feministas de la historia de la música en las voces de Ma Rayney o Bessie Smith);

— Por analizar críticamente las canciones para detectar sesgos de género, aunque ello no necesariamente debe conducir a dejar de escuchar aquellas que sean sexistas, sino a oírlas conscientemente, es decir, sabiendo lo que dicen y abstrayéndonos del mensaje, para disfrutar de su aspecto musical; pero si no lo conseguimos porque nos hacen daño y no compensa musicalmente, sacarlas de nuestra lista de reproducción;

— Por denunciar los sesgos de género de las canciones, no para que se prohíban (sería ir contra la libertad artística de quien las compone, las interpreta y las escucha), sino para que toda persona adquiera conciencia de lo que oye, no se lleve a engaño, y pueda decidir si quiere hacerlo o no (libertad informa-

da); en algunos casos quienes las interpretan toman conciencia, y las retiran de su repertorio (ha pasado con Loquillo);

— Por apoyar iniciativas correctoras de los sesgos de género de las canciones que los tengan negativos (algunos puristas se negarán a ello, pero bastará con recordarles un ejemplo magnífico de corrección: *Respect* en su versión original de Otis Reading, es una gran canción con una letra criptomachista; mientras en la versión de la gran Aretha Franklin se ha mejorado musicalmente y además es un himno feminista).

Disfrutemos pues, de *Every breath you take* (y de cualquier otro de los ejemplos que hemos puesto de canciones machistas/sexistas), si la oímos con conciencia y sin que nos moleste, Y si no, dejemos de escucharla. En todo caso, denunciemos su sesgo de género para que esa decisión pueda ser tomada libremente por cada persona. Y sobre todo, para evitar que la conducta que en ella se refleja (que al propio Sting le lleva a calificar la canción como siniestra), sea percibida como amor en una relación de pareja y empiece a ser percibida como lo que es: un acoso con acecho, un delito de *stalkin.*

20

Mujeres rurales, la llave para el desarrollo

Dolores Fernández Galiño

Valedora do Pobo [1]

Peregrinas y peregrinos de todo el mundo se acercan a Santiago por las casi 280 rutas y más de 80.000 kilómetros del Camino, que circulan a lo largo de la geografía de Galicia, España y Europa. En ese discurrir, atraviesan ciudades tan emblemáticas como París, Estrasburgo, Burdeos, Reims, Aquisgrán, Praga, Pamplona, Burgos, Salamanca o Sevilla. Por supuesto, en Galicia también permiten conocer nuestras ciudades emblemáticas, y brotan por todas partes algunos trayectos de los muchos caminos que confluyen en Compostela. Más, en nuestro caso, es muy frecuente que coincidan con zonas rurales, o menos urbanizadas, por villas o incluso aldeas.

Y esto no deja de ser una oportunidad en este mundo marcadamente urbanocéntrico, porque el Camino da la posibilidad de volver la vista al mundo rural, a su pasado, a su presente y a su futuro.

En su pasado y en su presente, las mujeres ocupan un papel basilar en el arraigo de la familia a la tierra y en la cohesión de la sociedad rural. Son pieza esencial de su desarrollo, porque se ocupan de los trabajos agrícolas y ganaderos, del marisqueo y labores asociados a la pesca, de la artesanía vinculada a estas actividades e, incluso, en las industrias de primera transformación. Las mujeres rurales están en la base personal de empresas agrarias, sociedades cooperativas, asociaciones cívicas y sindicatos agrarios. Ellas tienen un papel esencial en el tejido familiar, social y productivo del mundo campesino y marinero.

Con todo, y a pesar de la trascendencia de esta función, no siempre se les reconoce, pues se invisibilizan y no se valoran los trabajos domésticos que también asumen, el cuidado de hijas e hijos y también de las personas con discapacidad, de sus padres y,

1 Artículo publicado en el suplemento especial de "El Correo Gallego" en el día grande de Galicia, 25 Julio

muchas veces también, de sus suegros. Tampoco se les valoran como se debe las tareas de colaboración en la explotación, ni las labores de buen vecindario y de colaboración social. Muchas veces su papel ni siquiera se percibe, porque son los hombres los titulares de las empresas y los dirigentes cooperativos, asociativos o sindicales.

El alejamiento y la dispersión de los núcleos de población dificultan, entre otras cosas, el acceso a servicios de cuidado de niños y niñas o de personas con necesidades especiales, que requieren atención a diferentes situaciones de dependencia. Y hay que recordar que, por el tradicional reparto de roles entre los sexos, esas dificultades añadidas inciden, especialmente, sobre la situación de las mujeres. También las zonas rurales tienen dificultades para el acceso a Internet y, de nuevo, las mujeres rurales sufren las consecuencias de la brecha digital.

Con vistas al futuro, el desarrollo del mundo rural y de las zonas no urbanas es una de las materias pendientes que es necesario afrontar para conseguir dosis más elevadas de progreso social, medioambiental y económico, en consonancia con el país avanzado, cohesionado, democrático y moderno que es Galicia hoy en día.

El sector agrario fue el sustento del crecimiento de los sectores industrial y de servicios. Ahora nos toca afrontar un nuevo equilibrio intersectorial, en el que tenemos que reconocer y devolver al sector primario lo que colaboró en el progreso. En esa tarea de desarrollo rural que las administraciones deben afrontar -y que desde la sociedad debemos apoyar-, no se puede olvidar a las mujeres. El papel esencial que las mujeres tuvieron siempre en el mundo rural, lo van a seguir teniendo en el futuro y hace falta que sea reconocido y potenciado.

El desarrollo rural debe tener perspectiva de género. Si consentimos el olvido de las mujeres, las políticas públicas de desarrollo rural, por muy bien intencionadas que sean y por muy bien sustentadas que estén, no conseguirán conseguir al cien por cien el resultado que pretendan.

Las mujeres rurales no pueden ser solo observadoras del desarrollo rural: tienen que ser protagonistas.

21

Mujeres rurales: Normativa y realidad

José Fernando Lousada Arochena

Maxistrado. Docente. Escritor

Discriminación y violencia contra la mujer rural

Las mujeres de las zonas rurales (que se dedican a actividades del sector primario, secundario o terciario, o a actividades domésticas, de cuidado o informales, o no se dediquen a ninguna actividad, como es el caso de las niñas), se encuentran en relación con todos los indicadores de género en peor situación que los hombres, y que las mujeres hombres urbanos: las mujeres rurales se dedican más al trabajo doméstico, de cuidados e informal en mayor medida; sus trabajos son más precarios; su acceso a la propiedad de la explotación es limitado; el acceso a la Seguridad Social es difícil y, a menudo, con pensiones mínimas o prestaciones no contributivas; sufren más violencia de género; están menos representados en la toma de decisiones; presentan dificultades de acceso a la Justicia...

Se trata de una interacción entre los perjuicios de xénero y las características de las zonas rurales (aislamiento geográfico), y su (usualmente asociado) escaso desarrollo económico, social y cultural, que conduce a la conservación de las estructuras patriarcales a la vez que es un caldo de cultivo para los perjuicios ruralistas.

En muchas partes del mundo, la situación de las mujeres en las zonas rurales es especialmente grave: la pobreza y la exclusión las afectan de manera desproporcionada; se les niega el acceso a la tierra y a los recursos naturales; soportan la mayor parte de la carga de trabajo no remunerada, debido a los estereotipos, la desigualdad en el hogar y la falta de infraestructura y servicios en las comunidades rurales; es más probable que no reciban educación; corren un mayor riesgo de ser víctimas de trata con fines de explotación sexual, trabajo forzoso, matrimonio infantil y/o forzado y otras prácticas nocivas; tienen más probabilidades de enfermarse, sufrir desnutrición o morir por causas prevenibles y sufrir desventajas en términos de acceso a la atención sanitaria.

La Convención CEDAW y su artículo 14

Por todo lo anterior, la Convención sobre la Eliminación de Todas las Formas de Discriminación contra la Mujer (Nueva York, 1979), principal instrumento universal para el reconocimiento de los derechos de la mujer, dedicó nada menos que uno de sus 30 artículos, el 14, a la situación de la mujer rural, estableciendo (en el párrafo 1) la obligación de los estados partes de tomar en cuenta los problemas especiales que enfrentan las mujeres rurales, y el importante papel que desempeñan en la supervivencia económica de sus familias, incluido su trabajo en los sectores no monetarios de la economía, y de tomar todas las medidas apropiadas para asegurar la aplicación de las disposiciones de la presente Convención a las mujeres de las zonas rurales.

Además enumera (en su párrafo 2, letras a-h), una lista de áreas de acción especial: participar en el desarrollo e implementación de planes de desarrollo en todos los niveles; tener acceso a servicios adecuados de atención médica, incluidos servicios de información, asesoramiento y planificación familiar; beneficiarse directamente de los programas de seguridad social; obtener todo tipo de educación y formación -académica y no académica-, incluidas las relacionadas con la alfabetización funcional, así como entre otros, los beneficios de todos los servicios comunitarios y de divulgación, para incrementar su capacidad técnica; organizar grupos de autoayuda y cooperativas con el fin de obtener igualdad de acceso a las oportunidades económicas, mediante el trabajo por cuenta propia o por cuenta propia; participar en todas las actividades de la comunidad; acceder a créditos y préstamos agrícolas, a los servicios de comercialización y a las tecnologías apropiadas, y recibir un trato equitativo en la reforma agraria y los planes de reasentamiento; y gozar de condiciones de vida adecuadas, en particular en materia de vivienda, saneamiento, suministro de agua y electricidad, transporte y comunicaciones.

Estamos ante un artículo singular, visionario e inspirador. Sin embargo, está lejos de alcanzar su plena efectividad (como lamentablemente ocurre con toda la Convención CEDAW). Volveremos a esto en relación a España.

– Singular en dos sentidos: es el único artículo del sistema de tratados de Derechos Humanos de las Naciones Unidas dedicado específicamente al mundo rural; y es el único artículo de la Convención CEDAW que se refiere a una condición específica de un grupo de mujeres. Evidentemente, los derechos reconocidos en los tratados del sistema de Derechos Humanos de las Naciones Unidas, se aplican a todos los seres humanos, ya sea que vivan o trabajen en la ciudad, o lo hagan en el campo; y, en particular, los derechos reconocidos en la Convención CEDAW, se aplican tanto a las mujeres urbanas como a las rurales. Pero no es menos cierto que las mujeres rurales tienen singularidades notadas desde los trabajos preparatorios de la Convención CEDAW, y la causa de la existencia del artículo 14.

– Visionario, precisamente porque advirtió en un momento histórico en el que aún quedaban temporalmente lejanas las primeras teorizaciones doctrinales sobre los conceptos de discriminación múltiple e interseccional, la existencia de una interseccionalidad entre las desigualdades espaciales derivadas

del aislamiento geográfico y/o las dificultades de comunicación propias de toda población rural. Y por las desigualdades socioeconómicas derivadas del escaso desarrollo económico, social y cultural (normalmente asociado). De esta forma se produce la interacción (identificando la discriminación interseccional) de dos sistemas de opresión (sexo/género; desigualdades espaciales/socioeconómicas), lo que significa un fortalecimiento de las estructuras patriarcales, y al mismo tiempo un caldo de cultivo para los prejuicios ruralistas.

– Inspirador, porque ha colocado el tema de la mujer rural en la agenda internacional, tanto en la agenda de igualdad de género, como en la agenda de desarrollo rural y más ampliamente, en la agenda general de Naciones Unidas.

Dentro de la agenda sobre igualdad de género, el Comité CEDAW, implementado en la Convención CEDAW, dedicó una de sus recomendaciones generales, la 34 (2016), a los derechos de las mujeres rurales. La RG 34 es una declaración de vigencia universal de los derechos de las mujeres rurales, con recomendaciones para su efectividad, dirigidas a los estados parte y cuya lectura se ajusta, al artículo 14 de la Convención CEDAW, que siempre debe ser aplicada e interpretada en conjunto con la RG 34.

Dentro de la agenda de desarrollo rural, La Declaración de las Naciones Unidas sobre los Derechos de los Campesinos (sic) y otras personas que trabajan en las zonas rurales (Nueva York, 2018), cuyo artículo 6 se refiere a las mujeres rurales reproduce el artículo 14 de la Convención CEDAW aunque, ampliando su contenido con una referencia al derecho al empleo digno y al derecho a la protección contra la violencia, si bien la reforma se quedó corta respecto a la algunas propuestas de organizaciones de derechos humanos, que también advirtieron sobre el uso sexista del idioma en la versión en español.

Dentro de la agenda general de Naciones Unidas, la Resolución "Transformar nuestro mundo: la Agenda 2030 para el Desarrollo Sostenible" (Nueva York, 2015), contempla algunas metas que tienen un interés especial para la situación de las mujeres rurales. Como el Objetivo 2.3 ("De aquí a 2030, duplicar la productividad agrícola y los ingresos de los pequeños productores de alimentos, en particular de las mujeres"); Objetivo 5 ("emprender reformas que otorguen a las mujeres los mismos derechos a los recursos económicos, así como el acceso a la propiedad y el control de la tierra y otros activos, servicios financieros, herencias y recursos naturales, de conformidad con las leyes nacionales"); o el Objetivo 6.2 ("para 2030, acceso a servicios de saneamiento e higiene adecuados y equitativos para todos, y poner fin a la defecación al aire libre, prestando especial atención a las necesidades de mujeres y niñas").

¿Se ha alcanzado en España la plena eficacia de estos estándares internacionales?

A nivel legislativo, la Ley Orgánica 3/2007, de 23 de marzo, de igualdad efectiva de mujeres y hombres, dedica específicamente un artículo, el 30, a la igualdad de género en el desarrollo rural, y a su vez, la Ley 45/2007, de 13 de diciembre, por el desarrollo sostenible del medio rural, dedica otro artículo, el 8, a garantizar la aplicación transversal de la igualdad de trato y oportunidades de mujeres y hombres. Fruto de esta preocupación doblemente expresada en las leyes básicas de igualdad de género y desa-

rrollo rural, se promulgó la Ley 35/2011, de 4 de octubre, de propiedad compartida de las explotaciones agrarias y el Gobierno de España ha adoptado medidas como el Plan de la Promoción de la Mujer en el Medio Rural (2015-2018).

Pero la existencia de leyes, ni siquiera de convenciones internacionales, garantiza la plena vigencia de los derechos en esas normas reconocidas. Sin querer ser exhaustivo, hay cinco carencias importantes que afectan a España y Galicia en particular.

En primer lugar, la falta de participación de las mujeres en los planes de desarrollo rural, ya que la mayoría de las personas que ocupan ministerios de agricultura a nivel europeo son hombres y, en particular, la mayoría de las personas que ocupan puestos directivos en el Ministerio de Agricultura español también son hombres. Planteó el tema ante los medios de comunicación denunciando que las políticas agrarias europeas y nacionales, no toman en serio la perspectiva de género. Finalmente, la prensa publicó la decisión de la comisión ministerial competente de introducir la perspectiva de género en la política agraria española; sin embargo, la foto publicada en la prensa, revela o reveló una composición de ocho hombres y dos mujeres. Resulta que estamos en una especie de despotismo ilustrado: legislaremos a favor de las mujeres rurales, pero sin contar con las mujeres rurales.

En segundo lugar, las dificultades para protegerse contra la violencia de género, en una zona como las zonas rurales donde las estructuras patriarcales son más resistentes al cambio. Nuevamente, las críticas surgen aquí porque las estadísticas sobre violencia de género no desglosan los datos por áreas rurales y urbanas. La Macro Encuesta del 2019 de la Delegación del Gobierno sobre Violencia de Género, no desagrega porque, si bien distingue entre municipios más poblados y menos poblados al presentar los datos, aclara expresamente que esto no corresponde a una desagregación entre áreas rurales y urbanas. Tal deficiencia se manifiesta como una ausencia significativa, en la medida en que si no conocemos los factores diferenciadores de la violencia de género en el medio rural, difícilmente seremos capaces de combatirla de manera efectiva. Y las asociaciones de mujeres rurales vienen denunciando importantes focos de violencia de género no mundo rural a los que se unen en ocasiones las dificultades de acceso a la Justicia.

En tercer lugar, la situación de las mujeres inmigrantes que se dedican al trabajo agrícola también es motivo de preocupación, especialmente en aquellas zonas donde se produce una contratación masiva de trabajadores temporeros para recoger los productos del campo. Es el caso de la cosecha de fresa en el campo de Huelva, donde se estima que anualmente se contratan unas 20.000 mujeres, la mayoría provenientes de Marruecos. Su condición de inmigrantes en un país extranjero, a menudo no familiarizados con el idioma y los canales de denuncia de abusos, determinó -junto con sus circunstancias socioeconómicas vulnerables-, la existencia de explotación y abusos sexuales. Esto es lo que viene advirtiendo la prensa nacional, aunque no fue hasta que el tema tuvo repercusión internacional, en particular en la prensa alemana (país donde se consume fresa onubense), que los agentes sociales acordaron medidas que se plasmaron hace un par de años en convenios colectivos (canales de denuncia de discriminación

e implementación de protocolos anti-acoso). Puede que sea demasiado pronto para hacer una valoración, pero conviene advertir en todo caso que la implementación de medidas en la letra de la norma, ni siquiera adoptadas por los agentes sociales, no garantiza una efectividad real.

En cuarto lugar, las dificultades de acceso de las mujeres a los puestos directivos en las cooperativas agrícolas también son notables, incluso en aquellas cooperativas agrícolas en las que las mujeres son la mayoría de sus miembros. En este tema, los poderes públicos se han comprometido, implementado programas públicos de capacitación para socios en gestión cooperativa, y se ha incentivado su empoderamiento a través de ayudas económicas. A pesar de lo cual, no parece que aún se obtengan resultados satisfactorios.

En quinto lugar, la propiedad de las fincas a menudo se masculiniza, lo que a veces resulta bastante chocante, porque el hombre en los matrimonios o parejas rurales, suele ocupar un empleo fuera de la finca, siendo la mujer quien asume el día a día del trabajo agrícola. Incluso a veces la mujer es dueña del terreno o de la casa, pero no de la finca porque era su marido quien gestionaba la alta administrativa en las actividades económicas. Como resultado, las granjas propiedad de hombres representan alrededor de 2/3 de ellas, y las granjas propiedad de mujeres representan el 1/3 restante, y debe tenerse en cuenta que a medida que aumenta el tamaño económico de la granja, la presencia de mujeres disminuye, lo que es más pronunciado en el caso de las mujeres jóvenes.

Para promover la propiedad compartida, y en aplicación del artículo 30 de la O. de Igualdad, se aprueba la Ley 35/2011, de 4 de octubre, de propiedad compartida de las explotaciones agrarias. De nuevo aquí, vemos como la norma y la realidad no siempre van de la mano porque diez años después de su entrada en vigor, nos encontramos con una implementación que se puede mejorar: un total de 871 a julio de 2021.

Conclusiones

Podríamos seguir mostrando deficiencias en cuanto a la situación de igualdad de género de las mujeres en el medio rural en España, y en Galicia, pero lo anterior parece suficiente (déficit de representación en las políticas de desarrollo, aumento del riesgo de violencia de género, situación de vulnerabilidad de las trabajadoras inmigrantes, deficiencias en la gestión de las cooperativas agrícolas, masculinización de la propiedad de las fincas y mala implementación de la propiedad compartida).

Lo que nos muestra la necesidad de seguir avanzando en la implementación de las normas dictadas en relación a la mujer en el medio rural. El esfuerzo normativo e institucional desplegado a nivel internacional como consecuencia del artículo 14 de la Convención CEDAW, y el despliegue a nivel nacional desde la O. Igualdad, debe servir para reducir la distancia entre la normativa y la realidad en España y Galicia.

¿Se ha alcanzado en España la plena eficacia de estos estándares internacionales?

A nivel legislativo, la Ley Orgánica 3/2007, de 23 de marzo, de igualdad efectiva de mujeres y hombres, dedica específicamente un artículo, el 30, a la igualdad de género en el desarrollo rural, y a su vez, la

Ley 45/2007, de 13 de diciembre, por el desarrollo sostenible del medio rural, dedica otro artículo, el 8, a garantizar la aplicación transversal de la igualdad de trato y oportunidades de mujeres y hombres. Fruto de esta preocupación doblemente expresada en las leyes básicas de igualdad de género y desarrollo rural, se promulgó la Ley 35/2011, de 4 de octubre, de propiedad compartida de las explotaciones agrarias y el Gobierno de España ha adoptado medidas como el Plan de la Promoción de la Mujer en el Medio Rural (2015-2018).

Pero la existencia de leyes, ni siquiera de convenciones internacionales, garantiza la plena vigencia de los derechos en esas normas reconocidas. Sin querer ser exhaustivo, hay cinco carencias importantes que afectan a España y Galicia en particular.

En primer lugar, la falta de participación de las mujeres en los planes de desarrollo rural, ya que la mayoría de las personas que ocupan ministerios de agricultura a nivel europeo son hombres y, en particular, la mayoría de las personas que ocupan puestos directivos en el Ministerio de Agricultura español también son hombres. Planteó el tema ante los medios de comunicación denunciando que las políticas agrarias europeas y nacionales, no toman en serio la perspectiva de género. Finalmente, la prensa publicó la decisión de la comisión ministerial competente de introducir la perspectiva de género en la política agraria española; sin embargo, la foto publicada en la prensa, revela o reveló una composición de ocho hombres y dos mujeres. Resulta que estamos en una especie de despotismo ilustrado: legislaremos a favor de las mujeres rurales, pero sin contar con las mujeres rurales.

En segundo lugar, las dificultades para protegerse contra la violencia de género, en una zona como las zonas rurales donde las estructuras patriarcales son más resistentes al cambio. Nuevamente, las críticas surgen aquí porque las estadísticas sobre violencia de género no desglosan los datos por áreas rurales y urbanas. La Macro Encuesta del 2019 de la Delegación del Gobierno sobre Violencia de Género, no desagrega porque, si bien distingue entre municipios más poblados y menos poblados al presentar los datos, aclara expresamente que esto no corresponde a una desagregación entre áreas rurales y urbanas. Tal deficiencia se manifiesta como una ausencia significativa, en la medida en que si no conocemos los factores diferenciadores de la violencia de género en el medio rural, difícilmente seremos capaces de combatirla de manera efectiva. Y las asociaciones de mujeres rurales vienen denunciando importantes focos de violencia de género no mundo rural a los que se unen en ocasiones las dificultades de acceso a la Justicia.

En tercer lugar, la situación de las mujeres inmigrantes que se dedican al trabajo agrícola también es motivo de preocupación, especialmente en aquellas zonas donde se produce una contratación masiva de trabajadores temporeros para recoger los productos del campo. Es el caso de la cosecha de fresa en el campo de Huelva, donde se estima que anualmente se contratan unas 20.000 mujeres, la mayoría provenientes de Marruecos. Su condición de inmigrantes en un país extranjero, a menudo no familiarizados con el idioma y los canales de denuncia de abusos, determinó -junto con sus circunstancias socioeconómicas vulnerables-, la existencia de explotación y abusos sexuales. Esto es lo que viene advirtiendo

la prensa nacional, aunque no fue hasta que el tema tuvo repercusión internacional, en particular en la prensa alemana (país donde se consume fresa onubense), que los agentes sociales acordaron medidas que se plasmaron hace un par de años en convenios colectivos (canales de denuncia de discriminación e implementación de protocolos anti-acoso). Puede que sea demasiado pronto para hacer una valoración, pero conviene advertir en todo caso que la implementación de medidas en la letra de la norma, ni siquiera adoptadas por los agentes sociales, no garantiza una efectividad real.

En cuarto lugar, las dificultades de acceso de las mujeres a los puestos directivos en las cooperativas agrícolas también son notables, incluso en aquellas cooperativas agrícolas en las que las mujeres son la mayoría de sus miembros. En este tema, los poderes públicos se han comprometido, implementado programas públicos de capacitación para socios en gestión cooperativa, y se ha incentivado su empoderamiento a través de ayudas económicas. A pesar de lo cual, no parece que aún se obtengan resultados satisfactorios.

En quinto lugar, la propiedad de las fincas a menudo se masculiniza, lo que a veces resulta bastante chocante, porque el hombre en los matrimonios o parejas rurales, suele ocupar un empleo fuera de la finca, siendo la mujer quien asume el día a día del trabajo agrícola. Incluso a veces la mujer es dueña del terreno o de la casa, pero no de la finca porque era su marido quien gestionaba la alta administrativa en las actividades económicas. Como resultado, las granjas propiedad de hombres representan alrededor de 2/3 de ellas, y las granjas propiedad de mujeres representan el 1/3 restante, y debe tenerse en cuenta que a medida que aumenta el tamaño económico de la granja, la presencia de mujeres disminuye, lo que es más pronunciado en el caso de las mujeres jóvenes.

Para promover la propiedad compartida, y en aplicación del artículo 30 de la O. de Igualdad, se aprueba la Ley 35/2011, de 4 de octubre, de propiedad compartida de las explotaciones agrarias. De nuevo aquí, vemos como la norma y la realidad no siempre van de la mano porque diez años después de su entrada en vigor, nos encontramos con una implementación que se puede mejorar: un total de 871 a julio de 2021.

Conclusiones

Podríamos seguir mostrando deficiencias en cuanto a la situación de igualdad de género de las mujeres en el medio rural en España, y en Galicia, pero lo anterior parece suficiente (déficit de representación en las políticas de desarrollo, aumento del riesgo de violencia de género, situación de vulnerabilidad de las trabajadoras inmigrantes, deficiencias en la gestión de las cooperativas agrícolas, masculinización de la propiedad de las fincas y mala implementación de la propiedad compartida).

Lo que nos muestra la necesidad de seguir avanzando en la implementación de las normas dictadas en relación a la mujer en el medio rural. El esfuerzo normativo e institucional desplegado a nivel internacional como consecuencia del artículo 14 de la Convención CEDAW, y el despliegue a nivel nacional desde la O. Igualdad, debe servir para reducir la distancia entre la normativa y la realidad en España y Galicia.

22

Se llamaba Carmen. Denuncia *versus* protección

Francisca Verdejo Torralba

Magistrada de violencia sobre la mujer en los Juzgados de Barcelona

Hoy no puede ser un día más. Me niego a que lo sea. La esperanza, si es que alguna vez existió, se ha vuelto a desvanecer. Es la número 31. No es un número más, pero así se nos presenta. Es otra vida truncada, arrebatada por la violencia machista.

Buceo en los periódicos digitales, escucho las noticias en los diferentes canales, y no logro saber cómo se llamaba. Quizás no la pueda recordar por su nombre. Vivía en El Cerro (Sevilla), tenía 60 años, nunca había denunciado a su asesino. Él se llamaba Cristóbal.

De las 31 mujeres asesinadas por sus parejas o ex parejas, solo unas pocas habían denunciado antes de que les arrebatasen su vida. Como en cada asesinato de mujeres, los medios de comunicación se hacen eco de la noticia. Políticos y políticas, "expertos y expertas", opinan una vez más. Muestran su rechazo al crimen, y ponen el acento en la necesidad de denunciar.

La información sesgada que ofrecen los medios de comunicación y de aquellos que se presentan como expertos y expertas, genera desaliento en las mujeres víctimas de la violencia de género. Desplazan así la responsabilidad a las mujeres que están sufriendo mal trato. Se olvidan, olvidamos, la primera y gran declaración de la Ley Orgánica 1/2004, de 28 de diciembre, de Medidas de Protección Integral contra la violencia de género refiere que "*La violencia de género no es un problema que afecte al ámbito privado*". Y, añade el Preámbulo: "*Los poderes públicos no pueden ser ajenos a la violencia de género, que constituye uno de los ataques más flagrantes a derechos fundamentales como la libertad, la igualdad, la vida, la seguridad y la no discriminación proclamados en nuestra Constitución. Esos mismos poderes públicos tienen, conforme a lo dispuesto en el artículo 9.2 de la Constitución, la obligación de adoptar medidas*

de acción positiva para hacer reales y efectivos dichos derechos, removiendo los obstáculos que impiden o dificulten su plenitud".

La norma afronta la erradicación de la violencia de género desde una perspectiva integral y transversal. Diseña los principios rectores para alcanzar la finalidad de fortalecer las medidas de sensibilización, consolidar derechos de las mujeres víctimas de esta lacra social, establecer un sistema de tutela institucional, reforzar el marco penal y procesal, la coordinación y la cooperación entre todos los agentes implicados en la lucha contra el terrorismo doméstico, fomentar la especialización y garantizar la transversalidad de las medidas. Estos principios fijan el orden, la prioridad en la actuación de los poderes públicos que, al redactar la Ley sitúan (con gran acierto), al final de la "cadena", a la Administración de Justicia, cuyo papel –añado- debería ser residual. Solo así podrá eliminarse esta lacra social.

Es erróneo pensar que la denuncia es instrumento apto para erradicar la violencia machista. En la denuncia la mujer resume, en la mayoría de los casos precipitadamente, en unos folios, los años de terror vividos en un escenario ensamblado por su verdugo (pareja o ex pareja) al que se ha visto sometida, subyugada. La víctima describe los golpes recibidos, la dictadura del pánico en el que la soledad a la que se aboca a la mujer, sirve como un instrumento más de dominio. La denuncia no permite evitar los ataques físicos y psíquicos a la mujer, lo que explica el gran acierto de la Ley Integral al anteponer la sensibilización, la prevención y detección, así como la actuación en el ámbito educativo, a la actuación del poder judicial. Solo sensibilizando, previniendo y educando, podremos lograr ese "cambio social" que pretende la norma.

Los datos estadísticos enseñan que la mayoría de las mujeres no habían denunciado a sus asesinos. La desconfianza en las administraciones públicas, en general y, en particular, en la Administración de Justicia y, la sensación de desprotección, son algunas de las razones que explicarían por qué la mujer detiene o no inicia su camino hasta la Comisaría o al Juzgado, para denunciar su situación de violencia.

Pero, ¿qué impide al resto de las personas denunciar? A los familiares conocedores de las agresiones, a los vecinos que día sí, día también, escuchan los gritos y las peticiones silenciosas de las víctimas. No es el desconocimiento de su obligación de denunciar. Es la añeja y repugnante opinión de que "son cosas de pareja". La Ley de Enjuiciamiento Criminal obliga a todo ciudadano que tenga conocimiento de un delito público a denunciar (art. 259 Lecrim). Los delitos relacionados con la violencia de género, en su gran mayoría lo son, y la declaración legal antes transcrita, no deja lugar a dudas. Quizás ha llegado el momento de pedir responsabilidades a todos aquellos y aquellas que conocían de la existencia de mal trato y no denunciaron.

Logré saber su nombre. La podré recordar por él. Se llamaba Carmen. Y después de oír cómo se repiten las mismas ideas, me vuelvo a preguntar: ¿Habría salvado a Carmen denunciar a Cristóbal antes de que la matara? ¿Cuántas veces más escucharé las mismas declaraciones? Después de Carmen han sido asesinadas cuatro mujeres más. No se ha detenido la virulencia de esta modalidad delictiva. Empecé

a escribir estas notas el 11 de agosto de 2021. Hoy, 16 de septiembre de 2021 que he retomado su redacción, las víctimas son ya 35. No sé su nombre. Me niego a considerarlas como un número más, que pasa a formar parte de la estadística.

Erradicar la violencia de género es una tarea en la que se ha de implicar la sociedad, consiguiendo el aislamiento de los agresores. Las medidas implementadas, y las que se puedan adoptar, serán insuficientes hasta que no logremos erradicar la violencia machista. El camino hacia ese cambio social ha de estar liderado por los poderes públicos, a los que es necesario recordar periódicamente la obligación de cooperación y coordinación impuesta por el artículo 32 de la Ley Integral, deber que olvidan fundamentándolo en motivos espurios del reparto constitucional de competencias. Nada justifica el ingente número de teléfonos que las víctimas pueden utilizar para (nuevamente) denunciar su situación de violencia. Nada justifica la atomización de los recursos. La fragmentación de los recursos solo debilita al sistema.

Quiero recordarlas por su nombre.

23

La problemática del acoso sexual desde una perspectiva de género

José Fernando Lousada Arochena

Magistrado. Docente. Escritor

La perspectiva de género en la violencia contra la mujer

No se comprende la violencia contra la mujer si no es atendiendo al concepto de género, o sea a los estereotipos sociales asociados al sexo de una persona. El término proviene del inglés *gender* y se ha popularizado desde la IV Conferencia Mundial sobre las Mujeres de Beijing (China, 1995). Pero ni en inglés, ni en español, la utilización del término en las teorizaciones feministas se emparenta con la división entre género masculino y género femenino, ni tampoco es consecuencia de un supuesto empeño puritano para evitar la palabra, sexo dadas sus connotaciones sexuales (como se afirmó en algún momento asociando feminismo con puritanismo).

A lo que alude es a los estereotipos sociales asociados al sexo de una persona, y con este significante, es un neologismo. La distinción con el término sexo se encuentra en que el género alude de manera exclusiva a las diferencias socialmente adquiridas (los prejuicios de género), mientras el sexo, alude a las diferencias físicas entre hombres y mujeres o, en algunas expresiones, a las diferencias físicas y a las socialmente adquiridas (por ejemplo, la tradicional expresión contenida en documentos oficiales de épocas no tan lejanas para reflejar la profesión de las amas de casa como "las labores propias de su sexo"). Pero no (y de ahí la utilidad del término género) exclusivamente a las diferencias socialmente adquiridas.

De este modo, y esto es a lo que íbamos, la mujer no sufre violencia por las características físicas de su sexo, sino por los estereotipos sociales asociados a su sexo, y de ahí la corrección de la denominación, no siempre bien recibida, de violencia de género. Unos estereotipos que, considerados en su conjunto, constituyen una superestructura ideológica habitualmente denominada en las teorizaciones feministas como sistema patriarcal, o patriarcado, que justifica la superioridad/dominación de los hombres y la inferioridad/sumisión de las mujeres en todos los ámbitos de la vida.

Presenta la violencia diversas funcionalidades dentro del sistema patriarcal. La que parece más evidente es su utilización como instrumento de coerción frente a los comportamientos desviados. Dicho aspecto correctivo se aprecia de manera muy intensa en la marginación social de las madres solteras o, en general, de las mujeres no decentes, en el acoso laboral dirigido a que la mujer trabajadora retorne al hogar, o en los delitos sexuales con finalidad correctiva (por ejemplo, se viola a una lesbiana para que deje de serlo y corrija su orientación). También en los supuestos de violencia en el seno del matrimonio o la pareja, se aprecia (incluso en los casos más graves) un componente correctivo cuando en el seno del matrimonio o pareja el hombre asume un estereotipo de cabeza de familia que incluye el poder de corrección sobre la mujer.

Sin embargo, la funcionalidad más profunda de la violencia de género en un sistema patriarcal es que a través de su ejercicio se actualizan en la realidad de la vida los estereotipos de dominación asignados al hombre y los estereotipos de sumisión asignados a la mujer: en cualquier forma de violencia de género ejercida por un hombre sobre una mujer, aquel está adoptando una posición dominante, y esta está sometida, colocándose hombre y mujer en la posición asignada socioculturalmente.

Género y violencia son, en consecuencia, dos conceptos de estrecha conjugación en el doble sentido de que cuanto más género, hay más violencia se crea, y de que cuanta más violencia hay, más género se crea.

Más género crea más violencia porque, en la medida en que el género implica dominación, esa dominación necesita actualizarse a través de la violencia, además de que una mayor masa de estereotipos de dominación siempre presenta mayores riesgos de desviación que deben ser corregidos. Más violencia crea más género porque, en la medida en que la violencia actualiza estereotipos de dominación, estos se consolidan con la violencia.

El acoso sexual como prototipo de violencia de género

El acoso sexual se inscribe en tal planteamiento conceptual, e incluso se puede decir más: el acoso sexual es el prototipo de tal planteamiento conceptual. Y es que el acoso sexual conecta directamente con la esencia del género como estructura de dominación, más incluso que otras formas de violencia de género, que en la conciencia social se identifican más claramente con la violencia de género, como ocurre con la violencia en la relación de pareja o ex pareja, o con la violación o los delitos sexuales.

A nada que se reflexione, esta conexión directa del acoso sexual con la esencia del género como estructura de dominación que lo convierte en prototipo de la violencia de género, encuentra su explicación en las siguientes consideraciones:

-Que el acoso sexual obedece, no (como aparentemente se pudiera pensar) a las apetencias sexuales del agresor o a una atracción sexual (que puede existir o no), sino a un determinado estereotipo de entendimiento de la sexualidad, en el cual el hombre es el cazador (es el sujeto activo) y la mujer, es la presa (es un objeto pasivo).

-Que la tradicional licitud jurídica unido a la tolerancia social del acoso sexual determina que, sin incurrir ni en responsabilidad legal, ni en responsabilidad moral, los hombres puedan -como sujetos activos del acoso sexual- situar a las mujeres como objetos pasivos, actualizando en la realidad una situación de dominación/sumisión.

-Que los estereotipos sexuales son un elemento básico del género como construcción social, pues se entiende que un hombre es hombre, y una mujer es mujer, si su comportamiento sexual se atiene al estereotipo sexual de hombre o mujer, con lo cual el acoso sexual consolida de modo reflejo todos los estereotipos, sexuales o no.

Siendo esto así, no resulta en absoluto una casualidad que el acoso sexual fuera identificado cuando en los años setenta del pasado siglo, se conceptualizó el tópico del género: sin un análisis de género, el acoso sexual era una conducta lícita e incluso socialmente aceptada, como una forma ordinaria de acercamiento sexual. Y ese acercamiento sexual, solo devenía ilícito cuando en su desarrollo se produjese una agresión o un abuso sexual (con lo cual el acoso también quedaba invisibilizado).

Tampoco es en absoluto una casualidad que entre las primeras teorizaciones de violencia de género, precisamente figure la visibilización del acoso sexual como discriminación (Catharine MacKinnon: *Sexual harasment of working women*, 1979).

Bajo este paraguas argumental, se comprende la importancia del acoso sexual en la lucha por la igualdad efectiva, así como la trascendencia pública que, en las últimas décadas, han tenido las denuncias de acoso sexual, cuyo último episodio ha sido la campaña *metoo,* que ha visibilizado situaciones de acoso sexual en Hollywood.

La perspectiva de género en la aplicación del acoso sexual

La directa conexión del acoso sexual con la esencia del género como estructura de dominación, convierte al acoso sexual en un campo abonado para la introducción de prejuicios de género en la delimitación del concepto, en relación con la prueba y en la aplicación de los mecanismos de tutela jurídica por quienes operan en el mundo del Derecho (Judicatura, Fiscalía, Abogacía, Policía), y en particular (pues el acoso sexual se manifiesta muy habitualmente en el ámbito de las relaciones laborales, potenciado por el desigual poder entre las empresas y su personal), por quienes actúan en la relación laboral (dirección de las empresas, sindicatos, personas trabajadoras).

Tal introducción de prejuicios distorsiona la delimitación práctica del concepto de acoso sexual, dada la tendencia a introducir exigencias no contempladas en los textos normativos. Quienes operan en el mundo del Derecho, a veces exigen la reiteración de conductas o el ánimo libidinoso para poder hablar de acoso sexual, y ocasionalmente, ello se refleja en resoluciones judiciales, rechazando su existencia cuando hay una aislada manifestación de acoso sexual o cuando se considera que la conducta obedece a una intención romántica, lisonjera, o jocosa, acaso torpe o burda, pero no libidinosa.

Sin embargo, tales exigencias no aparecen en las definiciones de acoso sexual del Derecho de la Unión Europea o del Sistema Europeo de Derechos Humanos. A nivel universal, el Convenio 190 OIT (2019) establece que el conjunto de comportamientos y prácticas inaceptables, o de amenazas de tales comportamientos y prácticas, en que consiste la violencia y el acoso en el trabajo (incluyendo el acoso sexual), pueden manifestarse "una sola vez o de manera repetida", sin que sea condición necesaria que "tengan por objeto... un daño físico, psicológico, sexual o económico", pues basta con "que (lo) causen o (que) sean susceptibles de causar (lo)".

Otra distorsión en la aplicación del concepto se produce cuando a la víctima se le exige que, frente a la aproximación sexual, manifieste un no rotundo, de manera que si no lo hay, no hay acoso, y solo lo habría si, tras el no rotundo, la conducta se reitera.

Se hace así realidad el refrán, reflejo de un prejuicio, según el cual "cuando una mujer dice que no, es que puede ser que sí, cuando no dice nada, es que dice que sí, y cuando dice que sí, es una mujer pública". Sobre este aspecto, los tribunales de justicia (salvo puntuales y criticables excepciones) han negado esa exigencia de no rotundo, bastando con manifestar una incomodidad, y presumiendo que la hay si la aproximación es inaceptable. En este sentido, el Convenio 190 exige un conjunto de comportamientos o prácticas "inaceptables", no que sean expresamente rechazadas.

Las distorsiones causadas por los prejuicios de género también pueden afectar a la prueba del acoso sexual, dada la tendencia a valorar la veracidad del testimonio de la víctima conforme a un modelo de víctima que reacciona frente a la agresión, de manera que, si no actúa de ese modo, su testimonio pierde credibilidad. Un modelo de víctima masculinizado, pues ese modelo de reacción se construye sobre el estereotipo de reacción que se supone propio de los varones. Con lo cual, se introduce un prejuicio en la valoración del testimonio de la víctima cuando se le niega credibilidad por no haber denunciado el acoso sexual hasta la terminación de la relación laboral, y se rechazan otras pruebas que configuraban indicios de acoso sexual: véase el Caso Anna Belousova vs. Kasajstán (2015)159 del Comité CEDAW, implantado en la Convención para la eliminación de todas las formas de discriminación contra la mujer.

Finalmente, los prejuicios de género en el enjuiciamiento del acoso sexual, también pueden operar sobre las consecuencias jurídicas. Una denuncia a veces realizada contra algunas resoluciones judiciales, apunta hacia la escasa cuantía de las indemnizaciones, cuando es que, en materia de derechos humanos, la indemnización debe comprender la reparación del daño, y además presentar un efecto disuasorio.

En la Recomendación General 33 del Comité CEDAW sobre acceso de las mujeres a la justicia (2015), se explican las consecuencias que los prejuicios de género producen en el sistema judicial: pueden impedir el acceso a la justicia en todas las esferas de la Ley, afectando particularmente a las mujeres víctimas y supervivientes de la violencia; distorsionan las percepciones y pueden dan lugar a decisiones basadas en creencias preconcebidas y mitos, en lugar de hechos; afectan también a la credibilidad de los argumen-

tos y los testimonios de las mujeres; pueden hacer que los jueces interpreten erróneamente las leyes o las apliquen en una forma defectuosa.

Si los prejuicios de género se introducen en el enjuiciamiento del acoso sexual, pueden llegar a derogar las leyes antiacoso, dejando impunes comportamientos que se corresponde con el concepto legal, tergiversando la declaración de las víctimas, o aplicando erróneamente las consecuencias jurídicas.

Aplicar el acoso sexual con perspectiva de género, no significa una aplicación siempre favorable a la mujer, ni supone atentar contra principios penales como la presunción de inocencia. Aplicar el acoso sexual con perspectiva de género, significa aplicar las leyes antiacoso con objetividad, sin perjuicios de género que distorsionen el enjuiciamiento. Significa garantía de objetividad en la decisión judicial en el marco de la independencia judicial. Aplicar el acoso sexual con perspectiva de género pretende, en suma, algo que todos los jueces y juezas debemos buscar: la más recta aplicación de la Ley y el Derecho.

24

El *stealthing* o el sigiloso peligro contra la libertad sexual

María Belén Rubido de la Torre

Magistrada del Juzgado de lo Penal nº4 de Pontevedra,
especializado en violencia sobre la mujer y en violencia doméstica

Maxine Doogan. Ella era una prostituta en Alaska que se quedó embarazada hace treinta años, porque un cliente sin su consentimiento, se había quitado el preservativo sigilosamente durante el acto sexual, que sí fue consensuado. Treinta años después de este hecho, tras muchos años de lucha, en el año 2021, se ha promulgado en California la primera Ley que acoge esta práctica conocida como *stealthing* como delito de agresión sexual, siendo pues el primer Estado en el que se acoge específicamente esta práctica no sólo ilegal, sino con el más severo castigo dentro de los delitos sexuales castigados por el Derecho Penal.

Esta práctica se puede definir (así lo hace la primera sentencia en España que recoge la primera condena por este tipo de comportamientos) como el *"acto sexual en la que un hombre se quita el preservativo de forma no consensuada, sin que su pareja sexual se dé cuenta durante la relación sexual*". Pues, esa palabra anglosajona significa "*con sigilo*" o "*sigilosamente*", pero que realmente no es sino una forma subrepticia de vulnerar la libre prestación del consentimiento de la mujer, pero también del hombre-víctima de este tipo de comportamientos atentatorios contra la libertad sexual.

La primera sentencia en España que acoge literalmente esta práctica para castigarla es la sentencia del Juzgado de Instrucción nº 2 de Salamanca de 15 de abril de 2019, que al ser de "conformidad", no se sometió a debate por el encausado que reconoció los hechos: había realizado el acto sexual sin preservativo, con una mujer que sólo había consentido el acto sexual con las debidas garantías (uso del condón), para evitar embarazos no deseados o enfermedades de transmisión sexual. Sabiéndolo, el autor se quita el condón para mantener relaciones sexuales con ella.

Como había reconocimiento de hechos, tampoco se cuestiona la calificación jurídica de esta conducta. La Fiscalía solicita la condena por el tipo básico del apartado 1 del artículo 181 del Código Penal, en cuanto que este artículo sanciona que "*el que, sin violencia o intimidación y sin que medie consentimiento, realizare actos que atenten contra la libertad o indemnidad sexual de otra persona, será castigado como responsable de abuso sexual, con la pena de prisión de uno a tres años o multa de dieciocho a veinticuatro meses*", porque no se había consentido por la mujer toda la extensión del acto sexual. Y finalmente, se le condena a una pena de doce meses de multa con una cuota diaria de seis euros al día, lo que si bien es cierto es una condena por delito sexual menos grave, deja cierta sensación de impunidad a este tipo de conductas tan altamente peligrosas y vejatorias para quien las sufre.

Pero tras una sentencia de la Audiencia de Barcelona, que absuelve por falta de pruebas de la conducta, el otro (y único por el momento) precedente en nuestra jurisprudencia es una sentencia muchísimo más contundente para el castigo de este tipo de prácticas: la sentencia de la Audiencia de Sevilla de 29 de octubre de 2020.

En esta nueva sentencia se considera que en este tipo de conductas se condena al autor (varón), frente a la víctima (mujer), por la comisión de dos delitos:

Por un delito de abuso sexual con acceso carnal imponiéndole además de la pena de cuatro años de prisión, la prohibición de aproximarse a menos de 500 metros a la víctima o comunicar con ella por cualquier medio, por tiempo de seis años, y lo que no es menos importante, que el autor deberá cumplir la medida de libertad vigilada por un tiempo de cinco años, una vez extinguidas las penas de prisión impuestas, lo que supone extender el control de este delincuente sexual.

Pero también como autor de un delito de lesiones a las penas de seis meses de prisión, y prohibición de aproximarse a menos de 500 metros a la víctima o comunicar con ella por cualquier medio por tiempo de dos años.

Lo que supone un "salto de calidad" en la gravedad de las penas, siendo ostensiblemente superiores frente a la condena anterior, imponiéndole al autor, además, por vía de responsabilidad civil, indemnizar a la víctima en la cantidad de 13.000 euros.

Las lesiones derivaban de que el autor de la conducta, pese a conocer que padecía una enfermedad de transmisión sexual, mantiene relaciones sexuales sin preservativo, contagiándosela a su pareja sexual, por lo que además del abuso sexual, le causa un daño en su integridad física.

La conducta del abuso (en el que hubo *engaño* en sus condiciones, pero no intimidación ni violencia según la sentencia) se consuma porque pese a que habían convenido ambos previamente que si practicaban sexo sería con el uso de un condón que la víctima le había proporcionado, el varón simula ponérselo y cuando ella sospecha que pudiera no tenerlo, le dice que no prosiga, y él sin embargo sigue adelante

sabiendo que la negativa expresa de la víctima, ya no puede impedir que el acto sexual se consume en contra de su voluntad.

La sentencia de Salamanca consideraba que el abuso era sin acceso carnal (por tanto, mucho más privilegiado en su punición), porque la víctima habría consentido el acto sexual y el hecho de que el hombre, sigilosamente, lo practicara sin preservativo, era un acto de abuso sexual en una de las condiciones de éste, pero no en el acto sexual en sí, que era consentido.

La sentencia de Sevilla discrepa de este criterio: considera que existe un vicio total en el consentimiento de la víctima, de tal calado, que convierte al acto sexual (con acceso carnal consumado) en inconsentido.

Cita jurisprudencia consolidada sobre el consentimiento sexual en el que "*la persona afectada, con independencia del modo que vive su sexualidad, conserva la autonomía de su voluntad en orden a disponer libremente de su cuerpo y de la sexualidad que le es propia*", y que *"a pesar de que haya existido un acuerdo previo para mantener relaciones sexuales, es indudable que la víctima mantiene el derecho a poner límites a sus prestaciones (o a negarlas, en atención al comportamiento de la otra parte), dado que -resulta redundante decirlo-, en el acuerdo no enajena su condición de persona y, por ello, el autor no puede tratarla como un objeto".*

En el Ante-Proyecto de Ley Orgánica de garantía integral de la libertad sexual, se da otro paso adelante poniendo el foco en la importancia del consentimiento. Este texto ha recibido recientemente por el Congreso la "luz verde", concretamente, el 14 de octubre de 2021, avanzando en esta nueva concepción del consentimiento sexual en nuestro país, siguiendo la interpretación que da el Convenio de Estambul, en vigor en España desde el día 1 de agosto del año 2014.

Este Convenio en su artículo 36 al definir la "*violencia sexual contra las mujeres, incluida la violación*", y decir, además, que deben ser tipificadas como delito todos los "*actos de carácter sexual no consentidos sobre otra persona",* sean del tipo que sean, dice que el consentimiento sexual debe prestarse "*voluntariamente como manifestación del libre arbitrio de la persona considerado en el contexto de las condiciones circundantes".*

El delito de agresión sexual (no abuso) ya no se reserva, por lo tanto, a los casos que concurren violencia o intimidación, sino también para los actos sexuales en los que exista "*falta de consentimiento*", dejando claro que la gravedad del delito se deriva de esa falta de voluntariedad, y no del empleo de determinados medios, siendo cualquiera de ellos suficiente para convertirlo en "*agresión*".

Desde esta nueva perspectiva de la Ley, que está pendiente de ser definitivamente aprobada, la práctica sexual del *stealthing*, deberá ser considerada (como ya lo es en California) como delito de agresión sexual, por cuanto que afecta a la esencia misma del consentimiento con graves daños físicos, morales y emocionales para la víctima que nunca consentiría estas prácticas sexuales, de conocer que se harían sin protección con riesgos no sólo de contagio de SIDA o ETS, sino de embarazos no deseados.

Lo cual es de todo punto inadmisible.

Por eso sorprende que se hable con total impunidad en determinados ámbitos de la práctica del *stealthing* de forma generalizada, como una forma "normal" de vivir la sexualidad, en la que la mujer no tiene ni voz, ni voto, en cómo han de ser desarrolladas sus prácticas sexuales frente al varón que sí puede imponer su voluntad.

Quizás no estemos tan lejos de Alaska.

25

Essure, una historia de violencia obstétrica

María Sabela Landín Estévez

Presidenta de la Asociación de Afectadas del Essure de Galicia

Juramento hipocrático: "Ejercer vuestro arte con conciencia y dignidad. Hacer de la salud y de la vida de vuestros enfermos la primera de vuestras preocupaciones".

Una salud sexual y reproductiva segura, aceptable y de buena calidad, junto al acceso a los anticonceptivos es la declaración de intenciones de la OMS.

Hablamos de violencia obstétrica a las mujeres afectadas por el dispositivo uterino Essure, ¿sería imaginable un anticonceptivo así para los hombres?

Un dispositivo pensado para ser nuestro compañero más allá de nuestros días, implantado en las trompas de Falopio para provocar una fibrosis quística.

Todo un éxito, en su publicidad Conceptus, el fabricante del Essure en los años 2002 con la aprobación desde FDA en EEUU hasta 2013 cuando lo compró Bayer, explicaba que su implantación dentro de nuestro cuerpo, provocaba una reacción a cuerpo extraño, contra la cual reaccionaba creando un tapón en cada trompa, evitando así la concepción.

En enero del año 2000 comenzaron la experimentación hasta febrero del año 2001 en diferentes países en el cuerpo de algunas mujeres, 20 investigadores de 13 sitios clínicos ubicados en EEUU, Australia, España, Reino Unido y Bélgica.

Se realizó el seguimiento durante 4 años, si bien las ventajas de no emplear anestesia general, incisión y narcóticos fueron decisivas para convertir a Essure en la primera opción, y preferible a una ligadura de trompas.

Mas, ¿sabían qué problemas ocasionaría implantar un dispositivo metálico compuesto de Nitinol en un cuerpo de una mujer, y en sus órganos reproductivos?

Vamos a descartar que los seguimientos y los estudios desde los años 2000 hasta el 2001 y los posteriores 4 años fueron realizados, y pagados, por la propia empresa comercializadora. Existen testimonios de mujeres, sobre todo en EEUU, participantes de este estudio que denuncian que hubo falsificación en estos ensayos.

Si analizamos las trompas de Falopio, tienen cilios finos que se mueven hacia dentro con producción de líquido. Se producen químicos que precisa el cuerpo femenino. Tienen también receptores para la producción, función y transmisión de hormonas y cofactores. Tienen muchas funciones, incluida la reducción de enfermedades reumatológicas.

Essure está fabricado con materiales rígidos, es material no flexible estriado que perfora el tejido. Debido a la anatomía y fisiología del útero y las trompas, este material puede perforar. Las trompas se mueven continuamente en la cavidad uterina. Este movimiento, más las relaciones sexuales, e incluso el orgasmo, provocan que el choque contra el Essure desde el movimiento de la trompa ocasione lesiones, infecciones, cicatrices y perforaciones.

Siendo conocidos los riesgos de perforación de las trompas y sangrado o manchado, de tener siempre leucocitosis, los eosinófilos bajos, debido a las reacciones alérgicas, e infecciones. Todo ello, indicativo de un proceso inmunológico continuo, desde que se produce la oxidación del dispositivo en nuestro cuerpo, hasta que se extrae. En una simple citología se puede comprobar si existe inflamación en la pelvis.

Por qué hablamos de violencia obstétrica, primero el proceso de asesoramiento para la elección de un método anticonceptivo debe ser exhaustivo, explicativo de los beneficios y riesgos, con una discusión sobre métodos alternativos. Las mujeres implantadas con el método Essure no tuvieron asesoramiento, no había alternativa.

Desde que en el año 2016 las mujeres explicaban los síntomas del rechazo de sus cuerpos a los facultativos especialistas en Ginecología, hoy en pleno 2021 y a punto de entrar en el 2022, se nos trata en consulta de MENOPÁUSICAS, ANSIOLÍTICAS, DEPRESIVAS y LOCAS. El argumento repetido entre los facultativos es: “No existe literatura médica ni estudios que indiquen que los síntomas sean generados por el dispositivo Essure”. Y yo pregunto, dónde no existen??? Porque todo lo descrito anteriormente está en estudios de Finlandia, Holanda, Francia, EEUU, Australia y Países Bajos, desde sus universidades y agencias de medicamentos.

El dispositivo Essure es el máximo exponente de una violencia que afecta exclusivamente a las mujeres, la violencia obstétrica.

26

La impunidad como práctica discriminatoria

Rubén Chaia

Juez de la Cámara Penal de Concepción del Uruguay, Entre Ríos. Argentina

El artículo 3º de la Convención Interamericana para Prevenir, Sancionar y Erradicar la Violencia contra la Mujer, señala que "toda mujer tiene derecho a una vida libre de violencia, tanto en el ámbito público como en el privado". En la práctica esta disposición advierte que la indiferencia estatal ante la violencia que padecen las mujeres es discriminatoria, de ahí que no sea suficiente con señalar y actuar sobre los padecimientos de la mujer víctima, debemos intentar evitar que las mujeres sean víctimas lo que exige acciones positivas que involucren a todos los sectores de la sociedad, sin creer en soluciones mágicas o excluyentes que reposen por ejemplo en el sistema judicial por dos cuestiones básicas: a) el proceso penal tiene la virtualidad de convertir a las víctimas en víctimas del proceso; y b) el derecho penal es fragmentario, se aplica ex post, es importante favorecer condiciones que permitan el desarrollo a una vida sin violencia.

Esta idea implica la ejecución de políticas activas que favorezcan la deconstrucción del modelo de sociedad patriarcal y fomenten la construcción de una sociedad que funde sus relaciones en la igualdad y la dignidad de las personas lo que requiere de base, la eliminación de todo tipo de violencia.

Con ello, es claro que si bien es importante trabajar sobre la violencia consumada, deberíamos redirigir y concentrar nuestros esfuerzos un paso antes: en la prevención de la violencia. Esta visión refuerza la necesidad de actuar en prevención e inclusión, con el fin de desterrar los patrones culturales y sociales machistas arraigados desde la más temprana historia de la humanidad.

Tenemos que reforzar los derechos de "todas las mujeres" para evitar, en algún punto, tener que trabajar sobre los "derechos de las mujeres víctimas de violencia". Así, em-

poderar a las mujeres -y a todos los grupos vulnerables-, podría convertirse en la mejor herramienta de prevención contra la violencia.

Desde esta óptica es claro que cuando el sistema penal procesa un caso de violencia contra la mujer, la sociedad ha fracasado en su intento de prevención, en su lucha de no discriminación. Sería realmente bueno evitar que los casos lleguen al sistema penal. Es evidente entonces que librarnos del flagelo de la violencia, significa trabajar mucho más que en disminuir los casos penales o sancionar a los culpables.

Ahora bien, una vez que el delito se ha cometido, debemos reconocer que todo el esfuerzo preventivo ha fracasado y concentrarnos en la investigación y sanción de quien resulte responsable luego del tránsito de un proceso justo. En este punto, y como en todo delito, el Estado monopoliza el ejercicio legal de la violencia con debida diligencia en la investigación y sanción. Sin embargo, en casos de violencia contra la mujer, se suma la decisión política de intentar erradicar los obstáculos que impiden el desarrollo de una vida en libertad de las mujeres, lo que impone un esfuerzo adicional con miras en un objetivo estratégico: eliminar la impunidad.

La impunidad actúa como factor negativo en la eliminación de la violencia, tiene efectos adversos, propagadores. Cuando el Estado fracasa en su labor de responsabilizar a los autores de actos de violencia, la sociedad está tolerando -expresa o tácitamente-, la violencia contra las mujeres, y con ello, la impunidad no sólo alienta nuevas agresiones, sino que también transmite un mensaje de que la violencia masculina contra la mujer es natural, aceptable, normal. Vemos entonces que existe una estrecha vinculación entre la discriminación, violencia y debida diligencia.

Esta perspectiva es acuñada por organismos internacionales al señalar que la falla del Estado de actuar con debida diligencia para proteger a las mujeres de la violencia, constituye una forma de discriminación y una negación de su derecho a la igual protección de la Ley.

Estos principios también han sido aplicados para responsabilizar a los estados por fallas en la protección de las mujeres respecto de actos de violencia doméstica cometidos por particulares. Así, se ha reconocido internacionalmente, que la violencia doméstica es una violación de los derechos humanos, y una las formas más persistentes de discriminación, que afecta a mujeres de todas las edades, etnias, razas y clases sociales.

Es decir, existe un doble objetivo al asumir la obligación de investigar y sancionar los hechos: por un lado, se impone un castigo a quien ha quebrantado la ley vigente lesionando los derechos humanos de la víctima; por otro, se hace saber al resto de los integrantes de la sociedad que esas conductas no serán toleradas. Es un mensaje de dos vías: “eso que haces no está permitido”, “eso que hizo el autor, no lo repitas porque serás castigado”. En otras palabras, el trabajo judicial responsable ante un hecho de estas características es asumido como “garantía de no repetición”.

Así, si bien históricamente la evaluación de la debida diligencia estatal se centraba en la respuesta a los actos de violencia que ya han ocurrido, utilizando métricas como la reforma legislativa, el acceso a la justicia y la provisión de servicios a las víctimas, en el tema de violencia contra la mujer, de acuerdo con los criterios trazados desde la comunidad internacional, se requiere que los Estados: 1) prevengan la violencia contra las mujeres; 2) protejan mujeres frente a la violencia; 3) sancionen a quienes cometan actos de violencia; y 4) reparen a las víctimas de violencia. Este marco, obliga a los estados a transformar los valores sociales y las instituciones que sostienen la desigualdad de género y, al mismo tiempo, responder eficazmente a la violencia contra la mujer cuando ocurre.

Para no convertir a la víctima de violencia en víctima del proceso, se exige que los organismos del Estado desarrollen una labor: 1) con apego al principio de celeridad; 2) poniendo especial atención en las condiciones particulares de la víctima, el daño sufrido por el delito y la gravedad y demás circunstancias del caso y su contexto; 3) adoptando las medidas del caso tendientes a minimizar los efectos del proceso. La celeridad del proceso y el trato digno dispensado a la víctima son de vital importancia para impedir su revictimización.

Es claro entonces que la víctima ha dejado de ser un "objeto" de preocupación, atendiendo a la seguridad que se le debía brindar con el propósito de que puedan declarar en juicio -esto es: *víctima insumo*-, para tener una consideración mucho más intensa y calificada. Lo que ha dado nacimiento a una interpretación expansiva de la protección judicial, llegando al pleno reconocimiento de su dignidad, situación que trasunta en un mayor respeto dentro y fuera del proceso penal -incluyendo a todos los organismos que tomen contacto con víctimas-, lo que ha derivado en el reconocimiento de los siguientes derechos: a) a obtener un trato digno durante todo el proceso, b) a ser oída, c) a respetar sus tiempos de recuperación, d) a ser informado, e) a ser consultada, en algunos casos a obtener su consentimiento, y en otros, a ser informada; f) a ofrecer elementos de prueba y convicción a través de los medios pertinentes; g) a obtener seguridad y protección; h) a que se reserve su identidad en algunas fases del proceso; i) a recurrir decisiones adversas; j) a una investigación responsable, seria, adecuada y, k) a una resolución oportuna del caso.

En los casos de una investigación penal por violencia sexual, la Corte Interamericana de Derechos Humanos, ha resaltado que aun cuando la víctima sea mayor de edad, es necesario que: a) la declaración de la víctima se realice en un ambiente cómodo y seguro, que le brinde privacidad y confianza; b) la declaración de la víctima se registre de forma tal que se evite o limite la necesidad de su repetición; c) se brinde atención médica, sanitaria y psicológica a la víctima, tanto de emergencia como de forma continuada si así se requiere, mediante un protocolo de atención cuyo objetivo sea reducir las consecuencias de la agresión; d) se realice inmediatamente un examen médico y psicológico completo y detallado por personal idóneo y capacitado, en lo posible del sexo que la víctima indique, ofreciéndole que sea acompañada por alguien de su confianza si así lo desea; e) se documenten y coordinen los actos investigativos y se maneje diligentemente la prueba, tomando muestras suficientes, realizando estudios para determi-

nar la posible autoría del hecho, asegurando otras pruebas como la ropa de la víctima, investigando de forma inmediata el lugar de los hechos, y garantizando la correcta cadena de custodia; f) se brinde acceso a asistencia jurídica gratuita a la víctima durante todas las etapas del proceso y, g) se brinde atención médica, sanitaria y psicológica a la víctima, tanto de emergencia como de forma continuada, si así se requiere, mediante un protocolo de atención cuyo objetivo sea reducir las consecuencias de la agresión.

Como vemos, más allá de la específica redefinición del concepto y los alcances que se les da a las "víctimas", atendiendo a su condición de vulnerables -tal como lo he dicho antes-, la noción de "*víctima-insumo*" o "*víctima-objeto*", se ha visto trastocada en función de una concepción más amplia, con mayor densidad en su contenido, como también de una concepción distinta del papel que juega dentro del proceso penal, especialmente bajo las nociones de "*tutela judicial efectiva*" y "*proceso equitativo*", lo que ha llevado también a rever y reconfigurar el concepto de debido proceso.

Ante este nuevo paradigma, podemos hablar de víctimas del delito y víctimas del proceso. A partir de un nuevo enfoque, y sobre todo del nuevo trato que se le debe dispensar a las víctimas, las llamadas víctimas del proceso, debieran ser cada vez menos A punto tal de convertirlas en víctimas satisfechas de la atención y respuesta dada por el sistema penal, teniendo en cuenta que el deber asumido por el Estado argentino no se agota en prevenir, investigar y sancionar los hechos de violencia contra la mujer, sino que también se ha obligado a garantizar la protección de sus derechos y el acceso a herramientas judiciales en el ámbito del proceso penal.

En fin, vemos que la irrupción de la víctima ha potenciado la tensión estructural que existe en la sociedad, y por otro lado, nos ha obligado a recalcular el modo en que procesamos los conflictos con el objeto de evitar la impunidad, y además, buscar la manera de disminuirlos trabajando en el acceso equitativo a los derechos humanos, y no solo en la prevención desde un enfoque policíaco.

27

Caso Maruxaina: ¿Se integran los hechos denunciados dentro del delito de odio contra la mujer? La afirmación es rotunda

Verónica Pérez-Outumuro Souto

Asesora de Justicia e Igualdad de la Valedora do Pobo. Abogada

Leemos en estos días que la Audiencia Provincial de Lugo, su Sección Segunda, dictando un auto el 11 de noviembre de 2021, acuerda dejar sin efecto el sobreseimiento (que significa archivo), que había acordado en relación con lo que ya conocemos como el *Caso Maruxaina*, un juzgado de Viveiro.

La discusión era clara: si la intimidad, la dignidad, merece protección cuando se expone en la vía pública. Protección, concretamente, desde la jurisdicción penal, cuya intervención debe reservarse para los supuestos más odiosos, intolerables, en consideración social, y sólo por ello la necesidad de castigar con una pena.

En el juzgado se cuestionó que quien se muestra en el espacio público, luego no podría quejarse vino a decir, resumiendo de manera vulgar. Pero la Audiencia opina de otra manera.

Podemos leer en el auto antes mencionado: "... la jurisprudencia constitucional establece que la esfera de la intimidad personal está en relación con la acotación que de la misma realice su titular, habiendo reiterado tal Tribunal que cada persona puede reservarse un espacio resguardado de la curiosidad ajena; en consecuencia, corresponde a cada persona acotar el ámbito de intimidad personal y familiar que reserva al conocimiento ajeno (STC 241/2012), de 17 de diciembre (RTC 2012, 241). Declarando el mismo Tribunal Constitucional que la intimidad protegida por el art. 18.1 CE no se reduce a la que se desarrolla en un ámbito doméstico o privado".

También que: "... a su vez determinar si el lugar era un lugar apartado o reservado, lo que también, en principio y en consideración al propio hecho de que quien actuó colocando los elementos de grabación era conocedor de que se trataba de un lugar

"reservado", y que ya venía siendo utilizado en años anteriores para poder orinar las mujeres sin estar a la vista de terceros, esto es en un lugar que, en apariencia y a falta de mayores concreciones es apartado de la vista de personas ajenas y, por fin que el destino que recibieron las imágenes, emitidas en páginas web de contenido erótico incluso en su propia denominación, nos han de llevar a la conclusión de que efectivamente se vio comprometida la intimidad de un grupo de mujeres y que tal conducta, aparentemente dolosa, ha de merecer que se investigue sobre quién y cómo realizó las grabaciones, para lo que habrá de continuarse con la instrucción de la causa y la investigación".

Podemos leer esto, entre otras muchas cosas.

La discusión, desde un punto de vista jurídico, seguramente resulte lícita. Las leyes, permiten muy distintas interpretaciones y, con las penales, las de los delitos, hay que tener cuidado. No debe extenderse, injustificadamente, a su ámbito de aplicación.

Aunque me parece muy distinto, que merecen muy diferente valoración, hechos que resultan por sus características, por la intención que se desprende, también tan distintos.

Una cosa es que, por ejemplo, caminando por la calle presencies, inesperadamente, algo que te sorprende. Y que lo grabes con el móvil. Quizá una mala manía, pero nada más. Otra muy diferente que, aun siendo en un espacio público, pero apartado, no transitado, discreto, instales en él con antelación, con preparación, con eso que podíamos decir, desde un punto de vista coloquial, premeditación, unas cámaras, No sólo una, que graban desde distintos ángulos para conseguir las imágenes de mujeres. Porque, o no había hombres, o sus grabaciones se despreciaron en la disposición que sabemos, propia; creo que nadie lo discutirá, de la intimidad. Y que, después, todavía se busque un rendimiento económico.

Hechos muy diferentes en su esencia, y nos recuerda la Audiencia de Lugo, en el auto señalado que: "...puede reservarse un espacio resguardado de la curiosidad ajena; en consecuencia, corresponde a cada persona acotar el ámbito de intimidad personal y familiar que reserva al conocimiento ajeno (STC 241/2012), de 17 de diciembre (RTC 2012, 241). Declarando el mismo Tribunal Constitucional que la intimidad protegida por el art. 18.1 CE, no se reduce a la que se desarrolla en un ámbito doméstico o privado".

De todas maneras, lo que ahora quería plantear era otra cosa.

Pues ya está bien, siempre, al menos casi siempre, lo sufren las mujeres.

En el artículo 3 apartado a) del Convenio de Estambul, al que tantas veces se han hecho referencia en esta página, leemos, "...por *violencia contra las mujeres* se deberá entender una violación de los derechos humanos y una forma de discriminación contra las mujeres, y designará todos los actos de violencia basados en el género, que implican o pueden implicar para las mujeres daños o sufrimientos de naturaleza física, sexual, psicológica o económica, incluidas las amenazas de realizar dichos actos, la coacción o la privación arbitraria de libertad, en la vida pública o privada".

En su artículo cuarenta: "...las partes adoptarán las medidas legislativas o de otro tipo necesarias para que toda forma de comportamiento no deseado, verbal, no verbal o físico, de carácter sexual, que tenga por objeto o resultado violar la dignidad de una persona, en particular cuando dicho comportamiento cree un ambiente intimidatorio, hostil, degradante, humillante u ofensivo, sea castigado con sanciones penales u otro tipo de sanciones legales".

Parece bastante claro, y este Convenio nos obliga.

Pero es que, además, el artículo siete de la LO 3/2007 de 22 de marzo, para la igualdad efectiva de mujeres y hombres, en su número dos dice: "...Constituye acoso por razón de sexo cualquier comportamiento realizado en función del sexo de una persona, con el propósito o el efecto de atentar contra su dignidad y de crear un entorno intimidatorio, degradante u ofensivo".

Y el catorce, número 5, resalta como objetivo de todas las administraciones: "...la adopción de las medidas necesarias para la erradicación de la violencia de género, la violencia familiar y todas las formas de acoso sexual y acoso por razón de sexo".

El Decreto Lexislativo 2/2015, do 12 de febreiro, polo que se aproba o texto refundido das disposicións legais da comunidade autónoma de Galicia en materia de igualdade, en concordancia con las anteriores disposiciones, en su artículo 2, número 3, establece: "...entenderase por acoso ou acoso moral por razón de xénero, a situación na que se produce un comportamento non desexado relacionado co sexo dunha persoa, co propósito ou efecto de atentar contra a dignidade da persoa e de crear unha contorna intimidatoria, hostil, degradante, humillante ou ofensiva".

Todo bastante comprensible, incluso ilustrativo.

La discusión entablada, la conocemos, aún en la vía pública. Aunque en el rincón más reservado en el que se busca algo de intimidad ¿es lícito todo?, ¿cualquier cosa, incluso esa premeditación?, ¿la preparación de cámaras con un objeto e incluso con lo que parece pretensión de conseguir un rendimiento económico?

Exponiendo, eso sí, la intimidad de unas mujeres, sólo de unas mujeres. Curioso que no se reprodujera la imagen de ningún hombre. Quizá fuera, claro, porque no se buscaba.

Y entonces, sólo tendríamos que releer los preceptos, las disposiciones legales, que antes hemos mencionado.

Para concluir:

Porque después de mostrar, y sinceramente, el respeto para cada profesional que desde una u otra perspectiva intervienen en el procedimiento judicial, no puede ser de otra manera. (Opino, desde la lejanía, que es en ese procedimiento donde debe resolverse esta controversia).

También tenemos que recordar el contenido del artículo 510 del Código Penal, que en su número segundo, apartado a), dispone:

"Serán castigados con la pena de prisión de seis meses a dos años y multa de seis a doce meses:

a) Quienes lesionen la dignidad de las personas mediante acciones que entrañen humillación, menosprecio o descrédito de alguno de los grupos a que se refiere el apartado anterior, o de una parte de los mismos, o de cualquier persona determinada por razón de su pertenencia a ellos por motivos..., su sexo, orientación o identidad sexual, por razones de género, enfermedad o discapacidad, o produzcan, elaboren, posean con la finalidad de distribuir, faciliten a terceras personas el acceso, distribuyan, difundan o vendan escritos o cualquier otra clase de material o soportes que por su contenido sean idóneos para lesionar la dignidad de las personas por representar una grave humillación, menosprecio o descrédito de alguno de los grupos mencionados, de una parte de ellos, o de cualquier persona determinada por razón de su pertenencia a los mismos".

Y, en su número tercero:

"Las penas previstas en los apartados anteriores se impondrán en su mitad

superior cuando los hechos se hubieran llevado a cabo a través de un medio de comunicación social, por medio de internet o mediante el uso de tecnologías de la información, de modo que, aquel se hiciera accesible a un elevado número de personas.

Lesionen la dignidad de las personas mediante acciones que entrañen humillación, por motivos, entre otros, relativos a su sexo, acción que se entiende agravada si se reviste de publicidad".

Pues me da que pensar que, en este caso, se ha podido cometer, y con independencia del otro relativo a la intimidad, un delito de estos que llamamos de odio, quebranto de la dignidad, humillación de un grupo por su pertenencia a un sexo, incluso aprovechamiento económico a través de la difusión, y todo deliberado. Pues sólo fue la grabación, relativa a mujeres agachadas, que sabemos que se bajaron ropa, orinando.

Lo que a nadie interesaba, como para preparar tanto dispositivo, a no ser que buscara o buscaran (si fue más de uno) precisamente utilizar a esas mujeres -que aún en la vía pública intentaban preservar su intimidad- como objetos, con desprecio. Sólo porque eran de un sexo.

Y eso no lo podemos tolerar.

¿Delito de odio? Quizá simplemente porque entrometiéndose, grabando, un acto propio de la intimidad se provocó la humillación, la lesión en la dignidad de ciertas personas sólo por ser, como digo, de un sexo. Y ya está bien, pues no podía desconocerse la repercusión de lo que se hacía.

Las sentencias que he leído del Tribunal Supremo acerca de este delito, por ejemplo, la nº675/2020 de 11 de diciembre, también las que en ella se citan, suelen tratar de lo que conocemos como discurso de odio, previsto en el nº1 del mismo artículo 510 del Código Penal. Canciones, escritos, publicaciones en la red..., que pretendiéndose amparar en la libertad de expresión, pueden resultar ofensivas, más aún,

pueden contener amenazas, incluso sugerir acciones violentas contra determinados grupos a los que se desprecia sólo por alguna de sus características, la raza, el color, la religión...

Y el Tribunal Supremo, valorando jurisprudencia de otros tribunales europeos, del nuestro Constitucional, se muestra categórico. Resalta por ejemplo, en esa sentencia:

"...el carácter limitable del derecho a la libertad de expresión y, singularmente, el derivado de manifestaciones que alienten la violencia. La STC 112/2016 declara lo siguiente [FJ 2 ii)]: *La ya citada STC 177/2015 también sienta que el derecho a la libertad de expresión no es de carácter absoluto. Así, el Tribunal declara en este pronunciamiento que la libertad de expresión tiene, como todos los demás derechos, sus límites, de manera que cualquier ejercicio de ese derecho no merece, por el simple hecho de serlo, protección constitucional, y recuerda que la jurisprudencia del Tribunal Europeo de Derechos Humanos ha afirmado que la tolerancia y el respeto de la igual dignidad de todos los seres humanos constituyen el fundamento de una sociedad democrática y pluralista, de lo que resulta que, en principio, se pudiera considerar necesario en las sociedades democráticas sancionar e incluso prevenir todas las formas de expresión que propaguen, inciten, promuevan o justifiquen el odio basado en la intolerancia y que, del mismo modo, la libre exposición de las ideas no autoriza el uso de la violencia para imponer criterios propios [FJ 2 c)]*".

O que "...Para la valoración de la conducta que estamos enjuiciando es fundamental la STC 235/2007, de 7 de noviembre de 2007, en la que se hace un repaso por el derecho a la libertad de expresión, que, para lo que aquí nos ocupa, podemos resumir diciendo que no ampara mensajes racistas o xenófobos, porque no es un derecho absoluto, y, en este sentido, en su FJ 5º, se puede leer lo siguiente: *"De manera genérica, se sitúa fuera del ámbito de protección de dicho derecho la difusión de las frases y expresiones ultrajantes u ofensivas, sin relación con las ideas u opiniones que se quieran exponer, y por tanto, innecesarias a este propósito (SSTC 204/1997 , de 25 de noviembre ; 11/2000, de 17 de enero, FJ 7; 49/2001, de 26 de febrero, FJ 5; 160/2003, de 15 de septiembre, FJ 4)*".

No es exactamente el mismo supuesto, pero resulta referencial según creo, para la interpretación.

Pues si ni siquiera la existencia de un derecho fundamental puede justificar cualquier cosa, desde luego lo que resulta gratuito para apoyar un argumento y puede ser (o es) ofensivo en mayor medida, cuando lo que se expresa resulta objetivamente despreciativo para un grupo o sus componentes. Con la consecuente lesión para su dignidad, discurso del odio, cómo va a resultar lícito desde la misma perspectiva no ya que se exprese algo, sino que se llegue a hacer. Como instalar unas cámaras en un sitio apartado, grabar lo que se sabía que iba a suceder en ese lugar apartado, difundir posteriormente la grabación, cuando resulta que las imágenes que se pretendían -y consiguieron y utilizaron-, eran propias de la intimidad de un grupo de personas definidas en este caso por su sexo, cuya dignidad como mujeres, se vio evidentemente comprometida, atacada.

Y todo, sólo, porque eran mujeres.

El delito de odio, nº2 del artículo 510, también se comete -lo hemos visto-, cuando se lesione la dignidad de las personas mediante acciones que entrañen humillación, menosprecio o descrédito de alguno de los grupos a que se refiere el apartado anterior, o de una parte de los mismos, o de cualquier persona determinada por razón de su pertenencia a ellos.

Igualmente cuando se produzcan, elaboren, posean con la finalidad de distribuir, faciliten a terceras personas el acceso, distribuyan, difundan o vendan escritos o cualquier otra clase de material o soportes que por su contenido sean idóneos para lesionar la dignidad de las personas por representar una grave humillación, menosprecio o descrédito de alguno de los grupos mencionados, de una parte de ellos, o de cualquier persona determinada por razón de su pertenencia a ellos.

Y esos grupos, o las personas que los conforman, que se consideran y protegen, también pueden venir definidos simplemente por su sexo. Y no creo que pueda cuestionarse, ni remotamente, que la acción resultaba idónea para lesionar la dignidad, la dignidad de las mujeres, pues no se buscaba a otras personas.

La conclusión desde mi punto de vista, sólo puede ser una.

28

Violencia vicaria

Sonia Vaccaro

Psicóloga clínica. Perito forense. Experta en victimología y violencia basada en el género

Definición: s/ la RAE: Del lat. vicarius.

1. adj. Que tiene a veces, poder y facultades de otra persona o la sustituye. U. t. c. s. *Se denomina "violencia vicaria", a aquella violencia ejercida sobre las hijas y los hijos para dañar a la madre. En el marco de las relaciones de pareja, la violencia contra la mujer se ejerce sobre ella, o sobre sus hijas/os, a quienes el maltratador sabe que son su bien más preciado. El hombre violento sabe que del daño que les haga a las hijas e hijos, la mujer no se podrá reponer porque, no solo es un daño irreversible, sino que está impedida de protección.*

En los últimos años se ha tomado conciencia de la importancia de atender un delito que ocurría en la intimidad de una relación, en el interior de una casa o de una familia y que, por lo mismo, se consideraba privado: la violencia contra las mujeres en el marco de las relaciones de pareja. En este sentido, los países han considerado importante adecuar sus leyes, diseñar protocolos de actuación e intervenciones dirigidas a proteger a las mujeres de su agresor: se han impuesto órdenes de alejamiento, sanciones y privación de la libertad, pero a la luz de las estadísticas, estas medidas continúan siendo insuficientes. Las mujeres continúan siendo asesinadas a manos de hombres violentos que no aceptan ser dejados, o contrariados en su afán de control y sometimiento. No aceptan que se cuestione su poder de *pater familias*, sitio de privilegio que el patriarcado reservó para los hombres y para ser ejercido sobre toda su prole, tal como lo establecía el Derecho Romano.

A medida que se generaban nuevas leyes, órdenes de protección y dispositivos que cubriesen la brecha en la desigualdad entre hombres y mujeres, los hombres violentos iban modificando y generando nuevas formas de continuar ejerciendo violencia, en dirección a dominar a quienes consideraban de su propiedad: a las mujeres, a las niñas y a los niños.

Y en la actualidad, los hombres violentos están utilizando a las instituciones para continuar el maltrato sobre las mujeres. Entre esas instituciones, sin duda la Justicia es aquella que posee más fuerza y poder jerárquico, por lo que no es casual que en la actualidad veamos que los hombres violentos están utilizando a la Justicia para continuar ejerciendo su violencia sobre las mujeres. Jurídicamente, un maltratador sabe que no tiene derechos sobre su pareja, pero sí sabe que conserva (y conservará hasta la mayoría de edad) poder y control sobre las hijas y los hijos. Por lo mismo, continúa el maltrato y la violencia, utilizándolos. Él sabe que esa mujer será capaz de callar, ceder y seguir tolerando muchas cosas sólo por sus hijos e hijas. Sabe que la amenaza más efectiva (que siempre está presente en todos los casos de maltrato en la pareja) es: "te quitaré a los/as niños/as". La misma razón por la cual ella no se divorciará, no denunciará, no pedirá la mitad de los bienes y hasta entregará su parte del patrimonio, con tal de que él le deje ejercer el cuidado y la protección de sus hijas/os.

Este individuo sabe que, además, es muy probable que la Justicia haga prevalecer los derechos del padre, por encima de cualquier otro interés, incluso a veces, llegando a interpretar de modo perverso que el "interés superior del menor" consiste en estar obligadamente con un padre al que rechaza y que, en ocasiones, le daña.

Estos hombres violentos, frente a los obstáculos que las leyes y la Justicia oponen a su afán de ejercer la violencia sobre la que consideran su propiedad privada, han encontrado el modo de continuar ejerciendo violencia y maltrato a través de la parte más vulnerable para las mujeres: sus hijas/os. Todos los días vemos cómo hombres que durante el matrimonio no se preocuparon ni interesaron por sus hijas/os, al momento del divorcio, solicitan la custodia compartida, y algunos solicitan la custodia plena, sólo por su afán de continuar en contacto con la mujer y continuar el maltrato, ejerciendo todo su poder, ahora a través de los hijos/as.

En este punto, podemos afirmar que existe una nueva forma de violencia que he denominado "violencia vicaria", y que se define como aquella violencia que se ejerce sobre las hijas y los hijos para continuar el maltrato sobre la mujer. La violencia vicaria es, como su nombre indica, una violencia secundaria a la víctima principal, que es la mujer. Es a la mujer a la que se quiere dañar, y el daño se hace a través de terceros, por *interpósita persona*. El maltratador sabe que dañar a los hijos/hijas, es asegurarse de que el daño llega a la mujer del modo más cruel, sin posibilidad de control por parte de ella.

Las observaciones de casos nos muestran que estos hombres han "cosificado", transformado a sus hijas/os en cosas u objetos y que, a través de las acciones sobre ellos, dañan a las mujeres.

Algunas de las conductas que se describen son:

- Presión negativa a través del dinero: impago de cuota de alimentos, de alimentos, medicamentos, etc.;
- Faltas de cuidados y actitudes temerarias cuando están al cuidado de sus hijas/os: conducir a altas velocidades, dejarles sin cinturón de seguridad;

- No atender necesidades de salud: no llevarles al control médico, tratamientos odontológicos, no seguir dietas y cuidados especiales, etc.;
- No atender hábitos de higiene básicos: permitirles no bañarse, no cambiar el pañal, etc.;
- No atender al abrigo en invierno y al calor en verano;
- Perturbar y/o influir negativamente en la relación de la madre y los hijos/as;
- Hablar mal de las madres frente a las hijas/hijos;
- Permitir y alentar que otras personas lo hagan también;
- Burlarse de ella;
- Degradar su rol materno;
- Facilitar y alentar el arrancamiento forzado de las criaturas para llevarles a vivir con él por la fuerza.

Pero, tal vez, la violencia extrema que puede alcanzar la violencia vicaria es el asesinato de los hijos/as, solo por venganza contra las madres. Estos hombres violentos saben que de ese golpe una mujer no se podrá recuperar jamás y, cada día de su vida, será como si recibiese una nueva agresión.

La violencia vicaria no es "solamente" una violencia desplazada o sustituída, de ahí la importancia de considerarla una entidad específica: la Violencia Vicaria utiliza a los hijos/as, personas sobre las cuales la Justicia continúa defendiendo el derecho de *pater familias* y tutelando éste, su ejercicio, y por lo mismo, el maltratador se asegura el contacto y poder sobre ellos, aún cuando haya tenido condenas por violencia y/o intento de asesinato. Un factor que facilita este accionar, es la disociación que la Justicia hace entre violencia contra la madre y violencia sobre los hijos e hijas, aunque a día de hoy, convenios internacionales como la Convención de Belém do Pará y el Convenio de Estambul, consideren a las hijas e hijos de mujeres maltratadas, como víctimas directas de la violencia, con independencia del daño físico que se ejerza sobre ellas/os.

Por ello, no nos equivocamos si afirmamos que ser madre, es un factor de vulnerabilidad para las mujeres víctimas de la violencia de su pareja o ex pareja.

Ser violento es algo más que una conducta: es un pensamiento, es una identidad, es una creencia que inunda todas las áreas de la vida de quien es violento. No existe "con los niños, no", por el contrario, los niños y las niñas, aquellos sobre los que sabe que tiene poder, serán considerados objetos para ejercer su violencia. El hombre violento sabe que los hijos/hijas son su arma más poderosa, que además la Ley lo ampara y, por lo mismo, continuará maltratando a través de ellos/as. Cuando les asesina disponiendo de sus vidas como si fuesen su propiedad privada, sabe que le asesta el golpe más fuerte a esa mujer, la madre. Un golpe del que nunca se recuperará.

El concepto de violencia vicaria se incluyó en el Pacto de Estado contra la Violencia de Género (firmado y ratificado el día 28 de septiembre de 2017) en España, a favor de las madres cuyas/os hijas/os son asesinados por su pareja y en dirección a que estas mujeres sean consideradas víctimas de violencia de género.

I EDICIÓN

“PREMIO VALEDORA DO POBO EN MATERIA DE IGUALDADE”

I EDICIÓN >
“PREMIO VALEDORA DO POBO EN MATERIA DE IGUALDADE”

Hablamos de feminismo
Volumen II
2020- 2021

Injusticia epistémica y argumentación jurídica. Especial atención en los casos de violación

Amada García Adán

Ganadora I Edición "Premio Valedora do Pobo
al mejor trabajo Fin de Grado con perspectiva de género"

Resumen

La violencia sexual es un tipo de violencia de género reconocida por el Convenio de Estambul como una lastra que impide alcanzar una verdadera igualdad y el establecimiento de la paz. Este trabajo expone como desde la época romana hasta nuestros días, pasando por la Edad Media y la Ilustración, se fueron configurando los roles de género en las relaciones sexuales, y como esto tuvo influencia directa en la consideración jurídica de la violencia sexual. Las diferencias impuestas a hombres y mujeres tuvieron diferentes consecuencias. Como por ejemplo, que las mujeres no fueran consideradas como seres racionales y titulares de plenos derechos hasta finales del siglo XX, estando subordinadas a los varones.

Debido a esto, los prejuicios patriarcales que existen hacia las mujeres y sus testimonios –que se llevan arrastrando durante toda la historia, considerándoles seres irracionales–, empapan todos los aspectos sociales, incluso de manera muy sutil. Mediante este trabajo se quiere presentar cómo estos prejuicios también tienen presencia en la argumentación jurídica. Si no se presta una atención debida, puede que tenga lugar un déficit de credibilidad el testimonio de una víctima de violencia sexual, negándole su conocimiento y, consecuentemente, generando una injusticia epistémica.

Palabras clave: argumentación jurídica, déficit de credibilidad, injusticia epistémica, sentencia, violencia de género, violencia sexual.

índice

1. Introducción **403**

2. Historia conceptual de la violación **404**
2.1 Breve revisión desde Roma al siglo XVIII
2.2 Evolución de la codificación española desde 1822

3. Evolución legislativa de la violación en el marco de la violencia contra la mujer **413**

4. Violencia sexual e "injustica epistémica" en el Derecho **416**
4.1 Importancia de la argumentación jurídica
4.2 Argumentación jurídica en casos de violación sexual, sentencia de la Audiencia Provincial de Navarra, Sección 2ª, 38/2018, de 20 de marzo, caso de "La Manada".
4.3 Otra forma de injusticia en lo referido a la violencia sexual: la "injusticia epistémica"

5. Conclusiones: Importancia de la perspectiva de género en el Derecho **427**

6. Bibliografía **430**

1. Introducción

La violencia sexual es una forma más de violencia contras las mujeres que estas sufren a nivel mundial. Esto supone el mayor obstáculo para poder llegar a una sociedad igualitaria, justa y en paz, tanto a niveles autonómicos, estatales o mundiales, como recoge el Convenio del Consejo de Europa sobre la prevención y la lucha contra la violencia contra la mujer y la violencia doméstica, conocido generalmente como Convenio de Estambul. Aún que la conceptualización y legislación sea muy recientes, es una lastra que lleva existiendo desde los primeros ordenamientos jurídicos, donde hasta no hace tanto, legitimaban o ignoraban la violencia contra las mujeres por el hecho de serlo y, en consecuencia, se arrastraron prejuicios sobre los comportamientos de las mujeres. Aún hoy en día existen colectivos que ponen en cuestión esta realidad.

Para interpretar las experiencias de las mujeres, los conceptos son importantes. Estos son los que estructuran el pensamiento y el razonamiento, ya que son también una parte determinante del razonamiento jurídico. Sin conceptos claros, no se puede legislar con precisión. De ahí que sea fundamental determinar que es el delito, quien es la víctima e incluso, como ocurre en la violencia de género, cuales son las condiciones estructurales de la sociedad que permite que se reproduzca. Tener conceptos claros es superar lo que algunas autoras denominan injusticia epistémica, ayuda o mejora la regulación de manera efectiva. Como la filósofa Linda Martin Alcoff afirma a este respecto de experiencia de la violencia: "una vez podamos ser capaces de nombrar las propias experiencias, es más probable que quebremos el estigma del silencio" (Alcoff, 2019, 224).

Gracias a los conceptos, las mujeres atribuyeron palabras a un dolor que durante siglos fue invisibilizada y muda (Adán, 2018). Las palabras son fundamentales a la hora de tejer un argumento, con ellas se transmiten valores, ideas y experiencias. Reconocer y cargar de un determinado significado las palabras es darle voz a las experiencias que precisan de protección jurídica. El profesor Manuel Atienza (1991) en su obra *Las razones del Derecho* afirma que el Derecho es en gran parte argumentar. Para hacerlo correctamente, precisamos de las palabras. Sin ellas, caemos en un área de penumbra hermenéutica que provoca que esas mismas experiencias no sean comprendidas por el grupo social, derivándose de esto una situación de injusticia epistémica.

Por esta cuestión, este trabajo va a abordar un aspecto considerado de interés al respecto del razonamiento jurídico. La necesidad de conceptualizar la violación que sufren las mujeres para superar la injusticia epistémica de carácter testimonial que muchas viven. Esto es, llegar a la necesidad de determinar con nitidez que una violación, para que no se dé el caso de que no se tome en consideración el testimonio de la víctima o se cuestione su discurso, ya que esto forma parte tradicional de la forma de entender la violación de las mujeres en la sociedad patriarcal. Se justifican acciones con unas interpretaciones incorrectas de voluntad de la víctima, justificando que "ella si quería", ya que no lo negó, asumiendo un consentimiento tácito de lo que puede ser un mecanismo de defensa. Formular que tipo de injusticia supone esto es necesario para poder superarla.

Para analizar esta cuestión, comenzamos por un breve recorrido por la historia conceptual de la violación, para ir encuadrándola en la evolución legislativa de la violencia contra las mujeres. Es preciso este recorrido histórico para contextualizar cada contenido del término y las distintas implicaciones que tuvo.

A continuación pasamos al concepto de injusticia epistémica, acercando las aportaciones de la filósofa Miranda Fricker. Esta autora analiza dos aspectos de esta injusticia, la testimonial y la hermenéutica. Siendo las dos vertientes importantes para comprender la violencia de género y en concreto la violación. Para este escrito se considera de especial relevancia hacer hincapié en la violencia testimonial, ya que la falta de credibilidad de las mujeres en general en la sociedad, y en concreto como víctimas de violación, es un aspecto fundamental a la hora de ser juzgados los presuntos agresores y, en conclusión, de la toma de decisión de los jueces. Para tener una visión de lo que esto supone en la práctica, se toma por ejemplo la controvertida sentencia de la Audiencia Provincial de Navarra, Sección 2ª, 38/2018, de 20 de marzo, comúnmente conocida por ser el caso de "La Manada".

Finalmente, se concluye este trabajo con una consideración personal sobre la importancia de introducir una perspectiva de género en la argumentación jurídica. La debida atención a los prejuicios y estereotipos patriarcales existentes en la sociedad y, por tanto, dentro de un sistema judicial, es necesaria para poder construir en común una sociedad más justa.

2. Historia conceptual de la violación

Todos los tipos de violencia de género existentes tienen en común el objetivo, según Teresa San Segundo Manuel (2016), "de humillar a la víctima con el fin de controlarla y someterla, creándole un sentimiento de inferioridad y de culpa, haciéndola vivir en un clima de constante confusión, temor y angustia" (p. 27). Dentro de estos tipos de violencia, nos encontramos la física, la psíquica, la económica, la ambiental y la sexual.

En concreto cuando hablamos de violencia sexual, nos referimos a aquella que acontece cuando una persona es obligada a realizar prácticas sexuales que no desea, mediante el uso de la fuerza o por medio de intimidación o amenazas, teniendo implícita una gran carga de violencia psicológica (San Segundo, 2016).

La filósofa Linda Alcoff (2019), en su acercamiento fenomenológico a la violación, parte de la premisa según la cual "los conceptos que empleamos para la violencia sexual –varían no sólo diacrónicamente de una generación a otra-, sino también sincrónicamente; es decir, de una cultura y sociedad a la otra (p. 30). De hecho, la historia de la violación va de la mano de las diferentes representaciones de feminidad, así como de las diversas órdenes y costumbres sociales de las épocas históricas. La ocultación de la violencia sexual está ligada también a la ocultación de la mujer como sujeto (Vigarello, 1999).

Acercándose de nuevo a Alcoff (2019), "los conceptos y los términos disponibles en cualquier contexto dado, son determinantes de la forma en la que nombramos e identificamos un problema" (p. 207). Precisamos poder trasmitir nuestras experiencias para poder de este modo, hacerlas inteligibles a la comunidad; no obstante, también es en el seno de esta donde se tornan comprensibles para el propio sujeto que las vive.

El concepto de violación a lo largo de la historia tuvo diferentes formas de entenderse, mas siempre partiendo de la subordinación femenina a los varones, en este caso concreto de tipo sexual. Gracias a las estructuras de poder patriarcales, esta subordinación se consolidó en el Derecho desde los primeros ordenamientos jurídicos, convirtiendo en materia jurídica pública la actividad sexual femenina (García, 2016).

En las diferentes etapas históricas, el bien jurídico tutelado fue muy dispar. No solamente por cómo entiende el Derecho lo que hoy llamamos violación, sino también por las circunstancias políticas y sociales de cada época, que suponen diferentes principios morales y sexuales propios del momento histórico (Rodríguez, 1997). Esto incita a pensar que pueden darse momentos históricos en los que haya conductas rechazadas por el Derecho, pero que no son rechazadas por la sociedad, lo que va a tener consecuencias en su grado de existencia o en la penalización de su infracción (Balaguer, 2005). Por esta razón, vamos hacer una pequeña aproximación a las diferentes consideraciones jurídicas que se dieron sobre la violación desde los tiempos de los romanos hasta nuestros días, abordando también como fue consagrado en los códigos hasta la actualidad.

2.1 Breve revisión desde Roma al siglo XVIII

Para comenzar, hemos de centrar nuestra atención en la época romana, debido a la gran influencia que tuvo en nuestro Derecho. Ya en esta época podemos intuir exigencias sexuales diferentes para los varones y para las mujeres. Debemos tener en cuenta cual era la situación de la mujer en la sociedad romana. Estaba sometida primero a la patria potestad de su *pater,* y una vez casada, la potestad del marido si este era cabeza de familia. Partiendo de esta situación de sometimiento la potestad de un *paterfamilias*, la exigencia por tanto de castidad en hombres y mujeres libres va a ser diferente. La mujer libre romana no debía tener ninguna relación carnal antes del matrimonio y, una vez casada, sólo exclusivamente con su marido.

Por el contrario, al varón solo se le exigía que sus contactos sexuales no causaran ofensa a la honestidad de las mujeres (Rodríguez, 1997). Recordando que siempre está sometida a la potestad, nos da a entender que dicha honestidad estaría a su vez ligada a la de un hombre.

En la sociedad romana, tanto en la Monarquía como en la República, el bien jurídico tutelado era la castidad de la mujer y su virginidad. Esto afectada a la entereza corporal de la mujer y a su honra. Pero no sólo de ella, sino a la honra de los varones con los que ella estaba emparentada. Recordemos que aquí

estamos a referirnos a las mujeres libres. No se contempla a la conyugue, ya que esta tenía obligación de satisfacer los deseos sexuales del marido, ni a la violación de una esclava propia. Entonces, ¿que acontecía con la violación de una esclava ajena?

Las y los esclavos eran considerados objetos propiedad del amo. Esto significa que cualquiera prejuicio que se dirigiera en su contra, eran en realidad una ofensa a su amo que viera su propiedad atacada. Cabe entender que no existía por tanto una violación del amo sobre su esclava, ya que era de su propiedad (Rodríguez, 1997).

En esta época podemos concluir que la violación no estaba ligada en ningún caso a un delito contra la libertad de la mujer, y muchos menos contra su libertad sexual, ya que esta ni se contemplaba. La sexualidad femenina tenía un objetivo claro, la reproducción de nuevos ciudadanos dentro del matrimonio. La vida de la mujer estaba totalmente sometida a la del varón, al cual debía respetar.

Ya en el *Dominado*, cabe destacar que la conversión al cristianismo tuvo mucha influencia en las costumbres sociales. El cristianismo promulgaba la continencia y la castidad sexual de hombres y mujeres. Esta exigencia era, nuevamente, mucho más intensa para las mujeres que para los varones. Tenían que ser al mismo tiempo recatadas, pero satisfacer los deseos sexuales de sus maridos, siendo siempre culpables de la incontinencia sexual de los varones. Como ejemplo, Constantino castigó a las mujeres raptada en contra de su voluntad por no haberse resistido lo suficiente (Rodríguez, 1997). El foco de culpabilidad recae en la mujer ya desde la época romana.

Dejando atrás Roma y entrando en la época visigoda, después de su conversión al catolicismo, se van a dar unas costumbres sociales y sexuales mucho más puritanas. Su legislación se va orientar a establecer unas pautas de conducta que no acepten los desórdenes sexuales. La virginidad de la mujer es de gran valor, aquella mujer que es virgen es la que aspira a la santidad. Por tanto, aquella que no lo era, se consideraba como una mujer corrupta, que perderá su entereza corporal y que nunca la recuperaría, aunque sus relaciones fuesen dentro del matrimonio. La mujer casada no sólo era corrompida, sino que también tenía la carga de ser gestante y garantizar la descendencia. Una de las causas para el matrimonio en esta época era que servía como solución para el hombre incontinente, aquel que no podía cumplir con la continencia y castidad promulgadas por la religión (Rodríguez, 1997).

La violación -que no tuvo esta denominación hasta el siglo XIX, siendo estupro, rapto, etc.-, era considerada en el *Breviario de Alarico*[1] como una injuria que suponía un atentado contra el pudor. Además, constituía una ofensa a la honra, tanto de la mujer que la sufría, como de los hombres vinculados a ella por razón de parentesco, matrimonio o dominio. En el caso del matrimonio, si una mujer casa era violada, el delito perjudicaba de forma directa al conyugue, al que se compensaba por el delito sufrido por medio de la pena. En el caso de las esclavas, el ofendido vuelve a ser su dueño.

1 Cuerpo legal visigodo en el que se recoge el Derecho romano vigente en el reino visigodo.

Como podemos ver, en esta etapa no se contempla como bien jurídico dañado la libertad de la mujer, negándole su libertad sexual. Incluso es considerada como un ser inclinado hacia el mal y lujurioso, que tienta al pecado de los varones. Esta concepción obstaculizaba su credibilidad a la hora de juzgar la falta de consentimiento y a la resistencia que ofreciera para evitar ser forzada. A diferencia del Derecho romano, el Derecho visigodo reconocía como única víctima de violación a la mujer (Rodríguez, 1997).

En el período medieval, tanto la organización política como el Derecho, estuvieron caracterizados por un teocentrismo agudo. Se trataba de una concepción *iusnaturalista* del Derecho, identificada con la reflexión católica en la que el derecho positivo no podía contradecir el derecho natural que, al ser la vertiente escolástica, provenía de los dictados de Dios.

Para entender como era comprendida la violencia sexual en este período, Ortiz Rodríguez (1997) centra su estudio en el *Fuero Real,* el *Espéculo,* las *Partidas* y el *Ordenamiento de Alcalá*.

La idea de la mujer como causa de perdición de los hombres, causa de lujuria y culpable de que no pudiesen controlar sus deseos sexuales, se mantiene e incluso se acentúa. Es el desenfreno femenino el que obligaba al varón a pecar, aunque este fuese un ser mucho más equilibrado y racional que la mujer.

Las reglas de conducta sexuales siguen teniendo un fuerte corte de género. En el Medievo la superioridad del varón se mantiene como principio fundamental. Este tenía permitido provocar y seducir a otras mujeres fuera del matrimonio, teniendo cuidado de que no se produjera de forma reiterada con la misma mujer. Las relaciones sexuales dentro del matrimonio también corrompían la mujer y, por tanto, la Iglesia consideraba que sólo debían mantenerse en lo fundamental para garantizar la gestación. Por eso, al hombre se le permitía saciar sus deseos con otras mujeres, normalmente con aquellas que perdieran su integridad corporal, su honra.

La virginidad de la mujer continúa a tener un papel trascendental en la configuración de la sociedad, era un valioso tesoro que debía ser protegido. En su castidad, se encontraba su honra, una honra heredada de un varón, fuese este su padre o, después del matrimonio, su marido. Cuando una mujer era violada perdía su honra y su fama de buena mujer, quedando no sólo ella sino toda su familia marcada para siempre. El hombre, por tanto, debía proteger a su mujer llegando incluso a encerrarla para que ella no ejerciese la seducción de los demás varones, y así proteger su propia honra. Dependiendo del estado civil de la mujer, la práctica de su castidad tenía un mayor o menor grado y, también en función de lo marcada que estuviera su honra, las violaciones podrían ser consideradas o no como tal.

En ningún caso la sexualidad es entendida como la obtención de placer físico para la mujer. De esta forma, la mujer soltera debía mantener su pureza hasta que se entregase al marido después del matrimonio. La mujer casada era menos pura que una mujer virgen, siempre iba a estar corrompida debido a que la sexualidad es la única herramienta para la procreación. Por eso, como se mencionó anteriormente, las relaciones sexuales se reducían a este fin. En último lugar, la mujer viuda se consideraba como

corrompida en el pasado, en el seno del matrimonio, pero que podía volver acercarse a la virginidad si no contraía nupcias nuevamente, aunque el Derecho se lo permitiera[2].

Todas aquellas mujeres que perdiese su castidad eran relegadas socialmente, incluso en el caso de las violadas cuyo único culpable de haberla perdido era el varón que la forzó contra su voluntad. La sociedad las marginaba directamente sin cuestionar como tuvo lugar esa pérdida de honra. Nos encontramos además con una fuerte creencia arraigada en el Medievo que ya estudiamos, la mujer incitadora al pecado del hombre. Culpándola una vez más de ser la lujuria y estar del lado del mal (Rodríguez, 1997).

Sabiendo esto, no es extraño suponer que la credibilidad de una mujer cuando decía ser violada era ínfima. Para poder proceder contra su violador, la mujer tenía que rasgarse la cara. Debía dañarse ella misma y violentar su misma integridad física "dañando la belleza que provocara al hombre pecar" (Rodríguez, 1997, 249), para demostrar que ella no participara de forma gustosa ni voluntaria en el acto sexual. La ausencia de consentimiento de la mujer sólo se podía manifestar en las marcas materiales y en los indicios corporales, signos físico, objetos rotos y heridas visibles (Vigarello, 1999). En el Medievo se tenía la creencia de que las resistencias iniciales de las mujeres a mantener relaciones sexuales con un varón eran fingidas, que formaban parte del juego de la seducción innata de la mujer. Si el hombre era persistente en sus requerimientos, recibiría la recompensa de la entrega de la virtud de la mujer (Vigarello, 1999). Un pensamiento que a día de hoy no parece estar de todo superado.

En esta etapa, en el caso de las mujeres de buena fama, el bien jurídico que se consideraba afectado cuando un varón ejercía fuerza con fines sexuales contra una mujer, eran la honra de otro varón. Por el contrario, las mujeres que no gozaban de buena fama, principalmente prostitutas, no tenían derecho a ser respetadas ni física ni moralmente por tener perdida su honra al ejercer la profesión.

Daba igual la causa que las indujera a ello, incluso haber sido violadas y, por lo tanto, repudiadas socialmente, siendo el suyo el único modo de sustento. Asimismo ocurría con las alcahuetas[3], al perder su honra y la de sus familiares, podían ser heridas impunemente. Sólo aquellas mujeres que siguieran los patrones religiosos y de buena fama de conducta eran protegidas por el Derecho; las que no los seguían carecían de importancia y su vida también. Las diferencias sociales modulan la escala de gravedad de los crímenes en una sociedad de orden, que distribuye el peso de la violencia en función de la categoría social de las víctimas (Vigarello, 1999).

Hoy en día queda un vestigio de este pensamiento. Hay prejuicios contra las trabajadoras sexuales que son violadas. Continúa la creencia del Antiguo Régimen sobre la honra. Aquella mujer que vende su cuerpo no puede ser despojada de una honra que ya no tiene por ser prostituta. ¿Cómo va a ser entonces violada si al ejercer la prostitución se entiende un consentimiento implícito para atentar contra su cuerpo?

2 Una forma indirecta que tenía el ordenamiento jurídico de castigar la autonomía de la mujer, era retirarle la custodia de los hijos y dársela a la familia del difundo marido.

3 Las alcahuetas eran mujeres que concertaban, encubrían o facilitaban relaciones amorosas ilícitas.

Durante el Antiguo Régimen -y como veremos hasta el siglo XX-, la violación se configura como una transgresión moral de forma que deslegitima el daño hecho en el cuerpo de las mujeres. Se le exige a la mujer que realice siempre protestas perceptibles, mostrando de principio a fin que opuso resistencia física. Incluso en el tránsito a la época de la Ilustración, pensadores ya ilustrados como Voltaire o Rousseau mantenían esta teoría. A pesar de que la mujer era considera más débil en todos los aspectos, afirma Rousseau que "la naturaleza dota al más débil de la fuerza necesaria para resistir cuando así lo desea" (citado en Vigarello, 1999, 71). Esta afirmación conforma una forma de justificar la violencia sexual contra las mujeres, interpretada a lo largo de la historia por hombres y suponiendo una aceptación de violencia por parte de la superviviente.

Una vez más, la mujer como una especie de sujeto incompleto que es dependiente de algún varón. Además su actitud siempre está preconcebida y su razonamiento, o bien no va a ser válido, o bien se va a dudar insistentemente de él, apreciándose desconfianza cara a su testimonio. La sospecha del testimonio femenino no sólo es respecto a la violación, sino que es una sospecha general. Así como recoge Vigarello las palabras del jurista francés J. B. Denisart "como el testimonio de las mujeres puede ser más ligero y más sujeto a variación en general, se tiene menos en cuenta que el de los hombres" (citado en Vigarello, 1999, 74).

Avanzado hacia la Francia de finales del siglo XVIII, se comienza a hacer una reflexión penal que da paso a una nueva imagen de violencia. La Ilustración trae ideas nuevas sobre las que repensar el individuo y las estructuras sociales. La violencia se comienza a percibir de otra manera, se sustituye la idea de la comisión del pecado por la del peligro físico y la amenaza social. Se abandonan las referencias religiosas a la hora de juzgar un crimen, suponiendo la escisión definitiva entre el pecado individual y la amenaza colectiva. Tras la Revolución Francesa supuso un punto de inflexión la *Declaración de los Derechos del Hombre y del Ciudadano* en 1789. El espíritu que promovió esta declaración era que "cada hombre es el único dueño de su persona y esta propiedad es inalienable" (Vigarello, 1999, 136), pasando a convertirse la víctima en sujeto.

Posteriormente a la *Declaración de los Derechos,* en el primer Código Penal francés de 1791, se inclina la violación hacia el daño físico más que, como se hiciera hasta entonces, a la apropiación indebida y dejando de concebirla como un robo.

No obstante, estos cambios fueron más bien en el plano teórico. La distancia entre los textos y los hechos es notoria. Siglos de opresión y descrédito de testimonio de la mujer no se iba a resolver mediante la promulgación de un texto. La menor importancia de la moralidad religiosa y el aumento de libertades que se plasmaron en las normas positivas, no supusieron un cambio de percepción en la violencia sexual. Ni las denuncias aumentaron, ni los fallos pronunciados fueron más severos para los agresores. Así como tampoco supuso que desapareciese el daño moral de la mujer, es decir, la vergüenza que suponía ser violada y la deshonra que esta seguía arrastrando con ella (Vigarello, 1999).

Tampoco desaparece la sospecha del discurso de la mujer, sino que se transforma pasando a ser más sutil y enmascarada. Desde distintas ciencias empíricas como la Medicina y la Biología, se intenta constatar que la mujer es inferior al varón justificándolo por causas naturales. Asimismo, ocurre también desde la esfera jurídica. Una forma de decir que la mujer no es digna de crédito, haciendo invisible la violencia sexual contra las mujeres.

Destaca aquí la publicación de Olympe de Gouges de la *Declaración de Derechos de la Mujer y de la Ciudana* en 1791, cogiendo como referencia la de 1789. Se abre con esta obra la primera ola de feminismo, exigiendo la igualdad formal y real entre mujeres y hombres (De Gouges, 1791). Las mujeres quieren ser reconocidas como sujetos enteros de razón, que se les negaba a pesar de las consignas revolucionarias del *sapere aure* de Kant. En la ética kantiana de la autonomía de la voluntad, la mujer siempre sería considerada menor de edad, *ergo*, sin una capacidad racional equiparable a la del varón. Esta primera ola del feminismo reivindica la regeneración moral de las mujeres y su autonomía personal (Guisán, 1992) que, a pesar de los ideales revolucionarios, seguían en cuestión.

Vemos por tanto en el pensamiento ilustrado un discurso misógino de inferioridad de la mujer. La igualdad para los varones se plasma en los textos positivos, mientras que en la otra cara, sirven de base legal para la discriminación de las mujeres. Se comienza a cuestionar la división entre la esfera pública y privada, así como el *Contrato Social*. Este discurso de inferioridad al que se hizo mención, es uno de los elementos constitutivos de los estados liberales, que deja fuera a las mujeres de la lógica democrática. Excluyéndolas por tanto como sujeto político y de razón.

Para Carol Pateman (1995) en su obra *El contrato sexual*, la idea del contrato social va ligada a la de un contrato sexual previo. Es decir, mientras que los varones adquirieron la libertad frente al Estado, las mujeres se vieron legalmente sujetas al hombre. Se introduce en la receta el ingrediente "amor" para dotar de una cierta ilusión de autonomía a la mujer y así escoger a su marido. No obstante, la responsabilidad primaria de las mujeres continúa siendo la de producir hijos para sus esposo y para el Estado, proveyéndolos de cuidados tanto físicos como emocionales (Jaggar, 2014).

Hasta aquí podemos hacernos una idea de cómo a lo largo de la historia occidental, se fue configurando el papel de la mujer en la sociedad y como los roles sexuales, en consecuencia, fueron también distintos. La subordinación de la mujer al varón se consagró en las leyes y se fundamentó primero en la religión, para después justificarse en las ciencias racionales. El patriarcado dibuja desde la época antigua la delgada línea entre las mujeres que entran en el canon de víctima, y las que no. Queda también latente una doble moral en el sistema patriarcal de considerar la violación –aunque sin esta terminología-, como un acto atroz pero al mismo tiempo dudoso e invisibilizado, en el que se cuestiona desde el inicio a la víctima (Tardón, 2017). A continuación veremos como la codificación española reproduce este *modus operandi,* sin reconocer a las mujeres como sujeto pasivo de la violencia sexual, siendo el bien jurídico protegido la honra del varón.

2.2 Evolución de la codificación española desde 1822

Adentrándonos más en la configuración de la violencia sexual en el ámbito español, en el primer Código Penal de 1822, aparecen unos signos que van a caracterizar la regulación de este delito hasta casi finales del siglo XX. El delito de violación -con la rúbrica de "de los raptos, fuerzas y violencias contra las personas; y de la violación de los enterramientos"-, sigue manteniendo una estrecha relación con la honra de la mujer y de los hombres ligados a ella, ya que se mantiene la concepción de la mujer como propiedad del varón.

Los signos que aparecen son principalmente tres: la distinción valorativa de los diferentes medios empleados para vencer la resistencia de la víctima, o conseguir un consentimiento viciado; la configuración de la violación como un delito que regula las relaciones entre hombres, es decir, entre el violador y el hombre del que dependa la mujer; y la reducción de protección para las mujeres que ejerce una vida deshonesta. En este primer Código Penal, no se aprecia a la mujer como víctima del delito. Únicamente es considerada la mujer casada, que en ese caso supone un agravante (Faraldo e Acale, 2018). Recordemos que la mujer casada entra en el canon patriarcal para poder ser considerada afectada por la violencia sexual. Durante el siglo XIX el ideal burgués de mujer casada como "ángel del hogar", sumado al incipiente capitalismo, marca un modelo en el que deben verse reflejadas todas las mujeres. Se recluye a las mujeres en el trabajo doméstico, en el ámbito privado del que no puede salir (Tardón, 2017).

Durante el siglo XX, la doctrina va a continuar considerando como bien jurídico protegido la honra. Defiende Groizard que "el que se ve afectado es el derecho de la mujer a su libertad y a la posesión de su honra y el derecho familiar, personificado en el marido" (Faraldo y Acale, 2018, 41). En estos textos legales, la idea que se desprende es que solo merece protección penal la mujer que sepa defender su honra. Además queda constatado que a lo largo de la regulación de estos siglos, el sujeto ofendido es siempre el varón al cual esté subordinada la mujer. La regulación de esta época está elaborada por hombres y para hombres, con una mentalidad muy marcada de valores patriarcales.

Estos códigos penales no introducen ningún valor transgresor respecto a la mujer, que sigue siendo dependiente y cuyo cometido es asegurar la descendencia legítima dentro del matrimonio, procreando un heredero. Tanto es así que en el Código Penal de 1822 estaba previsto el delito de adulterio, que sancionaba moral y penalmente a la mujer casada considerando a su amante como un mero cómplice, aunque tuviese la misma pena (Acale, 2018). Como podemos observar, existen reminiscencias de la concepción medieval de la mujer como incitadora del pecado.

La conexión entre la conducta deshonrosa de la mujer y el daño provocado a la honra del marido, era considerada de tal gravedad que podía concurrir como atenuante en el caso de que este la encontrara *in fraganti*, y cometiese su homicidio. Esto constituía el delito de uxoricidio por honra, el marido que mataba a su mujer en esta circunstancia tenía una pena reducida (Tapia, 2017). Entre la doctrina incluso era

discutido si la comisión de este homicidio por culpa de la mujer, que le había incitado con su adulterio, no era *per se* excusa absolutoria.

Con la llegada de la Segunda República y la laicidad del Estado, estos delitos desaparecieron en el Código Penal de 1932. Además, por primera vez en la historia de España la Constitución reconocía la igualdad jurídica entre mujeres y hombres. Esto no supuso un cambio de mentalidad y el pensamiento patriarcal, siguió configurando los delitos dentro del ámbito de la violencia sexual (Tardón, 2017).

Considero interesante detenernos un momento en la Guerra Civil española, para ver como la violencia sexual también se configura como un arma de guerra, a partir de la configuración de los cuerpos de las mujeres como terreno de conquistas (Segato, 2016). Como ya tuvimos oportunidad de observar, de conquistas de territorios propiedad de otros hombres. En esa época, la violencia sexual se ejerció como forma de control ideológico, territorial y de debilitamiento del bando contrario. Posteriormente, en la época de la Dictadura Franquista, también se empleará la violencia sexual como una forma de deshumanización de las mujeres consideradas enemigas de la patria.

En el Código Penal de 1944, las ideas franquistas en conjunto con las de la Iglesia católica, impusieron nuevamente un control sobre la sexualidad de la mujer. La violencia sexual gira una vez más en torno a la honra, siendo únicamente merecedora de la protección la mujer considerada honrada. La prostituta que era vista la "más deshonrada de todas las mujeres" (citado en Faraldo y Acale, 2018, 74), no se concebía como merecedora de la protección.

La determinación de "honra" de la mujer irá fuertemente ligada a la virginidad y va a ser examinada por un médico, pasando a ser ciencia -pensada por hombres y ejercida por hombres-, quien determina si la mujer miente con la denuncia (Tardón, 2017). Su intimidad estaba totalmente socavada con la intención de determinar la pena del autor, la atención por tanto, se desviaba de los hechos de la violación hacia al comportamiento de la víctima. Se cuestionaba todo. Si ella había provocado o no al hombre, si era virgen, cuál fue exactamente la parte de su cuerpo que había sido tocada, cuánta resistencia ofreció.

Las mujeres de esta forma pasaron a ser investigadas en los delitos cometidos contra ellas, amparada esta intromisión en unos códigos patriarcales que desconfiaron siempre de la superviviente (Faraldo y Acale, 2018).

Solamente una década después de aprobar la Constitución española de 1978, es cuando se moderniza la regulación del delito. Hasta 1989 concretamente, se seguía exigiendo resistencia brutal y constante de la mujer. Entre la doctrina, continuaban las voces que pedían una penalidad diferente en atención a la condición moral de la víctima (Faraldo y Acale, 2018). Únicamente a finales del siglo XX, la rúbrica que regula estos delitos dentro del Código Penal pasó a llamarse "delito contra la libertad sexual", reconociendo la libertad como bien jurídico protegido.

En conclusión, durante los siglos XIX y XX la violencia sexual sigue ligada a la moralidad sexual patriarcal, controlando el cuerpo de las mujeres desde instancias como la Iglesia o el Derecho. La causa de esta violencia es la incontinencia sexual del varón, amparada por académicos de Biología o de la Medicina. En este momento en el que se juzga todo el comportamiento de la mujer, nace la idea del consentimiento ligado a la concepción liberal. Bajo este requisito se resta responsabilidad al agresor y esta se focaliza en la víctima, culpándola de no haberse negado, incluso cuando sabemos que en la violencia sexual median muchos más aspectos que no permiten valorar un consentimiento mediante un "no" (Tardón, 2017).

3. Evolución legislativa de la violación en el marco de la violencia contra la mujer

Tras el recorrido hecho hasta ahora, podemos hacer un dibujo concreto de cómo se configura el género en el Derecho Penal y la relación que esta rama tiene con las mujeres. No es objeto de este trabajo analizar la configuración del derecho punitivo, pero es importante tener en consideración que este surge ligado al concepto de protección de la propiedad.

En sus inicios, ese concepto tenía aparejado a las mujeres, considerándolas históricamente como una prolongación más de la propiedad del hombre. El Derecho Penal sirve de control social y, en lo que respecta a las mujeres, supuso un agravio en su libertad en condición de individuos. Su protección está más ligada a una exigencia de tutela por su inferioridad, similar a la situación de los incapacitados o menores de edad. En aquellos delitos derivados de la integridad física y moral, es donde hay más distancia entre género y Derecho (Balaguer, 2005). Como ya estudiamos, la subordinación sexual de las mujeres es evidente en los primeros códigos jurídicos, fundamentando también la depreciación de estas (Adán, 2018).

Comenzando con una perspectiva internacional, el feminismo de los años sesenta y setenta -denominado segunda ola-, coge fuerza y denuncia el sexismo y la estructura patriarcal del Derecho. En 1975 se celebra la primera Conferencia Mundial de Mujeres en la ciudad de México, en la que se incluyeron un amplio abanico de directrices para mejorar la vida de las mujeres en todo el planeta, alentando a los estados a crear organismos de igualdad. Como resultado, en el Estado español se creó el Instituto de la Mujer en 1893 -que dependió del Ministerio de Cultura hasta 2004-.

Posteriormente, en 1979, la Asamblea General de las Naciones Unidas adoptó la Convención sobre la Eliminación de todas las formas de Discriminación contra la Mujer, conocida como CEDAW. Un año después, se declaró como la violencia más encubierta a nivel global, aquella que se ejerce contra la mujer en el seno de la familia. En 1985 en Nairobi, en la III Conferencia Mundial para el examen y la evaluación de los logros del decenio de las Naciones Unidas para la Mujer, se proclama que la violencia contra las mujeres supone un impedimento para la paz.

La Asamblea General de las Naciones Unidas en 1993, aprobó una declaración que supone una pieza clave: la *Declaración sobre la eliminación de la violencia hacia la mujer*. En este texto se reconoce por primera vez, que la violencia contra las mujeres responde a una historia de relaciones de poder desiguales y de subordinación de ellas al varón. Como ya venían denunciando las feministas de la primera ola, entre las que podemos destacar la ya mencionada Olympe de Gouges en la *Declaración de los Derechos de la Mujer y de la Ciudadana* de 1791*, y* su coetánea Mary Wollstonecraft (1994) en *Vindicación de Derechos de la Mujer* de 1792.

Dentro del seno de la tercera ola del feminismo en la década de los años 90, la Declaración de Beijing que surge en la IV Conferencia Mundial sobre la Mujer de 1995, se recoge la distinción entre sexo y género, comenzando a hacerse referencia a la "violencia de género" (ONU Mujeres 1995).

Continuando con los textos internacionales, el primer tratado con carácter vinculante en el ámbito europeo, fue el Convenio del Consejo de Europa sobre la prevención y lucha contra la violencia contra la mujer y la violencia doméstica, conocido como Convenio de Estambul, aprobado en 2011. En él, se define en el artículo 3 que debe ser entendido por violencia contra las mujeres: "Se deberá entender una violación de los derechos humanos y una forma de discriminación contra las mujeres, y designará todos los actos de violencia basados en el género que implican, o pueden implicar, para las mujeres daños o sufrimientos de naturaleza física, sexual o psicológica o económica, incluidas las amenazas de realizar dichos actos, la coacción o la privación arbitraria de libertad, en la vida pública o privada" (Consejo de Europa, 2011, art. 3). Posteriormente fue ratificado por España en 2014.

Hay que destacar en el Convenio de Estambul que desvincula la violencia de género en el ámbito afectivo, y también incluye niñas y niños como víctimas. Más adelante haremos hincapié en unas dificultades importantes de regulación española contra la violencia de género, que la limita al ámbito de pareja o ex pareja. A día de hoy, en el Pacto de Estado contra la Violencia de Género, aparece recogida esta necesidad de ampliar la violencia de género a todos los tipos de violencia que se ejercen contra las mujeres, por el hecho de serlo (TR Pacto de Estado VG, 2019).

A nivel estatal destaca la Ley Orgánica 1/2004, del 28 de diciembre, de Medidas de Protección Integral contra la Violencia de Género, siendo el Estado español pionero en la elaboración de una Ley en esta materia. Esta Ley de gran importancia actualmente, presenta la carencia –a pesar de reconocer que la violencia de género es el resultado de las relaciones de poder de los hombres sobre las mujeres-, de limitarla al ámbito de la pareja o ex pareja (LOMPICVG, art.1), quedando fuera todas las violencias sexuales que no estén dentro de este marco. A día de hoy, e incluyendo lo que se establece en el Convenio de Estambul, en el Pacto de Estado con Violencia de Género de 2017, aparece recogida esta necesidad de ampliar la violencia de género a todos los tipos de violencia que se ejercen contra las mujeres por el hecho de serlo.

En el ámbito gallego, por el contrario, sí que se recogió su carácter global. Concretamente en el artículo 5 de la Ley gallega 11/2007, de 27 de julio, para la prevención y el tratamiento integral de la violencia de género.

Para analizar la regulación actual del delito de violación, podemos partir del Código Penal de 1944 y sus posteriores modificaciones. En su redacción original, sancionaba "a aquel que comete violación con la mujer en cualquier de los siguientes casos: 1º, cuando se usa fuerza o intimidación; 2º, cuando la mujer se encuentra privada de razón o de sentido por cualquier causa; 3º, cuando sea menor de 12 años cumplidos, aunque no concurra ninguna de las circunstancias expresadas en los dos números anteriores". La interpretación del delito mantiene una estructura clásica, en cuanto que se exige una resistencia seria y constante de la mujer. Este Código Penal -en el contexto histórico de una dictadura-, vimos como tenía consagrado los valores del patriarcado; tanto era así, que si la víctima se casaba con el agresor, la responsabilidad penal desaparecía (Tardón, 2017).

Con la aprobación de la L.O 3/1989, de 21 de Junio, de actualización del Código Penal, se modifica la rúbrica tradicional de "delitos contra la honra" por la de "delitos contra la libertad sexual". Además, modifica el sujeto pasivo del delito de mujer a persona, introduciendo también al varón como posible víctima de un delito sexual y a la mujer como posible sujeto activo del mismo. También se ampliaron las modalidades de conducta sexual reprochable, más allá del coito vaginal, en concreto se amplió a penetración anal y bucal.

Esta ampliación responde a dos cuestiones. En primer lugar, se reconocía que el varón también podía sufrir violencia sexual. Era imprescindible reconocer que esta podía ser ejercida también por sodomía. En segundo lugar, responde a una desvinculación con la idea de viejas formulaciones sobre el embarazo y la virginidad, y a una modernización de la concepción de conductas sexuales. El reconocimiento de la existencia de violencia sexual en caso de penetración por vía bucal, opuso más resistencia ya que consideraban que no suponía un daño físico como los otros y, además, era considerado de difícil prueba.

La pena aparejada que contemplaba este Código era pena de reclusión menor, es decir, de 12 años y un día a 20 años, equiparándose la pena de homicidio. Eran numerosas las voces que pedían su reducción por considerarlo un delito menos grave (Faraldo y Acale, 2018).

Los cambios que se realizan en el Código Penal de 1995, actualmente vigente, supusieron la consolidación de la libertad como bien jurídico protegido, eliminando la honra como barómetro de medición del sujeto pasivo. Por primera vez se hace distinción entre agresiones y abusos sexuales, en función de la presencia de violencia o intimidación, o ausencia de consentimiento, respectivamente. El Tribunal Supremo criticó esta regulación considerándola de "no muy sobresaliente", en su sentencia de 20 de 20 de marzo de 1998.

En concreto, el delito de abuso sexual está tipificado en el artículo 181 del Código Penal. Este supone atentar contra la libertad o indemnidad sexual de otra persona sin que exista consentimiento y sin vio-

lencia ni intimidación. Es un delito castigado con una pena de uno a tres años de prisión. Por otra parte, está el delito de agresión sexual recogido en el artículo 178 del Código punitivo, y supone atentar contra la libertad o indemnidad sexual de otra persona, empleando violencia o intimidación. En su tipo básico está penado entre uno y cinco años de prisión (CP, artículos 181 y 178).

Esta división no atiende a características de los actos sexuales, sino a los medios empleados para transgredir el bien jurídico de la libertad sexual. Se impone como criterio de medición la intensidad del ataque en lugar de la decisión de la víctima. Esto puede suponer que, como acontece en la sentencia de la Audiencia Provincial de Navarra de 20 de marzo de 2018, sea calificado como un delito de "abuso sexual con prevalecimiento", suponiendo una pena menor.

Parte de la doctrina, como señala Rosario de Vicente Martínez, debe superar esta actual redacción "para dar una adecuada respuesta a los accesos carnales, cuya simple punición como abusos sexuales, desde el punto de vista terminológico, resulta claramente insatisfactorio" (Vicente, 2018). Considera que atendiendo al Convenio de Estambul, se deberían unificar en un solo precepto ya que lo que da la razón de ser a la violación es el atentado a la libertad sexual, y no el medio que se emplea para su comisión.

La configuración de la violencia sexual, tanto a nivel jurídico como a nivel social, es determinante a la hora de cómo se interpretan las actuaciones y las leyes en un juicio. A día de hoy, donde uno de los principios constitucionales es la separación de poderes, no se duda de la neutralidad de la Justicia.

Por eso, llegados a este punto, por todo lo analizado y por tener situado cronológicamente en su configuración, tanto social como jurídica, podemos cuestionarnos si puede haber situaciones en las que pervivan prejuicios que originen injusticias dentro de la propia argumentación. Para desarrollar esta idea me centraré en tres aspectos.

En primer lugar, haré una aproximación a lo que entendemos por argumentación jurídica, atendiendo al profesor Manuel Atienza; en segundo lugar, nos centraremos en una controvertida sentencia para fijarnos en su argumentación y, en último lugar, introduciré el término de "injusticia epistémica" en lo referido a la violencia sexual.

4. Violencia sexual e "injustica epistémica" en el Derecho

4.1 Importancia de la argumentación jurídica

Para ser conscientes de la importancia que tiene argumentar correctamente en el ámbito jurídico en general y, en concreto, en los delitos de violencia sexual, haremos una aproximación a lo que entiende el profesor Atienza por argumentación jurídica.

Manuel Atienza, catedrático de Filosofía del Derecho en la Universidad de Alicante, reconoce que a día de hoy nadie duda de que gran parte de la práctica del Derecho, consiste en argumentar. Siendo "buen jurista" aquel que tenga capacidad para idear y desarrollar con habilidad argumentos. Para el profesor Atienza (2013), el Derecho no puede reducirse a argumentación, pero este enfoque contribuye de manera importante a una mejor teoría y práctica jurídica.

Argumentar es un tipo de actividad del lenguaje, una manera de resolver los conflictos. En concreto en el Derecho supone un encadenamiento de enunciados mediante los que, a partir de unas premisas, se pasan a conclusiones gracias a reglas de inferencia. Como elementos principales de argumentación jurídica podemos encontrar que, por tanto, argumentar es una actividad del lenguaje que presupone la existencia de un problema que hay que resolver con base a razones. Puede ser una actividad ambigua ya que aparece como proceso de actividad y como resultado, por ejemplo, en una sentencia. Además, es una práctica racional ya que siempre se argumenta con un fin, existiendo criterios de corrección de la argumentación (Academia Judicial de Chile, 2016).

Hay tres campos jurídicos en los que se efectúan argumentaciones: el de producción o establecimiento de normas jurídicas; el de la aplicación de normas jurídicas y, por último, el de la dogmática jurídica. La primera hace referencia a las argumentaciones legislativas y pre legislativas, las teorías de la argumentación jurídica no atienden a este tipo. En segundo lugar, nos encontramos con los relativos a la aplicación de normas jurídicas y a las resoluciones de casos, pudiendo distinguir entre problemas relacionados con los hechos y otros relacionados con el Derecho. En último lugar, la argumentación jurídica se da en el ámbito de la dogmática que cumple tres funciones: suministrar criterios para la producción del Derecho; suministrar criterios para su aplicación; y ordenar y sistematizar un sector del ordenamiento jurídico (Atienza, 1999).

En la concepción del Derecho como una práctica de argumentar, Atienza muestra un pragmatismo jurídico: la teoría del Derecho tiene que estar orientada a la práctica. Los y las jueces tienen obligación de motivar las sentencias, como está consagrado en el artículo 102.3 de la Constitución española. Estos deben dar las razones mediante las cuales llegaron a su decisión. No se trata únicamente de mostrar consecuencia lógica de las premisas (concepción formal), ni de persuadir a un determinado auditorio (concepción pragmática), sino que se trata de establecer buenas razones adscritas a los valores de verdad y justicia, correspondiéndose con la concepción material.

Como recoge Atienza, la palabra motivar en el texto legal quiere decir en realidad justificar. Es decir, señalar las razones que permiten considerar que la decisión está justificada. En consecuencia, el estudio de la argumentación jurídica se centra en el campo del contexto de justificación de las decisiones judiciales. La distinción entre ambos contextos actualmente es débil, las razones explicativas son indistinguibles de las justificativas (Atienza, 1999). De esta forma, es inevitable que al realizar una argumentación jurídica, los prejuicios de los operadores jurídicos aparezcan reflejados en el ejercicio argumentativo.

Cabe entender que las razones descriptivas son también prescriptivas, indicando como debería ser una determinada acción.

En relación con el objeto del presente trabajo, la argumentación jurídica en los casos de violación es contextual. Cualquier oyente tienen unos prejuicios sobre el testimonio del o de la orador/a. Estos están presentes en todo nuestro desarrollo como personas, en nuestro lenguaje, en nuestras propias experiencias y en el propio contexto donde tenga lugar una acción. A la hora de analizar un testimonio entran en juego la concepción que tenga el juez de la justicia, del cuerpo de las mujeres, de su autonomía y de la credibilidad de su relato.

Todo esto puede marcar si un juez entiende si hubo o no consentimiento o existencia de intimidación. Para ejemplificar esta idea me voy a detener en un caso tan importante como fue el caso de la destacada sentencia de la Audiencia Provincial de Navarra, Sección 2ª, 38/2018, de 20 de marzo, conocido como el caso de "La Manada".

4.2 Argumentación jurídica en casos de violación sexual, sentencia de la Audiencia Provincial de Navarra, Sección 2ª, 38/2018, de 20 de marzo, caso de "La Manada".

La sentencia que paso a exponer es, tal vez, la más controvertida de los últimos años en materia de violencia sexual. Las expectativas que no sólo el movimiento feminista sino gran parte de la población tenían sobre la Justicia, se vieron frustradas, dejando evidencia el déficit de atención que tienen las experiencias de las mujeres dentro de los delitos contra la libertad sexual, y la necesidad urgente de aplicar la perspectiva de género dentro del Derecho.

El 6 de julio del 2016 -siguiendo el relato de los hechos probados en la sentencia de la Audiencia Provincial de Navarra, Sección 2ª, 38/2018, de 20 de marzo-, "la denunciante", de 18 años, estaba en Pamplona con un amigo para disfrutar de las fiestas de San Fermín. Se encuentran con un grupo de gente conocida a primera hora de la noche, siguen disfrutando de la fiesta, y a la 1,30 de la madrugada, su acompañante va a descansar. Ella se queda con el grupo y, como acontece en lugares llenos, llega un momento en que los pierde de vista. Se sienta en un banco para llamarlos y, en ese momento, se acercan unos hombres a hablar con ella. Después de intercambiar conversación durante unos minutos, les comunica al grupo de cinco hombres que quería retirarse a dormir al coche donde estaba su amigo. Ellos decidieron acompañarla.

El grupo estaba integrado por cinco hombres de entre 24 y 28 años, alguno de ellos con más de 100 kilos de peso (Valdés, 2018). Además, dentro del grupo había un guardia civil y un militar. Mientras caminaban al destino que ella quería, el coche donde iba a descansar, dos de ellos se adelantaron para preguntar en un hotel si alquilaban habitaciones por horas que pudiesen usar con fines sexuales, sin el

conocimiento de ella. Ante la negativa del hotel, siguieron la ruta y uno de ellos volvió a separarse. El resto del grupo estaba parado, uno de los integrantes empezó a besarse con la chica en la boca, cogiéndola de la mano. Mientras tanto, el hombre que había desaparecido consiguió abrir la puerta que da acceso a un portal de un edificio, e indica al resto del grupo que entren: "vamos, vamos". Cogen a la chica de otra mano y tiran de ella para el interior, indicándole que no hable, que estuviese callada.

Uno estaba delante de ella, los otros detrás. De este modo la llevaron hasta un habitáculo del edificio, con una única salida que ellos bloqueaban. Al llegar, la rodearon y al verse en esa situación de indefensión ante cinco hombres superiores en edad y complexión, se quedó sin capacidad de reacción. Empezaron a quitarle la ropa y acercar su mandíbula para que les realizara una felación. Víctima del pánico y del miedo aun mal mayor, cerró los ojos y se sometió. Todos la penetraron por diferentes vías, la cogieron, la colocaron en posturas que quisieron, eyacularon en su interior sin emplear preservativo. Además, grabaron varios vídeos de los hechos y sacaron fotos en los que se puede apreciar, según recoge la sentencia, como ella muestra una actitud totalmente pasiva y ausente, siendo controlada por los procesados agarrándola del cabello.

Al finalizar, quince minutos después, se marcharon del lugar de forma escalada. Uno de ellos, antes de abandonarla, se hizo con su móvil dejando la tarjeta SIM y la tarjeta SD tiradas en el suelo. La dejaron sola e incomunicada. Cuando estuvo segura de que ya no estaban allí, salió del portal y se sentó en un banco, rompiendo a llorar. El lloro desconsolado llamó la atención de una pareja que, tras hablar con ella, llamó al número de emergencias.

Ante estos hechos, en el fallo de la sentencia podemos ver opiniones diferentes sobre lo que se considera que paso en ese cubículo. Como vimos en la regulación del delito de agresión sexual del artículo 178 del Código Penal, este reclama medios violentos e intimidatorios. Atiendo a las STS 2ª 411/2014, de 26 de mayo, y a las STS 553/2014, de 30 de junio, se requiere que, por parte de las acusaciones, sea probada la existencia de una violencia idónea para avasallar la voluntad del sujeto pasivo.

Los magistrados, no aprecian la existencia de esta violencia ya que "las acusaciones no probaron el empleo de un medio físico para avasallar la voluntad de la denunciante, que con atención a la jurisprudencia, implica una agresión real más o menos violenta" (SAP NA 86/2018 p. 40). Esto tiene que equivaler a un acontecimiento, coacción o imposición material, empleando cualquier medio físico para obligar a la voluntad de la víctima, como recogen las STS núm. 1145/1998, de 7 de octubre, y las STS núm. 409/2000, de 13 de marzo. La violencia que se apreció en las lesiones de la víctima, no cumplía con el elemento de violencia que sería necesario para la calificación de agresión sexual.

Por otra parte, tampoco observan la existencia de intimidación. La jurisprudencia entiende la intimidación como la amenaza de un mal, sin ser imprescindible que sea inmediato, bastando que sea grave, futuro y verosímil. En los delitos contra la libertad sexual, este mal se relaciona con la pretensión de que

la víctima acceda a realizar una práctica sexual que el autor pretende, de modo que la concreción del mal se producirá si persiste en su negativa.

Atendiendo a la jurisprudencia más reciente, las STS 355/2015, de 28 de mayo, que a su vez cita las STS 609/2013, de 10 de julio, establece que la violencia o intimidación empleados en los delitos de agresión sexual, basta con que sean suficientes y eficaces en ocasión concreta para alcanzar el fin propuesto, paralizando o inhibiendo la voluntad de resistencia de la víctima. Sabiendo esta que si prolonga la oposición, se podrían producir males peores. Si se ejerce una intimidación clara y suficiente, la resistencia de la víctima es innecesaria, pues lo que determina el tipo es la actitud del autor y no la de ella.

El Tribunal concluye que en las circunstancias concretas del caso y con atención a la jurisprudencia, no se observa intimidación al no considerar que esta sea previa, inmediata, grave y determinante del consentimiento forzado. Lo que aprecian, por el contrario, es como los procesados crearon una situación de preeminencia sobre la mujer, entendiendo que presta un consentimiento viciado. Calificando la acción como abuso sexual con prevalecimiento.

Dentro del Tribunal, hay una voz disidente. El magistrado Ricardo Javier González elabora un voto particular en el que discrepa de sus compañeros y, a más decir, solicita la absolución de los acusados; excepto por el delito leve de hurto del teléfono móvil en propio beneficio por parte de uno de ellos. Durante el escrito, el magistrado expone las razones por las que está en desacuerdo, dudando en todo momento del testimonio de ella, cuestionando su comportamiento desde que conoció al grupo de hombres. Por ejemplo, al no ser capaz de mantener una conversación mediante una llamada con su amigo, el magistrado considera que debería haberle hablado por *whatsapp* y, que si no lo hizo, era porque realmente no quería contactarlo.

Su línea argumentativa, en mi opinión, sigue una estructura dubitativa del relato de la mujer por no alcanzar el ideal de buena víctima. En ningún momento del hilo argumental de la sentencia se percibe humillación. Por ejemplo, cuando los hombres hacen ruedas para agarrarle la cabeza y penetrar por diferentes vías a la mujer con comentarios poco agradables, justifican ciertas posiciones o movimientos que se aprecian en las imágenes como "inconcebibles sin una aceptación y proacción de la mujer" (SAP NA 86/2018 p. 94). Y, a mayores, considera que los actos se desarrollaron en un ambiente de "jolgorio y regocijo en todos ellos" (SAP NA 86/2018 p. 94), a pesar de que la denunciante no tuviese expresividad y mostrase una menor actividad.

Considera que con los ojos cerrados puede dejar intuir placer, así como los sonidos que emite al ser penetrada por varios hombres al mismo tiempo, sin actividad proactiva, pueden ser signo de excitación sexual. Estos aspectos, entre otros, dejan ver como la cultura de la violación[4] y del porno hegemónico

4 Esta expresión es acuñada por el discurso y la práctica política feminista, que hace referencia a toda la estructura que justifica, alimenta, acepta y normaliza la violencia sexual. Es una forma de violencia simbólica que, al estar tan aceptada, pasa desapercibida por la inmensa mayoría. Está formada por un conjunto de creencias, pensamientos, actitudes y respuestas basadas en prejuicios y estereotipos de género en relación con la violencia sexual (Tardón Recio, B. *La violencia sexual: desarrollos feministas, mitos y respuestas normativas globales, op. cit.,* p. 56).

influyen en la percepción de los delitos contra la libertad sexual de las mujeres. Como el propio abogado defensor expresó, lo que consideran que ocurrió fue una "película porno rural hecha por cinco paletos" (Valdés, 2018, 153).

Lo que para la mayoría de la Sala trasmite una falta de facultades superiores de la mujer en la actividad sexual, para el magistrado discrepante "sus gestos, expresión y sonidos que emite es excitación sexual" (SAP NA 86/2018 p. 94), sugiriendo así que ella está disfrutando de la práctica.

Considera que los gemidos que se dejan escuchar en algún momento en el vídeo podrían ser fruto de una relación sexual consentida. Aun así, no descarta que, dentro de una relación sexual no consentida, pueda sentirse y expresarse una excitación sexual puramente biológica, sin fundamentar esta idea en algún dato empírico. Además, dice "que la falta de consentimiento no está patente ni en las expresiones, ni en los sonidos, ni en las actitudes que observa en los vídeos, por lo que a la mujer respecta (SAP NA 86/2018 p. 94), ya que observa placer en lo que podrían ser gemidos de dolor. Considera al mismo tiempo que alguien que puede excitarse sexualmente en una relación no consentida y con un cuerpo no activo, puede prestar consentimiento. Es decir, como no lo negó ni se resistió entiende que hubo consentimiento.

Haciendo memoria respecto a la historia del concepto de violación, se le exige a la víctima un comportamiento de resistencia absoluta, debido a la incontinencia sexual del hombre que "quiere pasarlo bien". Como comentamos en la breve historia conceptual de la violación durante siglos, fue necesaria una resistencia activa por parte de la mujer sin que importe el miedo a poder ser asesinada.

Como la doctora Aresti de la Torre afirma, una mujer que está siendo violada está viendo cómo salir viva, lo que está en juego realmente es que la violencia no vaya a más, el miedo a que te maten (Sallarés, 2019). Miedo muy real como aconteció con Nagore Laffage la mañana del 7 de julio del año 2008, en las mismas fiestas -violada, mutilada y asesinada-, que opuso resistencia ante su agresor, incluso llamando al 112 advirtiendo de que la iban a matar, como finalmente ocurrió.

Al día de hoy se sigue apuntando el comportamiento de la víctima como responsable y protagonista de la violencia sexual. ¿Cómo puede ser que para cualquier otro delito Policía y autoridades aconsejen no resistirse, por ejemplo en un robo, pero que en las agresiones sexuales la no resistencia es considerada como un consentimiento tácito? (Valdés, 2018).

En esta controvertida sentencia, la Justicia creyó a la superviviente, pero de una forma parcial. Este Tribunal entendió un abuso donde se relata una agresión. Entendieron el efecto intimidatorio sin ningún tipo de perspectiva de género. Además de la existencia del voto particular del magistrado Ricardo Javier González, especialmente controvertido, en el que no aprecia ni agresión ni abuso y solicita la absolución de los acusados. Para la magistrada del Tribunal Superior de Justicia de Canarias y presidenta de la Asociación Española de Mujeres Juezas, Gloria Poyatos, la sentencia es una valoración rigurosa y razonada jurídicamente y por tanto, errónea.

Considera dictada sin ningún tipo de perspectiva de género, al hacer una valoración jurídica que no se corresponde con la gravedad de los hechos que "describen un escenario de opresión que hace imposible cualquiera resistencia por parte de la víctima y, por tanto, no se tiene en cuenta la asignación social de roles que predeterminan a los hombres para la autoridad y a las mujeres para la sumisión" (Valdés, 2018, 166).

Justamente debido a los roles de género asimilados, un simple levantamiento de dedo, una mirada o que te manden callar, es suficiente para hacer surgir el efecto intimidatorio.

Finalmente, la sentencia fue recurrida ante el Tribunal Supremo que la revocó mediante las STS 2200/2019 (Sala del Penal, Sección 1ª), de 4 de julio de 2019 (recurso 396/2019), elevando las condenas para los cinco acusados a 15 años de prisión por un delito continuado de violación, contemplado en los artículos 178 y 179 del Código Penal.

Analizando lo que los magistrados de la Audiencia Provincial de Navarra –tanto la mayoría de la Sala, como el autor del voto particular-, entendieron que tuvo lugar la noche del 6 de julio de 2016, resulta cuando menos llamativo que fuera de los tribunales miles de mujeres –y no sólo mujeres- de edad muy dispares, de convenciones políticas diferentes y de distintas clases sociales y condiciones, estuviesen manifestándose en apoyo a la víctima ante una sentencia que se consideró una atrocidad, entendiendo algo muy diferente de lo que había pasado en aquel cubículo. ¿Cómo se produjo esa brecha tan grande entre la Justicia y la sociedad? ¿Cómo la Justicia ve consentimiento tácito por ser mujer y estar sola a las dos de la madrugada en la calle?

Esta sentencia provocó una alarma social en cuanto a la perspectiva de género existente en el Derecho, que fue confesada por el Consejo General del Poder Judicial y la fiscal que coordina la violencia contra la mujer; incluso el Gobierno decidió revisar el concepto de violación que aparece en el Código Penal. Además, a la vista de lo ocurrido en España, la coordinadora ejecutiva de la ONU Mujeres y portavoz de Naciones Unidas, Purna Sen, declaró que esta leve sentencia subestimó la gravedad de la violación, socavando la obligación clara de defender los derechos de las mujeres; estas deben obtener justicia (Valdés, 2018).

Llegados a este punto, me parece interesante presentar una de las injusticias que, a mi parecer, deriva de esta enseñanza. Para eso, introduciré a la filósofa Miranda Fricker y su concepto de "injusticia epistémica".

4.3 Otra forma de injusticia en lo referido a la violencia sexual: la "injusticia epistémica"

Retomando la idea de la argumentación jurídica de que en la actualidad es prácticamente inviable discernir los contextos de descubrimiento y justificación y que por tanto, las sentencias son a la vez que descriptiva, prescriptivas, –enviándose una mensaje a la población sobre cómo debe ser entendido un

acto-, considero que lo que existe en el fondo de la sentencia de la Audiencia Provincial de Navarra, es una "injusticia epistémica testimonial", que a continuación paso a fundamentar.

La filósofa Miranda Fricker (2017) acuña el término de "injusticia epistémica" en su libro *Injusticia Epistémica. El poder y la ética del conocimiento*. Lo entiende como otro tipo de injusticia que existe en las sociedades más allá de las como, por ejemplo, de tipo social o económico. La autora diferencia dos tipos fundamentales de injusticia epistémica: la hermenéutica y la testimonial.

Por una parte, la injustica epistémica de estilo hermenéutico es entendida como un déficit de conocimiento por parte de una comunidad o grupo de personas, que crea una desventaja injusta por no poder comprender y no participar de una experiencia social colectiva. Es decir, una parte de la comunidad no tiene recursos analíticos para entender esa experiencia. Fricker ilustra esto con el acoso sexual laboral en Estados Unidos. Las víctimas carecían de conceptos para expresar sus experiencias y denunciar esa injusticia, de forma que tampoco podían ser comprendidas por el entorno social o por la Justicia. Existía una penumbra hermenéutica epistémica al no reconocerse colectivamente el acoso sexual. Entendida la laguna o la penumbra hermenéutica como una ausencia de interpretación adecuadas, la existencia de huecos en los que debería haber un cocepto para que el sujeto pueda expresar su experiencia de forma comunicativamente inteligible (Fricker, 2017).

Por otra parte, está la injusticia epistémica de estilo testimonial, entendida como el daño que se le causa a alguien en su condición específica de sujeto del conocimiento, restando credibilidad a un testimonio debido a los prejuicios. Para que esto se dé, hay que tener en cuenta cómo afecta el poder a nuestra actuación como sujetos racionales. Fricker (2017) define el poder como "una capacidad de los agentes sociales (individuos, grupos o instituciones) ejercida en relación con otros agentes sociales" (p.30). Las actuaciones de poder siempre van a implicar que un grupo esté controlado, aunque esa actuación no tenga un agente concreto que la ejerza. Es decir, puede darse una actuación de poder estructural, preservando un determinado orden social.

Poniendo esta idea en relación con el presente trabajo, podríamos decir que esa actuación del poder estructural, es lo que se conoce como los efectos del patriarcado que, como vimos en el primer apartado y a lo largo de toda la historia, le negó a la mujer su condición de sujeto, restándole credibilidad a sus actos y consolidando esta injusticia en códigos y leyes, amparándose también en sus propias ciencias empíricas.

Dentro de las actuaciones del poder, están aquellas en las que los agentes comparten una identidad social, conocida como poder identitario; este además forma parte de la imaginación colectiva, lo que puede controlar acciones independientemente de las creencias individuales. Relacionado con el género, puede ser relativo a lo que significa ser hombre o ser mujer en una comunidad, asignando este poder comportamientos o roles a cada uno, una cierta posición social (Fricker, 2017).

Fricker concibe la injusticia testimonial como una falta de credibilidad, cuando hay algo éticamente malo en el juicio del oyente. Poniendo un ejemplo gráfico, esto se da cuando la Policía no cree el testimonio de alguien por su condición social o racializada, o también cuando se le resta credibilidad a una víctima de violencia sexual negándole su propia experiencia (Fricker, 2017).

De la misma forma que existen actuaciones de poder estructurales, existen injusticias testimoniales sistemáticas. Estas son producidas por los prejuicios que el sujeto del conocimiento que sufre agravio soporta en las diferentes dimensiones de la actividad social, convirtiéndolo en susceptible de distintos tipos de injustica (económica, social...). Estos prejuicios soportados están plenamente relacionados con la identidad social del sujeto. Poniendo un ejemplo, se daría el caso de sufrir las injusticias mencionadas, sumando el concepto de ser mujer en una sociedad misógina, más los prejuicios que existen en esa sociedad de lo que supone ser mujer (dándose el caso de una injusticia epistémica, más una injusticia social).

Los prejuicios que posee un oyente pueden ser positivos o negativos. En este caso, estamos refiriéndonos a los prejuicios identitarios negativos. Estos actúan dentro del intercambio testimonial, controlando y juzgando la recepción de un testimonio en virtud de concepciones colectivas de las identidades sociales implicadas, llegando incluso a impedir la trasmisión del conocimiento que tenga el sujeto que está sufriendo el prejuicio identitario negativo (Fricker, 2017).

Representando de nuevo una situación concreta, imaginemos un tribunal que está juzgando un caso de violación. Este está formado por hombres que nunca vivieron la experiencia de una violación, la víctima tiene problemas para relatar su experiencia debido al trauma que eso supuso. El tribunal comienza a ejercer un poder identitario de género sobre ella, emitiendo juicios, gestos y creando una atmósfera que va dañando la confianza epistémica de la víctima para relatar lo ocurrido, es decir, su confianza en la propia experiencia vivida. Al mismo tiempo, también se cuestiona su relato en la prensa y en las redes sociales. Su credibilidad va a ir poco a poco siendo menos consistente, ya que aprecia que no tiene la confianza del tribunal juzgador.

Aquí podemos ver como los prejuicios identitarios negativos tienen como consecuencia que la víctima no pueda trasmitir la experiencia, en forma de conocimiento, que tiene sobre su violación. Esto supone un fracaso epistémico y ético por parte de ese tribunal.

Profundizando un poco más en la cuestión de los prejuicios, cabe destacar qué son y cómo se manifiestan. Los prejuicios, según R. Brown, son “la actitud, la emoción o la conducta negativa hacia los miembros de un grupo en razón de su pertenencia a este grupo” (citado en Fricker, 2017). Refuerza Fricker (2017) esta idea, manifestando que los prejuicios son un juicio previo, interpretado con naturalidad e interiorizados como juicios que se realizan sin la debida atención a las evidencias.

Los prejuicios, por tanto, casi siempre llevan aparejados una culpabilidad epistémica ya que, como se menciona anteriormente, son productos de una falta de la debida atención a las evidencias. Aun así,

puede haber circunstancias atenuantes cuando la construcción del juicio sobre un sujeto, se ve influida por los prejuicios de su época histórica en un contexto en el que su superación, tendría la categoría de carácter epistémico excepcional (Fricker, 2017).

Trayendo de nuevo el ejemplo del tribunal anterior, si fuese un momento histórico en el que la violación no estuviera tipificada como delito, o no existiese en un momento social fuerte que lo reivindicase, un supuesto desconocimiento de la experiencia de la violación y de sus claves psicológicas, no sería tan gravoso como en el momento actual donde la negación de la violencia de género es una forma de "injusticia epistémica".

Los prejuicios actúan mediante los estereotipos. En este caso, más concretamente, sobre los estereotipos de carácter neutro. Estas son asociaciones ampliamente aceptadas por un determinado grupo social y uno o más atributos. Son las herramientas heurísticas (entendidas como silogismos), para construir juicios de credibilidad (Fricker, 2017).

El valor que se le da a un estereotipo va a depender del contexto en el que tenga que ser estudiado. Un ejemplo de estereotipo puede ser "las mujeres son intuitivas"; en el caso de que este estereotipo evoque a una irracionalidad de las mujeres por ser intuitivas, entonces el estereotipo tendrá un valor negativo (Fricker, 2017). Este es un prejuicio que a día de hoy sigue operando, y que supone a las mujeres como seres irracionales, sin capacidad para emitir juicios fiables y verdaderos, continuando con una historia de discriminación y desvalorización de las mujeres como sujetos de conocimiento.

En el intercambio testimonial el oyente lleva a cabo una clasificación social de los hablantes, los emplea como herramientas heurísticas que le facilitan el juicio que haga sobre su credibilidad. Así los estereotipos sirven al intercambio testimonial de lubricante para sus engranajes (Fricker, 2017).

Como todo tiene su excepción. Esta se da en el supuesto en el que existe un conocimiento abundante personal sobre la persona del hablante, debido a que su categorización epistémica ya está realizada en el oyente. Si no es así, este tendrá que realizar una categorización a alguna clase de generalización social, para medir la fiabilidad epistémica. Por ejemplo, un policía racista que tiene un amigo gitano desde la infancia, ya lo tiene categorizado epistémicamente como fiable, debido a que su relación personal pasa por encima del prejuicio identitario. Es decir, lo identifica con la etiqueta "amigo" y no como grupo social "gitano". Por eso, del testimonio de otra persona gitana va a desconfiar al ejercer su prejuicio identitario, y va a categorizar a esa persona en un grupo poco fiable pues, por ejemplo, por tener la concepción de que "todos los gitanos roban". Los prejuicios identitarios pueden llegar a ser tan fuertes que, como pasó con los judíos en la Alemania Nazi, aunque se tengan categorizados como "amigos", en algunos casos acababan siendo perseguidos como consecuencia de los prejuicios.

Cabe ahora formularse la cuestión que presenta Fricker, ¿qué sucede si en el estereotipo opera un prejuicio identitario? Históricamente, los grupos sociales más desfavorecidos como la clase trabajadora, los grupos racializados o las mujeres, tienen aparejados estereotipos que llevan asociados un tributo

opuesto a la competencia o a la sinceridad: falta de lógica, histeria (las mujeres son unas histéricas *ergo,* su testimonio no goza de credibilidad), menos inteligencia, etc. En estos casos, el estereotipo lleva aparejada una fórmula general no fiable de grupo social (Fricker, 2017).

Cabe preguntarse ahora de la relación que existe entre la "injusticia epistémica" y la toma de decisiones de un juicio. Como estudiamos antes de introducir este concepto de "injusticia epistémica", en la toma de decisiones de un juicio tienen lugar diversos factores, entre ellos el contexto y el propio lenguaje. Tenemos que tener en cuenta que los jueces, como el resto de los seres humanos, nacen, crecen y opositan en una sociedad llena de prejuicios y estereotipos (Valdés, 2018), que no desaparecen por haber accedido a la carrera judicial, sino se les presta la atención debida.

Cuando un oyente o grupo de oyentes en un juicio están ejercitando un poder identitario negativo sobre la persona hablante y, además, tienen una penumbra hermenéutica epistémica acerca del contenido de la acción que tiene que ser juzgada, impiden que la experiencia de la víctima sea interpretada. En el margen permitido siguiendo los criterios de interpretación legales, sino se tiene una atención debida a los prejuicios, se da a la "injusticia epistémica", y no se puede entender la experiencia de un grupo social con el que no te sientes identificado.

En el caso de la violación, vimos que el bien jurídico protegido cambió de forma radical a lo largo de la historia, cambiando también el contexto en el que era interpretado. Pasó de ser una ofensa a la comunidad o la honra del varón del que dependía la mujer, a ser la propia libertad de la mujer la que se entendía como agredida. Este cambio de enfoque fue fruto de reivindicaciones feministas que exigían ser reconocidas como sujetos y que, sus experiencias, fuesen escuchadas e introducidas dentro de un sistema jurídico del que también son parte.

Como dice Linda Martín Alcoff (2019) las mujeres "obtuvimos el derecho de ser titulares de la propiedad de nuestros cuerpos, como si esta propiedad hubiese sido de los países y de los maridos" (p. 242). Las teorías feministas sostienen que tener el control de nuestra sexualidad se encuentra en la base de todas nuestras creencias sobre los derechos personales, de reconocernos como sujetos y de tener el control sobre nuestro propio cuerpo (Alcoff, 2019), consecuentemente reconocernos como sujetos de derecho.

Muchas son las derivadas que podríamos comentar respecto a la consecución de las mujeres del *status* de sujeto y no solo de objeto. Incluso podríamos apuntar hacia una visión crítica de la neutralidad con la que se revisten las normas. Como recoge Frances Olsen (s.d.) en *El sexo del derecho,* desde que surge el pensamiento liberal clásico, incluso tal vez desde los dualismos de Platón, el pensamiento humano se divide en dualismos opuestos: racional/irracional, activo/pasivo, pensamiento/sentimiento, razón/emoción, cultura/naturaleza, poder/sensibilidad, objetivo/subjetivo, abstracto/concreto, universal/particular. Estos dualismos están sexualizados y, además, jerarquizados. La primera mitad está identificada con el género masculino, mientras que la segunda está identificada con lo femenino, subordinada a la primera (Olsen, s.d.). Con todo, el Derecho se identifica con el dualismo masculino siendo este racional,

activo, abstracto, universal y objetivo. Partiendo de esta clasificación, podemos establecer que la propia neutralidad y objetividad de las leyes, llega a perjudicar a las mujeres. Esto es así ya que, si la objetividad coincide con la universalidad de lo masculino de aquellos que pensaron las normas, no deja de ser su subjetividad (Balaguer, 2005).

Sin entrar en un debate al respecto de la neutralidad u objetividad de las normas, considero importante destacar la utilidad de la noción de "injusticia epistémica", para someter a un análisis crítico y feminista la argumentación jurídica. En muchas ocasiones, asume una supuesta neutralidad sin reparar en los estereotipos y prejuicios que perviven durante siglos en las concepciones más profundas de la sociedad, sobre todo, los prejuicios de género. Esto llevado al plano de la violencia sexual conlleva una sospecha permanente sobre la víctima y una exculpación *a priori* del agresor o agresores. Solo décadas de lucha feminista y el propio relato de las víctimas, consiguieron que las cosas cambiaran hasta reconocer la violación y la violencia sexual como una forma de control del patriarcado sobre las mujeres. Neutralizar los prejuicios y el medio necesario para evitar causar una injusticia testimonial al interlocutor (Balaguer, 2005), siendo imprescindible asumir dentro de la argumentación jurídica una perspectiva de género.

5. Conclusiones: Importancia de la perspectiva de género en el Derecho

I. Los roles de género que se configuraron en la historia para hombres y mujeres son diferentes.

En primer lugar, considero que es claramente plausible que a lo largo de la historia los roles de género que se adjudican a cuerpos feminizados y masculinizados, son diferentes. Esto tiene como consecuencia comportamientos diferentes ante las mismas situaciones.

Las mujeres crecemos escuchando lo dóciles que debemos ser, se nos dice que no debemos gritar, que pelear es cosa de niños y que debemos entregar nuestros cuidados a un hombre por amor. Crecemos escuchando noticias de mujeres violadas, maltratadas y asesinadas, bien por no resistirse o bien porque al resistirse las mataron. Crecemos con miedo de salir solas a la calle, con miedo a que nos violen e incluso de que, si la situación empeora, que nos maten. Este miedo nos acompaña a nosotras mismas, a nuestras madres y a nuestras amigas. Preguntarles si llegaron a casa después de salir de fiesta o de ir a tomar algo es una práctica habitual, teniéndola tan naturalizada que resulta algo cotidiano cuando no debería serlo.

Crecemos escuchando que no tenemos razón, que no tenemos la misma capacidad que un varón para realizar las mismas actividades, que no vamos a llegar a puestos de representación o que, para hacerlo, tenemos que renunciar a parte de nuestras vidas. Crecemos dentro de la cultura de la violación, donde se normalizan mensajes misóginos y sexistas en la publicidad, en internet, en las películas y en todos los ámbitos sociales. Por una parte no

podemos pelear, pero por otra, sino peleas en caso de ser agredida no es digno de crédito tu testimonio.

Al varón por el contrario, se le educa en el punto opuesto del dualismo. Cuanto más grite mejor, así puede mostrar su autoridad. La pornografía hegemónica es un gran aliado del patriarcado que enseña a los adolescentes como se supone que son las relaciones sexuales, en las que se muestran agresiones constantemente. Las violaciones son atractivas a los ojos del sistema. Así fue en el transcurso del juicio de "La Manada", que resultó ser la primera búsqueda en las páginas web de porno.

II. El conocimiento de las mujeres fue negado y sus experiencias no se recogieron en las normas jurídicas.

En segundo lugar, considero que el conocimiento de las mujeres durante toda la historia occidental, fue negado por el poder hegemónico, así como en la Edad Media, las cazas de brujas eran condenas impuestas a las mujeres por tener una sabiduría ancestral. Posteriormente, pasaron a ser etiquetadas de locas o histéricas aquellas que no seguían el rol patriarcal.

El campo de los saberes pasó a ser exclusivamente masculino, la representación del cuerpo del hombre como único cuerpo estudiado, las justificaciones biológicas de su superioridad como seres completos y racionales, las ciencias empíricas objetivas desde la perspectiva de una subjetividad masculina donde las mujeres eran definidas en función del cuerpo del varón. Las teóricas feministas abordan estas cuestiones criticando la concepción hegemónica de la ciencia y de la racionalidad, afirmando que la conocida objetividad sí tiene, en realidad, valores y connotaciones culturales.

Dentro de la esfera jurídica la negación de la mujer como titular de los derechos no fue menor, hasta hace bien poco. La mujer dependía del varón para la realización de actos jurídicos. A día de hoy, siguen quedando referencias sexistas en nuestras normas, como podemos encontrar en diez ocasiones dentro del Código Civil la referencia a la diligencia debida, como la diligencia "de un buen padre de familia". O la diferenciación entre abuso y agresión, en función de los medios criminales y el efecto que causa en la víctima. Redacciones que en mi opinión, urge reformular.

La historia de la violencia sexual va unida a toda esta historia de roles de género y conocimiento silenciado. Durante siglos las mujeres carecieron de recursos hermenéuticos para comprenderla. La violencia sexual se movió en una doble moral por parte de los códigos y leyes, considerándola como un crimen atroz al mismo tiempo que se definía de una manera tan limitada, que no recogía las verdaderas experiencias de las víctimas. Víctimas ya que en los textos, durante cientos de años, fueron los hombres a los que la mujer estaba subordinada y que veían su honra dañada.

Esta concepción de la honra dentro de la moralidad patriarcal, categorizó a las mujeres que eran dignas de protección, imponiendo unos cánones de comportamiento sexual fuertemente ligado a la virginidad y castidad cristianas. Definió el delito hasta finales del siglo XX; en España, en concreto, hasta 1989.

Fue gracias a los movimientos feministas, que se tenía avanzado en la dirección de definir la violencia sexual como un atentado contra la libertad, y como un problema estructural configurado dentro de la violencia de género como una muestra del poder del varón. Tras años de trabajo y reivindicaciones de las mujeres como sujetos de derecho, este gran avance aún supone una pequeña parte de lo que queda por hacer.

III. Los prejuicios identitarios de género siguen en todos los ámbitos de la sociedad, lo que genera injusticias epistémicas dentro de la argumentación jurídica.

Después de un estudio de jurisprudencia, la bibliografía mencionada y el conocimiento previo del que disponía, creo que a día de hoy una mujer que es violada sigue sufriendo un estigma. Se pregunta cómo iba vestida, si cerró bien las piernas o que hacía borracha con cinco hombres por la calle, afirmando que, seguro, los provocó con su actitud. Persiste la idea medieval de persuasión, de que si a un "no" se le insiste lo suficiente, acabará siendo un "si", sin valorar la posibilidad de que sea un "si" viciado. Sigue existiendo un ideal de víctima que tras sufrir una agresión, no puede seguir disfrutando de su vida. Se sigue cuestionando su testimonio desde que entra en la comisaría, convirtiéndose su credibilidad en un debate público, que inunda tertulias y noticias sensacionalistas.

Las mujeres al compartir sus experiencias entre ellas, crearon recursos hermenéuticos para poder entender la violencia sexual, por lo tanto siguen siendo vistas como "cosas de mujeres", restándole importancia a nuestro conocimiento. Debido a eso, la sentencia de la Audiencia Provincial de Navarra, Sección 2ª, 38/2018, de 20 de marzo, es un buen ejemplo de como en la argumentación jurídica están presentes los valores –que están en todos los ámbitos de nuestra vida-. Las mujeres sentimos al leer esa sentencia que, al describir los hechos nos estaban al mismo tiempo prescribiendo como debe ser una violación, y cuál es nuestro papel dentro de ella. Un Tribunal dividido en opinión, que nos transmitió a las mujeres cómo debíamos actuar para ser unas "buenas violadas".

Debido a los prejuicios que aún perviven en la sociedad en cuanto a las mujeres en general, y respecto a la violencia sexual en concreto, puede llegar a darse en toda actuación judicial lo que Miranda Fricker había denominado como "injusticia epistémica", en la que encontramos la de estilo hermenéutico y la de tipo testimonial. Esta última supone aquel daño que se le causa a alguien en su condición específica de sujeto del conocimiento, restando credibilidad a su testimonio debido a los prejuicios identitarios negativos.

Esto tiene como consecuencia que la víctima no pueda transmitir su experiencia de violación en forma de conocimiento, ya que el tribunal ejerce un poder identitario de género que daña a su confianza epistémica. Además, puede darse la existencia de una penumbra hermenéutica epistémica, acerca del significado de la experiencia de violencia sexual, impidiendo que sea interpretado el relato de la víctima. Podemos decir que la negación de la violencia de género a día de hoy, es una forma de "injusticia epistémica".

Sumando por tanto los prejuicios que existen aún a día de hoy en la sociedad sobre lo que significa ser mujer -falta de racionalidad, desconfianza de los relatos, etc.-, los prejuicios que existen sobre la violencia sexual, -ellos sólo querían pasarlo bien y seguro que ella les provocó-; y que la argumentación jurídica al ser un uso de lenguaje, no es inmune a estos prejuicios. Es necesario que empecemos a fijarnos en su existencia y en sus consecuencias. Nada humano es neutral, y los discursos siempre están atravesados por valores que van a depender del contexto social. Para poder identificar estos prejuicios y poder erradicarlos, es necesario atender a la parcialidad de los discursos para dar una mejor solución a la violencia sexual.

IV. Es preciso incluir la perspectiva de género en el Derecho y superar la regulación actual de la configuración de la violencia sexual en nuestro ordenamiento jurídico.

En el futuro, para impedir que aparezcan estos prejuicios machistas en el ámbito judicial, y que no se repitan casos tan alarmantes como la sentencia de 2018, relativa al caso de "La Manada", será necesario que haya una formación en igualdad y perspectiva de género, así como la inclusión de un mayor número de mujeres dentro del sistema. En mi opinión, la formación en género se debería enfocar ya desde los inicios de la formación de los nuevos y nuevas juristas, así como en la propia carrera judicial.

Al mismo tiempo, para conseguir superar las injusticias epistémicas existentes en la sociedad, va a ser imprescindible someter a un análisis crítico y feminista la argumentación jurídica. Además, considero que la inclusión de la perspectiva de género, tanto en el Derecho en general, como en la argumentación jurídica en particular, es una cuestión muy positiva. De este modo, avanzaremos para que no se excluyan las experiencias de las mujeres y puedan confiar en el sistema judicial, construyendo una sociedad más justa.

6. Bibliografía

I. ADÁN, C., 2018, *Feminicidio: unha nova orde patriarcal en tempos de submisión*, Editorial Galaxia.

II. ALCOFF, L., 2019, *Violación y resistencia. Cómo comprender las complejidades de la violación sexual*. Traducido por L. F. LASSAQUE, Prometeo Libros, Buenos Aires.

III. ATIENZA, M., 1991, *Las razones del Derecho. Teorías de la Argumentación Jurídica,* Centro de Estudios Constitucionales, Madrid.

IV. BALAGUER, M. L., 2005, *Mujer y Constitución. La construcción jurídica del género*, 1ºed., Ediciones Cátedra, Madrid.

V. FARALDO, P. e ACALE, M. (Direc.), 2018, *La Manada. Un antes y un después en la regulación de los delitos sexuales en España,* Tirant lo Blanch, Valencia. vi. FRICKER, M., 2017, *Injusticia epistémica*. *El poder y la ética del conocimiento*.

Traducido por R. GARCÍA PÉREZ, Herder Editorial, S.L., Barcelona.

VI. PATEMAN, C., 1995, *El contrato sexual,* Anthropos, Barcelona.

VII. SAN SEGUNDO, T. (Direc.), 2016, *A vueltas con la violencia*, 1ª ed., Tecnos, Madrid.

Capítulos:

a) GARCÍA, P., (2016), "Violencia de Género: ¿Qué género de violencia? Tristes tópicos: esas cosas que son como son, ¿cómo son en realidad?", p. 57

b) SAN SEGUNDO MANUEL, T., "La violencia de género. La asistencia social ante la víctima", p. 27

VIII. VALDÉS, I., 2018, *Violadas o muertas. Un alegato contra todas las "manadas" y sus cómplices*, 1ª ed., Península Breve, Barcelona.

IX. VIGARELLO, G., 1999, *Historia de la violación (siglos XVI-XX).* Traducido por A. Martorell, Ediciones Cátedra S.A., Madrid.

X. WOLLSTONECRAFT, M., 1994, *Vindicación de los Derechos de la mujer*. Traducido por C. MARTÍNEZ GIMENO, Ediciones Cátedra S.A., Madrid.

Leyes

I. Lei 11/2007, do 27 de xullo, galega para a prevención e o tratamento integral da violencia de xénero.

II. Ley Orgánica 1/2004, de 28 de diciembre, de Medidas de Protección Integral contra la Violencia de Género.

III. Ley Orgánica 10/1995, de 23 de noviembre, del Código Penal.

Sentencias

I. Sentencia Tribunal Supremo 2200/2019 (Sala de lo Penal, Sección 1ª), de 4 de julio de 2019 (recurso 396/2019).

II. Sentencia de la Audiencia Provincial de Navarra, Sección 2ª, 38/2018, de 20 de marzo.

Recursos web

Artículos revistas

I. GUISÁN, E., 1992, "Autonomía moral para las mujeres: un reto histórico.", Anuario de Filosofía del Derecho, IX, pp. 161-179 dispoñible en https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=142228 [21 de xuño de 2020]

II. JAGGAR, A. M., 2014, "Ética feminista", *Debate feminista*, vol. 49, núm C, pp. 8-44 dispoñible en https://www.elsevier.es/es-revista-debate-feminista-378-articulo-eticafeminista-S0188947816300020 [30 de xuño de 2020] iii. TAPIA, P., 2017, "Posición de la mujer en el código penal español de 1822 e incorporación del género como circunstancia sospechosa de discriminación (Ley orgánica 1/2015 del 30 de marzo): ¿se ha avanzado hacia la igualad?" en *mora,* 23, pp. disponible en https://doi.org/10.34096/mora.n23.5195 [21 de xuño de 2020]

Libros

I. ATIENZA, M., 2013, Curso de argumentación jurídica, 1ª ed. Editorial Trotta, S.A., Madrid, dispoñible en https://www.academia.edu/38368179/ATIENZA Manuel. Curso de argumentaci%C3%B3n_jur%C3%ADdica [26 de xuño de 2020] REVISAR ESTA FONTE ii. DE GOUGES, O., 1971, Declaración de los derechos de la mujer y la ciudadana, dispoñible en http://feministasconstitucional.org/portfolio-items/sobre-la-declaracionde-los-derechos-de-la-mujer-y-de-la-ciudadana/ [26 de xuño de 2020]

II. OLSEN, F., s.d., "El sexo del derecho", dispoñible en http://www.derechoshumanos.unlp.edu.ar/assets/files/documentos/el-sexo-delderecho.pdf [30 de xuño de 2020]

III. RODRÍGUEZ, V., 1997, *Historia de la violación: su regulación jurídica hasta fines de la Edad Media*, Consejería de Educación y Cultura, Madrid, dispoñible en http://www.madrid.org/bvirtual/BVCM000716.pdf [20 de xuño de 2020]

IV. SEGATO, R. L., 2016, *La guerra contra las mujeres*, Traficantes de sueños, Madrid, 2016, dispoñible en https://www.traficantes.net/sites/default/files/pdfs/map45_segato_web.pdf [4 de xullo de 2020]

Documentos oficiales

I. CONSEJO DE EUROPA, 2011, Convenio del Consejo de Europa sobre prevención y lucha contra la violencia contra las mujeres y la violencia doméstica, Estambul, dispoñible en https://rm.coe.int/1680462543 [4 de xullo de 2020]

II. MINISTERIO DE LA PRESIDENCIA, RELACIONES CON LAS CORTES E IGUALDAD, 2019, Documento refundido de medidas del Pacto de Estado en materia de Violencia de Género. Congreso + Senado, dispoñible en https://violenciagenero.igualdad.gob.es/pactoEstado/docs/Documento_Refundido_PEVG2.pdf [30 de xuño de 2020] iii. NACIONES UNIDAS, Declaración sobre la eliminación de la violencia contra la mujer de 20 de diciembre de 1993, dispoñible en https://www.ohchr.org/sp/professionalinterest/pages/violenceagainstwomen.aspx [4 de xullo de 2020]

III. ONU Mujeres, 1995, Declaración de Beijing, dispoñible en https://www.unwomen.org//media/headquarters/attachments/sections/csw/bpa_s_final_web.pdf?la=es&vs=755 [4 de xullo de 2020]

Tesis doctoral

I. TARDÓN, B., 2017, *La violencia sexual: desarrollos feministas, mitos y respuestas normativas globales*, Tesis doctoral por la Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, dispoñible en https://repositorio.uam.es/bitstream/handle/10486/680682/tardon_recio_barbara.pdf?seq uence=1&isAllowed=y [4 de xullo de 2020]

Material audiovisual

I. ACADEMIA JUDICIAL DE CHILE, 2016, *Cómo analizar y evaluar una argumentación. Cómo argumentar. Profesor Manuel Atienza* [Vídeo online]. Dispoñible en https://www.youtube.com/watch?v=xg-Y5qSxr-c8&t=5302s [26 de xuño de 2020]

II. SALLARÈS, M., 2019, Las muertes chiquitas. Un ensayo documental de Mireia Sallarès sobre los orgasmos. Dispoñible en Filmin.

Las políticas de igualdad de género en la Universidad: el caso de Galicia

Angela Fernández Dasilva

Ganadora I Edición "Premios Valedora do Pobo al Mejor Trabajo Fin de Máster"

Resumen

La Universidad no es un espacio ajeno a las desigualdades que sufren las mujeres. En las últimas décadas, estas discriminaciones han pasado a ocupar las agendas políticas a todos los niveles: europeo, estatal y autonómico, lo que ha dado lugar a un auge del denominado feminismo institucional. Este trabajo tiene por objetivo atender a esta institucionalización de la igualdad en el ámbito universitario. Para ello, tratará de conocer y comparar las políticas de igualdad diseñadas e implementadas en cada una de las tres universidades gallegas a partir del análisis en profundidad de sus respectivas unidades de igualdad. La propuesta metodológica consistirá en una aproximación cualitativa y, en concreto, las técnicas utilizadas serán el análisis de planes propios de las unidades de Igualdad y la realización de entrevistas en profundidad a las directoras y coordinadora de las tres unidades de Igualdad del Sistema Universitario Gallego.

Palabras clave: Políticas de igualdad, Universidad, *mainstreaming* de género, unidades de Igualdad, planes de Igualdad.

ÍNDICE

1. Introducción **437**

2. Objetivos **438**
2.1 Metodología

Capítulo 1.
Ciencia y Universidad: otro espacio de desigualdad para las mujeres 441

1. ¿Cuáles son los problemas de las mujeres en el ámbito científico-universitario? **441**
1.1 Segregación vertical
1.2 Segregación horizontal
1.3 Incorporación de la perspectiva de género en la educación superior
1.4 Representación en puestos clave
1.5 Acoso sexual y/o por razón de sexo

2. Causas que motivan la desigualdad de las mujeres científicas **451**
2.1 Modelo de trabajo científico: confrontación entre vida personal y laboral
2.2 Sistema científico de evaluación de méritos

3. Mainstreaming de género y proceso de institucionalización de la igualdad **456**
3.1 Nivel europeo
3.2 Nivel estatal
3.3 Nivel autonómico: Galicia

4. Institucionalización de las políticas de género en las universidades: las unidades de Igualdad **461**

Capítulo 2.
Análisis de las unidades de Igualdad en el sistema universitario gallego 464

1. Las unidades de Igualdad en el Sistema Universitario Gallego: contexto y datos estructurales **464**

2. Las actuaciones de las unidades: los planes de Igualdad y los protocolos ante situaciones de acoso **467**
2.1 Planes de igualdad
2.2 Protocolo ante situaciones de acoso sexual y/o por razón de sexo

3. Funcionamiento de las unidades de Igualdad **469**

3.1 Situación en el organigrama de la Universidad
3.2 Recursos humanos
3.3 Recursos económicos
3.4 Redes de trabajo y alianzas

Capítulo 3. Resultados preliminares obtenidos a partir del trabajo de campo 472

1. Principales resistencias y facilitadores a la hora de implementar políticas de igualdad en la Universidad 473
1.1 Resistencias
1.2 Facilitadores

2. Personas y actores de gobierno claves para el avance de las políticas de igualdad 475

Capítulo 4. Conclusións 476

Referencias bibliográficas 478

1. Introducción

La igualdad entre mujeres y hombres lleva varias décadas integrada en las agendas políticas a varios niveles: europeo, estatal, autonómico y, más recientemente, también han pasado a formar parte con intensidad de las preocupaciones de algunos gobiernos locales.

Esto ha tenido su traducción en la creación y posterior aprobación de diferentes leyes que le han dado cobertura a este tema. En España se han aprobado en los últimos años y, más concretamente, durante los gobiernos socialistas de José Luís Rodríguez Zapatero, algunas leyes que han sido fundamentales para el avance de la igualdad en el conjunto del Estado en general, como la Ley Orgánica 3/2007, para la Igualdad efectiva de mujeres y hombres (en adelante, también Ley de Igualdad); y de manera particular en las autonomías, a partir de la aprobación de normativa autonómica propia, como la Ley 7/2004, de 16 de julio, gallega para la igualdad de mujeres y hombres o la Ley 11/2007, de 27 de julio, gallega para la prevención y el tratamiento integral de la violencia de género.

El ámbito universitario tampoco ha sido, ni es, ajeno a las discriminaciones que, amparadas en la firmeza del sistema patriarcal, experimentan las mujeres. Es por ello que la legislación también ha asistido de manera específica a la desigualdad en este ámbito, a partir de la aprobación de normativa como la Ley 14/2011, de 1 de junio, de la Ciencia, la Tecnología y la Innovación (en adelante, también Ley de la Ciencia) o la Ley Orgánica 4/2007, de Universidades (en adelante, también Ley de Universidades), buscando introducir la perspectiva de género en este ámbito.

Esto no es un tema menor, ya que las discriminaciones que se producen en el ámbito universitario, y así nos lo recuerdan las profesoras Luz Varela y Amada Trabada, adoptan con frecuencia formas sutiles de actuación y en muchas ocasiones son imperceptibles para las autoridades universitarias. Estas autoras nos dicen que los actos de discriminación en la Universidad "actúan ocultándose bajo formas sutiles y a través de procesos aparentemente neutrales que acaban produciendo un resultado negativo para las mujeres" (Varela y Trabada, 2010: 1139).

Además, la Universidad tiene una doble responsabilidad para con la igualdad y la no discriminación y es que, por un lado, representa un espacio de socialización donde deben primar los valores fundamentales que han de ser transmitidos a las personas en formación, con la intención de que, a su vez, estas personas promulguen estos valores como agentes de la sociedad; y, por otro lado, tiene la responsabilidad de ser una institución que actúe como ejemplo y referencia para la sociedad en la que se encuentra.

Todo esto ha hecho que, a partir de la Ley de Universidades, se hayan creado las denominadas "unidades de Igualdad", que nacen con el fin último de integrar la perspectiva de género en las instituciones universitarias.

Son muchos los estudios que han ahondado en las desigualdades y discriminaciones múltiples que las mujeres padecen en el ámbito científico-universitario, así como aquellos basados en la búsqueda y

análisis de los principales elementos que las motivan; sin embargo, han sido poco abordadas hasta la fecha las medidas específicas para paliar dichas desigualdades y, por ende, también conocemos poco del funcionamiento y las dinámicas de las unidades de Igualdad.

Galicia cuenta con tres universidades públicas en su territorio: la Universidad de A Coruña (UDC), la Universidad de Santiago de Compostela (USC) y la Universidad de Vigo (UVigo), con sus respectivos campus en las ciudades de A Coruña, Ferrol, Santiago de Compostela, Lugo, Vigo, Pontevedra y Ourense. Las tres universidades tienen una naturaleza significativamente distinta en cuanto a las titulaciones impartidas y, en consecuencia, también diferentes en cuanto al perfil del profesorado y alumnado que las integran. Así pues, en este contexto, la realidad gallega y sus políticas de igualdad en la Universidad se postulan como un caso interesante y pertinente para el análisis, si bien es cierto que, de cara a futuras investigaciones, lo óptimo sería un estudio del conjunto del Estado. Además, el presente trabajo está enmarcado en un plan de estudios de una de las universidades citadas, por lo que abordar el caso de Galicia nos va a permitir aproximarnos a una realidad muy cercana y que nos interesa.

2. Objetivos

Para satisfacer este planteamiento, el objetivo general será conocer y comparar las políticas de igualdad diseñadas e implementadas en cada una de las tres universidades gallegas, a partir del análisis en profundidad de sus respectivas unidades de Igualdad. En la misma línea, algunos de sus objetivos específicos son:

- Conocer la estructura de las unidades de Igualdad dependientes de las universidades gallegas y profundizar en las medidas llevadas a cabo desde cada una de ellas;
- Estudiar qué factores promueven y obstaculizan la puesta en marcha de las políticas de igualdad en las tres universidades;
- Confeccionar un mapa de los actores que intervienen en el desarrollo de las políticas de igualdad en las universidades;
- Conocer los objetivos que se proponen las unidades de Igualdad, cuáles de ellos se llegan a cumplir, cuáles no y los motivos.

Algunas preguntas al hilo de estos objetivos podrían ser:

- ¿Qué factores intervienen y determinan la implementación o no implementación de las políticas de igualdad en las universidades?
- ¿Qué limitaciones tienen las unidades de Igualdad a la hora de implementar sus medidas?

¿Cómo se traducen las limitaciones de las unidades de Igualdad en la implementación de las políticas de género en las universidades?

2.1 Metodología

La metodología propuesta consiste en una aproximación cualitativa, la cual nos permitirá abordar cuestiones de relieve, como las percepciones que sobre la igualdad tienen actores fundamentales en la implementación de las políticas de igualdad en las universidades. En concreto, las técnicas para la recopilación de los datos pasarán por: 1) el análisis de documentos propios de las unidades de igualdad; y, 2) la realización de entrevistas en profundidad a las directoras y coordinadora de las tres unidades de Igualdad.

El análisis del contenido de documentos, en este caso hablamos del Plan de Igualdad que la unidad tiene vigente en este momento, y del protocolo de actuación en casos de acoso sexual y/o por razón de sexo, nos permite abordar y conocer el grado de compromiso y sensibilización de la institución con la igualdad, a la vez que nos aproxima a elementos significativos para evaluar la incorporación de la perspectiva de género.

Por su parte, los objetivos que planteaba la investigación impusieron la necesidad de entrevistar a las responsables de las distintas unidades de Igualdad del Sistema Universitario Gallego en su conjunto. La entrevista en profundidad nos permite ir más allá de las cifras y abordar esta temática con precisión analítica y profundidad descriptiva. Por ello, la entrevista se postula como una buena técnica y herramienta para acercarnos al conocimiento de las particularidades de aquello que nos interesa conocer (Olaz, 2016), en este caso las unidades de Igualdad. Además, la entrevista nos acerca a una información más directa y de la mano de actores clave, lo cual nos permitirá abordar sus percepciones sobre los obstáculos y facilitadores para implementar medidas de igualdad.

Así pues, se contactó con las tres responsables de las universidades de Vigo, A Coruña y Santiago de Compostela, a través de un correo electrónico en el que se detallaban los objetivos e intereses de la investigación y solicitando su colaboración en el proyecto[1].

En los casos de las universidades de A Coruña y Santiago de Compostela se decidió contactar únicamente con las actuales directoras y coordinadora, respectivamente; en el caso de Vigo, la reciente incorporación de su directora a la unidad de Igualdad, motivada por el cambio de gobierno en la Universidad durante el mes de mayo de 2018, planteó la necesidad de entrevistar no solo a la actual responsable, si no a su predecesora durante los ocho años anteriores.

1 Un agradecimiento especial a las cuatro mujeres responsables de las unidades de Igualdad, no solo por el trato recibido durante las entrevistas, sino también por su predisposición a colaborar en el proyecto desde el primer momento, adaptándose con amabilidad a los plazos exigidos y facilitando enormemente el desarrollo de este trabajo de campo.

El trabajo de campo se realizó a lo largo del mes de enero de 2019, siendo la primera entrevista el 12 de enero y la última el 22 de enero. La duración media de las entrevistas fue de una hora y 17 minutos, en un rango que varía entre una hora y una hora y 26 minutos y el lugar de realización de las entrevistas ha variado, adaptándonos a la ubicación concreta de cada entrevistado y limitando así sus desplazamientos, tal y como se muestra en la Tabla 1.

Tabla 1. Composición y características de las entrevistas

Entrevistada	**Cargo e institución**	**Tiempo en el cargo**	**Lugar de realización de la entrevista**	**Fecha**	**Duración**
Águeda Gómez	Directora de la Unidad de Igualdad de la Universidad de Vigo	2018-actualidad (8 meses)	Facultad de Ciencias Políticas y Sociales de la USC, Santiago de Compostela	12 de enero de 2018	1:21:50
Ana Jesús López	Directora de la Oficina para la Igualdad de Género de la UDC	2012-actualidad	Escuela Politécnica Superior del Campus de Ferrol, Ferrol.	14 de enero de 2018	1:26:58
Entrevistada	**Cargo e institución**	**Tiempo en el cargo**	**Lugar de realización de la entrevista**	**Fecha**	**Duración**
Eva Aguayo	Coordinadora de la Oficina de Igualdad de género de la USC	2012-actualidad	Oficina de Igualdad de Género de la USC, Santiago de Compostela	16 de enero de 2018	1:20:54
Anabel G. Penín	Ex Directora de la Unidad de Igualdad de la Universidad de Vigo	2010-2018	Edificio de Servicios centrales de la Universidad de Vigo, Vigo.	22 de enero de 2018	1:01:10

Fuente: elaboración propia

De este modo, se elaboró un guión de entrevista en el que se abordaron las principales cuestiones en las que estas responsables podían colaborar, con la intención de ahondar tanto en datos estructurales de las unidades, como en su dinámica y funcionamiento, así como el abordaje que se hace desde las mismas de los principales problemas sufridos por las mujeres en el ámbito universitario, y los problemas encontrados a la hora de elaborar medidas que los eliminen.

En los apartados que siguen se hará, en primer lugar, un breve recorrido por la literatura sobre mujer y ciencia, con el propósito de hacer un retrato de la situación de las mujeres en el ámbito científico-universitario, conocer los problemas centrales que tienen que afrontar, así como los principales elementos que motivan dichos problemas antes de pasar a la institucionalización de la igualdad en las universidades.

A continuación, en el Capítulo 2, se hará un análisis del contexto, actuaciones y funcionamiento de las unidades de Igualdad. El siguiente punto se ocupará de recoger los resultados preliminares obtenidos a partir del trabajo de campo; y para concluir, se plasmarán algunas de las impresiones y consideraciones extraídas del trabajo.

Capítulo 1. Ciencia y Universidad: otro espacio de desigualdad para las mujeres

1. ¿Cuáles son los problemas de las mujeres en el ámbito científico-universitario?

La literatura científica en materia de género arroja, desde los primeros *women´s studies,* evidencias constatables sobre la desigual representación, trato y consideración que las mujeres reciben en diversos ámbitos. Así mismo, las aportaciones epistemológicas a este respecto han llegado a cierto consenso a la hora de determinar cuáles son los factores que provocan, agravan y perpetúan a lo largo del tiempo esa situación desventajosa para las mujeres.

Con todo, esta desigualdad que afecta a las mujeres de manera transversal en diferentes espacios de la vida, tanto pública como privada, no había recibido la atención necesaria ni suficiente para el ámbito científico-académico hasta hace pocos años atrás. En otras palabras: el ámbito científico y las desigualdades que en él se enmarcan, empezaron a recibir atención desde una perspectiva de género hace apenas unas décadas. Este progresivo interés por analizar la situación de las mujeres en la ciencia ha estado influido especialmente por dos factores: la preocupación manifiesta por parte de instituciones relevantes, como las Naciones Unidas o la Unión Europea (UE), que motivó un cambio en sus políticas científicas a partir de los años 80 aproximadamente; y el crecimiento y desarrollo en paralelo del *mainstreaming* de género como enfoque de intervención y que ha promovido la institucionalización de la igualdad (Alonso, 2010).

La Unión Europea introduce el enfoque del *mainstreaming* o transversalidad de género como parte de su III Programa de Acción en materia de igualdad en el año 1991. Los resultados de esta estrategia, según varias autoras (Mazley, 2001; Alonso, 2010), no han sido uniformes, es decir, no han tenido el mismo impacto en todos los ámbitos en los que se ha aplicado y, en definitiva, no ha sido todo lo transformadora que se esperaba. Sin embargo, el ámbito de las políticas científicas se ha postulado como una de las áreas en las que el *mainstreaming* de género se ha asentado con cierto éxito (Rees, 2005). Así pues, desde finales de los años 90, la Comisión Europea ha promovido, a través de su Dirección General de Investigación, el diseño de estrategias que favorezcan un incremento de mujeres en la ciencia. Sin

embargo, a pesar de las acciones desarrolladas, la desigualdad de género persiste a día de hoy en los campos científicos, tecnológicos y académicos (Pastor y Acosta, 2016).

En las últimas décadas, la desigualdad en el ámbito científico ha cobrado cierta importancia y ha empezado a ser entendida como una cuestión prioritaria. La promoción de los datos desagregados

por sexo, junto con la expansión de diferentes documentos y normativas, han contribuido a destapar una realidad que nos revela una presencia, cuantitativa y cualitativa, desequilibrada de hombres y mujeres en este ámbito, es decir, a medida que avanzamos en la escala jerárquica dentro del ámbito científico-universitario, hay menos mujeres y están en peores puestos. Así pues, se puede constatar con facilidad la existencia de una doble segregación: vertical y horizontal, así como la existencia de otros factores que la literatura científica ha destacado como indicadores de desigualdad.

1.1 Segregación vertical

La segregación vertical apunta a la posición o escala que ocupan hombres y mujeres en cuanto a jerarquía y promociones. Esta segregación provoca que, a medida que ascendemos en la escala jerárquica, se produzca una disminución notoria del número de mujeres. Como destacan Mason y Goulden (2004), existe un sexismo institucional que se deja ver en una desequilibrada representación entre hombres y mujeres en la academia, especialmente en aquellos puestos de mayor rango, lo que se traduce en la imagen generalizada del "científico como varón".

Tomando como referencia los datos de la UE para el año 2013 (ver gráfica 1), podemos observar cómo durante los primeros años de carrera científica las mujeres mantienen una presencia mayoritaria como estudiantes (55%) y como tituladas universitarias (59%). Por el contrario, durante los primeros años de formación como investigadoras, asistimos al principio de lo que será una desaparición progresiva a lo largo de los niveles posteriores de la jerarquía, un fenómeno que denominamos "fuga de cañerías" o *leaky pipeline* en su terminología inglesa. Este fenómeno respalda una realidad que apunta a la paulatina disminución de la presencia femenina en los escalafones más altos de la jerarquía académica, que va desde los estudios de doctorando, en los cuales las mujeres están representadas en un 46%, hasta el nivel más alto, donde apenas alcanzan un 21% de representación como catedráticas.

Es precisamente en este punto donde se observa la brecha más amplia entre mujeres y hombres, arrojando una diferencia de 58 puntos porcentuales. A pesar del progreso significativo en su nivel de educación en relación con los hombres en las últimas décadas, las mujeres están cada vez menos representadas según avanzamos en las etapas de una carrera académica. Este efecto es aún más pronunciado en el campo de la ciencia y la ingeniería, donde las mujeres representaban únicamente el 13% de las cátedras en 2013 (Comisión Europea, 2016).

Como apuntan Alonso, Diz y Lois (2016) el porcentaje de mujeres investigadoras comienza a disminuir inmediatamente después de graduarse y cae drásticamente en la etapa de especialización y consolidación. Un estudio de López-Ibor *et al.* (2010), revela que las estudiantes tienen un grado de aspiración profesional significativamente inferior al que tienen sus colegas varones, y esto estaría motivado por el vaticinio de una carrera interrumpida por razones de conciliación y cuidados, tal y como veremos en apartados posteriores. Las mujeres se concentran en puestos con menor prestigio y, por lo tanto, menor retribución (Pastor, Acosta *et al*., 2015). Esto, además de ser una limitación a la hora de desarrollarse profesionalmente, también tiene una traducción en términos de precariedad y, en consecuencia, de una calidad de vida y un poder adquisitivo deteriorados en mayor medida para las mujeres.

En definitiva, la presencia mayoritaria de las mujeres durante las primeras etapas de formación universitaria –grado, licenciatura, máster– no se refleja en los mismos términos en los peldaños superiores de la escala, tal y como se ilustra en la gráfica 1, también denominada "gráfica de tijeras", que evidencia la existencia de un punto de inflexión en los estudios de doctorado, a partir de los cuales la proporción de hombres y mujeres se invierte, dando lugar a carreras académicas diferenciadas. Tal y como sugiere la Comisión Europea, existe una gran diferencia de género en los niveles más altos de la carrera académica, por lo que es necesario redirigir nuestros esfuerzos a paliar esta brecha (Comisión Europea, 2016).

Gráfica 1. Datos europeos sobre la representación de mujeres y hombres según su posición en la jerarquía académica (expresados en porcentajes)

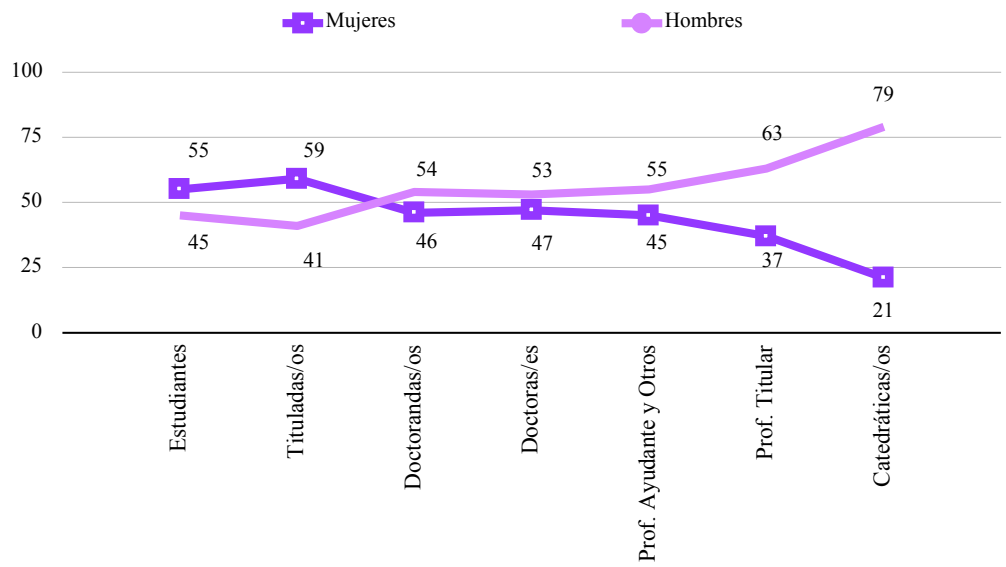

Fuente: elaboración propia a partir de Comisión Europea, 2016

1.2 Segregación horizontal

El segundo elemento de la anteriormente mencionada doble segregación, es la segregación horizontal, la cual apunta a un desequilibrio en la presencia de las mujeres según el área de estudio en que se encuentren. En este sentido, según los datos europeos de 2012 para el conjunto de los estados miembros de la UE, las mujeres están sobrerrepresentadas en áreas como la Educación (64%), Ciencias de la Salud (59%) y Artes y Humanidades (55%); las cifras se igualan más en el área de las Ciencias Sociales y Jurídicas (51%); y se aprecia una infrarrepresentación para el área de Ciencias Experimentales, Matemáticas e Informática (42%) y muy significativamente, en el área de Ingeniería, fabricación y construcción (28%) (Comisión Europea, 2016).

Estas cifras se mantienen prácticamente inmóviles para el caso gallego (ver gráfica 2), donde las estudiantes están representadas en un 67% en el área de Humanidades, en un 54% en Ciencias y en un 28% en el área de Ingeniería y Arquitectura. Sin embargo, para las áreas de Ciencias sociales y de la Salud, superan los datos europeos y obtienen una representación del 61% y 73% respectivamente (Secretaría Xeral de Universidades, 2016).

Tal y como muestra la gráfica 2, las áreas de Artes y Humanidades y, especialmente, la de Ciencias de la Salud, arrojan la mayor diferencia entre mujeres y hombres con una presencia femenina superior, mientras que el área de Ingeniería y Arquitectura nos revela un desequilibro a favor de los varones. Si trasladamos estos datos a la jerarquía del Personal Docente e Investigador (PDI) del Sistema Universitario Gallego (SUG), resulta muy llamativo ver como un mayor alumnado femenino en las mencionadas áreas, no se traduce en una feminización del personal docente, especialmente si hablamos de cátedras, algo que no ocurre en el área masculinizada, que mantiene la tendencia general.

Estos datos no invitan al optimismo a la hora de atajar el fenómeno de la doble segregación, pues: 1) vemos que las áreas en las que más predominan las mujeres son áreas en ocasiones estereotipadas (labor de cuidados: educación, sanidad, etc.); y, 2) a pesar de tener aulas predominantemente feminizadas, esas mujeres no se mantienen en etapas posteriores en el sistema universitario.

En una reciente jornada sobre el papel de las mujeres en ámbitos científico-tecnológicos[2], varias académicas y expertas pusieron sobre la mesa las principales causas que motivan en la actualidad una segregación que coloca a las mujeres en ámbitos ligados al trabajo de cuidados, alejándolas del espacio científico-tecnológico.

Gráfica 2. Segregación horizontal en el Sistema Universitario Gallego. Datos del alumnado por área de conocimiento (expresados en porcentajes)

2 IV Xornada Mulleres na Ciencia, celebrada el 14 de diciembre de 2018 en la Universidad de Santiago de Compostela y en la que se contó con las intervenciones de las profesoras y profesionales del ámbito científico-tecnógico: Luz Castro Pena, Soledad Torres Guijarro, Joana Magalhaes y Susana Ladra González.

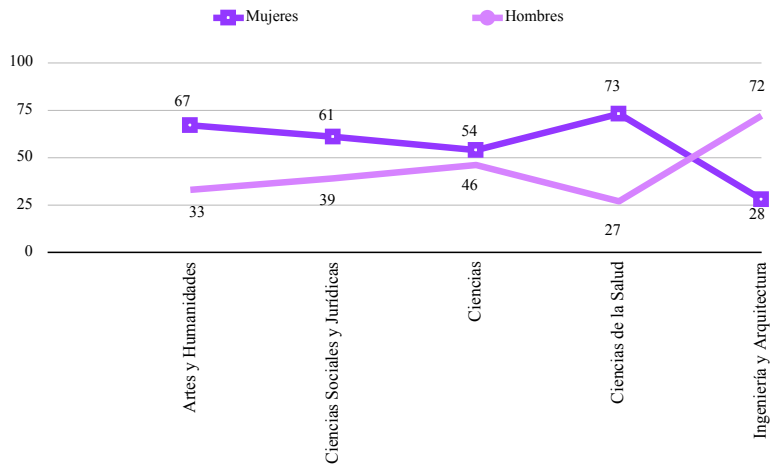

Fuente: elaboración propia a partir de Secretaría Xeral de Universidades, 2016

En esta misma jornada, Luz Castro apuntaba a cuatro factores fundamentales que condicionan la elección de los denominados estudios *STEM (Science, Technology, Engineering and Mathematics):*

1) la capacidad y motivación autopercibida por el alumnado; 2) la influencia del entorno más próximo (familia, amistades, etc.); 3) la influencia de entorno educativo (influencia del profesorado durante la educación primaria y secundaria y los referentes femeninos con los que se haya trabajado en el marco de este nivel educativo); y, 4) el entorno social ligado al prestigio y los estereotipos de las titulaciones.

Al hilo de estas contribuciones surgen críticas a la falta de referentes femeninos que hay en los centros educativos en los niveles primarios y secundarios, en particular del área *STEM*, pero también de manera general en otros como la Filosofía, la Historia, etc. Esto motiva que el alumnado femenino perciba una falta de orientación a la hora de elegir sus estudios superiores. Esta cuestión es un elemento central de la segregación horizontal a la hora de elegir los estudios superiores pues, tal y como sostienen Verge, Ferrer-Fons y González (2018), la inclusión de perspectivas y experiencias de mujeres, así como el reconocimiento y valoración de sus contribuciones a cualquiera de los ámbitos académicos, empodera a las alumnas y las anima a desafiar los estereotipos de género. Además de esto, se destaca también una falta de aspiración por parte de las mujeres, que entienden que elegir estudios del área *STEM* las llevará a entornos profesionales hostiles, absolutamente masculinizados en los que, en palabras de Luz Castro en la IV Xornada Mulleres na Ciencia, "las mujeres tienen que ganarse el derecho a ser escuchadas, mientras que los hombres lo traen de serie".

A lo largo de la jornada se pusieron de manifiesto algunos datos que apuntan a que, de manera general, las personas buscan salidas profesionales encaminadas a contribuir a la sociedad, es decir, que la aportación profesional repercuta positivamente en la sociedad. Esta idea es, si cabe, más intensa en las mujeres debido al rol de cuidadoras que la sociedad les asigna. Con todo, resulta igualmente curioso que, tal y como demuestran los resultados de algunas encuestas aplicadas a alumnado STEM, las mujeres de estas titulaciones tienen una

autopercepción que tiende a auto infravalorarse. Es decir, incluso las mujeres que han superado las barreras más duras y han llegado a matricularse en titulaciones tradicionalmente masculinizadas, hacen una valoración de sus capacidades inferior a la real e inferior a la de sus compañeros varones. Esto hace que muchas de las mujeres que estudian alguna disciplina de esa rama, como la Informática o la Ingeniería, tengan como máxima aspiración la docencia en centros de secundaria, impactando de este modo también en la ya mencionada segregación vertical y reforzando los roles tradicionales.

Un ejemplo pertinente que respalda esta idea es el caso de Portugal, quien recientemente se ha hecho con el título del "país con más mujeres científicas"[3]. Al hilo de esto, la profesora Joana Magalhaes del Instituto de Investigación Biomédica de A Coruña (INIBIC) construía durante la IV Xornada Mulleres na Ciencia la hipótesis de que esta situación puede encontrar su respuesta en que, en este país, los estudios STEM se desvinculan completamente de espacios investigadores, como grupos, centro o institutos de investigación y, por contra, son estudios absolutamente ligados a una carrera docente.

De este modo entiende que el peso de las mujeres en estas áreas responde a una doble tendencia: por una parte, las aulas de todas las titulaciones en el país luso cuentan con una presencia femenina mayoritaria, y por tanto no es extraño que también se dé en esta rama de conocimiento; y por otra parte, los estudios STEM en Portugal tienen una salida laboral más encaminada a la docencia, un área tradicionalmente feminizada.

Es importante reflexionar no solo cómo de manera general las mujeres están ausentes de las aulas de estudios STEM, sino también cómo los hombres desaparecen de titulaciones con un carácter marcadamente más social y, especialmente, de aquellas relacionadas con las tareas de cuidados. Y no debe analizarse su presencia o ausencia de manera aislada, sino teniendo en cuenta también lo que eso supone y la traducción que, en términos de bienestar y calidad de vida, tiene el hecho de que las mujeres cuenten con una presencia mayoritaria en áreas más precarizadas y de menor remuneración y que, por su parte, los hombres hayan encontrado un espacio amigable en titulaciones que los llevarán a desenvolverse profesionalmente en áreas con una tasa de desempleo muy residual y unas remuneraciones salariales muy satisfactorias.

Así pues, los datos reflejados ponen en evidencia dos aspectos importantes: por un lado, la importancia de fomentar modelos femeninos relacionados con ramas científicas y técnicas durante las etapas de la educación obligatoria; y por otro lado, la presencia de estereotipos que vinculan a las mujeres con las tareas de cuidados y que hacen que las mujeres tengan una representación muy significativamente superior a los hombres en estas ramas de conocimiento, como por ejemplo en las carreras de Enfermería o Medicina, donde están representadas en más del 70% según los datos a nivel gallego. Con todo, la representación mayoritaria de mujeres en ciertas ramas de conocimiento no se traduce en su representación como catedráticas o como profesoras titulares para la misma área, lo cual evidencia más el matiz estructural de esta desigualdad.

3 Véase: Martín del Barrio, Javier. El país con más mujeres científicas es... Portugal. Diario El PAÍS en: https://elpais.com/internacional/2018/05/08/mundo_global/1525801286_387567.html. Consultado el 14 de diciembre de 2018.

Gráfica 3. Datos de la representación de mujeres y hombres según su posición en la jerarquía académica en el SUG (expresados en porcentajes)

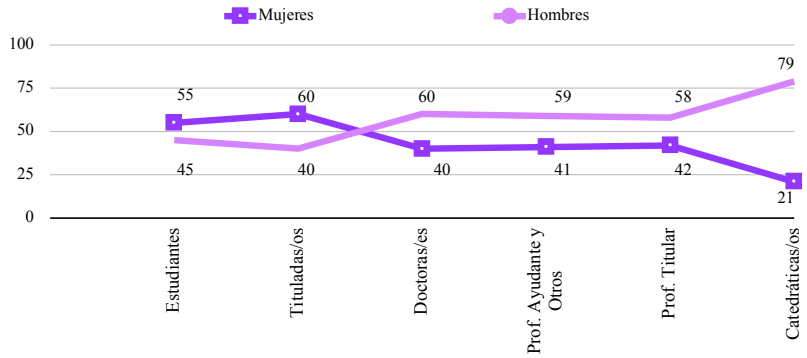

Fuente: elaboración propia a partir de Secretaría Xeral de Universidades, 2016

Los datos de la gráfica 3 destacan la existencia, también en el caso gallego, de la anteriormente mencionada segregación vertical, según la cual las mujeres van desapareciendo a medida que se avanzan puestos en la escala hasta igualar los datos europeos para las mujeres catedráticas, representadas también aquí en tan solo un 21%. Con todo, si estudiamos en profundidad los datos contenidos en esa gráfica y hacemos un análisis más profundo de lo que esconden las cifras gallegas, podremos ver también las consecuencias de la segregación horizontal.

En un cómputo general del alumnado desglosado por sexo de las tres universidades gallegas vemos, tal y como revela la gráfica 3, que hay una primacía de alumnas mujeres (55% mujeres, 45% hombres) y que, por lo tanto, se sigue la tendencia tanto europea como estatal. Sin embargo, si hacemos un nuevo desglose y observamos el porcentaje de alumnado dividido por sexo según la universidad a la que pertenezca, encontramos algunas diferencias: mientras que la USC sigue las pautas globales con un 63% de alumnado femenino frente al 37% masculino, la UDC y la UVigo invierten los datos y nos hablan de un 41% de mujeres, frente al 59% de varones para el primer caso, y de un 38% de mujeres frente al 62% de hombres, en el segundo. Esto tiene que ver con el área de estudios predominante en cada institución y, por lo tanto, con la ya mencionada segregación horizontal.

Tabla 2. Alumnado del SUG según universidad

UDC		USC		UVigo	
M	H	M	H	M	H
41 %	59 %	63 %	37 %	38 %	62 %

Fuente: elaboración propia a partir de Secretaría Xeral de Universidades, 2016

Esto se evidencia todavía más si hacemos un tercer desglose y observamos las cifras de alumnado por sexo según el campus en el que estudian, pues mientras que en el campus de A Coruña de la UDC

priman los estudios de Ciencias Sociales y Jurídicas, en el campus de Ferrol de la misma universidad prevalecen los estudios de Ingeniería y Arquitectura, lo que explicaría la brecha que se produce entre el alumnado de ambos espacios. Del mismo modo, en la Universidad de Vigo vemos como el campus de Vigo, de carácter marcadamente técnico-tecnológico, alberga a más hombres que mujeres, mientras que sus campus de Pontevedra y Ourense, con prevalencia de estudios sociales, cuentan con más mujeres que hombres entre su alumnado.

Tabla 3. Alumnado del SUG según universidad y campus

UDC				USC				UVigo					
Campus de A Coruña		Campus de Ferrol		Campus de Santiago de Compostela		Campus de Lugo		Campus de Vigo		Campus de Pontevedra		Campus de Ourense	
M	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M	H
51 %	49 %	43 %	57 %	62 %	38 %	64 %	36 %	45 %	55 %	55 %	45 %	60 %	40 %

Fuente: elaboración propia a partir de Secretaría Xeral de Universidades, 2016

1.3 Incorporación de la perspectiva de género en la educación superior

La incorporación de la perspectiva de género no ha sido ni es una prioridad en las instituciones de educación superior, sino que tal y como revelan Verge, Ferrer-Fons y González (2018: 87), "ha habido de manera general resistencias a la hora de integrar la perspectiva de género en los currículos académicos".

Estas autoras destacan, por un lado, la existencia de diferentes tipos y formas de resistencias a la hora de incorporar la perspectiva de género de manera transversal y, por otro lado, la existencia también de reglas de carácter informal, reglas "no escritas" que sustentan todo lo anterior y alientan esas resistencias. En este sentido, Lombardo y Mergaert (2013) definen la resistencia como el mantenimiento del *status quo* motivado por una oposición a los cambios necesarios para favorecer la implementación de reformas que tengan su sentido y motor de ser en la igualdad de los géneros. Estas autoras entienden que las resistencias al *mainstreaming* de género en la enseñanza superior radican fundamentalmente en "normas de género profundamente arraigadas en las instituciones" y que estas, pueden tomar la forma de acciones explícitas, a través de normas concretas o discursos contrarios a la igualdad; o de "no acciones" a través, por ejemplo, de una escasa o nula asignación de recursos destinados a conseguir los cambios que equilibren la situación de mujeres y hombres en este espacio (Lombardo y Mergaert, 2013: 301).

Así pues, cuando las reglas formales no son contundentes en su cometido, las reglas informales socialmente compartidas pueden lograr el efecto adverso al deseado y que figura plasmado en la normativa (Waylen, 2014), algo que se puede observar en el conjunto del Estado español, donde la incorporación

de la perspectiva de género en la educación superior ha sido recogida en normativas tanto estatales, como autonómicas pero que, sin embargo, no han logrado implementarse con éxito.

La incorporación de la perspectiva feminista al currículo académico está ligada también a otra realidad que penaliza a las mujeres, esto es que, en multitud de ocasiones, el compromiso y la sensibilidad de las mujeres para con los temas de género y las diferentes corrientes de feminismos, las estereotipan hasta el punto de otorgarles una consideración negativa dentro de la academia y, más concretamente, entre sus compañeros varones (Barataa *et al.*, 2005).

Además de esto, existe una marcada carencia de formación en género entre una gran parte del PDI, lo que favorece que, de manera generales, no esté familiarizado con los desafíos epistemológicos de los estudios de género, incluso en los que se tendrían que aplicar en sus especialidades (Dahlerup, 2010). Este déficit de formación de carácter feminista dentro del PDI da lugar a tres consecuencias: 1) por una parte, al no estar formado en género se está favoreciendo la proyección de un conocimiento androcéntrico (Fotaki, 2013); 2) además, al haber poco profesorado formado, existen también pocos cursos que incluyan temas de género, por lo que las cuestiones relacionadas con este tema suelen responder a materias de libre configuración y no de carácter obligatorio, como sería deseable (Cassese *et al.*, 2012); por lo que, 3) la transversalidad de género también se ve afectada, como se puede apreciar por ejemplo en el bajo número de mujeres autoras presentes en los materiales docentes, algo que numerosos estudios recientes han relacionado con la tendencia masculina a autocitarse y a citar a otros compañeros varones (Mitchell *et al.*, 2013).

1.4 Representación en puestos clave

Existe una serie de indicadores que centran sus esfuerzos en conocer, no solo la cantidad de mujeres que hay en las instituciones académicas, sino también la naturaleza de los puestos que ocupan, qué margen de acción tienen y cuál es su capacidad de toma de decisiones desde ellos.

En este punto, resulta interesante atender a los puestos de responsabilidad como pueden ser, por ejemplo, el número de decanas, rectoras o jefas de departamento que hay en las universidades. A nivel europeo, los datos indican que los diferentes departamentos están compuestos únicamente en un 28% por mujeres y que tan solo el 22% los dirige (Comisión Europea, 2016). A nivel estatal, el Ministerio de Economía y Competitividad apunta que, entre los años 2013 y 2014, "en cuanto a los puestos de responsabilidad en los órganos de gobierno en las universidades públicas, se observa (...) un ligero descenso en decanatos y direcciones de escuelas, del 26,4% al 25,2%. En los rectorados, la presencia de mujeres es mínima y no sólo no se incrementa, sino que baja del 8,2% al 6%" (Ministerio de Economía y Competitividad, 2014: 15). Este último dato sobre la presencia de mujeres en los rectorados resulta optimista si lo comparamos con su homólogo en el SUG, donde solo hombres han ocupado el cargo de rector desde los respectivos inicios de las tres universidades, relegando de este modo a las mujeres a puestos

con menor capacidad de decisión y, por lo tanto, minando también su influencia en las instituciones universitarias gallegas.

En la misma línea, otro aspecto que no es ajeno al análisis de las mujeres en puestos clave, es el que se refiere a la composición de los comités de evaluación o de selección, responsables de la distribución de recursos en la mayoría de los fondos públicos de investigación y desarrollo. Estos comités están predominantemente ocupados por hombres (*old boys´networks) y* constituyen, según datos y literatura especializada, un espacio en mayor medida inaccesible para las mujeres, lo cual

conduce en definitiva, a que las mujeres entiendan y vivan su experiencia académica como una carrera de obstáculos que determinan un menor acceso a los recursos, al apoyo académico y a las redes informales de apoyo (Alonso, Diz y Lois, 2016).

Es necesario reflexionar también sobre el liderazgo de las mujeres en proyectos y grupos de investigación como espacios fundamentales que dan visibilidad y difusión a la labor académica, aspectos elementales para el ascenso a escalafones superiores de la jerarquía. Según datos de la Comisión Europea, estos espacios no solo están ampliamente compuestos y liderados por hombres, sino que, además, los hombres en la UE tienden a acumular un mayor éxito en la financiación de solicitudes en programas nacionales, superando a las mujeres en 4,4 puntos porcentuales en 2013, lo que se traduce en una tasa de éxito para las mujeres del 27,4%, frente al 31,8% para los hombres (Comisión Europea, 2016).

En definitiva, se constata la existencia para al ámbito académico del denominado "techo de cristal", esto es: una barrera invisible que impide a las mujeres con capacidades personales y profesionales, ascender hasta las posiciones más altas en la jerarquía académica, dificultando así al alcance de puestos clave o de responsabilidad. Una idea que sintetizan Pastor y Acosta cuando afirman que: "se produce una marginación de las investigadoras relacionada con la invisibilidad y la no aceptación como colaboradoras por parte de sus colegas masculinos, (...) reciben un menor número de invitaciones que los hombres para participar en actividades profesionales, tales como congresos, presentaciones o conferencias, lo que les impide adquirir méritos" (Pastor y Acosta, 2016: 249).

1.5 Acoso sexual y/o por razón de sexo

El acoso sexual y/o por razón de sexo se engloba dentro de las denominadas "violencias sexuales" (Igareda y Bodegón, 2014). Este tipo de violencias constituyen un ataque multidimensional y que sobrepasa categorías profesionales, clases sociales o nivel de rentas, entre otras. La Universidad, al contrario de lo que se suele pensar, no es un espacio ajeno a este tipo de agresiones y, por lo tanto, sus integrantes se convierten con la misma facilidad que el resto de la sociedad en potenciales víctimas o agresores. Según un estudio europeo del año 2014, un 27% de las mujeres con educación superior ha sufrido este tipo de violencia (European Union Agency for Fundamental Rights, 2014).

Además, como ya hemos dicho, el acoso es algo que no entiende de categorías profesionales, de modo que en la Universidad, en la medida que es un espacio en el que conviven diferentes grupos y categorías (PDI, PAS, alumnado), conviene prestar atención a las posibles agresiones intergrupales

que se podrían producir. Esta idea es la que ha llevado a la mayoría de universidades españolas, especialmente en los últimos años, a elaborar protocolos de actuación ante situaciones de acoso sexual y/o por razón de sexo[4], ya que si bien es cierto que muchas contaban con protocolos de actuación ante casos de acoso laboral, pronto se impuso la necesidad de ampliar el ámbito de actuación, aportando perspectiva de género a estas realidades y también recogiendo aquellas agresiones que no se producían estrictamente en el ámbito laboral, como agresiones de docente a alumna o de alumno a alumna.

Y es que, tal y como nos recuerdan Torns, Borrás y Romero (1999), este tipo de violencias constituyen un problema de género, y no de poder jerárquico, sino que son un producto más de la desigualdad entre mujeres y hombres. Así lo entiende también la Organización Mundial del Trabajo (2007), quien señala al acoso como un problema que, además de comprometer la seguridad y la salud, ejerce una discriminación basada en el género. Bosch (2012: 50) va más allá y aclara que: "El acoso sexual es reconocido como un problema de poder de género y que, siendo como es, un producto de la sociedad (patriarcal) en la que ocurre, afecta principalmente a las mujeres, que son mayoritariamente sus destinatarias, y es cometido mayoritariamente por varones".

Con todo, a pesar de existir los protocolos anti acoso, un reciente estudio de la revista *Píkara Magazine*[5] destacaba que más de la mitad de las universidades españolas han registrado situaciones de acoso, elevando el número de casos a 230. En este mismo artículo se recogían también algunos de los principales problemas que giran en torno a este tema en general y a la existencia de los protocolos en particular, apuntando a su ineficacia como herramienta. Así pues, los datos revelan que las mujeres no se atreven a denunciar este tipo de situaciones por la vergüenza y el estigma que les produce, además del miedo a no ser creídas, algo que se agudiza más en el caso de las alumnas. La profesora Laura Llavadot, de la Universidad de Barcelona, llegó a afirmar que es el contexto machista el que, no solo fomenta, sino que también naturaliza este tipo de agresiones.

Otras investigadoras convienen en afirmar que existe un "silencio cómplice" en la Universidad, y que los protocolos de actuación resultan muy disuasorios en la medida en que suponen un procedimiento burocrático complejo, a la vez que no explicitan un sistema sancionador concreto. Esto pone de relieve dos aspectos fundamentales: 1) las cifras que se publican al respecto de estas situaciones deben ser entendidas con mucha cautela, pues el miedo a denunciar y a activar el protocolo hace que probablemente

4 Algunas universidades también han incorporado en este tipo de protocolos, bien de manera explícita en el título del propio documento, bien a partir del desarrollo de su contenido, los pasos a seguir ante situaciones de acoso por orientación o identidad sexual, tratando de responder así a situaciones que con frecuencia también ocurren en el ámbito universitario.

5 Véase: Jara, Yuli. Más de la mitad de las universidades públicas españolas registran casos de acoso. Píkara Magazine en: https://www.pikaramagazine.com/2018/04/mas-de-la-mitad-de-las-universidades-publicas-espanolas-registran- casos-de-acoso/. Consultado el 26 de enero de 2019.

nos encontremos ante un problema de mucha mayor envergadura, con estadísticas superiores; y, 2) por otra parte, es necesario entender la importancia de diseñar herramientas y mecanismos de prevención, manteniendo los protocolos de actuación, pero con el objetivo de que su activación se reduzca lo más posible, entiendo que esa reducción es la consecuencia del éxito de la prevención.

2. Causas que motivan la desigualdad de las mujeres científicas

Todos los elementos mencionados anteriormente (segregación vertical y horizontal, infra representación en puestos clave y de responsabilidad, liderazgo, etc.), que nutren la desigualdad de las mujeres en el ámbito científico, han conducido a la formulación de diferentes preguntas que han encontrado respuesta en los hallazgos de la literatura especializada.

Los datos actuales que indican que las mujeres superan a los hombres en su incorporación como estudiantes al sistema universitario han hecho que, en la actualidad, las preguntas se dirijan a cuestionar cuáles son los factores que condicionan la retención y la proyección futura de las mujeres en la academia, entendiendo así mismo que la desigualdad de las mujeres es una cuestión estructural y, por tanto, poniendo atención y buscando respuestas en las instituciones en lugar de en las científicas (Husu, 2004). En esta línea, Pastor y Acosta (2016), entienden que la desigualdad que existe entre mujeres y hombres en el ámbito académico está especialmente condicionada por factores inherentes al propio sistema universitario, y que son estos factores los que determinan en buena medida que la carrera de los hombres sea ascendente, mientras que la de las mujeres se estanca y recibe más dificultades para alcanzar las cúpulas.

La literatura especializada identifica dos elementos como los principales ejes motivadores de la desigualdad entre mujeres y hombres en el panorama académico: 1) por un lado, la relación entre modelo de trabajo científico y vida familiar; y 2) por otro lado, el sistema de evaluación de méritos. Así lo esclarece un trabajo de Inma Pastor *et al.* (2015), el cual constató, a partir de entrevistas a investigadoras principales de grupos de investigación, que las mujeres académicas tienen la percepción de enfrentarse a una serie de barreras añadidas que no suelen tener los hombres, y clasifica este tipo de dificultades añadidas en dos: por una parte, las dificultades derivadas del funcionamiento poco claro y no totalmente meritocrático de la institución; y por otra parte, las dificultades relacionadas con la desigual carga de trabajo reproductivo que asumen hombres y mujeres.

2.1 Modelo de trabajo científico: confrontación entre vida personal y laboral

Un primer elemento que la literatura identifica como motivo de desigualdad entre mujeres y hombres en la ciencia, es el que apunta al modelo de trabajo. El modelo de trabajo científico se caracteriza por unas condiciones y requisitos exigentes, una abundante carga de trabajo y unas jornadas laborales extensas. Así mismo, exige dedicación, flexibilidad, compromiso y constante disponibilidad. Estos elemen-

tos hacen colisionar el contenido de la esfera privada con la pública. Se puede decir que este modelo busca apartar lo más posible estas dos esferas, de modo que lo personal no interfiera con lo profesional, creando modelos de alta productividad.

Resulta por tanto, difícil conciliar una carrera científica con la vida personal y con las obligaciones, que en muchos casos, devienen de ella. Además, otro factor que caracteriza la carrera académica es que esta debe ser progresiva e ininterrumpida hasta alcanzar los escalafones más altos, algo que exige niveles elevados de compromiso y trabajo, especialmente durante los primeros años de actividad, esto es fundamentalmente, durante la etapa doctoral y años inmediatamente posteriores. Es decir, la carrera científica requiere, no sólo un alto grado de trabajo, rendimiento y productividad que interfieren con un desarrollo más sosegado de la vida personal, sino que además, es deseable que sea lineal, progresiva y que, a lo largo de los años, vaya ascendiendo hasta los niveles jerárquicos más altos.

En este punto interviene un aspecto que afecta directamente a las mujeres y que en general se produce a lo largo de estos primeros años de mayor exigencia: la maternidad. Así pues, las responsabilidades laborales que se desprenden del modelo de trabajo científico interfieren directamente con la maternidad y las tareas de cuidado que se deducen de ella. En este sentido, es lógico pensar que, si el alcance de los niveles más altos de la jerarquía académica está condicionado a un mayor rendimiento y especialmente, a la no interrupción de la carrera científica, las mujeres ocupen en mucha menor medida las cátedras, fundamentalmente por dos razones: primero, porque la propia maternidad es una interrupción en la carrera de las mujeres que las aparta inevitablemente de la actividad durante un tiempo; y segundo, por los cuidados implícitos en la maternidad, que obligan a un rendimiento menor y que suponen así mismo, una interrupción y una parada en la trayectoria profesional en la medida en que estos no suelen ser corresponsables.

Todo esto se explica a partir de la concepción que existe de las mujeres como fuentes de cuidados y de las políticas de conciliación. Así pues, los datos indican que son las mujeres científicas las que asumen en mucha mayor medida que sus compañeros masculinos, el rol de cuidadoras. Los estudios sobre usos del tiempo, horarios y carga de trabajo doméstico realizados en el contexto universitario, apuntan a la vigencia de una división sexual del trabajo. En consonancia con esta idea, Garforth y Kerr (2009), sugieren que, efectivamente, las mujeres científicas no solo dedican más tiempo a las

labores de cuidados que sus compañeros varones, sino que esa dedicación mayoritaria impacta negativamente en su producción científica y, por lo tanto, en su proyección académica.

Esto es algo extensible a otras áreas laborales pues, tal y como indica el Instituto de la Mujer, de manera general en el año 2009, las mujeres dedicaban una media de cuatro horas y siete minutos al "hogar y la familia", en contraposición a la hora y 54 minutos que ofrecen los hombres a la misma tarea. Los datos se invierten cuando hablamos de dedicación al trabajo remunerado, pues mientras los hombres dedican una media de tres horas y 25 minutos, las mujeres apenas alcanzan las dos. El criterio es coherente en

lo que respecta a la labor específica de cuidados: en el año 2017, los datos a nivel estatal indicaban que las excedencias por cuidados de hijas e hijos eran asumidas en un 92,34% por las madres (Instituto de la Mujer y para la Igualdad de Oportunidades, 2017). Según Sánchez de Madariaga *et al.* (2011), la presencia de hijas e hijos afecta hasta cuatro veces más a las mujeres que a los hombres a la hora de ser promovidos a puestos superiores.

Es imprescindible entender el impacto que tienen las cargas familiares sobre la evolución de la carrera científica. Por ello, la Unión Europea ha diseñado una serie de medidas de conciliación comprometidas con la conciliación de la esfera profesional y laboral, tales como: el aumento de la retribución salarial para personas con dependencias familiares, la ampliación de la ayuda por maternidad o paternidad en los casos de excedencias por cuidados, la flexibilidad horaria y la facilitación de la jornada parcial a quien por motivos de conciliación se quiera adherir a ella (Argüelles, 2011). Sin embargo, a pesar de la necesidad de promover cierta flexibilidad en la carrera académica, la incorporación de estas medidas dejan fuera algunos aspectos importantes:

En primer lugar, como apuntan Bustelo y Lombardo (2006), las políticas de conciliación "tienden a dar prioridad a las soluciones dirigidas a hacer factible combinar las responsabilidades en el ámbito familiar y las del ámbito laboral, frente a las soluciones dirigidas a una distribución más igual de las responsabilidades entre hombres y mujeres" (Bustelo y Lombardo, 2006: 125). Así pues, adoptar estas medidas no resuelve el problema de la corresponsabilidad y, además, al ser las mujeres sus principales destinatarias, tampoco resuelve el problema que apunta a la menor producción científica que, a su vez, condiciona el ascenso en la escala jerárquica, lo cual explica en gran medida la segregación vertical que sufren las mujeres en la ciencia. La existencia de la división sexual del trabajo doméstico da sentido, en parte, a la presencia y posición que ocupan las mujeres en las instituciones universitarias (Alcañiz, 2014).

En segundo lugar, hablamos de medidas de conciliación que se introducen en los años en los que se produce la "fuga de cañerías", esto es, en los momentos en los que la maternidad es más probable y por lo tanto, impactando o beneficiando en mayor medida a mujeres jóvenes. De este modo, se produce un efecto contrario al apoyo de la maternidad, y es que hay constancia de que las mujeres científicas posponen o incluso renuncian con mucha mayor frecuencia que los hombres al ejercicio de la maternidad para poder dedicarse a su carrera (Mason y Goulden, 2004). Así pues, estas medidas estarían dejando después, por ejemplo, a mujeres de mayor edad que decidieron retrasar su maternidad.

En definitiva, el modelo de trabajo que rige en el mundo académico, podría explicar al mismo tiempo dos de los fenómenos expuestos con anterioridad: por una parte, explicaría el dato que apunta a un 21% de mujeres catedráticas frente al 79% de varones para el conjunto de la Unión Europea; y por otro lado, explica que, tal y como hemos visto en líneas anteriores, el fenómeno de la "fuga de cañerías" se produzca en el nivel de doctorado, pues son estos los años en los que con mayor probabilidad las mujeres planearán una maternidad.

2.2 Sistema científico de evaluación de méritos

La ciencia emplea el denominado sistema por pares o *peer review system* para evaluar aspectos relevantes como la asignación y redistribución de los recursos o la promoción académica. Este sistema se sustenta en dos ideas principales: por una parte, busca aplicar una serie de indicadores objetivos capaces de medir la excelencia académica de forma individualizada; y por otra parte, son las propias científicas y científicos quienes llevarán a cabo esta tarea de evaluación (Alonso, 2015).

Este método suscita cierta incertidumbre y desde la literatura se cuestiona su neutralidad y objetividad, pues como ya hemos visto anteriormente, los comités de evaluación no suelen responder a una composición paritaria y, por lo tanto, constituyen uno de los puestos clave que resultan más inaccesibles para las mujeres. Un trabajo de Zinovyeva y Bagués (2011) revela que, a medida que se masculiniza la composición de un comité de selección, es decir, a medida que aumenta el número de hombres en el tribunal, disminuye el número de mujeres seleccionadas.

En la misma línea, Wenereas y Wold (1997) también han llamado la atención sobre el déficit de objetividad que impera en los procesos de evaluación y selección, y lo han hecho a partir de un estudio en el que analizaban la concesión de bolsas de formación postdoctorales a investigadoras e investigadores en Medicina. El resultado de dicho estudio determinó que sistemáticamente las mujeres, a pesar de contar con un currículum igual o superior al de sus compañeros varones, recibían peor puntuación y quedaban excluidas, concluyendo por tanto que este tipo de procesos se sustentan en prejuicios de carácter sexista y que, así mismo, se tiende a sobreestimar la productividad científica de los hombres mientras que, por el contrario, se subestima la de las mujeres (Wenereas y Wold, 1997).

Queda patente por tanto, que los procesos de selección a menudo se alejan del principio de meritocracia en el que deberían estar inspirados y, además con frecuencia favorecen el desarrollo de

estereotipos de género que limitan, por una parte, el acceso y retención de las mujeres (Steinpreis *et al.*, 1999); y por otra parte, la proyección y promoción académica de las mujeres al encontrarse de frente con redes informales de hombres en la academia (*old boys´networks*), que cuentan con muchas más oportunidades que sus compañeras mujeres (Kantola, 2008).

De este modo se cuestionan, por una parte, la pertinencia y objetividad de las habilidades que se evalúan en estos procesos; y, por otra parte, a quienes ejercen la responsabilidad de medir esas habilidades. Repensar este sistema de evaluación y favorecer su composición paritaria contribuiría a la eliminación de las *old boys´networks (*Wilson y Nutley, 2003), a ampliar la presencia de mujeres en puestos claves y de toma de decisión y, además, disiparía las dudas en cuanto a posibles sesgos sexistas en los procesos de selección (Alonso, 2010).

Tabla 4. Principales problemas de las mujeres en el ámbito científico

	¿Qué lo motiva?	¿Cómo se manifiesta?
Segregación vertical	Incompatibilidad entre el modelo de trabajo científico y el desarrollo del ejercicio de la maternidad. Políticas de conciliación encaminadas a mantener el ritmo de trabajo y no a la corresponsabilidad entre mujeres y hombres.	Presencia muy residual en los puestos más altos de la jerarquía académica.
Segregación horizontal	Falta de referentes femeninos en el currículum académico de la formación primaria y secundaria. Estereotipos de género que vinculan a la mujer con los cuidados.	Desequilibrio entre hombres y mujeres según área de conocimiento. Presencia significativamente superior de las mujeres en las áreas relacionadas con los cuidados.
Escasa incorporación de la perspectiva de género a la investigación y docencia	Resistencias a la hora de incorporar la perspectiva de género en el currículo. Escasa formación en género dentro del PDI. Normas de género informales y no explícitas pero arraigadas en la institución.	Proyección de un conocimiento androcéntrico. Muy baja existencia de cursos específicos de género. Dificultades para aplicar el mainstreaming de género.
Escasa representación en puestos clave	Comités evaluadores no paritarios. Posibles actitudes sexistas en los procesos de selección (motivadas a su vez por la falta de paridad). Falta de objetividad en los indicadores que miden la excelencia académica.	Presencia escasa en puestos de responsabilidad, como decanatos o rectorados y en puestos de toma de decisión.
Acoso sexual y/o por razón de sexo	Patriarcado Actitudes sexistas y discriminatorias con las mujeres. Falta de herramientas y mecanismos de prevención.	Agresiones de diferente índole (físicas, verbales, etc.) a mujeres de la comunidad universitaria por parte de compañeros, superiores o trabajadores.

Fuente: elaboración propia

3. *Mainstreaming* de género y proceso de institucionalización de la igualdad

De lo hasta aquí expuesto se desprende que la desigualdad de las mujeres, en este y otros ámbitos, responde a una cuestión estructural, por lo que su abordaje debe estar a la altura de la dimensión magna y arraigada que representa. Tal y como subrayan las aportaciones de la literatura especializada, las desigualdades de género están presentes y fuertemente arraigadas en el ámbito científico; la Universidad garantiza la igualdad formal, pero no una igualdad efectiva en la práctica. Esta realidad ha forzado a

diferentes países e instituciones a diseñado medidas y actuaciones con el fin último de paliar los efectos negativos de la brecha de género, lo que se ha dado en conocer como feminismo institucional, que no es más que el conjunto de instituciones creadas con el objetivo de mejorar la condición de las mujeres como grupo y diluir las diferencias entre estas y los hombres (Valiente, 2006:15).

La Unión Europea ha tenido un papel clave y prácticamente pionero en la promoción del feminismo institucional dentro del ámbito científico, esforzándose por atender a la desigualdad que afrontan las mujeres en este ámbito de un modo transversal. Así pues, se ha centrado en aspectos como: el diseño y promoción de la elaboración de políticas que contribuyan a la eliminación de la brecha entre mujeres y hombres; la presencia y el papel de las mujeres en los ámbitos científicos; la necesidad de mejorar los indicadores de desigualdad y, en definitiva, en destacar la importancia de desarrollar políticas que mejoren la calidad de la ciencia a través del papel protagonista de las mujeres en ella (Pastor y Acosta, 2016).

En las últimas décadas la Unión Europea ha cobrado una relevancia suprema por dos motivos fundamentales: por una parte, ha servido de institución modelo o de referencia para muchos estados miembros a la hora de crear instituciones que promuevan la igualdad, es decir, a la hora de dar cobertura institucional a la desigualdad entre mujeres y hombres; y por otra parte, ha sido una institución precursora en la aplicación de lo que denominamos mainstreaming de género, el cual ha servido para llevar la igualdad a ámbitos en principio alejados de este tipo de actuaciones y, en concreto, ha elevado la perspectiva de género al ámbito académico-científico.

Según el Consejo de Europa (1998), el mainstreaming de género es: "la re(organización), mejora, desarrollo y evaluación de los procesos políticos, de tal forma que la perspectiva de la igualdad de género sea incorporada en todas las políticas, a todos los niveles y en todas las etapas a través de los actores que normalmente participan del proceso de formulación de las políticas" (Consejo de Europa, 1998: 15). Este enfoque se ha cuestionado en numerosas ocasiones por diversos motivos, entre ellos, una conceptualización no demasiado precisa que muchas veces ha llevado a un mal entendimiento de lo que realmente se persigue; esto nos puede conducir a situaciones indeseables, como la supresión de organismos de igualdad, su fusión con otros organismos no específicos, el recorte de gasto, etc. Con todo, el ámbito científico es un ejemplo de aplicación exitosa del *mainstreaming* de género.

Europa ha marcado la agenda en cuanto a la introducción de la perspectiva de género en el ámbito científico y la creación de numerosos organismos e instituciones que la promuevan. Paralelamente, los estados y las autonomías han ido elaborando su propia agenda siguiendo el modelo europeo.

3.1 Nivel europeo

Alemania y los países nórdicos fueron los primeros en recoger la situación de las mujeres en la ciencia a partir de la elaboración de un informe en el año 1989. Desde entonces, la Unión Europea ha continuado esta labor con la elaboración de políticas, la creación de organismos, grupos de trabajo, conferencias,

etc. En 1999 se presenta la comunicación *Mujeres y Ciencia: movilizar a las mujeres para enriquecer la investigación europea,* con el fin de promover la investigación por, para y sobre las mujeres y, advirtiendo de que el desequilibrio entre hombres y mujeres en el ámbito científico, incurre en una intolerable pérdida de capital humano (Alonso, 2010).

En el año 2001 se constituye la Unidad de Mujeres y Ciencia de la Dirección General de Investigación[6], que cuenta con el doble objetivo de sensibilizar a gobiernos y comunidades científicas y el de identificar líneas de actuación donde desarrollar acciones de igualdad en el ámbito científico. Este organismo es el culpable de la creación de varios grupos de trabajo, entre ellos, el European Technology Assessment Network (ETAN) o el Grupo de Helsinki.

En el año 2001 el Grupo ETAN, de la mano de mujeres científicas y expertas en igualdad, publica el denominado *Informe ETAN*, que profundiza en la situación de las mujeres en este ámbito. Por su parte, el Grupo de Helsinki, impulsado por la Comisión Europea, desarrolla y promueve el papel de las mujeres en el terreno científico y académico en toda Europa. Una de sus acciones más destacadas es la promoción de la publicación de los datos relativos a las comunidades científicas desagregados por sexo, para así evidenciar las diferencias que se viven en este ámbito y que han cristalizado en la publicación de los informes *She Figures.* Las aportaciones de estos grupos de trabajo y organismos que se han ido creando, han culminado en la introducción de la perspectiva de género en las estrategias de I+D+i europeas. En este sentido, una de las herramientas en las que se ha podido apreciar una influencia notoria de esta incorporación han sido los programas marco, Con todo, tal y como apunta Mergaert (2012), actualmente la igualdad está sufriendo un progresivo retroceso en su avance por conquistar las agendas europeas de investigación.

3.2 Nivel estatal

El Estado español ha seguido paralelamente la agenda europea y, en este sentido, sus acciones más destacables en materia de ciencia y tecnología se han hecho eco del *mainstreaming* y han incorporado referencias a la igualdad de género en sus actuaciones. En el año 2004 es nombrado presidente del Gobierno José Luís Rodríguez Zapatero; el color político y el carácter progresista de su Gobierno, son factores clave a la hora de entender las políticas públicas de igualdad de género y, en este caso, son también relevantes para entender muchas de las actuaciones que se llevan a cabo durante esta época.

En ese mismo año 2004 se aprueba el Plan Nacional de Investigación Científica, Desarrollo e Innovación Tecnológica, en el cual se destaca la imperiosa necesidad de aumentar la presencia femenina en todas las etapas de la carrera científica. Un año después y siguiendo los pasos que la Unión Europea había dado ya con anterioridad, se crea en España la Unidad de Mujeres y Ciencia (UMC), un organismo análogo al fundado por la Comisión Europea en 1999 y cuya creación viene motivada por las presiones

6 A pesar de que su constitución figura en el año 2001, este organismo ya llevaba funcionando desde el año 1999.

europeas y de grupos de mujeres científicas y activistas, así como por el ya mencionado gobierno del Partido Socialista Obrero Español (PSOE) (Alonso, 2015).

De igual modo que la UMC europea, este organismo español pretende sacar a la luz las desigualdades entre mujeres y hombres y promover la aplicación adecuada del *mainstreaming* de género en los ámbitos científico, tecnológico y de innovación. Cumpliendo con el principio de transversalidad, la UMC propone e impulsa la inclusión de la perspectiva de género en las políticas científicas, tecnológicas y de innovación que afectan a la igualdad efectiva entre mujeres y hombres.

De este modo, promueve una presencia equilibrada en todos los ámbitos y niveles del sistema de ciencia, tecnología e innovación; la integración transversal del análisis de sexo/género en los contenidos de programas y proyectos de investigación científica, así como la investigación específica en el campo de los estudios feministas, de las mujeres y del género; y la integración transversal del análisis de sexo/género en el contenido de los desarrollos en tecnología e innovación.

En la misma línea, en el año 2008 el nuevo Plan Nacional de Investigación Científica, Desarrollo e Innovación Tecnológica, recoge una serie de medidas para promover la igualdad desde el enfoque de la transversalidad. Así pues, sobre el principio de igualdad advierte que: "teniendo en cuenta uno de los principios básicos de la Estrategia Nacional de Ciencia y Tecnología hace referencia a la plena e igual incorporación de la mujer, las actuaciones financiadas públicamente en I+D+i contemplarán el principio de igualdad y la perspectiva de género (...).

Debido a su carácter transversal, el principio de igualdad impregna toda la filosofía y los programas de ayudas del Plan Nacional de I+D+i 2008-2011, promoviendo la realización de estudios e investigaciones especializados sobre el significado y alcance de la igualdad entre mujeres y hombres, la elaboración de los informes de resultados e impacto de las actuaciones financiadas al amparo del presente Plan desde la perspectiva de género (incluyendo sistemáticamente la variable de sexo en las estadísticas, encuestas y recogida de datos que se realicen), y la presencia equilibrada de mujeres y hombres en los órganos de selección y comisiones de valoración" (Fundación Española para la Ciencia y la Tecnología, 2007: 58).

En el año 2011 se aprueba la Ley 14/2011, de 1 de junio, de la Ciencia la Tecnología y la Innovación, cuya disposición adicional decimotercera hace referencia a la implantación de la perspectiva de género y, en particular, a los principios de composición y presencia equilibrada entre mujeres y hombres, a la promoción de la incorporación de la perspectiva de género como una categoría transversal y la eliminación de los sesgos de género en los procedimientos de selección y evaluación, entre otros.

3.3 Nivel autonómico: Galicia

En Galicia, las actuaciones de promoción de la igualdad y la creación de los organismos ligados a esta promoción, empiezan su andanza en el año 1991 con la creación del Servizo Galego de Promoción

de Igualdade do Home e a Muller, Servizo Galego de Igualdade. Al año siguiente se aprueba el primer Plan de Igualdad de la autonomía, que estuvo apoyado por la aprobación de la Ley 7/2004, de 16 de julio, gallega para la igualdad de mujeres y hombres (vigente hasta el 18 de febrero de 2016), que destacaba el *mainstreaming* de género como principio rector de todas las actuaciones llevadas a cabo en Galicia; y por la aprobación de la Ley 11/2007, de 27 de julio, gallega para la prevención y el tratamiento integral de la violencia de género, cuyo objeto es la adopción en Galicia de medidas integrales para la sensibilización, prevención y tratamiento de la violencia de género y la protección y apoyo a las mujeres que la sufren.

En el año 2005 se forma en Galicia un Ejecutivo de coalición entre el Partido Socialista de Galicia (PSdG) y el Bloque Nacionalista Gallego (BNG) cuyo carácter progresista favoreció una actividad prolífica en materia de igualdad durante los años de gobierno, tal y como había ocurrido a nivel estatal un año antes. La acción más destacable durante esta época fue la creación de la Secretaría Xeral de Igualdade dentro de un área competencial de máxima relevancia como es el de Vicepresidencia.

En cuanto a la introducción de la perspectiva de género en el ámbito científico, destaca la elaboración y publicación en el año 2006 del Plan Gallego de Investigación, Desarrollo e Innovación 2006-2010; el objetivo del plan INCITE se dirigía a enaltecer la figura y el papel de las mujeres en la ciencia y la academia, basándose en las principales trabas que identifica la literatura especializada, como la retención de las mujeres, su acceso a los puestos claves, su concentración en los puestos más bajos de la jerarquía, etc. Siguiendo la trayectoria europea y estatal, en el año 2007 se crea la Unidad de Mujer y Ciencia de la Xunta de Galicia (UMCXG). Es un organismo que actúa como asesor del ejecutivo en materia de igualdad y con el fin de aumentar la presencia de las mujeres desde una perspectiva ampliamente transversal.

En definitiva, a lo largo de las últimas décadas se han ido aprobando diferentes normativas a todos los niveles: comunitario, estatal, autonómico. Así mismo, han ido brotando informes y estudios sobre la situación de las mujeres en la ciencia, como el *She Figures. Statistics and Indicators on Gender Equality in Science,* de la Comisión Europea; o el *Libro Blanco: situación de las mujeres en la ciencia española* y el informe *Científicas en Cifras* a nivel estatal. Todo ello pone de manifiesto que tanto el desarrollo legislativo, como el activismo de las mujeres han favorecido lo que denominamos la institucionalización de las políticas de igualdad, institucionalización que se ha expandido también al ámbito universitario.

Tabla 5. Proceso de institucionalización a tres niveles

Año	NIVEL EUROPEO	NIVEL ESTATAL	NIVEL AUTONÓMICO (Galicia)
1989	Primer informe sobre promoción de las mujeres en el mundo científico		
1991			Creación del Servicio Gallego de Promoción de Igualdad del Hombre y la Mujer
1992			I Plan de Igualdad autonómico
1993	Taller sobre desigualdades de género en la ciencia.		
1998	Conferencia de la Mujer y Ciencia		
1999	Presentación de la Comunicación *"Mujeres y Ciencia: movilizar a las mujeres para enriquecer la investigación europea"* Creación del *Grupo de Helsinki*		
2000	Creación de la Unidad de Mujeres y Ciencia, de la Dirección General de investigación*		
2001	Informe de la *ETAN* sobre promoción de la excelencia a través de la integración de la igualdad de género.		
2004		Gobierno de José Luís Rodríguez Zapatero Aprobación del Plan Nacional de Investigación Científica, Desarrollo e Innovación Tecnológica 2004-2007	Ley 7/2004, de 16 de julio, gallega para la igualdad de mujeres y hombres (Vigente hasta el 18 de Febrero de 2016).

Año	NIVEL EUROPEO	NIVEL ESTATAL	NIVEL AUTONÓMICO (Galicia)
2005	Creación de la Unidad de Mujeres y Ciencia		Gobierno bipartito *Secretaría Xeral de Igualdade*
2006			Plan gallego de Investigación, Desarrollo e Innovación Tecnológica (INCITE) 2006-2010
2007		Ley Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, para la igualdad efectiva de mujeres y hombres.	Ley 2/2007, de 28 de marzo, del trabajo en igualdad de las mujeres de Galicia (Vigente hasta el 18 de Febrero de 2016).
		Ley Orgánica 4/2007, de 12 de abril, de Universidades.	Ley 11/2007, de 27 de julio, gallega para la prevención y el tratamiento integral de la violencia de género
			Creación de la Unidad de Mujer y Ciencia de la Xunta de Galicia
2008		Plan Nacional de Investigación Científica, Desarrollo e Innovación Tecnológica 2008-2011	
2011	Creación de un grupo de trabajo sobre cambio estructural en las organizaciones científicas.	Ley 14/2011, de 1 de junio, de la Ciencia, la Tecnología y la Innovación.	

Fuente: elaboración propia a partir de Alonso, 2015

4. Institucionalización de las políticas de género en las universidades: las unidades de Igualdad

La máxima expresión de la institucionalización de las políticas de igualdad de género en las universidades, tiene que ver con la incorporación a sus organigramas de estructuras específicas que promueven la igualdad entre mujeres y hombres de una manera transversal, entendiendo de este modo que sus actuaciones deben alcanzar, no solo a la comunidad científico-universitaria sino que, en la medida en que las universidades actúan como transmisores fundamentales de valores, deben alcanzar también al conjunto de la sociedad.

Estas estructuras nacen a partir de la aprobación de la Ley Orgánica 4/2007, de Universidades, y son los que se han venido denominando, centros, observatorios, oficinas de Igualdad y, de manera general, unidades de Igualdad[7]. La Ley de Universidades recoge en su disposición adicional duodécima la obliga-

7 De manera general nos referiremos a estas estructuras como *Unidades de igualdad*, pues es la denominación que figura en la *Ley Orgánica 4/2007*;

toriedad por parte de las universidades de incluir en su organización las citadas unidades de Igualdad, estableciendo que: "las universidades contarán entre sus estructuras de organización con unidades para el desarrollo de las funciones relacionadas con el principio de igualdad entre mujeres y hombres". Estas unidades dirigen sus esfuerzos a la elaboración de planes de Igualdad, protocolos de actuación en situaciones de acoso, informes de impacto, presentación de datos desagregados por sexo, actuaciones específicas, formaciones, etc.

Así pues, en los últimos años ha crecido significativamente el número de unidades de Igualdad en las universidades españolas con proyectos activos. Tanto es así que, en la actualidad, de 48 universidades públicas, 43 cuentan con por lo menos un plan de igualdad; 21 de ellas prolongaron su labor en un segundo plan y cuatro han llegado hasta el tercero.

Gráfica 4. Universidades españolas según el número de planes de Igualdad elaborados

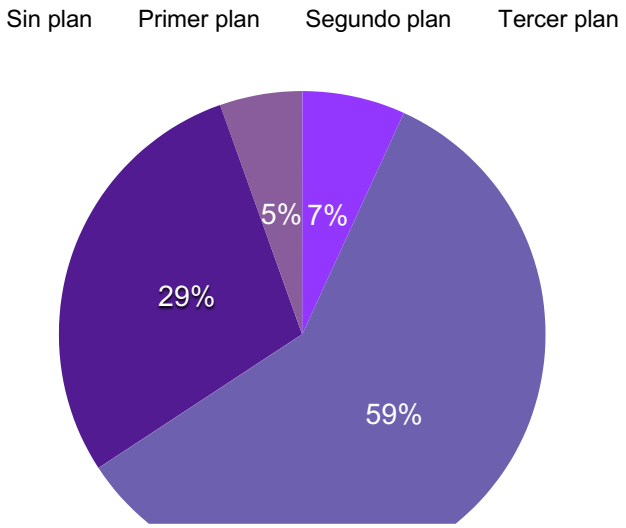

Fuente: elaboración propia a partir de los datos de las respectivas unidades de Igualdad

En este punto cabe destacar también el impacto que ha tenido -en este y otros aspectos-, la Ley Orgánica 3/2007, para la igualdad efectiva de mujeres y hombres; esta Ley, si bien no se centra en el ámbito universitario, recoge cuestiones relevantes de aplicación en el, como la ya mencionada elaboración de planes de igualdad. Además en su artículo 45, esta Ley apunta a la obligatoriedad de elaborar un plan de igualdad, que venga precedido de un diagnóstico de la situación y en el que se fijen los objetivos concretos a alcanzar, las estrategias y prácticas a adoptar para su consecución y el establecimiento de

con todo, cuando nos centremos en el caso de Galicia nos referiremos a las unidades como O*ficina de Igualdad de Género* en el caso de la USC, *Oficina para la Igualdad de Género* en el caso de la UDC y, por último, *Unidad de Igualdad* en el caso de la UVigo, pues así vienen definidas de manera particular las tres unidades gallegas.

sistemas eficaces de seguimiento y evaluación para empresas con un volumen de personal superior a 250 trabajadores y trabajadoras, como es el caso de las universidades.

En suma, podemos decir que las unidades de Igualdad constituyen un avance muy significativo en el proceso de institucionalización de las políticas de igualdad en general y en el ámbito universitario en particular. Con todo, a pesar del impulso para alcanzar la igualdad en la Universidad que ha supuesto la creación de estas estructuras específicas, los datos más recientes, como hemos visto en

apartados anteriores, nos alertan de una situación en la que las mujeres continúan en desventaja, lo que conduce a las siguientes preguntas: si cada vez existe más normativa y legislación en perspectiva de género, que ha favorecido la institucionalización de la igualdad y esta a su vez ha culminado en la creación de diferentes organismos y estructuras de actuación específica a favor de la igualdad en el ámbito científico, ¿por qué no se ha conseguido paliar la realidad que coloca a las mujeres en una situación de desventaja con respecto a sus compañeros varones en el ámbito científico-académico? ¿Cuáles son las limitaciones o impedimentos que tienen las estructuras de igualdad en las universidades para mejorar esta situación?

Existen, según Pastor y Acosta (2016), una serie de factores que están detrás de la baja intensidad de los cambios a favor de la igualdad, entre los que destacan: un bajo o inexistente compromiso institucional, bajo presupuesto o la falta de trayectoria académica en el campo de los estudios de género, entre otros posibles. Así mismo, estas autoras entienden también que existen una serie de variables que condicionan la implementación de las políticas de igualdad y que podrían determinar la diferencia en la consecución de los objetivos de cada unidad de Igualdad. En este sentido apuntan a: la participación en redes de igualdad (colaboraciones con grupos de estudios de género), el tipo de organización que tienen (unidad, oficina, observatorio, etc.), el año de creación de la estructura de promoción de la igualdad, el perfil profesional de la persona responsable, la red de contactos ajenos a la propia Universidad (gobiernos autonómicos, ayuntamientos, etc.) y la dependencia de la unidad de Igualdad (rectorado, vicerrectorado, área de bienestar social, etc.).

En definitiva, el proceso de institucionalización de las políticas de igualdad en el ámbito universitario ha estado marcado especialmente por dos factores: la creación de los organismos específicos dentro del organigrama universitario dirigidos a paliar la brecha de género existente, esto es, las unidades de Igualdad de las que venimos hablando y, por otra parte, la elaboración por parte de estas estructuras de promoción de la igualdad, de los denominados planes de igualdad. Con todo, Pastor *et al.* (2015) subrayan que, para que estas políticas se consoliden es necesaria una voluntad por paliar las diferencias de género superior a la del cumplimiento de la Ley, es decir, que la actividad de las unidades de Igualdad esté motivada por el anhelo de una comunidad más igualitaria y no únicamente por dar cumplimiento a la Ley.

Capítulo 2. Análisis de las unidades de Igualdad en el sistema universitario gallego

El presente capítulo recoge la información obtenida a lo largo del trabajo de campo, a partir de las entrevistas realizadas a las responsables de las unidades de igualdad de las universidades que conforman el Sistema Universitario Gallego.

En primer lugar se presentarán los organismos estudiados, las unidades de igualdad, el contexto en el que se enmarcan, así como datos estructurales que ayudan a entender y clarificar su funcionamiento. A continuación se hace un pequeño repaso de las principales actuaciones llevadas a cabo por las unidades y, por último, un breve análisis sobre el funcionamiento de las unidades a partir de las percepciones de sus responsables.

1. Las unidades de Igualdad en el Sistema Universitario Gallego: contexto y datos estructurales

Antes de pasar a analizar el funcionamiento de las respectivas unidades de Igualdad y sus actividades y medidas, conviene hacer un retrato general con los datos estructurales de las mismas.

Las unidades de igualdad nacen en el año 2007 a partir de la Ley Orgánica 4/2007 y, en concreto, a partir de su disposición adicional duodécima, la cual establece que "las universidades contarán entre sus estructuras de organización con unidades de Igualdad para el desarrollo de las funciones relacionadas con el principio de igualdad entre mujeres y hombres".

Las universidades gallegas se adelantaron a esta imposición legislativa y todas ellas crearon sus unidades de Igualdad antes del año 2007: Santiago de Compostela y Vigo en el verano del año 2006 y la de A Coruña, en diciembre del mismo año. De esta realidad se desprende la idea de una cierta sensibilidad y compromiso por parte de estas instituciones con la igualdad entre mujeres y hombres, y las coloca a su vez como universidades pioneras en cuanto a la creación de estas estructuras a nivel estatal.

Esta Ley no va más allá de la creación y la motivación que deben tener las unidades, de modo que no repara en otros aspectos como la denominación, los recursos económicos, las estructuras, etc., dejando libertad a las universidades para estas cuestiones.

Así pues, las unidades de Igualdad adquirieron su denominación en el momento de su creación y adoptaron nombres diversos; mientras en Vigo cuentan con la Unidad de Igualdad de la Universidad de Vigo, en Santiago de Compostela y en A Coruña cuentan con la Oficina de Igualdad de Género de la USC y la Oficina para la Igualdad de Género de la UDC, respectivamente. Así mismo, también depende de las propias universidades la dotación de recursos; esto afecta tanto a los recursos humanos, es decir, a la estructura del personal, como a los recursos económicos, es decir, el presupuesto. Además, también es la

propia Universidad la que coloca a las unidades en el organigrama institucional, haciéndolas depender de una u otra vicerrectoría y, por lo tanto, otorgándole mayor o menor visibilidad y margen de actuación.

En este sentido, de manera general, las unidades del Sistema Universitario Gallego cuentan con una persona responsable del organismo, que adquiere el título de director/a o de coordinador/a, y con un puesto base que suele estar ocupado por una persona del PAS y que se encarga de las tareas administrativas. En el caso de Santiago de Compostela, existe un puesto base fijo, mientras que, por contra, en la Universidad de Vigo se ha ligado la existencia de este puesto base a la elaboración del segundo Plan de Igualdad que finaliza en diciembre del año 2019; y en la Universidad de A Coruña no cuentan con este puesto, si bien es verdad que se dispone de personal de administración y servicios para ciertas tareas, pero no forma parte de la estructura del personal de la Oficina.

De manera general, las actuales responsables de las unidades de igualdad manifiestan no tener experiencia en gestión de políticas en el momento en el que accedieron al cargo. Sin embargo, todas ellas habían trabajado, aunque desde muy diferentes perspectivas, temas de género e igualdad. Esto les ha dado legitimidad como responsables de las unidades, en la medida en que tienen una noción y conocimiento de los problemas reales de las mujeres en el ámbito académico.

En cuanto a los recursos económicos, varían de manera muy significativa en función de la universidad: mientras que la Universidad de Vigo cuenta con un presupuesto de alrededor de 50.000 euros para el año 2019, las universidades de Santiago y A Coruña tienen asignados aproximadamente 16.000 euros cada una de ellas. Estos presupuestos responden a los recursos económicos con los que la propia universidad dota a cada unidad como servicio dentro de la institución, Con todo, en ocasiones, estos organismos también reciben financiación externa para actividades puntuales en las que quieran colaborar instituciones ajenas a la universidad, como por ejemplo el Concello de Santiago de Compostela, la Diputación de Pontevedra o la Secretaría Xeral de Igualdade de la Xunta de Galicia.

En lo que respecta a la posición en el organigrama, la Unidad de Igualdad de la Universidad de Vigo depende directamente del Rectorado, mientras que sus análogas en A Coruña y Santiago de Compostela dependen de la Vicerrectoría del campus de Ferrol y Responsabilidad Social y la Vicerrectoría de Comunicación, Cultura y Servicios, respectivamente.

Estas unidades de Igualdad están pensadas para el desarrollo y el impulso de acciones a favor de la igualdad de toda la comunidad universitaria, lo que las convierte en organismos que trabajan para un volumen muy elevado de personas. En el caso gallego esto varía entre las 23.560 de la UDC y las 30.453 de la USC.

Tabla 6. Unidades de Igualdad del Sistema Universitario Gallego: datos estructurales

	Denominación	Año de creación	Situación en el organigrama	Presupuesto (año 2019)	Categoría laboral de la coordinadora y trayectoria en estudios de género	Estructura de personal	Comunidad
USC	Oficina de Igualdad de Género de la USC	2006	Vicerritoría de Comunicación, Cultura e Servizos	16.500 euros	PDI, área de econometría. Trabajo sobre economía feminista e indicadores de género	Coordinador a de la oficina y un puesto base	30 543 personas
UVigo	Unidad de Igualdad de la Universidad de Vigo	2006	Rectorado	50 mil euros	PDI, área de sociología. Trabajo sobre el consumo de sexo comercial y sobre la relación entre género y etnicidad	Directora de la Unidad de igualdad y un puesto base	24 232 personas
UDC	Oficina para la Igualdad de género de la UDC	2006	Vicerreitoría do Campus de Ferros e Responsabilidade Social	16 mil euros	PDI, área de ingeniería mecánica. Trabajo sobre la situación de la mujer en las ramas científico-tecnológicas	Directora de la oficina	23 560 personas

Fuente: elaboración propia

2. Las actuaciones de las unidades: los planes de Igualdad y los protocolos ante situaciones de acoso

A rasgos generales, las unidades de Igualdad, cumplen funciones de varios tipos: una función de sensibilización, a partir de campañas de diversa índole y conmemorando las fechas señaladas en el calendario feminista; apoyo informativo, tanto a otros servicios de la institución como a la comunidad universitaria; formación, a partir de talleres y jornadas en colaboración con otros servicios y grupos de la Universidad; y más recientemente, las unidades han ido asumiendo también competencias en cuestiones relacionadas con el colectivo LGTBI, especialmente han estado trabajando en la elaboración de protocolos de cambio de nombre para personas transgénero, un documento que ya tienen las universidades de Vigo y A Coruña y que prepara activamente también la Universidad de Santiago de Compostela. Por encima de esto, las actuaciones principales y que más ocupan a las unidades de Igualdad son las de dar cumplimiento al plan de Igualdad vigente y todas las acciones que devienen de la activación del protocolo anti acoso sexual o por razón de sexo.

2.1 Planes de igualdad

Los Planes de Igualdad vienen recogidos en la Ley de Igualdad 3/2007, donde se apunta a su obligatoriedad en el caso de empresas que cuenten con más de 250 trabajadores y trabajadoras. Este es el

caso de las universidades de manera general y, por lo tanto, también de las universidades gallegas. Con todo, y a pesar de tener estructura de igualdad desde antes de que esta misma Ley impusiese su creación, la USC elaboró su primer plan en el año 2009, la Uvigo en el 2012 y la Universidad de A Coruña en el año 2013. Además, este último plan tenía una vigencia establecida de cuatro años de duración. Sin embargo, se lleva prorrogando desde al año 2017 por falta de recursos de diversa índole.

Las Unidades de Igualdad trazan su hoja de ruta a partir de los planes de Igualdad, a través de ellos dejan constancia de las prioridades de la institución y sus propuestas para atender los problemas de las mujeres. Por lo tanto, para que el funcionamiento de las unidades sea óptimo y dinámico, entendemos que sus planes de igualdad deben: 1) Estar actualizados y enmarcados en un período concreto de tiempo, para así responder a las demandas y necesidades reales de ese momento; y, 2) que su diseño y contenido tenga en cuenta los problemas que la literatura especializada identifica como las principales dificultades que tienen las mujeres para desarrollarse cómodamente en este ámbito.

Tabla 7. Planes de Igualdad de las tres universidades gallegas: ejes de actuación

	USC	**UDC**	**UVigo**
Ejes del plan de Igualdad	1- Política de la USC	1- Promoción de la igualdad, responsabilidad social y gobierno	1- Cultura de la igualdad en la Universidad
	2- Formación, docencia e investigación	2- Integración de la perspectiva de género en la actividad docente e investigadora	2- Proyección social de la Universidad de Vigo con perspectiva de género
	3- Presencia, promoción y representación	3- Condiciones de trabajo, política de personal y formación	3- Docencia, investigación y transparencia del conocimiento con perspectiva de género
	4- Conciliación y corresponsabilidad	4- Comunicación, difusión y relaciones institucionales	4- Condiciones sociolaborales con perspectiva de género
	5- Acoso y actitudes sexistas	5- Prevención de la violencia de género en todas sus manifestaciones	
	6- Condiciones sociosanitarias en el trabajo		

Fuente: elaboración propia

Tal y como muestra la Tabla 7, los planes de Igualdad de las universidades gallegas están en gran medida adaptados a la realidad que viven las mujeres en la ciencia, atendiendo a cuestiones como la doble segregación, la incorporación de la perspectiva de género en la investigación y la docencia, la representación, la conciliación y la violencia y el acoso. Algunas lo hacen de manera más explícita y desglosada, como la USC; y otras agrupan, varias cuestiones en un mismo eje de actuación, como la UVigo.

En cualquier caso, todas ellas contemplan medidas que atañen directamente a los problemas anteriormente mencionados y que son los que la literatura especializada identifica con mayor frecuencia, tal y

como se muestra en la Tabla 7. Sin embargo, la mayoría de medidas que se recogen en los planes adquieren un cierto tono abstracto al utilizar enunciados como "promover", "visibilizar", "estimular" o "sensibilizar", lo cual hace que pierdan concreción y sea difícil hasta cierto punto valorar su cumplimiento.

Así pues, los planes de igualdad dejan ver hasta cierto punto el compromiso y el grado de sensibilización que una institución, en este caso la Universidad, tiene para con la igualdad y el feminismo. Con todo, estos elementos no son suficientes para determinar una mayor o menor implementación de políticas de igualdad, sino que intervienen otros factores que pueden resultar determinantes a este respecto y que, si bien es cierto que están también ligados al compromiso institucional y a decisiones políticas, entrañan una complejidad digna de analizar en mayor profundidad, como así haremos en líneas posteriores.

2.2 Protocolo ante situaciones de acoso sexual y/o por razón de sexo

Las situaciones de acoso sexual y/o por razón de sexo han ido copando progresivamente en el tiempo, una de las ocupaciones con las que con más firmeza y determinación han tenido que actuar las unidades de Igualdad. Este tipo de documentos buscan pautar los pasos y medidas a seguir ante situaciones de acoso, que no se ciñen estrictamente al ámbito laboral, por lo que no solo le otorgan perspectiva de género, sino que amplían las condiciones en las que se pueden dar estos casos. En este sentido, algunas universidades han buscado ir incluso más allá de esta propia ampliación y han incorporado a las posibles causas y condiciones del acoso la orientación sexual y la identidad de género, como es el caso de la Universidad de Santiago de Compostela.

De manera general, la elaboración de los protocolos viene a su vez de una medida recogida en el plan de Igualdad de la institución, como una actuación más en contra de la violencia machista y, en particular, de su manifestación a través del acoso. En este sentido, los protocolos de esta índole entrañan un doble trabajo para las unidades: por una parte su elaboración en colaboración con personal experto; y por otra parte, todo el trabajo derivado de su activación.

En esta labor la oficina cobra una relevancia absoluta y su papel es principal en todo el procedimiento, algo que es común en las tres universidades. De manera general, el protocolo se inicia a partir de una denuncia, bien sea de la persona afectada o a través de una tercera, y concluye con la emisión de un informe por parte de la comisión convocada para el caso.

Es un protocolo que puede activar cualquier persona dentro de la comunidad universitaria, esto es, el alumnado, el PDI, el PAS y personal subcontratado para la ejecución de una obra o servicio.

Con todo, a pesar de que la existencia de estos protocolos es considerada un éxito de las oficinas de Igualdad, existe consenso a la hora de atribuir el verdadero éxito al menor número de activaciones posible, considerando que la mejor medida está relacionada con labores de prevención y sensibilización que hagan que se produzcan los menos casos posibles.

3. Funcionamiento de las unidades de Igualdad

Como ya hemos visto con anterioridad, existen según algunas autoras una serie de variables que pueden explicar o condicionar la implementación de políticas desde las unidades de Igualdad. En este sentido, hemos buscado conocer a través de las entrevistas realizadas, la percepción que las responsables de los organismos de Igualdad del Sistema Universitario Gallego tienen al respecto y su valoración de cómo esto influye en su labor de dirección o coordinación.

3.1 Situación en el organigrama de la Universidad

A lo largo de las entrevistas se ha destacado la situación de la unidad de Igualdad en el organigrama institucional como una variable a tener en cuenta, no tanto en lo que respecta a la implementación, sino más bien al compromiso e imagen que la institución quiere transmitir. Sin embargo, también tiene su influencia en la aprobación de medidas y, especialmente, reformas estructurales. En este sentido, la diferencia la marca el hecho de depender directamente del Rectorado o de un vicerrectorado; aquellas unidades que dependen directamente del Rectorado manifiestan tener una comunicación más fluida, que hace que los procesos de propuestas de medidas sean más directos al no haber detrás una jerarquía más compleja. En otras palabras, las responsables de una unidad de Igualdad que depende del Rectorado, no tienen más superior que el rector o rectora de la Universidad y eso hace que su relación sea más directa y dinámica.

En Galicia, la Universidad de Vigo es la única de las tres que se encuentra en esta situación, algo que su responsable destaca como algo positivo. Las Universidades de Santiago de Compostela y A Coruña dependen de la Vicerrectoría de Comunicación, Cultura y Servicios y de la Vicerrectoría del campus de Ferrol y Responsabilidad Social. Sin embargo, tal y como han manifestado las personas entrevistadas, la posición en el organigrama no es un elemento que de por sí pueda tener un efecto beneficioso para el funcionamiento de la unidad, sino que es necesario que esta buena posición se complemente con un gobierno afín a la igualdad y a sus políticas, con predisposición a escuchar y a llevarlas a cabo, ya que resultaría absolutamente ineficiente tener unas condiciones favorables para el trabajo y la comunicación si no hay predisposición por ambas partes.

Además de esto, el trabajo también revela que las unidades priorizan otras cuestiones, como la dotación de recursos económicos y, especialmente de personal. En este sentido se destaca que, teniendo un buen presupuesto y personal a disposición de la estructura de Igualdad, el hecho de que esta dependa directamente del Rectorado no sería significativo.

En definitiva la dependencia directa del Rectorado es entendida como un aspecto beneficioso sobre todo a la hora de medir el compromiso de la institución con la igualdad, pero también se valoraría positivamente el hecho de tener un vicerrectorado propio, que incluyese la palabra “igualdad” en su nomenclatura y que se ocupe únicamente de cuestiones de género.

3.2 Recursos humanos

La dotación de recursos humanos se postula, según la percepción manifestada a lo largo de las entrevistas por las respectivas responsables de las unidades de Igualdad gallegas, como uno de los mayores límites a la hora de proponer medidas e implementar políticas de género en la Universidad.

Como ya se ha referido, la dotación en recursos humanos depende de la propia institución, de cada una de las universidades, pues en ninguna normativa se establece la dotación, ni presupuestaria ni de personal, que deben tener las unidades. Sin embargo, a pesar de ser una decisión propia de cada universidad, las tres unidades gallegas cuentan con una estructura muy similar que destaca por tener unos recursos humanos muy escasos. En este sentido, tal y como advierten las personas entrevistadas, se impone la necesidad de un cambio en esta dotación para un funcionamiento más óptimo de las unidades. Así y todo, también destacan que estas modificaciones están condicionadas a la realización de cambios estructurales y que estos resultan muy difíciles de lograr.

Las personas que actualmente coordinan o dirigen las unidades de Igualdad se encuentran a tiempo parcial, combinando su trabajo en la unidad con su labor docente e investigadora. La reducción que obtienen resulta, según se ha podido constatar, absolutamente desproporcional al trabajo realizado en las unidades, más si cabe, si tenemos en cuenta que, como ya hemos visto anteriormente, estas responsables no disponen o no siempre pueden disponer del apoyo de una persona que ocupe un puesto base y, en ninguno de los casos, existe un puesto de técnica o técnico en Igualdad.

La unidad de Igualdad de la Universidad de Vigo tuvo como responsable entre los años 2008 y 2018 a una persona procedente de la administración y servicios, es decir, de categoría PAS. A pesar de lamentar igualmente la baja dotación de recursos humanos durante el tiempo que estuvo al frente de la unidad, esta persona realizaba su trabajo a tiempo completo, lo cual repercutía y se hacía notorio en dos sentidos: 1) no vio deteriorada su vida profesional, en el sentido en el que se dedicaba en exclusiva a estas tareas; y, 2) tenía un conocimiento muy amplio sobre la administración de la Universidad, algo que otorga un cierto margen de acción a la hora de hacer tareas de gestión.

En este sentido, resulta curioso ver como este tipo de puestos, que por sus condiciones implican en muchas ocasiones renuncias y que repercuten negativamente en la vida profesional de sus responsables, son asumidos ampliamente por mujeres.

3.3 Recursos económicos

Existen grandes diferencias entre los recursos económicos recibidos por unas y otras unidades; así, mientras las unidades de la UDC y la USC disponen de un presupuesto en torno a los 16.000 euros, la unidad de Igualdad de la Universidad de Vigo tiene atribuidos para el año 2019, aproximadamente, 50.000.

Estas diferencias hacen que la Universidad de Vigo pueda realizar otro tipo de actividades que, si bien es cierto que siguen la línea general de las actividades que realizan todas las unidades (sensibilización, información, formación), la mayor holgura de su presupuesto les permite ampliar cada una de estas actividades y complementarlas. Un ejemplo de esto serían las recientes demandas por parte del alumnado de fijar los denominados "puntos lilas" en las fiestas universitarias, unos espacios informativos sobre agresiones machistas y de actuación y apoyo en caso de producirse alguna. Ante estas demandas, la unidad de Igualdad de Vigo tuvo una capacidad económica que le permitió financiar la implantación de estos puntos informativos en diversas fiestas universitarias, así como todo el material necesario y la cartelería utilizada en ellas.

Con todo, a pesar de que un buen presupuesto otorga margen para llevar a cabo actividades con más holgura y despreocupación, el trabajo de campo revela que de nada sirve la capacidad económica si estos recursos no van acompañados de otros elementos, como el personal o el compromiso real por parte de la institución. Es precisamente en estas cuestiones donde las instituciones tienen la oportunidad de demostrar que su compromiso es firme pues, tal y como advierten unánimemente las responsables entrevistadas, un compromiso con la igualdad que no va acompañado de dotación económica ni de recursos humanos, es sólo una labor de marketing.

3.4 Redes de trabajo y alianzas

Las redes de trabajo y alianzas constituyen, a la luz de lo extraído en este trabajo de campo, uno de los facilitadores y apoyos más importantes a la hora de trabajar desde las unidades de Igualdad.

De manera general, las responsables de las unidades han destacado dos tipos de alianzas que han funcionado de manera muy fructífera: las redes de apoyo formales dentro de la propia Universidad y las redes de apoyo informales con sus análogas en las unidades de Igualdad de las otras universidades gallegas.

La red de apoyo dentro de las universidades está formada por el PDI que integra grupos de investigación en género, que ofrecen apoyo a partir de sus conocimientos y su predisposición a la hora de realizar tareas de formación o talleres específicos. Por su parte, la red informal con las compañeras de las otras unidades, constituye una fuente de apoyo y aprendizaje, un espacio para compartir ideas y experiencias y, además, facilita la colaboración a la hora de organizar jornadas, talleres y, en definitiva, actividades de interés que en muchas ocasiones no podrían ser asumidas por una sola de las unidades; tanto por cuestiones económicas, como por el escaso personal, por lo que este tipo de relaciones también contribuyen a reducir el impacto económico. Todo esto contribuye a la creación y asentamiento de una sororidad institucional muy enriquecedora para las unidades de Igualdad.

Así mismo, se destaca como un aspecto muy positivo también la red de unidades de Igualdad para la excelencia universitaria, con la que las unidades gallegas cuentan con una plataforma para compartir buenas prácticas y un encuentro anual donde poner en común cuestiones relacionadas con el funcionamiento de las estructuras de Igualdad.

Capítulo 3. Resultados preliminares obtenidos a partir del trabajo de campo

El presente capítulo se encargará de destacar, en una valoración preliminar, algunas de las siguientes consideraciones, extraídas tras los encuentros con las responsables de las unidades de Igualdad:

1. Principales resistencias y facilitadores a la hora de implementar políticas de igualdad en laUniversidad

Existe un amplio consenso por parte de las responsables de las unidades de Igualdad a la hora de señalar cuales son los principales obstáculos o resistencias y los facilitadores con los que se encuentran a la hora de implementar políticas de igualdad en la Universidad.

1.1 Resistencias

Podríamos destacar dos tipos de resistencias: por una parte, las resistencias de carácter "ideológico"; y por otra parte, resistencias que tienen que ver con la dotación de recursos.

En lo que respecta a las resistencias ideológicas, hay que aludir en primer lugar al patriarcado: la desigualdad es una cuestión estructural y sistémica que se encuentra en todos los espacios y todas las áreas de actuación. Por lo tanto, a la hora de hablar de obstáculos, es necesario remitirnos en primer lugar al mayor y más general de ellos.

Como ya nos hemos referido con anterioridad, a pesar de que existe una opinión generalizada que invita a pensar que en la Universidad no se producen desigualdades ni discriminaciones contra las mujeres, esto no es así: la Universidad no es un espacio ajeno a la desigualdad. Por ello, otro de los obstáculos destacados es el de la existencia de este pensamiento dentro de la propia Universidad, en las personas que la integran, pues esta predisposición hace que se bloqueen y boicoteen medidas con mucha más frecuencia de la deseada. Esto tiene que ver en su mayoría con la falta de formación en género, de sensibilización, de concienciación y, a su vez, está ligado directamente con otra resistencia, y es la de la visión que la propia Universidad, a través de sus órganos de gobierno, puede tener de las unidades de Igualdad. En ocasiones, hasta el punto de cuestionar la necesidad de su existencia. Cuando esto ocurre, se convierte en un grave obstáculo para seguir avanzando en la igualdad.

Por otra parte, las resistencias de carácter material y de dotación de recursos, hacen referencia a la escasez tanto de recursos económicos como de recursos humanos, siendo esta última la más agravada y, en consecuencia, la que más urge revertir. No existe, en este sentido, una correlación entre el apoyo a las políticas de igualdad y el apoyo a través de la dotación de personal y presu-

puesto para llevarlas a cabo y, por lo tanto, cuando existe esta contradicción, hay un obstáculo y un bloqueo a las políticas de igualdad. Esto hace, además, según manifiestan las responsables de las unidades de Igualdad en Galicia, que muchas veces estas estructuras funcionen como un "lavado de cara" de la propia Universidad.

1.2 Facilitadores

Los principales facilitadores destacados a lo largo del trabajo de campo, podrían clasificarse en tres tipos: facilitadores ideológicos; facilitadores materiales y, por último, facilitadores contextuales.

En cuanto a los facilitadores ideológicos, nos encontramos en primer lugar con el compromiso de los grupos que integran la comunidad universitaria. De esos grupos, es importante encontrar personas comprometidas e involucradas entre el PDI, con predisposición a colaborar con la unidad, con formación, sensibilización y concienciación. Esto es un hecho muy valioso para el funcionamiento de las estructuras de igualdad ya que, la formación en género y la investigación dan un soporte académico y científico muy positivo y fundamental para las unidades. En la misma línea, resulta imprescindible también contar con el apoyo y el compromiso de los órganos de gobierno y, en especial, del rector o rectora y, así mismo, también con el compromiso del alumnado. Las redes que se pueden tejer con todos estos grupos y personas, resultan muy favorables y constituyen un facilitador muy relevante a la hora de implementar políticas.

Los facilitadores materiales hacen referencia a los recursos económicos y de personal a los que ya nos hemos referido con anterioridad, al entender su ausencia como un obstáculo a la hora de implementar políticas de igualdad. Una unidad bien dotada de recursos humanos y económicos parte de una situación muy ventajosa para poder proponer y llevar a cabo medidas que favorezcan la igualdad.

Por último, los facilitadores contextuales hacen referencia a elementos que pueden jugar a favor de la implementación de ciertas políticas y que tienen que ver con un contexto favorable. En este sentido, se han destacado algunas cuestiones como el compromiso social que, especialmente durante al año 2018 y a raíz de la histórica jornada del 8 de marzo, ha devenido en una sociedad concienciada con la igualdad de género.

Esto es algo que se aprecia en el conjunto de la sociedad en general y, desde las universidades, atendiendo especialmente al impacto que ha tenido sobre el alumnado y que, efectivamente, ha dado lugar a alumnas y alumnos muy comprometidos. Tanto el compromiso del alumnado como de la sociedad, son facilitadores importantes. Así mismo, otro facilitador destacable es el color del partido del Gobier-

no: tal y como han apuntado algunas de las personas entrevistadas, un Gobierno estatal o autonómico comprometido firme y públicamente con la igualdad, es también un facilitador. En estos momentos esto es algo que se ha podido ver, y así lo han referenciado a lo largo de las entrevistas, con la dotación económica del Pacto Estatal contra la Violencia de Género que, aunque de manera parcial y no totalmente satisfactoria, recoge cuestiones que tienen que ver con las unidades de Igualdad y manifestando la necesidad de reforzarlas.

Tabla 8. Principales resistencias y facilitadores en la implementación de políticas de igualdad en la Universidad

Resistencias		**Facilitadores**		
Resistencias ideolóxicas	**Resistencias materiales**	**Facilitadores ideológicos**	**Facilitadores materiales**	**Facilitadores contextuales**
Patriarcado	Bajo presupuesto	Compromiso de la comunidad universitaria: PAS, PDI, alumnado y gobierno	Presupuesto óptimo	Compromiso de la sociedad
Bloqueo de medidas causado por la falsa creencia de que en la universidad no existe desigualdad	Escasez de recursos humanos	Redes de personas dentro de la universidad comprometidas con la igualdad	Estructura de personal óptima, dotada de los recursos humanos necesarios	Color político del partido en los gobiernos autonómico y/o estatal
Falta de formación, sensibilización y concienciación por parte de la comunidad universitaria y especialmente del gobierno		Formación e investigación en género		
Visión negativa de las universidades sobre las unidades de igualdad				

Fuente: elaboración propia

2. Personas y actores de gobierno claves para el avance de las políticas de igualdad

Del mismo modo que en la detección de resistencias y facilitadores en la implementación de las políticas de igualdad, también existe un amplio consenso entre las responsables de las unidades a la hora de señalar qué personas y qué actores dentro del gobierno de la Universidad son claves para el avance de las políticas de igualdad.

Por una parte, los actores del gobierno fundamentales para lograr mantener un avance en las políticas de igualdad son, en primer lugar, el rector o rectora y su equipo. Es necesario el compromiso con la igualdad del máximo órgano dentro de la Universidad y, que además, haga público ese compromiso y lo convierta en una señal de identidad de la Universidad. Además de eso, es importante que esta persona forme un gobierno que esté en la misma línea de sensibilización y que las personas de ese equipo sean capaces de trasladar estas ideas al funcionamiento de los vicerrectorados. Así mismo, para las unidades de Igualdad también resulta importante el puesto de gerencia, pues a la hora de asignar recursos, un gerente o una gerenta comprometida también es un facilitador a la hora de implementar medidas y, por lo tanto, una persona clave en el avance de la igualdad. Si se dan todas estas condiciones, el avance se producirá.

Por otra parte, en lo que respecta a los actores clave, las unidades destacan de nuevo al PDI de la Universidad con compromiso y predisposición a la colaboración y que investigan cuestiones relacionadas con el género, como personas muy relevantes en el avance de la igualdad. Así mismo, las responsables de las unidades han destacado, de manera general, el trabajo de sus antecesoras en la dirección o coordinación de la unidad; han tratado de darle, siempre que fuese posible, continuidad a sus políticas, y eso hace que la cuestión de la igualdad de género tenga fluidez y avance. Se han mencionado igualmente algunos servicios que, sin trabajar específicamente temas relacionados con el género o la igualdad, han incorporado de manera transversal esta perspectiva a sus funciones y colaboran de manera fructífera y positiva con las unidades.

Capítulo 4.
Conclusiones

Lo expuesto a lo largo de las líneas anteriores nos lleva a una serie de conclusiones.

En primer lugar, la Universidad constituye un ámbito más de discriminación para las mujeres; los numerosos problemas a los que tienen que hacer frente, persisten pese a la labor de las unidades de Igualdad, lo cual refuerza la idea de que nos encontramos ante un problema de carácter estructural, y que es muy necesaria la aplicación del *mainstreaming* de género en las universidades para avanzar en la igualdad entre mujeres y hombres.

Atendiendo a los objetivos de la investigación y, más concretamente, volviendo sobre aquellos que apuntan a: 1) conocer la estructura de las unidades de Igualdad dependientes de las universidades gallegas y profundizar en las medidas llevadas a cabo desde cada una de ellas; 2) estudiar qué factores promueven y obstaculizan la puesta en marcha de las políticas de igualdad en las tres universidades; 3) confeccionar un mapa de los actores que intervienen en el desarrollo de las políticas de igualdad en las universidades; y, 4) conocer los objetivos que se proponen las unidades de Igualdad, cuáles de ellos se llegan a cumplir, cuáles no y los motivos. Podemos destacar lo siguiente:

Los planes de igualdad han tenido un papel protagonista en la institucionalización de la igualdad, especialmente en las universidades. Estos planes han actuado y actúan como la hoja de ruta de las unidades de igualdad y recogen todas las medidas que, en base al contexto de la Universidad, se consideran necesarias para paliar la desigualdad. Los planes, de las tres universidades gallegas han sabido recoger e integrar bien los problemas de las mujeres en el ámbito científico- académico. Sin embargo, los obstáculos y las resistencias hacen que muchas de esas medidas se queden en "papel mojado".

En lo que respecta a las estructuras de las unidades de Igualdad y las medidas llevadas a cabo desde ellas, se pone de manifiesto que la estructura del personal tiene una importancia suprema a la hora de desarrollar su actividad. En este sentido, se han identificado resistencias de carácter ideológico, como la falta de formación, sensibilización y concienciación por parte de la comunidad universitaria, y especialmente, del gobierno; y resistencias de carácter más material. En el caso de las unidades de Igualdad del Sistema Universitario allego, son estas últimas las más agravadas y las que más urge revertir, especialmente en lo que respecta a la dotación de recursos humanos. Con todo, son resistencias que no se pueden desligar del todo las unas de las otras, pues se entiende que un compromiso real con la igualdad de género, se traduciría en la dotación proporcional de recursos económicos y humanos, por lo tanto, no debería existir compromiso sin recursos y es muy difícil que existan recursos sin compromiso.

Por otra parte, en lo que respecta a los principales facilitadores o factores que promueven el desarrollo de la igualdad, se han detectado de manera general el compromiso de la comunidad universitaria, especialmente del gobierno, las redes de personas trabajando a favor de la igualdad o, en una vertiente más material, la dotación de recursos económicos y humanos. También influyen positivamente el grado de compromiso de la sociedad en general y el color del partido en el Gobierno, autonómico o estatal. En el caso que nos atañe, las unidades de Igualdad del Sistema Universitario Gallego, señalan como principales facilitadores las redes formales y, sobre todo, informales que se han ido tejiendo entre las profesionales que trabajan en las unidades desde la creación de las tres en el año 2006.

En el caso gallego, los actores más relevantes en cuanto al avance de las políticas de igualdad van desde el PDI involucrado, hasta el alumnado comprometido, pasando por las responsables anteriores de las unidades y el legado que estas han dejado, y la labor de otros servicios dentro de la Universidad que han sido capaces de incorporar a la perspectiva de género al desarrollo de su actividad. También se alude al gobierno y especialmente a las figuras de los rectores, como un actor clave en el avance de las políticas de igualdad.

En definitiva, a la luz de lo expuesto en este trabajo podemos concluir que las unidades de Igualdad encuentran sus mayores obstáculos a la hora de implementar sus medidas en la escasez de recursos humanos y que, por el contrario, los facilitadores más relevantes a este respecto son las redes informales

con profesionales que también trabajan cuestiones de género, especialmente las responsables de las unidades de Igualdad de otras universidades.

A pesar de que se ha avanzado mucho a través de la institucionalización de la igualdad en las universidades, son muchos los retos que quedan pendientes. Entendemos que la identificación y detección de los elementos que obstaculizan y facilitan el avance de la igualdad, tienen una importancia suprema a la hora de tratar de darnos consciencia de cuáles son los problemas, y también para reforzar aquellas relaciones que actúan positivamente y que nos hagan avanzar en la consecución de la igualdad en la Universidad y la eliminación de las discriminaciones que sufren las mujeres en este ámbito.

3. Referencias bibliográficas

Albert López-Ibor, R., Escot Mangas, L., & Fernández Cornejo, J. A. (2010). La predisposición de las estudiantes universitarias a auto-limitarse profesionalmente en el futuro por razones de conciliación. *Estudios De Economía Aplicada, 28*(1), 1-32. Retrieved from https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3229196

Alcañiz, M. (2014). *La conciliación de la vida laboral y familiar en la universitat jaume I*. Castelló de la Plana: Publicaciones de la Universitat Jaume I.

Alonso, A. (2015). *El mainstreaming de género en españa*. València: Tirant lo Blanch.

Alonso, A. (2010). El mainstreaming de género en las políticas científicas: ¿hacia una alianza multinivel? *Revista De Estudios Regionales, 89*, 117-139.

Alonso, A., Diz, I., & Lois, M. (2016). Is gender mainstreaming helping women scientists? evidences from research policies in spain. *Investigaciones Feministas, 7*(2), 273-291. doi:10.5209/INFE.52963

Alonso, A., & Lombardo, E. (2018). Gender equality and de-democratization processes: The case of spain. *Politics and Governance, 6*(3), 78-89. doi:10.17645/pag.v6i3.1419

Argüelles Blanco, A. R. (2011). Conciliación y corresponsabilidad en la ordenación del tiempo de trabajo: Comentario de las disposiciones normativas vigentes en las universidades públicas catalanas. *RIDEG: Revista Interdisciplinar De Estudios De Género, 1*, 15-29.

Barata, P., Hunjan, S., & Leggatt, J. (2005). Ivory tower? feminist women's experiences of graduate school. *Women's Studies International Forum, 28*(2), 232-246. doi:10.1016/j.wsif.2005.04.010

Bosch, E. (2012). *El acoso sexual en el ámbito universitario: Elementos para mejorar la implementación de medidas de prevención, detección e intervención*. Madrid: Ministerio de Sanidad Servicios Sociales e Igualdad.

Bustelo, M., & Lombardo, E. (2006). Los 'marcos interpretativos' de las políticas de igualdad en europa: Conciliación, violencia y desigualdad de género en la política. *Revista Española De Ciencia Política, 14*, 117-140.

Cassese, E. C., Bos, A. L., & Duncan, L. E. (2012). Integrating gender into the political science core curriculum. *PS: Political Science and Politics, 45*(2), 238-243. doi:10.1017/S1049096512000042

Comisión Europea. (2016). *She figures 2015*. Bruselas: Retrieved from https://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/she_figures_2015-final.pdf

Dahlerup, D. (2010). The development of gender and politics as a new research field within the framework of the ECPR. *European Political Science, 9*(S1), S98. doi:10.1057/eps.2010.45

Fotaki, M. (2013). No woman is like a man (in academia): The masculine symbolic order and the unwanted female body. *Organization Studies, 34*(9), 1251-1275.

Garforth, L., & Kerr, A. (2009). *Constructing careers, creating communities: Findings of the UK KNOWING research of knowledge, institutions and gender* University of Leeds.

Guil Bozal, A. (2016). Techos universitarios de cristal blindado. *Investigaciones Feministas, 7*(2), 25-39. doi:10.5209/INFE.53964

Husu, L. (2004). Gate-keeping, gender equality and scientific excellence. In Comisión Europea (Ed.), *Gender and excellence in the making* (pp. 69-76). Bruselas: Dirección General de Investigación.

Igareda, N., & Bodelón, E. (2014). Las violencias sexuales en las universidades: Cuando lo que no se denuncia no existe. *Revista Española De Investigación Criminológica, 1*(12), 1-27.

Kantola, J. (2008). 'Why do all the women disappear?' gendering processes in a political science department. *Gender, Work & Organization, 15*(2), 202-225. doi:10.1111/j.1468- 0432.2007.00376.x

Lombardo, E., & Mergaert, L. (2013). Gender mainstreaming and resistance to gender training: A framework for studying implementation. *NORA - Nordic Journal of Feminist and Gender Research, 21*(4), 296-311. doi:10.1080/08038740.2013.851115

Mason, M. A., & Goulden, M. (2004). Marriage and baby blues: Redefining gender equity in the academy. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 596*, 86-103.

Mazey, S. (2001). *Gender mainstreaming in the EU. principles and practice*. Londres: Kogan.

Ministerio de Economía y Competitividad. (2014). *Científicas en cifras 2013. estadísticas e indicadores de la (des)igualdad de género en la formación y profesión científica.* (). Madrid: Ministerio de Economía y Competitividad. Retrieved from: http://www.ciencia.gob.es/stfls/MICINN/Ministerio/FICHEROS/UMYC/Cientificas_cifras_2013.pdf

Mitchell, S. M., Lange, S., & Brus, H. (2013). Gendered citation patterns in international relations journals. *International Studies Perspectives, 14*(4), 485-492. doi:10.1111/insp.12026

Pastor Gosalbez, I., & Acosta Sarmiento, A. (2016). La institucionalización de las políticas de igualdad de género en la universidad española. avances y retos. *Investigaciones Feministas, 7*(2), 247-271. doi:10.5209/INFE.52966

Pastor, I., Acosta, A., Belzunegui, Á, & Pontón, P. (2015). Where are the female entrepreneurs in Spain? The labour participation of women in the spanish university spin-offs. In H. Syna, & C. Costea (Eds.), *Women's voices in management*. Londres: Palgrave Macmillan.

Sánchez de Madariaga, I., Rica, S., & Dolado, J. J. (2011). *Libro blanco. situación de las mujeres en la ciencia española.* Madrid: Unidad de Mujeres y Ciencia. Ministerio de Ciencia e Innovación.

Secretaría Xeral de Universidades.*Datos estatísticos do sistema universitario de galicia 2015-16*.

Santiago de Compostela: Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria. Retrieved from https://www.edu.xunta.gal/portal/sites/web/files/datos_estatisticos_2015-2016.pdf

Steinpreis, R., Anders, K., & Ritzke, D. (1999). The impact of gender on the review of the curricula vitae of job applicants and tenure candidates: A national empirical study. *Sex Roles, 41*(7), 509-528. doi:1018839203698

Torns, T., Borras, V., & Romero, A. (1999). El acoso sexual en el mundo laboral: Un indicador patriarcal. *Sociología Del Trabajo,* (36), 57-77.

Varela, L., & Trabada, A. (Eds.). (2010). *Diagnóstico de la igualdad en la universidad. un caso práctico*. Sevilla: Unidad para la Igualdad de la Universidad de Sevilla.

Verge, T., Ferrer-Fons, M., & González, M. J. (2018). Resistance to mainstreaming gender into the higher education curriculum.*European Journal of Women's Studies, 25*(1), 86-101. doi:10.1177/1350506816688237

Waylen, G. (2014). Informal institutions, institutional change, and gender equality. *Political Research Quarterly, 67*(1), 212-223. doi:10.1177/1065912913510360

Wenneras, C., & Wold, A. (1997). Nepotism and sexism in peer review. *Nature, 387*, 341-343.

Wilson, F., & Nutley, S.A critical look at staff appraisal: The case of women in scottish universities. *Gender, Work and Organization, 10*(3), 319. doi://doi.org/10.1111/1468- 0432.00197

Zinovyeva, N., & Bagués, M. (2011). Does gender matter for academic promotion? evidence form a randomized natural experiment. *IZA Discussion Paper, 5537*

Una realidad silenciada: La violencia machista institucional

Sabela Pérez Martín

Finalista I Edición "Premio Valedora do Pobo
al mejor trabajo Fin de Grado con perspectiva de género"

Resumen

Uno de los objetivos más sólidos del movimiento feminista en los últimos años ha sido el de denunciar la violencia machista institucional, una realidad a la que se enfrentan las mujeres en situación de violencia de género que deciden denunciar a su agresor. Este trabajo de investigación pretende exponer a través de un análisis crítico de los diversos factores que derivan en la revictimización de las mujeres en Galicia, los defectos existentes en un sistema perverso que reproduce la cultura machista en el que está inserto y que mediante sus instituciones, perpetúa la vulneración de los derechos de las mujeres.

Después de realizar una revisión bibliográfica y legislativa del tema en cuestión a través de diferentes fuentes de información, se procedió a elaborar una investigación de tipo etnográfico por medio de diferentes técnicas como la entrevista semiestructurada en profundidad y la observación participante con la finalidad de conseguir una visión holística del fenómeno de estudio. Posteriormente se elaboró un análisis de los datos obtenidos que fundamentados en las diferentes leyes y normativas vigentes en el Estado español y en Galicia, describen las fallas existentes en las diversas instituciones de la Administración, la revictimización derivada de los mitos y estereotipos machistas reproducidos por los agentes que trabajan en las mismas, la insuficiente formación en género de estos agentes y las consecuencias que la violencia machista institucional ocasiona sobre las mujeres.

Palabras clave: Violencia machista institucional, revictimización, violencia estructural, sexismo, derechos de las mujeres.

índice

1. Introducción **483**

2. Marco teórico **483**

2.1 Violencia institucional contra las mujeres

2.2 Marco legislativo

2.3 Revictimización. Mitos y estereotipos de la violencia machista

3. Objetivos **488**

3.1 Objetivo general

3.2 Objetivos específicos

4. Metodología de la investigación **489**

4.1 Participantes

4.2 Instrumentos o técnicas de investigación

4.3 Procedimiento

4.4 Análisis de los datos

5. Resultados **491**

5.1 Carencias en el funcionamiento de los distintos servicios

5.1.1 La importancia de los espacios

5.2 Revictimización. Mitos y estereotipos de la violencia machista

5.3 Una formación insuficiente

5.4 Consecuencias de la violencia machista institucional

6. Conclusiones **502**

7. Anexos. **507**

1. Introducción

La violencia machista institucional es una realidad denunciada por el movimiento feminista en los últimos años. Este tipo de violencia de género perpetrada por el Estado a través de sus instituciones, goza de impunidad debido a su falta de reconocimiento en la legislación de género vigente. Este trabajo pretende visibilizar esta violencia a través de una descripción que muestra las incongruencias entre la normativa legal vigente en España y las prácticas androcéntricas materializadas por instituciones que transgreden los derechos de las mujeres en situación de violencia de género.

El trabajo social es una profesión con un vínculo intrínseco entre los principios de la justicia social y la protección de los derechos humanos, por lo que los profesionales de esta disciplina deben conocer la realidad que enfrentan las mujeres que deciden adueñarse de sus vidas e iniciar la "ruta crítica" hacia su libertad.

2. Marco teórico

2.1 Violencia institucional contra las mujeres

A lo largo de la historia y en la gran mayoría de las culturas, la mujer ocupa un lugar de subordinación en una estructura social jerárquica denominada patriarcado. Celia Amorós (2005) define el patriarcado como un sistema metaestable, que se adapta a los diferentes momentos históricos de organización económica y social conservando su esencia, la asignación de poder y prestigio a los hombres en relación con las mujeres. A medida que hay mayor desarrollo económico y social, el patriarcado se mantiene a través de formas más sutiles y para preservar su poder, se reemplaza la coerción por la incitación (Mayobre, 2009).

Al vivir, crecer y convivir en un sistema social y cultural discriminatorio con la mitad de la población a través de las costumbres y las relaciones sociales, estas se naturalizan pretendiendo ser un hecho intrínseco a las personas, algo que no puede ser alterado ni transformado, filogenéticamente, "una estructura anclada". En el campo de lo simbólico y cuyo epifenómeno son las relaciones sociales, las interacciones concretas entre hombres y mujeres históricas[1] (Segato, 2003, p. 26).

1 Las traduciones de las citas textuales de este documento son de autoría propia (Boladeras, 2019). Esta forma de relación social supone una serie de privilegios para los hombres, que se traduce en formas de violencia simbólica contra las mujeres y mediante la asignación de roles diferenciados y la creación de estereotipos, desplazan al género supeditado hacia el espacio privado, limitando el ejercicio de su ciudadanía. Johan Galtung (1998) distingue entre tres tipos de violencia: la violencia directa, que es la visible y se concreta en los actos violentos; la violencia estructural o institucional, aquella perpetrada por el conjunto de estructuras sociales que imposibilitan a las mujeres el acceso a sus derechos; y la violencia cultural o simbólica, que las legitima, siendo la base de las anteriores violencias y manifestándose a través de las actitudes (Boladeras, 2018).

En la sociedad occidental, esta estructura patriarcal subsiste y se traduce en una serie de violencias invisibles que, a través del lenguaje y los instrumentos culturales, manifiestan formas de dominación y mecanismos de control del poder.

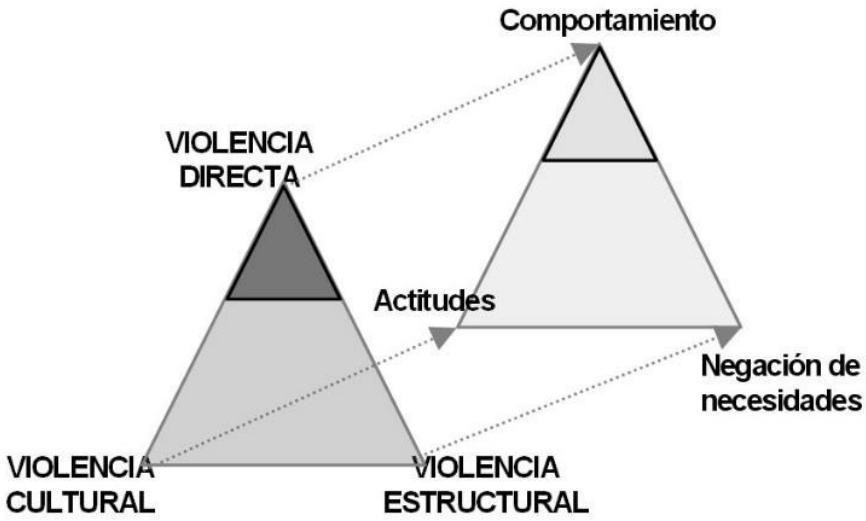

Figura 1: Galtung. Triángulo de la violencia. Fuente: Revista Musa

La violencia simbólica en forma de poder legitimado por la costumbre y las actitudes es lo que Laura Segato (2004) denomina "sexismo automático", una forma de reproducción inconsciente que opera bajo una moral que ya no se revisa y que subyuga a las mujeres por el simple hecho de ser. "La violencia simbólica se vuelve tremendamente efectiva porque legitima las condiciones previas para que la violencia no sea percibida como tal (...), se convierte en el mayor aliado del patriarcado" (Adam, 2018, pp. 93-98).

El "sexismo automático" se reproduce en la sociedad y está inmerso en las instituciones, creando una resistencia en el cumplimiento de los derechos de las mujeres que se agudiza en situaciones de vulnerabilidad. Este sexismo se traduce en violencia institucional y se ejerce en todos los ámbitos de la realidad sociopolítica. El Estado y sus autoridades expresan esta violencia a través de acciones u omisiones, y negando la existencia de ciertas necesidades (Bodelón, 2014).

Carole Pateman (1995) en su libro *El contrato sexual* apunta a autores de la Ilustración como Rousseau, Locke y Hobbes, creadores de *El contrato social*, como responsable de proyectar un modelo de Estado androcéntrico, dejando de lado a las mujeres y derivando sus derechos a una mera extensión de los de los hombres. En un orden social dicotómico entre naturaleza/cultura, privado/público, mujer/hombre, el papel fundamental de la mujer es mantener este sistema a través de la producción de vida en el ámbito doméstico. En esto consiste el "contrato sexual", que aún hoy sigue vigente a través de formas tácitas (Adán, 2018).

La persistencia del patriarcado moderno requiere de una estructura e institucionalización construida a través del contrato sexual (Colanzi, 2015), donde el instrumento más efectivo de dominación y sometimiento del patriarcado es la violencia contra las mujeres que se materializa a través de diversas vías. Uno de ellos es la violencia institucional.

La violencia machista institucional es aquella que se deriva de dinámicas burocráticas y procesos administrativos en los que el Estado es directamente responsable por acción u omisión, y que en sí mismos vulneran los derechos humanos de las mujeres, anulando cualquier expresión de emoción o inconformismo individual (Bodelón, 2014).

Este tipo de violencia tiene una importante dimensión moral y es de carácter simbólico y administrativo (Pereyra, 2015). "Esta manifestación de violencia estructural se sitúa en medio de las luchas simbólicas, en la frontera entre lo tolerable y lo intolerable; la cual es la causa del sufrimiento social, colectivo, grupal y familiar" (Miranda, Bezanilla y Fabiani, 2016, p.n/a).

Las instituciones están inmersas en estructuras socio-histórico-culturales machistas y Kaës (2004) las define como el conjunto de organizaciones sociales establecidas por la Ley y la costumbre, que regularizan las relaciones interpersonales, preexisten a la persona y permanecen en la psique. Asimismo, la violencia perpetrada por las instituciones es provocada por dinámicas y procesos burocráticos que en sí mismos atentan contra la dignidad de las mujeres, colocándolas en un lugar de mayor vulnerabilidad que el generado por su agresor, y quedando en una posición de indefensión e indefensión (Miranda et al. 2016).

Esta circunstancia de desamparo en la que se encuentran las mujeres ante las instituciones que deberían protegerlas, se denomina revitalización secundaria o victimización, y la Red de Atención a las Víctimas la define como:

"Se denomina victimización secundaria porque puede ser una segunda experiencia de victimización, posterior a la experiencia del delito, si en contacto con el sistema, la persona ofendida experimenta la sensación de recibir un trato objetivo; de desconocimiento de su calidad de sujeto de derechos; de pérdida de tiempo y burocratización excesiva; de incredulidad por parte de los operadores del sistema y/o simplemente ser ignorados, entre otros" (2009, p. 16).

La revictimización afecta de manera especialmente grave a las mujeres en situación de violencia de género ya que, si bien los sistemas democráticos de Derecho parten de la premisa de que las personas son iguales ante la Ley, este hecho dista mucho de la realidad (Vázquez, 2020).

Las instituciones del Estado español tienen la obligación de incorporar la perspectiva de género de forma transversal y principal en los procesos normativos, en su elaboración, interpretación y aplicación, en la totalidad de las políticas públicas y muy especialmente en los servicios que presta la Administración y todas sus instituciones. Este proceso, complejo y obligatorio, proviene del neologismo de *mainstreaming*

gender que se definió por primera vez en la IV Conferencia Mundial sobre las Mujeres en Beijing en 1995 (Gil Ruíz, 2014). Esta transversalidad ya ha sido incluida teóricamente en las políticas europeas desde el Tratado de Ámsterdam de 1997, en el desarrollo y la evaluación de los procesos políticos de la Unión Europea (Lombardo, 2003).

El *mainstreaming gender* debe responsabilizar a todos los actores involucrados, pero su implementación requiere una correcta comprensión del concepto por lo que se requiere de una planificación coordinada y la intervención de personal experto en feminismo en todos los ámbitos del proceso (Adán, 2018).

La transversalidad de género no se está aplicando satisfactoriamente cuando existe una realidad de violencia institucional. Gerda Lerner señala que las reformas legislativas que promuevan la igualdad son necesarias, pero no suficientes para mejorar las condiciones de vida de las mujeres, ya que no cambian radicalmente el patriarcado. Para que esta evolución se produzca, es imprescindible "integrar estas reformas en una gran revolución cultural para transformar el patriarcado y abolirlo" (1990, p. 316).

Las mujeres en situación de violencia de género cuando deciden decididamente apropiarse de su vida inician un proceso que Sagot (2000) denomina la "ruta crítica", en el que la respuesta institucional es fundamental para su culminación exitosa. Para ello, es fundamental aplicar una perspectiva interseccional de género en todas las intervenciones, para que las mujeres vean aumentadas sus posibilidades de recuperación, tengan garantizada la protección de su integridad y la de sus hijos, encuentren el apoyo y los recursos necesarios para acabar con la relación de violencia (Vázquez, 2020).

En esta "ruta crítica" hacia la libertad, las mujeres que deciden denunciar a su maltratador deben afrontar un difícil proceso en el que la intervención de todos los agentes influirá significativamente en su futuro y en su bienestar, incluso en su supervivencia.

Contrariamente ya pesar del esfuerzo en la articulación e implementación de leyes y políticas para lograr la equidad formal de género, la Justicia sigue siendo un reflejo de la sociedad y las leyes que la regulan han sido diseñadas por hombres y de forma androcéntrica. En una sociedad marcada por una cultura machista, racista y heteronormativa, la Administración de Justicia y las resoluciones que de ella emanan, siguen siendo un reflejo de los intereses y problemas de los hombres, lo que convierte al sistema jurídico en un cimiento fundamental en la preservación del patriarcado (Vázquez, 2020).

La cultura del machismo y toda esa estructura simbólica que la instaura y legitima, está presente en la sociedad y en la forma de relacionarse de las personas que la conforman. A pesar de que el contenido formal de los derechos de las mujeres avanza, lo cierto es que en la práctica la violencia de género continúa en las calles y en las instituciones incapaces de detener la sucesión de feminicidios, que engrosan cada día unas cifras que muestran solo una parte de la realidad de la violencia machista (Lagarde, 2006).

2.2 Marco legislativo

Aunque la violencia institucional contra la mujer es un hecho que se repite con frecuencia en España, no existe una legislación específica que reconozca y regule esta situación. La Ley Orgánica 1/2004, de 28 de diciembre, de Medidas de Protección Integral contra la Violencia de Género, de aplicación en los juzgados de violencia sobre la mujer, contempla esta circunstancia. La Ley de Galicia 11/2007, de 27 de julio, para la prevención y tratamiento integral de la violencia de género, da un paso más al resolver dos cuestiones importantes de la Ley del Estado, la aplicación del concepto de violencia machista al amplio espectro que engloba, ampliando su definición más allá del ámbito de la pareja o expareja y para ir más allá del ámbito de la denuncia anterior para el acceso a servicios y beneficios. Si bien no describe la realidad de la violencia institucional, alude al concepto de revitalización en su artículo IV.

A nivel europeo e internacional, este concepto se desarrolla en diversas leyes y declaraciones. La única definición de violencia institucional a nivel internacional es la de la Ley General de Acceso de las Mujeres a una Vida Libre de Violencia de *México* en su Capítulo IV, que la define como:

"Actos u omisiones de servidores públicos de cualquier orden de gobierno que discriminen o tengan por objeto dilatar, entorpecer o impedir el goce y ejercicio de los derechos humanos de las mujeres, y su acceso al goce de las políticas públicas tendientes a prevenir, investigar, sancionar y erradicar los distintos tipos de violencia" (Art. XVIII).

Esta norma nació del creciente fervor del feminismo en México y fue desarrollada por un grupo de mujeres, entre ellas Marcela Lagarde, utilizando una exquisita perspectiva de género. Su nombre, que alude a la libertad más que a la violencia, es la introducción de una ley con un fuerte enfoque feminista que antepone los derechos de las mujeres.

La Declaración de la ONU sobre la Eliminación de la Violencia contra la Mujer de 1993 establece: "Se entenderá que la violencia contra la mujer comprende (...) la violencia física, sexual y psicológica perpetrada o tolerada por el Estado, dondequiera que ocurra" (Art. II). En la misma Declaración, la ONU señaló que "los estados deben condenar la violencia contra la mujer y no invocar ninguna costumbre, tradición o consideración religiosa para eludir su obligación de eliminarla" (Art. IV).

En la IV Conferencia Mundial sobre la Mujer (1995) en representación del Estado español, nació la Declaración de Beijing, que reconoce los derechos humanos de la mujer como inalienables y como parte integrante e indivisible de los derechos humanos universales.

La legislación europea también incluye referencias a la responsabilidad de los estados en relación con la observancia de los derechos de las mujeres y la lucha contra la violencia de género en el Convenio del Consejo de Europa, de 11 de mayo de 2011, sobre prevención y lucha contra la violencia contra las mujeres y la violencia doméstica (Convenio de Estambul), que es un importante instrumento de carácter vinculante a nivel europeo. En la Directiva 2012/29/UE por la que se establecen normas mínimas en materia de

derechos, atención y protección de las víctimas de delitos, incluye una referencia directa a la violencia institucional y a los procesos de revictimización que sufren las mujeres en situación de violencia machista, "exige que los profesionales que traten con la víctima antes, durante o después del proceso penal, cuenten con una formación especializada para facilitar el trato y así evitar situaciones de victimización secundaria" (Art. LVII).

2.3 Revictimización. Mitos y estereotipos de la violencia machista

La revictimización a la que están expuestas las mujeres durante la "ruta crítica" se sustenta en mitos y estereotipos en torno a la violencia machista. Estos mitos son generalmente creencias estereotipadas falsas y fuertemente arraigadas que están muy extendidas en la sociedad, y que resultan muy efectivas para minimizar, negar o justificar esta violencia.

Bosch y Ferrer (2012), presentan un análisis detallado de los mitos de la violencia de género agrupados en las siguientes categorías:

- Mitos sobre la realidad. Este conjunto de mitos sitúan la violencia machista como insólita, negando el carácter universal de este fenómeno.
- Mitos sobre los perpetradores que justifican su violencia centrándose en las características personales de ese hombre.
- Mitos sobre las mujeres en situación de violencia. Estos mitos revitalizan a las mujeres trasladando la responsabilidad de su situación a sus características personales.
- Mitos que restan importancia a la violencia de género. Son creencias que distorsionan y contribuyen a negar la existencia de este problema.

Este conjunto de creencias no es inmune a todas las instituciones pero la diferencia entre una persona común y una funcionaria, radica en su responsabilidad de proteger los derechos humanos de las mujeres cuando se encuentran en una situación de violencia de género. Además, su actuación condicionará la futura recuperación de estas mujeres además de determinar otros aspectos trascendentales, como por ejemplo la resolución de la custodia de sus hijos.

3. Objetivos

3.1 Objetivo general

Identificar la violencia institucional contra las mujeres en situaciones de violencia de género durante y después del proceso de la denuncia.

3.2 Objetivos específicos

Observar, analizar e interpretar los contextos donde se da la violencia institucional contra las mujeres en situación de violencia.

Definir las carencias existentes en los diferentes ámbitos.

Exponer los mitos sobre la violencia machista en los diferentes agentes institucionales implicados en el proceso.

Analizar el impacto y las consecuencias de la violencia institucional sobre las mujeres en situación de violencia.

4. Metodología de la investigación

Esta investigación cualitativa utiliza una metodología etnográfica que permite abordar el objeto de estudio, para comprender e interpretar una realidad que interactúa en un contexto amplio, con el fin de lograr una visión holística del ámbito estudiado (Álvarez, 2011).

4.1 Participantes

La selección de los informantes del estudio, se ha realizado mediante la técnica de muestreo no probabilístico de bola de nieve, y se reduce a profesionales de las cuatro provincias gallegas, tanto del ámbito rural como urbano, implicados en el objeto de estudio, es decir, en el proceso de denuncia de las mujeres en situación de violencia de género. Además, se cuenta con el relato de dos entrevistadas que vivieron en primera persona esta situación, mujeres supervivientes a la violencia de género.

Informantes	Número
Asesora jurídica CIM.	I1
Psicóloga CIM.	I2
Asesor jurídico CIM.	I3
Abogada de turno de oficio de violencia machista	I4
Trabajadora social CIM.	I5
Fiscalía	I6
Mujer sobreviviente a la violencia machista y educadora social	I7
Mujer sobrevivente a la violencia machista	I8

Agente de policía Vioxén	I9
Agente de policía UFAM	I10
Trabajador Social IMELGA	I11
Psicóloga IMELGA	I12
Psicóloga OAVD	I13
Jueza turno de guarda de violencia sobre a muller	I14

Tabla 1: Personas informantes. Fuente: Elaboración propia

4.2 Instrumentos o técnicas de investigación

Los instrumentos y técnicas de investigación seleccionadas para realizar este estudio de campo son la entrevista en profundidad semiestructurada y la observación participante. Mediante el uso de estas técnicas se pretende conocer la realidad del objeto de estudio desde diversos enfoques para un posterior análisis de la información más completa.

La entrevista semiestructurada incluye un relato específico del tema a tratar directamente de la fuente, y aunque enriquece mucho la investigación, esta información siempre estará limitada por la interferencia de diversos sesgos. Para corregir esta deficiencia se utiliza la técnica de observación participativa mediante acompañamientos y trabajo de campo en un CIM, donde se recogen los datos en el medio natural y en contacto con los sujetos observados a través de un diario de campo.

4.3 Procedimiento

Debido a la situación de confinamiento, todas las entrevistas realizadas en esta investigación se realizaron a través de video llamadas y conversaciones telefónicas grabadas y transcritas íntegramente, salvo la realizada al policía autónomo del sistema Vioxén, que se encontraba en su despacho. Entrevistas a la trabajadora social de IMELGA y el agente de policía de la UFAM, no fueron registrados y la recogida de información fue realizada a través de anotaciones.

Los guiones de las entrevistas, si bien tienen partes en común, son diferentes debido a la variedad en el perfil de la muestra. Estos guiones se dividen en varios bloques que tratan diversos aspectos que ahondan en el objeto de estudio: carencias y especialización profesional, revitalización, mitos y estereotipos, consecuencias de la violencia institucional, etc. (Anexo I).

La observación participante se realizó en las prácticas del Grado en Trabajo Social en el CIM de Barbadás, durante el período comprendido entre septiembre de 2019 y enero de 2020 lo que permitió, a través de la intervención social con mujeres en situación de violencia de género, conocer sus experiencias en el

proceso de denuncia. Además, el pasado mes de febrero, se hizo un acompañamiento a una mujer que decidió denunciar a su agresor en la comisaría de la Policía Nacional de Ourense.

4.4 Análisis de los datos

Luego de realizar todas las entrevistas y su transcripción, así como recolectar anotaciones de la observación participante para analizar los datos comparativamente con las demás fuentes, se procedió al examen de los documentos para extraer la información más relevante acorde con los objetivos previamente determinados.

Además, se realiza un estudio del marco legislativo español y gallego en materia de violencia de género, relacionando los distintos artículos de esta normativa con los distintos aspectos a analizar. Para estructurar de forma congruente los datos obtenidos, se definen seis apartados que hacen referencia a los bloques comunes en los que se dividen las entrevistas diseñadas durante el estudio y a unos bloques específicos según las características de la muestra.

5. Resultados

5.1 Carencias en el funcionamiento de los distintos servicios

A través de las entrevistas realizadas se puede afirmar que existen importantes fallas en los diferentes servicios de atención a mujeres en situación de violencia machista.

La Ley Orgánica 1/2004, de 28 de diciembre, establece que: "Las mujeres víctimas de violencia de género tienen derecho a los SSSS de atención, crisis, apoyo y acogida y recuperación integral" (Art. XIX). En Galicia, los CIM son los servicios de referencia para mujeres en situación de violencia de género, centros que existen en todas las ciudades y en muchas comunidades rurales. A pesar de ello, el Decreto 130/2016, de 15 de septiembre, por el que se establecen los requisitos y el procedimiento para el reconocimiento y acreditación de los centros de información de la mujer de titularidad de las entidades locales de Galicia, únicamente exige la contratación de un profesional de la psicología y un asesor jurídico, siendo este un equipo incompleto, ya que requiere de otras disciplinas como el trabajo y la educación social, para poder trabajar de manera integral con estas mujeres y así cumplir con la Ley. Además, estos servicios, sobre todo en las grandes poblaciones, están sobresaturados, lo que supone largas listas de espera, reducción del tiempo de intervención e imposibilidad de realizar acompañamientos.

Por otra parte, las mujeres en situación de violencia de género tienen derecho a asistencia jurídica gratuita en el momento anterior a la denuncia, de acuerdo con el artículo 20 de la Ley 1/2004, de 28 de diciembre. El funcionariado de las comisarías de Policía tiene la obligación de informar a las mujeres de este derecho, ya que es un servicio esencial para que puedan realizar un informe en buenas condiciones,

de manera ordenada y coherente. Si bien la policía entrevistada refiere que las mujeres están informadas de este derecho, los abogados de la muestra afirman que la mayoría de las intervenciones de oficio se realizan directamente en los juzgados de instrucción. Muchas veces, cuando las mujeres solicitan la asesoría jurídica, tienen que esperar hasta tres horas en la comisaría o incluso más:

"Por premuras, que no se le facilite por la Policía, no se le indica debidamente a la mujer que tiene derecho a un letrado antes de interponer denuncia, otras veces no se hace" (I3: Abogado).

En el programa Vioxén que lleva a cabo la Policía Nacional, Local y la Guardia Civil, existen diferentes formas de actuación. Mientras que la Policía Nacional asigna a las mujeres un profesional de referencia que las protege y acompaña, en las zonas rurales la Guardia Civil les asigna un puesto, lo que hace que estas mujeres no establezcan una relación de confianza con el profesional. Los cuarteles en las aldeas más pequeñas cierran durante el fin de semana, dejando a las mujeres desprotegidas en caso de emergencia. Además, en algunos municipios como Ourense, los funcionarios del programa Vioxén tienen que estar uniformados, lo que supone tanto un estigma para la mujer, como una ventaja para el agresor que vaya a quebrantar la orden de protección impuesta, pudiendo identificar al profesional.

También hay muchos obstáculos en los tribunales; los procesos de evaluación externa a los que se someten, evalúan el número de casos que se llevan a cabo en un tiempo determinado y no la calidad con la que se desarrollan. Esto, sumado a la carga de trabajo, conduce a una emergencia que reduce la calidad de la atención al obligar, en algunos casos, a acuerdos apresurados entre las partes durante la fase de instrucción:

"Por la propia dinámica del Juzgado de Instrucción (...), el atasco hace que la dinámica del proceso a veces sea muy acelerada, tomar declaración a la mujer... tomar declaración al agresor... sin profundizar (...), sin detenerse a veces" (I3: Abogado).

Otra carencia importante detectado a lo largo de la investigación es la transgresión del derecho a la intimidad de las mujeres a través de los medios de comunicación. El artículo 34 de la Ley 4/2015, de 24 de abril, del Estatuto de la Víctima del Delito, establece:

"Los poderes públicos promoverán campañas de sensibilización social a favor de las víctimas, así como la autorregulación de las redes sociales públicas y privadas con el fin de preservar la intimidad, la dignidad y demás derechos de las víctimas. Estos derechos deben ser respetados por los medios de comunicación social" (Art. XXXIV).

La Ley 4/2015, de 27 de abril, en el Título III, decreta:

"Los jueces, tribunales, fiscales y demás autoridades y funcionarios encargados de la investigación criminal, así como todos los que de cualquier forma intervengan o participen en el proceso, adoptarán de conformidad con lo dispuesto en la Ley, las medidas necesarias para proteger la intimidad de todas las víctimas y de sus familiares (...)" (Art. XXII).

A pesar del marco legal del Estado español, la asesora jurídica entrevistada afirma que los propios juzgados emiten notas informativas a los medios de comunicación, para que las publiquen lo que supone, sobre todo en las zonas rurales, un gran estigma para las mujeres y su familia:

"(...) maltrato institucional, el tema de... los medios de comunicación que sacan todo con pelos, comas y carteles... (...), me llegan aquí diciendo que se van a retirar; (...) porque todo salió en el Faro de Vigo, porque salió no sé dónde. No quiero porque no sé qué. Mira que disgusto porque no vale la pena, no sé qué... y publicaron esto..." (...);" vale ¡claro! Lo de los medios de comunicación que pero vamos a ver! Son los propios tribunales porque pasan calcaditos los autos, los autos de acusación particular, la pública, digo, del Ministerio Fiscal. Entonces llega el gabinete del TSJ, que el juicio se va a celebrar en esa Audiencia Provincial. ¡Y salen todos los de violencia!, ¡¡calcaditos!! Fue tratada, le hizo no sé cuánto en el taller, en el pasillo, no sé qué... ¡Claro! Eso es horrible (...) no te ponen foto porque no la tienen, si no te la ponen también" (I1: Asesora jurídica de la CIM).

Otro servicio clave es la OAVD, ya que proporciona a las mujeres de asesoramiento, información y apoyo cruciales para afrontar el proceso legal. Aunque el artículo 27 de la Ley 4/2015, de 27 de abril, especifican claramente las funciones de las OAVD, muchas mujeres no se benefician de este servicio, ya que no existe un protocolo establecido y la rapidez del proceso hace que los profesionales sean derivados a este recurso.

"(...) si la jueza dice que va a iniciar el proceso y ya va a haber audiencia oral, nadie del personal de oficina, ni auxiliares o... nadie... ningún agente, eh... se atreve a llevar (...), retrasar la labor del juez por llevar allí a la víctima. (...). Eh... eso tiene que venir de arriba, instaurado así" (E13: Psicóloga OAVD).

"La OAVD, y en este caso... en el caso de la violencia contra la mujer, tiene una efectividad magnífica, porque las mujeres... llegan cuando denuncian con un sentimiento de culpa (...), creen que están ahí porque no pueden hacer frente a la situación, porque no saben cómo resolverla (...), no saben si realmente lo que están denunciando es un delito, no lo es, porque no saben lo que es un delito... Pero muchos los profesionales... o sea ... desconfían de eso... de ese servicio... no están conformes con ese servicio y nos cuesta mucho que se derive a las mujeres cuando vienen, que se establezca como pauta de trabajo" (I6: Fiscala).

Otra forma de revictimización identificada por la mayoría de los entrevistados, es la repetición del relato de las mujeres durante el paso por los diferentes profesionales. Desde el momento de la denuncia y durante el proceso judicial, las mujeres han manifestado en reiteradas ocasiones, lo que significa para ellas revivir una y otra vez la traumática situación por la que atraviesan. Una forma de remediar esta circunstancia es utilizar medios audiovisuales para la grabación de la declaración mediante la creación de una prueba preconstituida, medida recogida en el precepto 132 del eje 3 del Pacto de Estado contra la Violencia de Género. Este sistema también corregiría otras circunstancias revictimizadoras, como que las mujeres y sus agresores estén en la misma sala durante el juicio, a menudo separados, muchas ve-

ces separados por una pantalla, recurso que no impide la intimidación que provoca la presencia de los agresores sobre las mujeres. También evitaría que las mujeres que viven en zonas rurales acudan a los tribunales penales y las molestias que eso supone.

5.1.1 La importancia de los espacios

En los procesos judiciales por violencia machista, es fundamental que las mujeres cuenten con un espacio seguro para ellas y sus hijos que suelen acompañarlas, tanto en las comisarías de Policía donde se presenta la denuncia como en los Juzgados. En la Ley 4/2015, de 27 de abril, el artículo 20 se refiere a:

"El local en que se desarrollen los actos del proceso penal, incluida la fase de instrucción, se dispondrá de forma que se evite el contacto directo entre las víctimas y sus familiares, por una parte, y el indiciado o imputado, por otra (...)" (Art. XX).

El Art. 22 de dicha Ley establece:

"Los jueces, tribunales, fiscales y las demás autoridades y funcionarios encargados de la investigación criminal, así como todos los que de cualquier forma intervengan o participen en el proceso, adoptarán de conformidad con lo dispuesto en la Ley, las medidas necesarias para proteger la intimidad de todas las víctimas y sus familiares (...)" (Art. XXII).

Según los datos obtenidos en las entrevistas, en muchos casos no se cumple la Ley ya que aún no existen espacios adecuados para proteger este derecho. Durante el acompañamiento de una mujer en una denuncia por violencia machista, la sala de espera era común a todas las denunciantes:

"Durante las siguientes horas de espera, los funcionarios fueron a la sala a preguntar a las personas presentes por qué estaban allí. La confidencialidad y el respeto a la intimidad de las personas en la sala de espera son nulas. Además de la mujer a la que acompañaba, había otra mujer que quería denunciar su situación de violencia de género; toda la sala se enteró" (Estrato acompañamiento).

Los espacios de encuentro entre el abogado y las mujeres donde realizan el trabajo previo a la declaración en las comisarías y en los juzgados, tampoco son adecuados ya que se desarrolla en los pasillos de las instalaciones.

Además, durante la entrevista a la funcionaria de la Policía Nacional, manifiesta la necesidad de una sala de espera específica para las mujeres y sus hijos, y destacó la falta de medios específicos disponibles:

"Debería haber una sala de espera específica. A veces las mujeres están muchas horas y no hay medios. Muchas veces vienen con sus hijos porque no tienen con quien dejarlos y tienen hambre (...) Suerte que tenemos una cafetería para los trabajadores y vamos a comprar un bocadillo y una botella de agua, pero tenemos que pagarlo nosotros..." (I10: Policía UFAM).

La situación en los Juzgados ha mejorado en los últimos años, pero dista mucho de ser satisfactoria, ya que existe un desfase entre la situación de las mujeres en las capitales de provincia y el resto del territorio. Durante la fase de investigación en los juzgados de violencia contra la mujer, gracias a la insistencia de algunas profesionales y la presión del movimiento feminista, se habilitaron estancias para mujeres siendo estas, en muchos casos, espacios claustrofóbicos y sin ventilación. El problema es más grave en los procesos que se desarrollan en los juzgados de custodia y juzgados penales, donde no hay espacios reservados para las mujeres y muchas veces se reúnen con su maltratador y su familia.

"(...) no todos los lugares son iguales, depende por ejemplo en las capitales de provincia o en las provincias (...), podríamos decir que hay víctimas de primera clase y víctimas de segunda, ¿no? (...) Hay dos espacios de espera para las mujeres que denuncian estos delitos que están (...) son enanos y sin ventilación, ¿sabes? Son dos Zulos podríamos decir, enanos (...), con lo cual les digo la prioridad que se le da a este tema. A veces se le da más prioridad a sentar a los medios de comunicación cuando vienen a grabar" (I6: Fiscalía).

Es un aspecto fundamental para el buen desarrollo de un proceso judicial, que las mujeres dispongan de estos espacios al margen de la presencia del agresor, su familia y el abogado defensor, ya que esta presencia condicionará mediante coacción directa o indirecta la actuación posterior de la mujer y su estado emocional.

5.2 Revictimización. Mitos y estereotipos de la violencia machista

Una intervención profesional sin perspectiva de género está sujeta a la persistencia de visiones estereotipadas sobre la violencia de género y las mujeres, así como a la reproducción de mitos. A lo largo del trabajo de campo se revelaron actitudes machistas, tanto en los relatos de circunstancias presenciados por las profesionales y mujeres entrevistadas, como en las declaraciones de algunos de los sujetos de la muestra. A continuación, se expondrán diferentes mitos de la violencia de género, agrupados según las categorías desarrolladas por Bosch y Ferrer (2012).

Mitos sobre los agresores:

> "Si un hombre ha visto eso en su casa toda la vida, porque fue educado en ese ambiente o por *x* cosas, por mucho que le pongas una orden de alejamiento..." (I9: Policía Vioxén).
>
> Esta forma de concebir al agresor como transmisor intergeneracional de la violencia machista, es errónea y justifica su actuación. La violencia machista se produce por la cultura de la desigualdad y no es un fenómeno aislado provocado por las vivencias concretas del abusador en su infancia. Si bien en algunos casos se puede dar este trasfondo, no se puede establecer una relación de causalidad entre un pasado de violencia y su reproducción actual (Bosch y Ferrer, 2012).

Mitos sobre las mujeres en situación de violencia machista:

"E- Cuando hizo la declaración con la jueza, ¿cómo te sentiste?

I8- Siempre cuestionada (...). Sólo decían que cómo era posible que; *¿Y por qué usted no denunció? ¿Y cómo pudiste vivir con una persona así durante tantos años, si fue una vida tan mala o si fue tratada tan mal? ¿Cómo podrías permitir que tus hijos vivieran esta situación de violencia? ¿Cómo pudiste?...*" (I8: Mujer sobreviviente).

Tales cuestiones demuestran el desconocimiento total de conceptos básicos sobre la violencia de género, con un efecto tremendamente perjudicial para las mujeres, ya que la misma interposición de la denuncia es para ellas un proceso de culpabilidad. El estado emocional en el que se encuentran estas mujeres, limita severamente su capacidad de tomar decisiones. La baja autoestima, depresión, miedo, pérdida de autonomía, dependencia del agresor, síndrome de indefensión adquirida, etc., asociado a otros factores como la falta de apoyo socio-familiar, las dificultades económicas, la sensación de fracaso provocada por las expectativas sociales sobre la mujer, etc., les hacen naturalizar la situación o incluso no reconocerla. Esta serie de circunstancias explica la demora en la interposición de la denuncia, que en muchos casos nunca llega a producirse.

Mitos que minimizan la importancia de la violencia machista:

"Al apartarse las mujeres del procedimiento, que suelen ser variados, de varios agresores (...) y eso (...) debe (...) ayudarla, porque le perjudica porque se crea el estereotipo de *Bueno, a ver, esta mujer no está diciendo, en realidad, ahí ya son muchos (...) los que han "denunciado", las denuncias falsas* ... Otro estereotipo (...) es cuando generalmente ellas tienen un procedimiento de divorcio (...), como están viviendo situaciones totalmente conflictivas, o porque el propio divorcio genera esa situación conflictiva (...), se utilizaba en el ámbito judicial y jurisdiccional como elemento para decir: Pues esta mujer está utilizando el procedimiento de violencia para divorciarse, entonces utiliza este instrumento para conseguir más ventajas en los trámites de divorcio" (I6: Fiscala).

Este testigo es un ejemplo de cómo una falla en la formación y perspectiva de género, hace que los profesionales nieguen situaciones de violencia de género y responsabilicen a las mujeres por provocar la situación o incluso mentir.

Durante las entrevistas, los profesionales de IMELGA y los cuerpos y fuerzas de seguridad persisten en la existencia de las llamadas "falsas denuncias" encadenadas por violencia de género para adquirir el beneficio o evitar la pérdida de ventajas en medidas civiles. Esta información, además de tergiversar gravemente la realidad de la violencia de género y situar a las mujeres en el papel de falsedad, demuestra un total desconocimiento del funcionamiento judicial, al confundir la desestimación, interposición o desistimiento de denuncias con su falsedad. Como se puede observar en el siguiente gráfico, con datos recabados por la Fiscalía General del Estado en el período comprendido entre 2009 y 2018, las denuncias falsas representan cifras irrisorias que representan un promedio de 0,0069% sobre el total de denuncias por violencia machista.

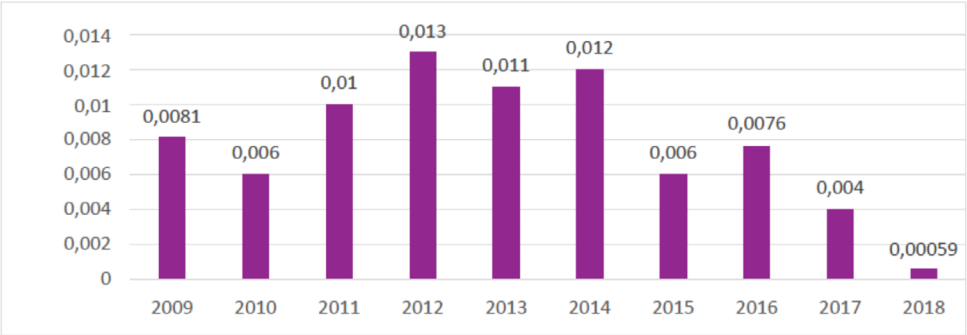

Figura 2: Condena denuncias falsas violencia de género. Fuente: Elaboración propia

Aunque existen trágicas evidencias de que la violencia machista más grave es la violencia vicaria, cuando se trata del tema del derecho de los padres agresores a la custodia de sus hijos, los profesionales de IMELGA se refieren al SAP, un síndrome que carece de validación científica pero que se utiliza reiteradamente como argumento para dictar sentencias de custodia a favor de los padres.

"¿Alienación de los padres? Bueno, sí, sí, no lo vamos a llamar síndrome. Vale, pero alienación sí, sí, sí (...), mucha, mucha. Yo creo... es algo en lo que está de acuerdo el 99% de los psicólogos forenses españoles. Eh ... si no es un síndrome, porque no es un síndrome, no tengo conocimientos para evaluar... a lo mejor se le puede llamar síndrome o no, pero que los padres y las madres instrumentalicen a sus hijos en los procesos de divorcio, sí, mucho, muchísimo (S12: Psicóloga IMELGA).

Este hecho demuestra que existe un grave prejuicio machista hacia la mujer, porque aunque los niños sean considerados víctimas de violencia de género, lo cierto es que según el CGPJ en 2019 en España sólo el 3,86% de los casos de violencia de género se resuelven con la suspensión de la custodia de los hijos al padre violento.

Medidas Civiles	Atribución de la Vivienda	Permuta Vivienda	Suspensión Régimen de Visitas	Suspensión Potestad	Suspensión Guarda y Custodia	Prestación de alimentos	Protección del menor para evitar un peligro o perjuicio	Otras
OP	4.760	75	872	153	1.108	5.831	157	3.387
MC	311	3	76	12	84	364	16	193
% Med. Civ OP adoptac sobre total y Medida: adoptada	16,60%	0,26%	3,04%	0,53%	3,86%	20,33%	0,55%	11,81%

Figura 3: Medidas judiciales de protección. Fuente: Informe sobre violencia de género del CGPJ (2019)

Otro mito especialmente grave es el de las expertas en género, que son marginadas de los procesos judiciales por la supuesta falta de parcialidad derivada de su formación y experiencia. Este hecho refleja nuevamente un total desconocimiento de la necesidad de aplicar la perspectiva de género con el fin último, precisamente, de lograr esa objetividad:

"Hay psicólogas del CIM que no les interesa hacer valoraciones ni informes porque nos ven bien, porque dicen abiertamente que a veces tenemos una intoxicación con la ideología de género; otras veces nos llaman feministas como si fuera el peor insulto (...), abogados y abogadas que dicen:

"No es que vuestros informes no se tengan en cuenta porque claro, dicen que sois feministas y que hacéis todo para favorecer a las mujeres" (I2: Psicóloga CIM).

"Debería haber más hombres en los SSSS... así, la perspectiva sería más imparcial con respecto al tema de la violencia de género...". "Los profesionales del CIM... tienen una manera de intervenir, una perspectiva con mucha ideología... no son imparciales..." (I10: Trabajador Social IMELGA).

Otro hecho muy significativo relacionado con la pregunta anterior, es la expresión explícita de los profesionales de IMELGA de términos como "adoctrinamiento" en formaciones feministas e "ideología de género", como concepto negativo, siendo nuevos mitos negacionistas introducidos por la extrema derecha en los últimos años.

"Creo que hay ciertas formaciones, o sea, eso... que van más encaminadas al adoctrinamiento que a la formación. O sea... a veces es como... nosotras tenemos todos los derechos y los hombres, todos los deberes, y no creo que sea así. Creo que hay cosas, ¿eh? Que... que son fundamentales y que... hay que entrenar, eso desde una perspectiva. Hay ciertos... a ver, ciertos grupos que cuando dices que no... es que a veces hay denuncias falsas de violencia de género, es que están contra ti que dices ¡Dios mío!, es que la evidencia no se puede negar" (I12: Psicóloga IMELGA).

Estos mitos estereotipados que invisibilizan la violencia de género, distorsionan su realidad y suponen una amenaza para la aceptación del fenómeno de la violencia de género como un problema social, con graves repercusiones en el tratamiento de las mujeres a nivel institucional.

5.3 Una formación insuficiente

La formación de los agentes que intervienen en el proceso de denuncia de la violencia de género es un aspecto crucial para lograr que se respeten los derechos de las mujeres, evitando así su revictimización. La Ley Orgánica 1/2004, de 28 de diciembre, establece que:

"El Gobierno, el Consejo General del Poder Judicial y las comunidades autónomas, en el ámbito de sus respectivas competencias, asegurarán una formación específica sobre igualdad y no discriminación por

razón de sexo y violencia de género, en los cursos de formación de jueces y magistrados, ministerios públicos, secretarios judiciales, fuerzas y cuerpos de seguridad y médicos forenses" (Art. 47).

A pesar de esta Ley aprobada hace 16 años, todas las entrevistadas manifiestan que existe una falta de formación en los agentes de los diferentes servicios que trabajan con mujeres en situación de violencia de género. Aunque en los últimos años se ha hecho un esfuerzo por establecer la formación obligatoria de los profesionales en algunas disciplinas, esta no es suficiente siendo, en muchos casos, una cuestión de voluntad personal adquirir dicha formación.

En los SSSS especializados en violencia machista como el CIM, la formación exigida para acceder al puesto de trabajo es de 200 horas tal y como establece el Decreto 130/2016, de 15 de septiembre, lo cual es insuficiente para algunos profesionales que son la referencia para la intervención con mujeres en esta situación. Además, con la reforma del Decreto en 2016, se ampliaron las competencias del servicio, extendiendo la atención a las personas dependientes de las usuarias (hijas/hijos o mayores) y al colectivo LGTBIQ+, hecho que además de desdibujar el objeto del servicio y sobrecargarlo sin modificar los requisitos mínimos de personal, no viene acompañado de una formación específica. Además, la Administración no exige una formación de reciclaje de conocimientos, lo que deja a voluntad de los profesionales su realización.

Existen otros servicios, como los recursos residenciales para mujeres en situación de violencia de género, que están regulados por la Orden de 1 de abril de 1997, por la que se regulan los requisitos específicos que deben cumplir los centros de acogida para mujeres víctimas de malos tratos, en los que no existe una formación obligatoria específica de género para los profesionales que trabajan en este tipo de centros, lo que supone un obstáculo inmenso para la calidad asistencial. Además, las mujeres que acuden a este tipo de centros son las que atraviesan situaciones más vulnerables con una red de apoyo débil y en situaciones de precariedad económica, por lo que necesitan una intervención integral para recuperar el control de sus vidas.

Las cuerpos y fuerzas de seguridad del Estado cumplen un papel fundamental en todo el proceso de denuncia de la violencia machista, muchas veces son la primera figura profesional e institucional que están en contacto con las mujeres, redactan el atestado, recogen su declaración, hacen una valoración de riesgo y las acompañan durante las medidas de protección que se establezcan de forma cautelar o mediante sentencia judicial, por lo que su formación y sensibilización es clave. Las personas entrevistadas pertenecientes a este ámbito exponen que existen varios cursos específicos en violencia machista al año, pero la mayoría no son obligatorios, o que implica que solamente las personas que trabajan específicamente con este colectivo y las más sensibilizadas, acudan a estas formaciones.

En el ámbito jurídico y judicial, las carencias en la formación y sensibilización de todos los profesionales es alarmante por las graves consecuencias que este hecho puede tener en el desarrollo de un proceso

judicial. En las entrevistas realizadas, la jueza y la fiscala, subrayan que existe una oferta formativa disponible asumida por el CGPJ, pero que la formación presencial está mayoritariamente centralizada en las ciudades de Madrid o Barcelona, y por supuesto, es una formación voluntaria.

A pesar de la Ley Orgánica 1/2004, de 28 de diciembre y del Pacto de Estado aprobado en 2016, que también incluye medidas de formación obligatoria para jueces y fiscales, no fue hasta marzo de 2019 cuando se modificó la Ley Orgánica 6/1985, de 1 de julio, del Poder Judicial, para imponer el primer curso de formación obligatoria en violencia de género. Esta reforma legislativa también incluye la creación de una nueva especialidad de "violencia doméstica y de género" en los mismos términos que las de menores o comercial, donde los jueces que quieran especializarse, deberán acreditar sus conocimientos en la materia. Esta medida no tiene carácter retroactivo, por lo que los profesionales que actualmente trabajan en violencia de género no tienen que especializarse.

El Colegio de Abogados de Galicia gestiona los turnos de tutela en violencia de género y para acceder a su ejercicio es imprescindible realizar una formación actualizada anualmente e impartida por el Colegio. Aun así, esta formación se limita a los aspectos legales, dejando de lado la sensibilización de los profesionales en este campo. En el acompañamiento que se realizó en el transcurso de esta investigación a una mujer que denunció su situación de violencia en la comisaría de la Policía Nacional de Ourense, la abogada del turno que la atiende, muestra un total desconocimiento de la perspectiva de género:

"Aparece la abogada. Grita en el pasillo que viene a atender a una víctima y no sabe quién es (...) Le pidió a la denunciante que le explicara lo sucedido (...) No le dio ninguna recomendación (...) No entendía la historia. Refería a la denunciante: *Si le tenías miedo a tu pareja, ¿por qué no saliste de la casa? o cuando te gritaba, ¿tú también gritabas?*" (Estrato acompañamiento).

Otro gran fallo del sistema es la falta de especialización de los profesionales de IMELGA. Este equipo, formado por una profesional de Medicina, Psicología y Trabajo Social, carece de formación desde la perspectiva de género, al tratarse de profesionales que han accedido a este puesto a través de la lista de selección de la Xunta de Galicia, o del concurso de traslado entre personal fijo. Los profesionales de este servicio realizan valoraciones de las mujeres en busca de las secuelas físicas, psicológicas y sociales. Las secuelas físicas son una evidencia, pero para hacer una correcta valoración de las llamadas "huellas psicosociales" de la violencia machista, es imprescindible contar con una formación especializada en género. Estas valoraciones son seguidas por un informe que es crucial en el proceso judicial.

En las OAVD de los Juzgados que constan de un profesional de la Psicología y del Trabajo Social, existe el mismo problema. Estos profesionales han accedido al puesto de la misma forma, sin requisitos de formación específicos.

Actualmente no se está solucionando esta evidente carencia formativa en los distintos campos profesionales de la rama jurídica y socio-sanitaria. En los grados de Trabajo Social y Psicología de la UVigo y la USC, las materias de género son meras optativas. Únicamente en el Grado de Educación Social de la UVigo existe una materia obligatoria en género. No obstante, en el mismo Grado impartido en la USC esta formación es inexistente. Igualmente ocurre en las carreras jurídicas, impartidas en las tres universidades gallegas, que prescinden de materias dedicadas a la perspectiva jurídica en género. Este factor que se muestra tan evidente en la erradicación de la violencia machista, carece de importancia para estos organismos educativos.

La intervención profesional con perspectiva de género es un requisito fundamental para una buena praxis e imprescindible para evitar la revictimización de las mujeres. Es responsabilidad de los poderes públicos aplicar la normativa vigente para la obligatoriedad de esta formación en los distintos ámbitos institucionales. Por el momento, la especialización del funcionariado depende de la voluntad individual de las personas profesionales, traduciéndose en la mayoría de los casos en violencia machista institucional.

5.4 Consecuencias de la violencia machista institucional

Las consecuencias de la violencia machista institucional sobre las mujeres, suponen un serio retroceso en su recuperación, que es un proceso ya en sí mismo muy complejo. La psicóloga del CIM entrevistada, añade además que las mujeres que se enfrentan a la violencia machista institucional, pueden presentar una serie de manifestaciones psicológicas y físicas graves como depresión, crisis de ansiedad, trastornos psicosomáticos, estrés postraumático, ideaciones y tentativas suicidas, e incluso en los casos más extremos, puede llevar a la muerte.

Otro efecto devastador de la violencia de género institucional es que las mujeres que sufren esta desprotección dejan de confiar en el sistema y en todas las instituciones que lo integran, renunciando a ejercer su derecho a acudir a los servicios especializados para su recuperación o retirando la denuncia por no prolongues esta tribulación. En muchos casos esta renuncia supone que la mujer, al no restablecer su situación, puede retomar su relación con el agresor o iniciar una nueva relación de violencia.

"(...) es una traba y para su proceso de recuperación (...) es un paso no, 25 pasos atrás... en el proceso de recuperación de una... de una mujer; a mayores, desconfianza del sistema, desconfianza del resto de las instituciones. O sea, llego al CIM pero sé que no me van a arreglar nada (...) lo único que quiero es estar tranquila... y... olvidarme y que todo esto se acabó; y esto impide claramente su recuperación (...) Entonces es entender también que de una situación de violencia hay que recuperarse... eso es muy difícil de entender para las mujeres... Eh... si el sistema ya abusó de ellas (...) va a ser muy difícil, mucho más difícil recuperar a esa mujer (...) Un sistema que los traicionó... y que ella ya vio las deficiencias" (I5: Trabajadora Social CIM).

"(...) mi recuperación fue de la primera relación; a la segunda no trabajé nada... de... cuáles eran las consecuencias de la violencia, porque me alejé completamente de la red de violencia. No... quería

volver a sentirme juzgada como me había sentido al principio, y ... y eso no me impidió buscar ayuda..., caí en otra relación con otro abusador. (...) Entonces me impactó mucho... lo que me pasó en la primera para... y el... alejarme tanto y... y las denuncias, porque directamente con este juez que... que me juzgara de esta manera, pues me hundió bastante (...) perdí todas las ganas de volver... Volver a un juzgado y volver a declarar ante un juez (...), lo recordaba con mucho sufrimiento" (I7: Mujer sobreviviente).

Cuando en este crítico proceso para las mujeres existen menores de por medio, la situación se complica ya que, a pesar de que el artículo primero de la Ley Orgánica 8/2015, de 22 de julio, por la que se modifica el sistema de Protección a la Infancia y la Adolescencia, reconoce a los menores como víctimas directas de violencia machista, obligando al Poder Judicial y a los Tribunales a pronunciarse expresamente sobre las medidas cautelares que les afectan y pudiendo suspender el régimen de visitas, La realidad es que muchas veces prima el derecho de los padres agresores, sobre el principio del interés superior del menor. Esta situación coloca a las mujeres en una situación que las culpabiliza enormemente, debido a la desprotección a la que, en muchas situaciones, se enfrentan sus hijos.

"E-: Si volvieras atrás, ¿volverías a poner la denuncia?

S-8: ¡Qué va! ¡Qué va! No, no, no, no. Ni loca, ni loca, ni loca. No, no, yo lo que están viviendo mis hijos y que mi hijo tenga que decirme: *Es que tú te has librado y yo no ¿Por qué me haces esto? ¿Por qué me obligas a ir?* Y eso, eso te parte el alma, (...), puf, es que cuando estaban en casa por lo menos los defendía, ¿sabes? Pues, los encerraba en una habitación y no les tocaba. Pero ahora, ¿quién los defiende? Nadie, es que nadie, no sé. Yo no, no denunciaría. Vamos, quitaría la denuncia, pero... sobre la marcha. Y lo he dicho muchas veces y ojalá me hubiera matado, que por lo menos él estaría en Pereiro y mis hijos serían libres, sin tener que estar padeciendo todo lo que él les hace" (I8: Mujer sobreviviente).

Como se puede apreciar en los diversos testimonios presentados, las transgresiones a los derechos de las mujeres en forma de violencia machista institucional, amenazan su salud mental y física, y las ponen en riesgo, al verse abocadas a nuevas situaciones de peligro.

6. Conclusiones

La violencia machista institucional es aquella violencia estructural sostenida por una cultura patriarcal que el Estado tolera y/o perpetra por omisiones o negligencias cometidas por sus instituciones. Estas acciones se derivan de las continuas transgresiones de políticas públicas que también, silencian esta circunstancia al tener como consecuencia de la vulneración de los derechos de las mujeres en situación de violencia de género, hecho que infiere en su revictimización.

Figura 4: Violencia machista institucional. Fuente: Elaboración propia

Esta es una realidad a la que están expuestas las mujeres gallegas en situación de violencia machista cuando acceden a los diferentes servicios públicos. Aunque esta violencia es perpetrada en primer orden por funcionarias de las diferentes instituciones, viene derivada en última instancia de la pasividad del Estado ante esta vulneración de los derechos de las mujeres.

El laberinto institucional con el que tropiezan las mujeres y los diferentes obstáculos a los que se enfrentan a su paso por múltiples profesionales e instituciones, hacen que muy probablemente, sea de manera consciente o inconsciente, se enfrenten a una o varias vulneraciones de sus derechos.

Esta evidencia, que se revela en la cotidianidad, no se contempla en el marco jurídico del Estado español, y aunque incluye referencias a la revictimización, no hace alusión a la violencia institucional al igual que excluye, evidentemente, la violencia machista institucional. Este hecho no es un acto trivial, ya que "lo que no se nombra no existe", y en un intento por no asumir su responsabilidad, los poderes públicos lo minimizan a través de su ocultamiento.

A pesar de que la Ley Orgánica 1/2004, de 28 de diciembre, fue pionera a nivel internacional y situó al Estado español como referente en la legislación en materia de género, definiendo y visibilizando la violencia machista como un problema social, 15 años después de su promulgación, esta Ley no se aplica en su totalidad.

Posteriormente, entraron en vigor otras leyes y normas, como la Ley 4/2015, de 27 de abril, y el Pacto de Estado contra la Violencia de Género (2017), con un contenido amplio de medidas dirigidas a paliar deficiencias en todas las áreass, más concretamente en la "ruta crítica" a la que se enfrentan las mujeres en el proceso de denuncia de la situación de violencia machista. Pese a los sutiles avances reportados por estas mejoras legislativas, lo cierto es que muchos elementos de su contenido no son más que, al menos por ahora, meras declaraciones de intenciones.

Para su efectividad es necesario el involucramiento y compromiso de los gobiernos a todos los niveles que tienen la obligación de implementar planes, protocolos y medidas específicas para que, a través de las instituciones, se cumplan todos los preceptos de las diversas leyes, a los efectos de la efectiva protección de las mujeres en situación de violencia de género.

Cierto es que existen profesionales en los diferentes servicios de atención a las mujeres que desarrollan una ardua labor para encontrar soluciones a las diversas carencias institucionales que enfrentan en su labor profesional en detrimento de los derechos de las mujeres. Pero la realidad es que esto depende de la voluntad personal de estos profesionales, y no de directrices impuestas por las autoridades. Por eso mismo, es necesario enfatizar que es una responsabilidad institucional evitar este sometimiento a la doble discriminación al que se ven abocadas las mujeres.

Dicho esto, las fallas del sistema en la aplicación de diversas leyes y demás normativas, repercuten en el desarrollo de la atención directa a las mujeres, lo que se traduce en el comportamiento negligente de las personas funcionarias de los servicios públicos. La asunción de visiones mitificadas y estereotipadas de la violencia machista derivadas de la falta de formación dirigida a los distintos agentes, las trabas en los distintos servicios y la resistencia de estas instituciones a ofrecer espacios específicos para las mujeres, se traduce en violencia de género institucional que infiere en su revictimización y que deriva en graves consecuencias.

Los efectos de esta violencia machista institucional pueden recrear una espiral de revitalización con aciago pronóstico. Tras una primera vivencia de doble victimización, las mujeres ya no creen en la eficacia del sistema, desistiendo del apoyo de personal especializado en violencia de género, lo que puede suponer el establecimiento de nuevas relaciones de violencia. Esta coyuntura puede ser interpretada de forma estereotípica por las personas profesionales, desacreditando de nuevo la situación de violencia.

Por todo ello, las personas profesionales del Trabajo Social junto con otras profesionales de las diversas disciplinas del ámbito social, están obligadas a exigir una formación continua en perspectiva feminista a las instituciones en las que ejercen su profesión, o en las que adquieren las titulaciones. Esta es una cuestión imprescindible para realizar un correcto desarrollo de las intervenciones respetando, protegiendo y reivindicando los derechos de las mujeres. También es esencial poner en práctica un ejercicio de autocrítica que permita la mejora progresiva en la calidad de la atención a las mujeres, evitando así su revictimización.

Figura 5*:* Espiral de la violencia institucional. Fuente: Elaboración propia

6. Bibliografía

Adán, Carmen. (2018). *Feminicidio*, Vigo: Galaxia.

Álvarez, Rosa. (2009). Investigación etnográfica: una propuesta metodológica para el Trabajo Social. *Revistas Científicas y de Arbitraje UNAM*, (20), 73-97.

Con cariño, Celia. (2005). *La gran diferencia y sus pequeñas consecuencias... para la lucha de las mujeres*. Madrid: Cátedra.

Bodelón, Encarna. (2014). Violencia institucional y violencia de género. *Anales de la Cátedra Francisco Suárez. 48* (131-155).

Boladeras, Margarita. (2019). Violencia institucional por incumplimiento de derechos.

Musas , vol. *4* (1), 60-67.

Bosch-Fiol, Esperanza and Ferrer-Pérez, Victoria. (2012) Nuevo mapa de mitos sobre la violencia de género en el siglo XXI. *Psicothema*, *24* (4), 548-554.

Colanzi, Irma. (2015). (Per)versiones del patriarcado: mujeres y violencia institucional.

Derecho y Ciencias Sociales. 12, (8-32).

Consejo General del Poder Judicial. (2019). *Informe anual sobre violencia de género*. archivo: /// C: / Usuarios / sabel / Descargas / Violencia% 20sobre% 20la% 20mujer% 20% 20-% 20Informe% 20Anual% 20de% 202019% 20 (2) .pdf

Decreto 130/2016, de 15 de septiembre, por el que se establecen los requisitos y el procedimiento para el reconocimiento y acreditación de los centros de información de la mujer titularidad de las entidades locales de Galicia, así como para la modificación y extinción de su reconocimiento. *Boletín Oficial de Galicia* . Santiago de Compostela, 188, de 10/03/2016.

Directiva 2012/29/UE del Parlamento Europeo y del Consejo, de 25 de octubre de 2012, por la que se establecen normas mínimas sobre los derechos, el apoyo y la protección de las víctimas de delitos, y que sustituye a la Decisión Marco de 2001/220/JAI del Consejo. *Diario Oficial de la Unión Europea* L315/57, 18.11.12.

Procuraduría General de la República. (2009). *Informe de la Fiscalía General de la Nación 2009*. https : // www. elconfidencialdigital.com/media/elconfidencialdigital/files/201 9/06/28 / MEMFIS18.pdf .

Galtung, Johan. (1998). *Después de la violencia, 3R: reconstrucción, reconciliación, resolución. Enfrentando los efectos visibles e invisibles de la guerra y la violencia*. Bilbao: Recordando Gernika.

Gil Ruiz, Juana. (2014). Violencia institucional de género. *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*. 48, 9-16.

Kaës, René. (2004). Complejidad de espacios institucionales y recorridos de objetos psíquicos. *Psicoanálisis APdeBA*. 26, (3).

Lagarde, Marcela. (2006). Del feminicidio al feminicidio. *Del Jardín de Freud*.

Bogotá: Universidad Nacional de Colombia, (6), 216-225.

Ley General de Acceso de las Mujeres a una Vida Libre de Violencia (02/01/2007). https: // www.cofemer.gob.mx/LGAMVLV.pdf

Ley Orgánica 1/2004, de 28 de diciembre, de medidas de protección integral contra la violencia de género. *Boletín Oficial del Estado*, 313, de 29 de diciembre.

Ley Orgánica 8/2015, de 22 de julio, por la que se modifica el Sistema de Protección a la Infancia y la Adolescencia. *BOE* , 175, de 23 de julio.

Ley de Galicia 11/2007, de 27 de julio, para la prevención y tratamiento integral de la violencia de género. *Boletín Oficial de Galicia*, 152, de 7 de agosto de 2007.

Ley 4/2015, de 27 de abril, del Estatuto de la víctima de un delito. *Boletín Oficial del Estado,* 101, 28 de abril de 2015.

Lener, Gerda. (1990). *La creación del patriarcado*. Barcelona: Crítica.

Lombardo, Enmanuela. (2003). *Mainstreaming*: la aplicación de la transversalidad en la Unión Europea. Aequalitas: *Revista Jurídica de Igualdad de Oportunidades de Mujeres y Hombres* . (13), 6-11.

Mayorbe, Pilar. (septiembre de 2009). Micromachismos invisibles, las otras caras del patriarcado. "Los miedos, la culpa, la violencia invisible y su impacto en la vida de las mujeres: ¡girar con amor!" *VI Congreso Estatal de Isonomía en Igualdad entre Mujeres y Hombres*. Universitat Jaume I, Castellón de la Plana.

Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes e Igualdad. (2019). *Documento consolidado de medidas del Pacto de Estado en materia de violencia de género*. https://violenciagenero.igualdad.gob.es/pactoEstado/docs/Documento_Refu ndido PEVG 2.pdf

Miranda, Amparo; Bezanilla, Manuel and González, Humberto. (2016). Graves violaciones a los derechos humanos: Violencia institucional y revictimización. *Cuadernos de crisis* , (15), 2.

Naciones Unidas. (1993). *Declaración sobre la eliminación de la violencia contra la mujer*

https://www.ohchr.org/sp/professionalinterest/pages/violenceagainstwomen.aspx

Naciones Unidas. (1995). Informe de la Cuarta Conferencia Mundial sobre la Mujer. (96.IV.13).

https: // www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/Beijing%20full%20report%20S.pdf

Orden de 1 de abril de 1997 por la que se regulan los requisitos específicos que deben cumplir los centros de acogida de mujeres víctimas de malos *tratos. Boletín Oficial de Galicia* . Santiago de Compostela, 96, 25 de abril de 1997.

Pateman, Carole. (1995). *El contrato sexual*, Barcelona: Anthropos.

RAV- Red de Atención a Víctimas, REV (2009). *Manual de formación en victimología para profesionales, técnicos y policías de la Red*. Santiago de Chile: Ministerio del Interior

Sagot, Montserrat (2000). La ruta crítica de las mujeres afectadas por la violencia doméstica en América Latina. *Programa Mujer, Salud y Desarrollo* (99-102).

Segato, Rita (2003). Las estructuras elementales de la violencia. Ensayos de género sobre antropología, psicoanálisis y derechos humanos. Buenos Aires: Universidad Nacional de Quilmes.

Vázquez, Iria (coord.): *Cómplices. Violencia machista institucional*, Vigo: Galaxia.

7. Anexos.

Entrevista tipo 1 - Fiscalía

Bloque 1 - Presentación del entrevistado - Consentimiento informado para grabar

Querido Participante. Como estudiante de la Universidad de Vigo, estoy realizando una investigación sobre la violencia de género institucional que viven las mujeres en situación de violencia de género. A continuación, procederemos a realizar una entrevista que será grabada para recoger los datos con mayor precisión y luego analizarlos. Toda la información sobre la entrevista es CONFIDENCIAL. Por favor, trate de hacer sus respuestas lo más honestas posibles. Durante el desarrollo de esta entrevista puedes evitar contestar las preguntas que consideres con total libertad.

Muchas gracias por su colaboración.

Por favor, preséntese profesionalmente y describa su actividad.

Bloque 2 - Carencias y especialización profesional

¿Cuál es el trabajo diario en la especialidad de violencia contra la mujer?

¿Los jueces de esta especialidad tienen que tener un perfil o cumplir ciertos requisitos?

¿Qué problemas encuentra a la hora de realizar su práctica profesional?

¿Cómo crees que se podrían abordar estos problemas?

Bloque 3 - Procedimiento judicial

Por favor explique el proceso legal que enfrenta una mujer que decide denunciar una situación de violencia

¿Cree que debería llevarse a cabo una reforma estructural de la Ley de Enjuiciamiento Criminal?

Bloque 4 - Revictimización. Mitos y estereotipos

¿Qué es para ti la violencia machista institucional?

En los procesos judiciales en los que se encuentran inmersas las mujeres en situación de violencia de género, ¿observa violencia de género institucional? ¿Puede dar un ejemplo?

¿Crees que alguna de tus compañeras reproduce violencia de género institucional contra las mujeres?

¿Cómo se produce esta violencia machista institucional? ¿Puede darme ejemplos que conozca de esta violencia en las cifras mencionadas anteriormente?

¿Cree que los espacios de los Juzgados (sala de espera, pasillos, sala de audiencias, etc.) respetan los derechos de las mujeres? ¿Hay privacidad?

¿Cómo cree que afecta este hecho a las mujeres con respecto a los procesos judiciales?

Bloque 5 - Consecuencias de la violencia machista institucional en la sentencia judicial

¿Cuáles cree que son las repercusiones de la violencia machista institucional o mejor dicho de los estereotipos y prejuicios que se pueden dar desde la Judicatura, Fiscalía y Abogacía en las sentencias judiciales?

¿Existen diferencias entre los juzgados específicos en violencia machista y los ordinarios? ¿Qué aspecto pueden tener?

Bloque 6 - Soluciones a la violencia machista institucional

¿Cuál puede ser la solución a la violencia machista institucional?

¿Considera suficiente la formación que se exige a los profesionales del derecho en el ámbito de la violencia de género?

¿Qué aspectos teóricos y metodológicos cree que debe tener un profesional para poder intervenir satisfactoriamente?

Además de la sensibilidad y el conocimiento de los aspectos teóricos de la violencia de género a través de la formación, ¿piensa que la violencia institucional se vuelve inevitable por la naturaleza de su proceso? ¿Por qué?

Entrevista tipo 2 - Mujer sobreviviente a la violencia de género

Bloque 1 - Presentación de la persona entrevistada - Consentimiento informado de grabación

Querido Participante. Como estudiante de la Universidad de Vigo, estoy realizando una investigación sobre la violencia de género institucional que viven las mujeres en situación de violencia de género. A continuación, procederemos a realizar una entrevista que será grabada para recoger los datos con mayor precisión y luego analizarlos. Toda la información sobre la entrevista es CONFIDENCIAL. Por favor, trate de hacer sus respuestas lo más honestas posible. Durante el desarrollo de esta entrevista puedes evitar contestar las preguntas que consideres con total libertad.

Muchas gracias por su colaboración.

Bloque 2 - Presentación

Describa a grandes rasgos la situación de violencia que enfrentó y el elemento que desencadenó la denuncia contra su agresor

Bloque 3 - Proceso de salida de la situación de violencia machista

Después de tomar la decisión de romper la relación de violencia, ¿a qué recurso recurrió?

¿Conocías dispositivos dirigidos a mujeres en situación de violencia?

Bloque 4 - Proceso de denuncia

Por favor explique el proceso que enfrentó cuando denunció a su agresor

¿Cómo se desarrolló su denuncia? ¿Tenía acceso a un profesional del turno de guardia de la Abogacía en el momento de la denuncia?

Bloque 5 - Revictimización. Mitos y estereotipos

¿Qué es para ti la violencia machista institucional contra las mujeres?

¿Cree que se ha cometido violencia machista institucional contra usted en los procesos judiciales que ha enfrentado?

¿Y en la comisaría?

¿Puede describir estas situaciones de violencia machista institucional que ha sufrido?

¿Cree que los espacios de los Juzgados (sala de espera, pasillos, sala de audiencias, etc.) respetan los derechos de las mujeres? ¿Hay privacidad?

Bloque 6 - Consecuencias de la violencia machista institucional en la sentencia judicial

¿Cómo cree que han podido influir los prejuicios, mitos y estereotipos sexistas por parte de los diferentes agentes implicados en el proceso de denuncia de la sentencia judicial?

¿Cuáles crees que fueron las repercusiones de la violencia machista institucional en su recuperación?

¿Crees que esta victimización secundaria significó para ti una victimización terciaria (revictimización por su contexto social)?

Si pudiera volver, ¿habría denunciado a su agresor?

Bloque 7 - Soluciones a la violencia machista institucional

¿Qué cosas cree que deben cambiar en el sistema para que la experiencia de las mujeres en situación de violencia sea protegida por las instituciones?

Entrevista tipo 3 - Profesionales de la Abogacía del turno de oficio de violencia

Bloque 1 - Presentación de la persona entrevistada - Consentimiento informado de grabación

Querido Participante. Como estudiante de la Universidad de Vigo, estoy realizando una investigación sobre la violencia de género institucional que viven las mujeres en situación de violencia de género. A

continuación, procederemos a realizar una entrevista que será grabada para recoger los datos con mayor precisión y luego analizarlos. Toda la información sobre la entrevista es CONFIDENCIAL. Por favor, trate de hacer sus respuestas lo más honestas posible. Durante el desarrollo de esta entrevista puedes evitar contestar las preguntas que consideres con total libertad.

Muchas gracias por su colaboración.

Por favor, preséntese profesionalmente y describa su actividad.

Bloque 2 – Carencias y especialización profesional

¿Qué es el turno de guardia de violencia de género?

¿Qué requisitos tienen que presentar los profesionales de este turno?

¿Cree que hay obstáculos en el funcionamiento de estos turnos? ¿Cuáles?

¿Cómo crees que se podrían abordar estos problemas?

Bloque 3 - Proceso de denuncia

Por favor explique el proceso que enfrenta una mujer que decide denunciar una situación de violencia

¿Cuáles son los aspectos clave para denunciar una situación de violencia de género? Para que esto se haga correctamente, ¿cuáles son los pasos que debe seguir?

¿Cuándo se suele producir la solicitud del profesional de la Abogacía del turno de guardia, antes o después de la denuncia? Si es después, ¿cuál crees que es la razón?

¿Diría que hay situaciones en las que no conviene denunciar al agresor? ¿Por qué?

Bloque 4 - Violencia machista institucional - Revictimización. Mitos y estereotipos

¿Qué es para ti la violencia machista institucional contra las mujeres?

En los procesos judiciales en los que se encuentran inmersas las mujeres en situación de violencia de género, ¿observa violencia de género institucional?

¿En las comisarías cree que se produce?

¿Cree que alguna de sus compañeras reproduce la violencia de género institucional contra las mujeres a las que defiendes?

¿Cómo se produce esta violencia machista institucional? ¿Puede darme ejemplos que conozca de esta violencia en las figuras mencionadas anteriormente?

¿Crees que los espacios de los Juzgados de Ourense (sala de espera, pasillos, sala de audiencias) respetan los derechos de las mujeres? ¿Hay privacidad? Este edificio es muy reciente, ¿por qué cree que no se compran los requisitos arquitectónicos para salvaguardar los derechos de las mujeres?

¿Cómo cree que afecta este hecho a las mujeres con respecto a los procesos judiciales?

¿Cree que la ciudad de Ourense necesita un juzgado específico de Violencia de Género?

Bloque 5 - Consecuencias de la violencia machista institucional en la sentencia judicial

¿Cuáles cree que son las repercusiones de la violencia machista institucional o mejor dicho de los estereotipos y prejuicios que pueden darse por parte de la judicatura y la fiscalía en las sentencias judiciales?

¿Existen diferencias entre los juzgados específicos en Violencia Machista y los ordinarios? ¿En qué aspectos?

Bloque 6 - Soluciones a la violencia machista institucional

¿Cuál puede ser la solución a la violencia machista institucional?

¿Cree que la formación que se requiere de los profesionales de este turno en materia de violencia de género es suficiente?

¿Qué aspectos teóricos y metodológicos cree que debe tener un profesional para poder intervenir satisfactoriamente

Además de la sensibilidad y el conocimiento de los aspectos teóricos de la violencia de género a través de la formación, ¿piensa que la violencia institucional se vuelve inevitable por la naturaleza de su proceso? ¿Por qué?

Entrevista tipo 4 – Profesionales del CIM

Bloque 1 - Presentación de la persona entrevistada - Consentimiento informado de grabación

Querido Participante. Como estudiante de la Universidad de Vigo, estoy realizando una investigación sobre la violencia de género institucional que viven las mujeres en situación de violencia de género. A continuación, procederemos a realizar una entrevista que será grabada para recoger los datos con mayor precisión y luego analizarlos. Toda la información sobre la entrevista es CONFIDENCIAL. Por favor, trate de hacer sus respuestas lo más honestas posible. Durante el desarrollo de esta entrevista puedes evitar contestar las preguntas que consideres con total libertad.

Muchas gracias por su colaboración.

Por favor, preséntese profesionalmente y describa su actividad.

Bloque 2 - Proceso de salida de la situación de violencia machista

Mujeres en situación de violencia de género que acuden a la CIM ¿En qué momento del proceso se encuentran?

¿Qué porcentaje aproximado diría que denuncian su situación? ¿Cuál cree que es la razón por la que algunas mujeres no lo denuncian?

¿Diría que hay situaciones en las que no conviene denunciar al agresor? ¿Por qué?

Con la facultad (ya vigente en el Ley gallega) que el Pacto de Estado otorga a los servicios sociales para reconocer la condición de víctima de violencia machista, y el acceso a los derechos que esta condición conlleva, cree que sigue siendo "interesante" que la víctima se presente a este procedimiento judicial?

Bloque 3 - Revictimización. Mitos y estereotipos

¿Cómo definiría la violencia de género institucional contra las mujeres en situación de violencia?

¿Las mujeres que acuden al servicio detectan este tipo de violencia? ¿En qué servicios los detectan?

¿En qué ámbitos cree que se produce esta violencia de género institucional contra las mujeres en situación de violencia de género?

¿Cómo se produce esta violencia machista institucional? ¿Puedes darme ejemplos que conozcas de esta violencia en diferentes campos?

Bloque 4 - Consecuencias de la violencia machista institucional en el proceso de recuperación de las víctimas

¿Cuáles cree que son las repercusiones de la victimización secundaria en la recuperación de las mujeres?

¿Crees que esta victimización secundaria es una victimización terciaria (revictimización por el contexto social de la mujer)?

Bloque 5 - Soluciones a la violencia machista institucional

¿Cuál puede ser la solución a la violencia machista institucional?

¿Cree que la formación requerida en los distintos campos es suficiente para intervenir correctamente con las mujeres en situaciones de violencia de género?

¿Qué aspectos teóricos y metodológicos cree que debe tener un profesional para poder intervenir satisfactoriamente?

Además de la sensibilidad y el conocimiento de los aspectos teóricos de la violencia de género a través de la formación, ¿piensa que la violencia institucional se vuelve inevitable por la naturaleza de su proceso? ¿Por qué?

Entrevista tipo 5 – Profesionales del Vioxén

Bloque 1 - Presentación de la persona entrevistada - Consentimiento informado de grabación

Querido Participante. Como estudiante de la Universidad de Vigo, estoy realizando una investigación sobre la violencia de género institucional que viven las mujeres en situación de violencia de género. A continuación, procederemos a realizar una entrevista que será grabada para recoger los datos con mayor precisión y luego analizarlos. Toda la información sobre la entrevista es CONFIDENCIAL. Por favor, trate de hacer sus respuestas lo más honestas posible. Durante el desarrollo de esta entrevista puedes evitar contestar las preguntas que consideres con total libertad.

Muchas gracias por su colaboración.

Por favor, preséntese profesionalmente.

Bloque 2 - Deficiencias y especialización profesional

¿Qué es el protocolo Vioxén?

¿Qué requisitos deben presentar los profesionales que trabajan en este servicio?

¿Cree que hay algún problema con el funcionamiento de este servicio? ¿Cuáles?

¿Cómo crees que se podrían abordar estos problemas?

Bloque 3 - Acompañamiento

Explique el proceso de seguimiento que realiza con las mujeres en situación de violencia de género

¿Qué medidas de protección se ponen en marcha ante una situación de violencia de género?

¿Cuáles cree que son los aspectos más importantes a considerar en el proceso de protección de las mujeres?

¿Existe coordinación con otros servicios (SS básica, CIM, SEPE,...)?

Bloque 4 - Revictimización. Mitos y estereotipos

¿Qué es para usted la violencia institucional contra las mujeres?

¿Cree que alguna de sus compañeros reproduce la violencia institucional contra las mujeres? ¿Y los demás profesionales (Abogacía, Fiscalía, Judicatura...)?

¿Cómo se produce esta violencia institucional? ¿Puede darme ejemplos que conozca de esta violencia en las cifras mencionadas anteriormente?

Bloque 5 - Consecuencias de la violencia institucional en la sentencia judicial

¿Cuáles cree que son las repercusiones de la violencia institucional para las mujeres?

Bloque 6 - Soluciones a la violencia institucional

¿Cuál puede ser la solución a la violencia institucional?

Entrevista tipo 6 - Judicatura

Bloque 1 - Presentación de la persona entrevistada - Consentimiento informado de grabación

Querido Participante. Como estudiante de la Universidad de Vigo, estoy realizando una investigación sobre la violencia de género institucional que viven las mujeres en situación de violencia de género. A continuación, procederemos a realizar una entrevista que será grabada para recoger los datos con mayor precisión y luego analizarlos. Toda la información sobre la entrevista es CONFIDENCIAL. Por favor, trate de hacer sus respuestas lo más honestas posible. Durante el desarrollo de esta entrevista puede evitar contestar las preguntas que consideres con total libertad.

Muchas gracias por su colaboración.

Por favor, preséntese profesionalmente y describa su actividad.

Bloque 2 - Deficiencias del servicio y especialización profesional

¿Cuál es el trabajo diario en la especialidad de violencia contra la mujer?

¿Los jueces de esta especialidad tienen que tener un perfil o cumplir ciertos requisitos?

¿Considera suficiente la formación que se exige a los profesionales del Derecho en el ámbito de la violencia de género?

¿Qué diferencias hay entre un juzgado específico de Violencia de Género y uno ordinario?

¿Cuáles son las diferencias entre un Juzgado específico de Violencia de Género exclusivo y uno que conoce de otras materias penales?

En las zonas rurales, ¿qué diferencias hay entre las mujeres que denuncian violencia de género en comparación con las que denuncian en las ciudades?

¿Qué problemas encuentra a la hora de realizar su práctica profesional?

¿Cómo crees que se podrían abordar estos problemas?

Bloque 3 - Procedimiento judicial

Por favor explique el proceso legal que enfrenta una mujer que decide denunciar una situación de violencia

¿Puede explicar cuándo ocurren las pruebas rápidas y cuándo no?

¿Cree que debería llevarse a cabo una reforma estructural de la Ley de Enjuiciamiento Criminal?

Bloque 4 - Revictimización. Mitos y estereotipos

¿Qué es para ti la violencia machista institucional?

En los procesos judiciales en los que se encuentran inmersas las mujeres en situación de violencia de género, ¿observa violencia de género institucional? ¿Puede dar un ejemplo?

¿Cree que algún de sus compañeros reproduce violencia de género institucional contra las mujeres?

¿Cómo se produce esta violencia machista institucional? ¿Puede darme ejemplos que conozca de esta violencia en las figuras mencionadas anteriormente?

¿Cree que los espacios de los Juzgados (sala de espera, pasillos, sala de audiencias, etc.) respetan los derechos de las mujeres? ¿Hay privacidad?

¿Cómo cree que afecta este hecho a las mujeres con respecto a los procesos judiciales?

Bloque 5 - Consecuencias de la violencia machista institucional en la sentencia judicial

¿Cuáles cree que son las repercusiones de la violencia machista institucional o mejor dicho de los estereotipos y prejuicios que se pueden dar desde Judicatura, Fiscalía y Abogacia, en las sentencias judiciales?

Bloque 6 - Soluciones a la violencia machista institucional

¿Cuál puede ser la solución a la violencia machista institucional?

Además de la sensibilidad y el conocimiento de los aspectos teóricos de la violencia de género a través de la formación, ¿piensa que la violencia institucional se vuelve inevitable por la naturaleza de su proceso? ¿Por qué?

Entrevista tipo 7 - Profesionales del CIM jurídico

Bloque 1 - Presentación de la persona entrevistada - Consentimiento informado de grabación

Querido Participante. Como estudiante de la Universidad de Vigo, estoy realizando una investigación sobre la violencia de género institucional que viven las mujeres en situación de violencia de género. A continuación, procederemos a realizar una entrevista que será grabada para recoger los datos con mayor precisión y luego analizarlos. Toda la información sobre la entrevista es CONFIDENCIAL. Por favor, trate de hacer sus respuestas lo más honestas posible. Durante el desarrollo de esta entrevista puede evitar contestar las preguntas que consideres con total libertad.

Muchas gracias por tu colaboración.

Bloque 2 - Descripción de la actividad profesional

Describa su actividad

Bloque 3 - Proceso de salida de la situación de violencia machista

Mujeres en situación de violencia de género que acuden a la CIM ¿En qué momento del proceso se encuentran?

¿Qué porcentaje aproximado dirías que denuncian su situación? ¿Cuál crees que es la razón por el cual algunas mujeres no denuncian?

¿Diría que hay situaciones en las que no conviene denunciar al agresor? ¿Por qué?

Con la facultad (ya vigente en la Ley gallega) que el Pacto de Estado otorga a los servicios sociales para reconocer la condición de víctima de violencia machista, y el acceso a los derechos que esta condición conlleva ¿cree que sigue siendo "interesante" que la víctima se someta a esta proceso judicial?

Bloque 4 - Revictimización. Mitos y estereotipos

¿Cómo definiría la violencia de género institucional contra las mujeres en situación de violencia?

¿Las mujeres que acuden al servicio detectan este tipo de violencia? ¿En qué servicios los detectan?

¿En qué ámbitos cree que se produce esta violencia de género institucional contra las mujeres en situación de violencia de género?

¿Cómo se produce esta violencia machista institucional? ¿Puedes darme ejemplos que conozcas de esta violencia en diferentes campos?

Bloque 5 - Consecuencias de la violencia machista institucional en el proceso de recuperación de las víctimas

¿Cuáles cree que son las repercusiones de la victimización secundaria en la recuperación de las mujeres?

¿Crees que esta victimización secundaria es una victimización terciaria (revictimización por el contexto social de la mujer)?

Entrevista tipo 8 - Profesionales de la Abogacía del turno de oficio de violencia

Bloque 1 - Presentación de la persona entrevistada - Consentimiento informado de grabación

Querido Participante. Como estudiante de la Universidad de Vigo, estoy realizando una investigación sobre la violencia de género institucional que viven las mujeres en situación de violencia de género. A continuación, procederemos a realizar una entrevista que será grabada para recoger los datos con mayor precisión y luego analizarlos. Toda la información sobre la entrevista es CONFIDENCIAL. Por favor, trate de hacer sus respuestas lo más honestas posible. Durante el desarrollo de esta entrevista puede evitar contestar las preguntas que consideres con total libertad.

Muchas gracias por su colaboración.

Por favor preséntese profesionalmente.

Bloque 2 - Turno de guardia de violencia de género

¿Cuál es el turno de guardia de la violencia de género?

¿Qué requisitos tienen que presentar los profesionales de este turno?

¿Cree que hay obstáculos en el funcionamiento de estos turnos? ¿Cuáles?

¿Cómo crees que se podrían abordar estas carencias?

Bloque 3 - Proceso de denuncia

Por favor explique el proceso que enfrenta una mujer que decide denunciar una situación de violencia

¿Cuáles son los aspectos clave que debe contener una declaración de una situación de violencia de género? Para que esto se haga correctamente, ¿cuáles son los pasos a realizar?

¿Cuándo se suele producir la solicitud de la profesional de la Abogacía del turno de guarida, antes o después de la denuncia? Si es después, ¿cuál crees que es la razón?

¿Diría que hay situaciones en las que no es recomendable proceder a interponer una denuncia contra el agresor? ¿Por qué?

Bloque 4 - Revictimización. Mitos y estereotipos

¿Qué es para ti la violencia machista institucional contra las mujeres?

En los procesos judiciales en los que se encuentran inmersas las mujeres en situación de violencia de género, ¿observa violencia de género institucional?

¿En las comisarías, cree que se produce?

¿Crees que alguno de sus compañeros reproduce la violencia de género institucional contra las mujeres que defiende?

¿Cómo se produce esta violencia machista institucional? ¿Puede darme ejemplos que conozca de esta violencia en las figuras mencionadas anteriormente?

¿Crees que los espacios de los Juzgados de Ourense (sala de espera, pasillos, sala de audiencias,...) respetan los derechos de las mujeres? ¿Hay privacidad? Este edificio es muy reciente, ¿por qué cree que no se cumplan los requisitos arquitectónicos para salvaguardar los derechos de las mujeres?

¿Cómo cree que afecta este hecho a las mujeres con respecto a los procesos judiciales?

¿Cree que la ciudad de Ourense necesita un juzgado específico de Violencia de Género?

Bloque 5 - Consecuencias de la violencia machista institucional en la sentencia judicial

¿Cuáles cree que son las repercusiones de la violencia machista institucional, o mejor dicho de los estereotipos y prejuicios que se pueden darse desde la Judicatura y Fiscalía en las sentencias judiciales?

¿Existen diferencias entre los juzgados específicos en Violencia de Género y los ordinarios? ¿En qué se pueden contemplar?

Bloque 6 - Soluciones a la violencia machista institucional

¿Cuál puede ser la solución a la violencia machista institucional?

¿Cree que la formación que se requiere de los profesionales de este turno de guardia en materia de violencia de género es suficiente?

¿Qué aspectos teóricos y metodológicos cree que debe tener un profesional para poder intervenir satisfactoriamente?

Entrevista tipo 9 – Profesionales de la UFAM

Bloque 1 - Presentación de la persona entrevistada - Consentimiento informado de grabación

Querido Participante. Como estudiante de la Universidad de Vigo, estoy realizando una investigación sobre la violencia de género institucional que viven las mujeres en situación de violencia de género. A continuación, procederemos a realizar una entrevista que será grabada para recoger los datos con mayor precisión y luego analizarlos. Toda la información sobre la entrevista es CONFIDENCIAL. Por favor, trate de hacer sus respuestas lo más honestas posible. Durante el desarrollo de esta entrevista puede evitar contestar las preguntas que consideres con total libertad.

Muchas gracias por su colaboración.

Por favor, preséntese profesionalmente.

Bloque 2 -Carencias del servicio y especialización profesional

¿Cómo funciona la unidad?

¿Qué requisitos deben presentar los profesionales que trabajan en este servicio?

¿Cree que hay alguna deficiencia en el funcionamiento de este servicio? ¿Cuáles?

¿Cómo cree que se podrían abordar estas deficiencias?

Bloque 3 - Proceso de denuncia

Por favor explique el proceso que enfrenta una mujer que decide denunciar una situación de violencia

¿Cree que es necesaria la presencia de un profesional de la Abogacía en el proceso de denuncia? ¿Por qué?

¿Cuál diría que es el porcentaje aproximado de mujeres que demandan a un abogado de oficio?

¿Cree que los tiempos de espera pueden ser perjudiciales para las mujeres que se quejan?

¿Cree que los espacios están adaptados a las necesidades que puedan tener las mujeres en esta situación? ¿Este espacio respeta la privacidad de las mujeres y el derecho a la confidencialidad?

¿Diría que hay situaciones en las que no conviene denunciar al agresor? ¿Por qué?

Bloque 4 - Revictimización. Mitos y estereotipos

¿Qué es para usted la violencia institucional contra las mujeres?

En las comisarías, en el momento en que las mujeres interponen la denuncia a su agresor, ¿cree que hay violencia institucional?

¿Cree que alguno de sus compañeros reproduce la violencia institucional contra las mujeres? ¿Qué pasa con los profesionales de la Abogacía?

¿Cómo se produce esta violencia institucional? ¿Puede darme ejemplos que conozca de esta violencia en las figuras mencionadas anteriormente?

Bloque 5 - Consecuencias de la violencia institucional en la sentencia judicial

¿Qué repercusiones cree que pueden tener la violencia institucional para las mujeres?

Bloque 6 - Soluciones a la violencia institucional

¿Cuál puede ser la solución a la violencia institucional?

Entrevista tipo 10 - Profesionales del IMELGA

Bloque 1 - Presentación de la persona entrevistada - Consentimiento informado de grabación

Querido Participante. Como estudiante de la Universidad de Vigo, estoy realizando una investigación sobre la violencia de género institucional que viven las mujeres en situación de violencia de género. A continuación, procederemos a realizar una entrevista que será grabada para recoger los datos con mayor precisión y luego analizarlos. Toda la información sobre la entrevista es CONFIDENCIAL. Por favor, trate de hacer sus respuestas lo más honestas posible. Durante el desarrollo de esta entrevista puede evitar contestar las preguntas que consideres con total libertad.

Muchas gracias por su colaboración.

Por favor, preséntese profesionalmente.

Bloque 2 - Deficiencias del servicio y especialización profesional

¿Qué es IMELGA?

¿Cuáles son los requisitos para los profesionales que trabajan en este servicio? ¿Necesitan algún entrenamiento específico de género?

¿Cree que hay deficiencias en el funcionamiento de este servicio? ¿Cuáles?

¿Cómo crees que se podrían abordar estas deficiencias?

Bloque 3 - Pericia psicológica y social a las mujeres en situación de violencia machista

¿Cómo se realiza el peritaje de víctimas de violencia de género? ¿Se utilizan indicadores objetivos de valoración?

¿Existe coordinación con otro tipo de servicios (CIM, Puntos de...)?

La Ley Orgánica 8/2015, de 22 de julio, por la que se modifica el sistema de protección de la infancia y la adolescencia, considera que los menores cuyas madres son víctimas de violencia de género, también tienen la condición de víctimas ¿Cree que esto se tiene en cuenta a la hora de hacer la pericia en IMELGA?

La Medida 204 del Pacto de Estado contra la Violencia de Género establece "el carácter imperativo de la suspensión del régimen de visitas en todos los casos en que el menor haya presenciado, padecido o convivido con manifestaciones de la violencia" ¿Cree que se tiene en cuenta esta medida tanto en la realización de informes periciales como en las sentencias judiciales?

¿Cree que prevalece el derecho de los adultos sobre el principio del interés superior del niño?

¿Crees que a veces hay alienación entre las madres o los padres y sus hijos?

¿Crees que los espacios están adaptados a las necesidades que puedan tener las mujeres en esta situación?

Bloque 4 - Revictimización. Mitos y estereotipos

¿Qué es para usted la violencia institucional contra las mujeres?

¿Cree que alguno de los profesionales de IMELGA reproduce la violencia institucional contra las mujeres? ¿Y los profesionales del ámbito judicial?

¿Cómo se produce esta violencia institucional? ¿Puede darme ejemplos que conozca de esta violencia en las cifras mencionadas anteriormente?

Bloque 5 - Consecuencias de la violencia institucional en el peritaje

¿Cuáles crees que son las repercusiones de la violencia institucional como la mala pericia médica psicosocial para las mujeres?

Bloque 6 - Soluciones a la violencia institucional

¿Cuál puede ser la solución a la violencia institucional?

Entrevista Tipo 11 - Profesionales de la Oficina de Atención a la Víctima del Delito

Bloque 1 - Presentación de la persona entrevistada - Consentimiento informado de grabación

Querido Participante. Como estudiante de la Universidad de Vigo, estoy realizando una investigación sobre la violencia de género institucional que viven las mujeres en situación de violencia de género. A continuación, procederemos a realizar una entrevista que será grabada para recoger los datos con mayor precisión y luego analizarlos. Toda la información sobre la entrevista es CONFIDENCIAL. Por favor, trate de hacer sus respuestas lo más honestas posible. Durante el desarrollo de esta entrevista puede evitar contestar las preguntas que consideres con total libertad.

Muchas gracias por su colaboración.

Por favor, preséntese profesionalmente.

Bloque 2 – Carencias del servicio y especialización profesional

¿Qué es la Oficina de Atención a las Víctimas?

¿Cuáles son los requisitos para los profesionales que trabajan en este servicio? ¿Necesitan algún entrenamiento específico de género?

¿Qué carencias cree que existen en este servicio?

¿Cómo cree que se podrían abordar estos problemas?

¿En qué situación quedan las mujeres que utilizan este servicio?

Bloque 3 - Revictimización. Mitos y estereotipos

¿Qué es para usted la violencia institucional contra las mujeres?

¿Cree que alguno de los profesionales de la OAVD reproduce la violencia institucional contra las mujeres? ¿Y los profesionales del ámbito judicial?

¿Cómo se produce esta violencia institucional? ¿Puede darme ejemplos que conozca de esta violencia en las figuras mencionadas anteriormente?

Bloque 4 - Consecuencias de la violencia institucional

¿Qué repercusiones cree que tiene para las mujeres la violencia institucional?

Bloque 5 - Soluciones a la violencia institucional

¿Cuál puede ser la solución a la violencia institucional?

Índice de abreviaturas

Art.	Artículo
BOE	Boletín Oficial del Estado
CIM	Centro de Información a las Mujeres
CXPX	Consello General del Poder Judicial
E	Entrevistadora
IMELGA	Instituto de Medicina Legal de Galicia
n/a	No disponible
OAVD	Oficina de Asistencia a las Víctimas del Delito
ONU	Organización de las Naciones Unidas
p.	Página
S	Sujeto
SSSS	Servicios Sociales
SAP	Síndrome de Alienación Parental
UFAM	Unidad de Familia y Mujer
USC	Universidad de Santiago de Compostela
UVigo	Universidad de Vigo
Vioxén	(Sistema) de Seguimiento Integral en casos de Violencia de Género

Análisis de la representación de las mujeres en los libros de FOL (Formación y Orientación Laboral) a través de la revisión bibliográfica

Noelia Álvarez Estévez

Finalista I Edición "Premio Valedora do Pobo
al mejor trabajo Fin de Grado con perspectiva de género"

Resumen

Conocer la representación real de las mujeres en la sociedad es importante para identificar el punto en el que nos encontramos en el camino hacia la igualdad de género. Los medios de comunicación juegan un papel primordial en la transmisión de esta situación, y en la construcción del significado, y los medios empleados en la educación merecen la especial atención de los docentes. En esta investigación partimos de la hipótesis de que las mujeres siguen estando invisibilizadas y excluidas de los medios. La representación de las mujeres en los libros de FOL es inferior que la de los hombres, tanto en los contenidos escritos, como en las imágenes que se presentan. Este trabajo pretende estudiar la representación de las mujeres en los contenidos de los manuales, al fin de extraer información cuantificable de la posible reproducción de sesgos androcéntricos que las invisibilicen. La metodología empleada es la revisión bibliográfica de manuales de FOL de diferentes editoriales. Esta información se vierte en una rúbrica de criterios de análisis, al fin de identificar los libros que cumplan con los mínimos exigidos. Los resultados obtenidos confirman nuestra hipótesis, manifestando un claro predominio de los hombres en los contenidos de los manuales frente a la presencia de las mujeres.

Palabras clave: Invisibilización-androcentrismo-sexismo-patriarcado-mujeres.

índice

1. Introducción **526**

2. Fundamentación teórica **527**

3. Metodología **531**

3.1 Objetivos e hipótesis
3.2 Selección de las áreas de estudio
3.3 Búsqueda y selección de información
3.4 Resultados de la búsqueda
3.5 Criterios de selección y exclusión
3.5.1 Exclusión
3.5.2 Inclusión
3.6 Rúbrica

4. Resultados **535**

4.1 Datos obtenidos de la revisión
4.2 Análisis de los datos

5. Conclusiones **545**

5.1 Evaluación de la calidad de la metodología de investigación
5.2 Resultados obtenidos

6. Referencias bibliográficas **547**

O que estamos facendo é comparable ao que Copérnico fixo rompendo a nosa xeocentricidade (a nosa confortable convicción de que todo o universo xira arredor da terra), Darwin, rompendo a nosa especiecentricidade (a nosa querida crenza na especie humana como algo único e separado do resto da creación). Nós estamos rompendo a androcentricidade (a confortable e querida crenza na primacía da masculinidade), e este cambio é igualmente fundamental, perigoso e apaixoante.

— Elisabeth Minnich

1. Introducción

Los movimientos sociales de los últimos años y el aumento de los espacios en los que se trata y debate sobre la igualdad, el género o el feminismo hacen pensar que estamos ante un cambio de mentalidad de la sociedad. El incremento de la fuerza de las reivindicaciones feministas en diferentes partes del mundo, para hacer oír las voces que hasta el momento eran silenciadas, pero sobre todo, su repercusión en los medios de comunicación que por fin le abre un espacio, hacen pensar que los tiempos están cambiando. En gran parte este resurgir del movimiento feminista, coge impulso con el #MeToo en el 2017 gracias a lo cual mujeres de todo el mundo, se unen en una misma causa.

En España la repercusión del movimiento #MeToo se une con el sentimiento de impotencia ante el número de casos, denuncias y asesinatos por violencia machista, que terminan por estallar con la sentencia del caso "La Manada", con lo que el sentimiento de injusticia estalla y el tema pasa a ocupar un lugar destacado en los medios de comunicación (Parcerisa, E.). Todo este movimiento reivindicativo feminista que en España se visibiliza especialmente en el #8M de 2018, forma parte de lo que las expertas llaman la "cuarta ola" del feminismo.

Muchas y muchos pueden pensar que las mujeres tenemos adquiridos todos los derechos y las mismas condiciones de igualdad que los hombres en la vida social y laboral. Pero lo cierto es que la violencia que se ejerce sobre las mujeres, está en todas las esferas de la vida, en la privada y en la pública, y también se manifiesta en el silenciamiento, en la omisión y en la falta de reconocimiento. Solo hace falta que observemos la representación real de las mujeres; en los medios de comunicación, en el cine, en los libros, en el deporte, en la política, etc., para darnos cuenta.

Para conocer en qué medida las mujeres están presentes en los medios, mi objetivo con este trabajo es estudiar uno de los recursos que como docentes nos toca conocer de primera mano, los libros, con el fin de realizar un análisis, y de extraer información medible y cuantificable de la posible reproducción de esta situación de invisibilidad de las mujeres. Elegí como objeto de estudios, los manuales del módulo de FOL que ofrecen las diferentes editoriales y que suponen en muchos casos el principal soporte de aprendizaje y fuente de información para el profesorado y el alumnado. El objetivo de esta medición es cuantificar y evaluar la representación de las mujeres respecto a la de los hombres en este recurso de aula.

Nos encontramos ante una sociedad dualizada, en la que la categoría sexo se convierte en el eje vertebrador del orden social. A esta categoría dicotómica le siguen aportando valores en función de uno u otro sexo (Baleyrón Ferrer, 2010). Queremos comprobar, en qué medida esta realidad se refleja en los recursos con los que nos toca trabajar, observar si esta dicotomía y diferenciación entre los hombres y las mujeres, entre lo masculino y lo femenino se manifiesta en los libros de FOL.

La cuestión de la mujer es una cuestión de género. El género femenino y el género masculino son construcciones socioculturales, históricamente establecidas y derivadas de las diferencias sexuales existentes entre hombres y mujeres. Tal y como afirma Giussepina Sara Da Ros (2008), la principal causa de opresión

de la mujer es el patriarcado, es decir, la dominación masculina. Esta estructura patriarcal es la que está por debajo del orden social y económico, lo que nos lleva a suponer que la mejora de las condiciones en una esfera, la pública, supondrá una modificación en el modo de organización de la otra esfera, la privada (Baleyrón Ferrer, 2010).

"Me parece que muchos aspectos de estas visiones tradicionales sobre la inapropiada naturaleza de las mujeres para el discurso en público -unas visiones que, en lo esencial, se remontan a hace dos milenios-, aun se ocultan en nuestras ideas sobre la voz femenina en público y nuestra incomodidad con ella". Mary Beard (2014).

2. Fundamentación teórica

"Esta es una lucha que tiene lugar en naciones devastadas por la guerra, pero también en el dormitorio, en el comedor, en el aula, en el lugar del trabajo y en las calles. Y en los periódicos, revistas y televisión, donde las mujeres están dramáticamente subrepresentadas. Incluso en el campo de los juegos en línea, las mujeres se enfrentan a acosos furiosos y amenazas de asalto simplemente por atreverse a participar. Eso es principalmente violencia simbólica" (Rebecca Solnit, 2012). Para contextualizar la representación de las mujeres en nuestra sociedad, veamos datos reales de la representación de las mujeres en los cargos de poder o relevancia social en nuestro país antes de elaborar nuestra hipótesis.

Veamos en primer lugar qué porcentaje de mujeres, según el Instituto de la Mujer y para la Igualdad de Oportunidades (2019), están presentes en los principales partidos políticos, ordenados de menor a mayor representación.

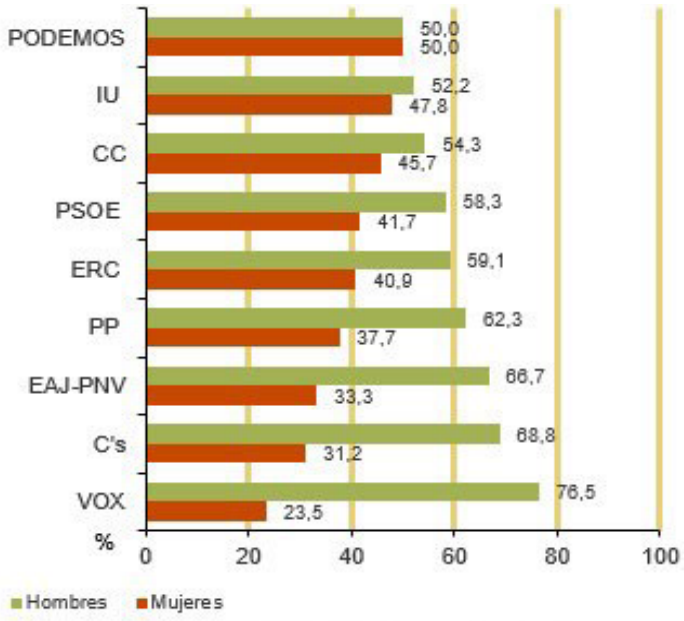

Gráfica 1: Participación en cargos ejecutivos de los principales partidos políticos en España, 2019

En los dos últimos casos observamos que la proporción de hombres y mujeres es la misma o prácticamente igual. A partir del tercer caso las proporciones se van distanciando, hasta llegar al primer lugar en el que nos encontramos un 53% más de hombres que de mujeres.

Si analizamos los últimos datos recogidos del sistema judicial, según el Instituto de la Mujer y para la Igualdad de Oportunidades, a partir de datos facilitados por el Ministerio de Justicia y por el Consejo General del Poder Judicial (2018), observamos que los porcentajes en este caso cambian.

		2017	2016	2014	2013
% Mujeres	TOTAL	60,09	57,87 (1)	58,84	57,88
	FISCALES	63,79		62,93	62,40
	1ª CATEGORÍA	22,58		24,14	25,00
	2ª CATEGORÍA	60,77		59,37	59,17
	Fiscales Jefes	37,35		33,33	32,95
	Tenientes Fiscales	33,85		32,81	30,77
	Otros	63,02		61,87	61,71
	3ª CATEGORÍA	74,15		73,98	73,50
	LETRADOS ADMINISTRACIÓN DE JUSTICIA	67,65	66,69	66,56	65,99
	1ª CATEGORÍA	48,35	51,25	55,21	46,67
	2ª CATEGORÍA	66,83	65,30	65,53	64,68
	3ª CATEGORÍA	70,02	70,80	69,36	70,18
	MIEMBROS CARRERA JUDICIAL	52,78	52,08	51,50	50,49
	JUEZAS	64,53	64,44	64,94	64,07
	MAGISTRADAS	51,65	50,69	48,78	48,12
	SUPREMO	14,12	11,63	12,79	11,90

Tabla 1: Representación española de mujeres en el sistema judicial

En este caso, son las mujeres las que representan mayor proporción de puestos mayoritariamente, pero si nos fijamos bien, podemos comprobar que las primeras categorías son ocupadas por más hombres que mujeres, mientras que ellas suman los porcentajes más altos en los puestos de tercera categoría. Se trata de segregación vertical.

En cuanto a la participación en diversos órganos constitucionales, según el Instituto de la Mujer y para la Igualdad de Oportunidades a partir de datos publicados en las páginas web de distintos organismos (2018), nuevamente son los hombres los que ocupan el mayor porcentaje de puestos. Tan sólo el Tribunal de Cuentas supera el 40% de mujeres.

		2018	2017	2016	2015	2013
% Mujeres	Consejo de Estado	34,48	20,69	24,14	23,33	21,88
	Consejo General del Poder Judici	42,86	42,86	42,86	42,86	33,33
	Tribunal de Cuentas	41,67	38,46	38,46	41,67	41,67
	Defensora del Pueblo	0,00	100,00	100,00	100,00	100,00
	Junta Electoral Central	35,71	20,00	15,38	14,29	14,29
	Consejo Económico y Social	25,00	22,95	22,95	22,95	19,67

Tabla 2: Representación española de mujeres en órganos constitucionales

Analicemos ahora los datos relativos a las/los embajadoras/es acreditadas/os ante gobiernos de estados extranjeros, según el Instituto de la Mujer y para la Igualdad de Oportunidades a partir de datos obtenidos de la página web del Ministerio de Asuntos Exteriores, Unión Europea y Cooperación (2018).

	2018	2017	2016	2015	2014
% Mujeres	18,26	12,07	7,21	7,83	11,82
Ambos sexos	115	116	111	115	110
Mujeres	21	14	8	9	13
Varones	94	102	103	106	97

Tabla 3: Embajadoras/es acreditadas/os ante gobiernos de estados extranjeros

Volvemos a observar un gran desequilibrio entre la cantidad de representantes hombres y mujeres, registrándose en 2018 un total de 115 embajadores/as de los cuales tan sólo 21 son mujeres. Podemos apreciar cierta tendencia al aumento de la presencia de mujeres con el paso de los años.

Según los datos recogidos por el Instituto de la Mujer y para la Igualdad de Oportunidades (2019), podemos valorar el reconocimiento social a través de los premios nacionales de investigación, a través de los cuales observamos que no hay ni una sola mujer premiada en los últimos 19 años. Estos son los premios nacionales entregados cada dos años en los cuales no hay presencia de mujeres:

Ciencias Físicas, de los Materiales y de la Tierra "Premio Blas Cabrera"
Ciencia y Tecnología Químicas "Premio Enrique Moles"
Ciencias y Tecnologías de los Recursos Naturales "Premio Alejandro Malaspina"
Matemáticas y Tecnologías de la Información y las Comunicaciones "Premio Julio Rey Pastor"
Transferencia de Tecnología "Premio Juan de la Cierva"
Medicina "Premio Gregorio Marañón"
Biología "Premio Santiago Ramón y Cajal»
Ingenierías "Premio Leonardo Torres Quevedo"
Derecho y Ciencias Económicas y Sociales "Premio Pascual Madoz"
Humanidades "Premio Ramón Menéndez Pidal"

Podemos apreciar también el hecho de que de los 11 premios nacionales de investigación, ninguno lleva nombre de mujer, omitiendo la existencia de las científicas. Estos datos muestran que la segregación horizontal y vertical sigue manifestándose en todos los ámbitos de la vida, cobrando especial relevancia en los cargos de poder. Dicho esto, resulta interesante consultar la normativa existente para comprobar qué medidas se están tomando para combatir esta desigualdad de oportunidades y de reconocimiento

social. Haciendo un repaso por la normativa y la agenda social estatal, podemos pensar que existe una intención de cambio hacia la igualdad efectiva en las propuestas que se impulsan.

La Constitución Española 1978 supuso la afirmación legal de igualdad entre las mujeres y los hombres y la no discriminación por razones de raza, sexo o religión (art.14), así como su reconocimiento como principios inspiradores del ordenamiento jurídico del Estado. Sin embargo, la práctica evidenció que, para que las mujeres, estemos en igualdad de oportunidades, no resultó suficiente.

En el 2007 se aprobaba la primera Ley Estatal de Igualdad, la Ley Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, para la igualdad efectiva de mujeres y hombres, que supone un punto de inflexión en las políticas de igualdad en España y un punto de partida hacia la efectividad de un principio que, como reconoce la propia Ley Orgánica, aún es una tarea pendiente. El texto insiste en la necesidad de una acción normativa para combatir todas las manifestaciones de discriminación por razón de sexo, que se dan en la mayoría de los ámbitos de nuestra realidad social, política, económica y cultural. La principal novedad de la Ley radica en la previsión de políticas para hacer efectivo el principio de igualdad, estableciendo canales de actuación.

En la Agenda 2030 (2017), en la que 193 países se comprometieron a cumplir los 17 objetivos de desarrollo sostenible de las Naciones Unidas, también está presente el interés por la igualdad efectiva entre mujeres y hombres, y supone uno de los objetivos de la Agenda. El objetivo 5, Igualdad de género, cita "la desigualdad entre mujeres y hombres que persiste en todos los ámbitos de la vida".

Por todo lo citado y basándome en mi titulación de Educación Social, decidimos centrar la investigación en los aspectos que como educadoras/es deberíamos considerar. Aunque en los ciclos de FP dirigimos a veces nuestro trabajo a personas adultas, seguimos contribuyendo a la construcción personal de nuestras alumnas y alumnos y futuras personas trabajadoras. Además, también nos dirigimos a un importante número de adolescentes que aún están descubriendo quienes son y quienes serán como individuos y como sociedad.

La Ley Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, para la igualdad efectiva de mujeres y hombres, contempla en el artículo 24 que las administraciones educativas desarrollarán: a) la atención especial en los currículos y en todas las etapas educativas al principio de igualdad entre mujeres y hombres; y, b) la eliminación y rechazo de los comportamientos y contenidos sexistas y estereotipos, que supongan discriminación entre mujeres y hombres, con especial consideración en los libros de texto y materiales educativos. Esta indicación nos hace cuestionar si de verdad se ponen en práctica estas medidas y de qué manera. Por este motivo, decidimos estudiar cómo se pone en valor la importancia de educar en igualdad de género, poniendo atención a los sesgos androcéntricos que pudieran estar presentes en los recursos de aula.

Teniendo en cuenta la consideración de los libros como iniciador de la investigación, herramienta pedagógica, soporte de verdad y medio de comunicación (Choppin, 2001), se hace interesante, como

docentes muy importante, analizar en sus contenidos aspectos como la invisibilización de la mujer y la perspectiva androcentrista en los textos y en las imágenes, y en la construcción del significados de estos.

Para este estudio fue fundamental tener en consideración los criterios de redacción en relación al género que establece la RAE en su normativa. La RAE (2020) establece que el género no marcado es el masculino, y haciendo referencia a los desdoblamientos como "los niños y las niñas", expone: "Este tipo de desdoblamientos son artificiosos e innecesarios desde el punto de vista lingüístico. En los sustantivos que designan seres animados existe la posibilidad del uso genérico del masculino para designar la clase (...)".

"Hay un tipo de acoso hoy en día que se basa en silenciarte, precisamente". Mary Beard (2017)

3. Metodología

La metodología de investigación utilizada para este estudio, fue la revisión y análisis de los contenidos de la muestra de libros seleccionada, que presentamos más adelante en los apartados 3.4 y 3.5, desde una perspectiva de género.

Esta información se presentará a través de una rúbrica donde se vertieron los datos cuantificados, y se clasificaron según el baremo en el que se encuadran dentro de los diferentes criterios.

3.1 Objetivos e hipótesis

El objetivo general de esta investigación es analizar los manuales del módulo de FOL, uno de los principales soportes de aprendizaje y fuente de información para el profesorado y el alumnado. La finalidad de este análisis es extraer información medible y cuantificable de la posible reproducción de sesgos androcéntricos, que pudieran invisibilizar el papel de la mujer, para luego evaluarlos.

El objetivo específico de la investigación es encontrar el libro de FOL, que cumpla con el mínimo exigido en los criterios marcados, y por lo tanto represente a las mujeres en mayor medida.

Hipótesis: Las mujeres siguen siendo invisibilizadas y excluidas de los medios. La representación de las mujeres en los libros de texto es inferior que la de los hombres, tanto en el contenido escrito como en las imágenes que se presentan.

3.2 Selección de las áreas de estudio

El análisis de los manuales de estudio no se realizó en la totalidad de los contenidos, sino que nos centramos en los contenidos de los apartados destacados para poder profundizar en los aspectos más relevantes y obtener datos medibles. Las partes de los manuales que se analizaron fueron: la portada, el índice, las imágenes y los casos prácticos.

Estos apartados han sido elegidos como los principales recursos de comunicación de los manuales y, por lo tanto, donde se contiene todo el significado.

Por un lado, las imágenes son el medio más rápido para recibir información, somos ante todo seres visuales, biológicamente programados para percibir el mundo de esta forma. Las primeras comunicaciones escritas humanas se basaban en imágenes, y hoy en día la mayor parte de la información que recibe nuestro cerebro es visual. No es de extrañar que las imágenes sean en la actualidad uno de los principales medios de comunicación y por tanto, un medio imprescindible a analizar en este estudio. Las imágenes pueden invisibilizar, cosificar y subordinar a las mujeres, o transmitir una realidad deformada.

Por otra parte, el lenguaje, si bien es uno de los principales mecanismos de socialización, refleja el sistema de pensamiento de una sociedad. A través de él se transmiten creencias, sentimientos y acciones colectivas. Como dice Calero (1999, pp. 6-11), las lenguas pueden llevarnos a moldear nuestra percepción del mundo e incluso, a orientar nuestras acciones de cierta manera. El lenguaje sexista excluye, invisibiliza y subordina a las mujeres por omisión. El predominio de los hombres en nuestra sociedad es el predominio de una visión masculina, y se refleja también en el predominio del lenguaje, de ahí el uso del masculino como genérico. Por lo que también es un recurso de análisis fundamental.

Para el estudio de estos apartados, se ha diseñado una rúbrica en la que hemos establecido tres criterios principales para el análisis de diferentes áreas. Los criterios que se establecieron fueron: el grado de representación de mujeres en el lenguaje utilizado, el grado de representación de mujeres en las imágenes y el porcentaje de ejemplos de mujeres que se dan en los casos prácticos de los libros. Del lenguaje, tomando el índice como muestra en las imágenes, tanto en la portada como en las fotografías interiores; y en los casos prácticos, a través de los ejemplos que se exponen, se analizó y cuantificó la presencia y la visibilización de las mujeres respecto a la de los hombres.

Para llevar a cabo esta investigación, se buscó a 10 editoriales diferentes para recopilar una muestra total de trece libros con el fin de obtener una representación significativa, que aporte como resultado una visión realista de los contenidos.

3.3 Búsqueda y selección de información

El acceso a los manuales para la revisión bibliográfica se llevó a cabo a través de diferentes vías, gracias a los cuales se consiguieron 12 libros en formato papel y uno en formato PDF. Los medios mediante los cuales accedí a los libros fueron:

Contacto con las mismas editoriales
Buscadores de Google
Departamento de FOL del IES de Chapela
Contacto con docentes del profesorado del máster de la UVigo

3.4 Resultados de la búsqueda

Tras la búsqueda de manuales para llevar a cabo la investigación, finalmente conseguimos los siguientes libros para tomar la muestra de estudio:

Rodeira (2005) - XERAIS (2012)
EDITEX (2006) - Algaida (2013)
Santillana (2008) - Ministerio del Interior. Secretaría
EDITEX (2009) - General Técnica (2013)
PALOMERO-DELGADO (2009) - Santillana (2013)
MACMILLAN (2009) - MACMILLAN (2013)
McGrawHill (2012) - TuLibrodeFP (2017)

3.5 Criterios de selección y exclusión

El criterio que se empleó para la selección de los libros que formarían parte de la muestra, fueron los publicados posteriormente en la Ley Orgánica 2/2006, de 3 de mayo, de Educación y la Ley Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, para la igualdad efectiva de mujeres y hombres por su relevancia. Por lo cual, del total de 13 manuales conseguidos para el análisis, dos de ellos fueron excluidos: el de la Editorial Rodeira (2005) y el de la Editorial EDITEX (2006), por ser anteriores a las leyes contempladas. De un total de 10 editoriales y de 13 libros, se tomaron como muestra y se sometieron a análisis 11 manuales de nueve editoriales.

3.5.1 Exclusión

Publicaciones anteriores al 2006, por ser previas a la Ley Orgánica 2/2006, de 3 de mayo, de Educación

Publicaciones anteriores al 2007, por ser previas a la Ley Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, para la igualdad efectiva de mujeres y hombres.

3.5.2 Inclusión

Contener una portada en la que las mujeres se vean representadas, que sea impersonal o con igual representación de mujeres que de hombres

Contener un número de imágenes en las páginas interiores, en la que se representen a mujeres y hombres en un porcentaje equilibrado, con una representación de mujeres como mínimo del 40%

Contener un lenguaje lo menos androcéntrico posible en su índice, que cuente con menos de cinco referencias al masculino como genérico

Emplear ejemplos equitativos de hombres y mujeres en los casos prácticos con una representación de mujeres, de como mínimo el 40%.

Aclaraciones acerca del análisis de los apartados incluidos en la rúbrica:

- Imágenes interiores: no se contabilizan las fotos en las que no aparecen personas o no se identifica con claridad el sexo representado
- Lenguaje: se valoran más positivamente los casos en los que se emplea en menor medida el masculino como genérico ya que es la norma de la RAE
- Casos prácticos: se analizan y contabilizan aquellos apartados que se especifican en el enunciado como "casos prácticos", o en su defecto "supuesto resuelto, situación", actividad práctica resuelta o "ejemplos", que siguen el mismo formato en el cual se presentan ejemplos de personas.

3.6 Rúbrica

A continuación presentamos la rúbrica de análisis en la que se establecieron los criterios mencionados y con la que trabajaremos con la información analizada.

Criterios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Ambos sexos, impersoal ou mulleres
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres/ inclusivas impersoais/non contén
		%	*%*	*%*
LINGUAXE	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino	10 – 5 referencias xenérico masculino	Menos 5 referencias xenérico masculino
		Número	*Número*	*Número*
CASOS PRÁCTICOS	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres
		%	*%*	*%*
EDICIÓN	Autores:		Autoras:	

Cuadro 1: Modelo de rúbrica para el análisis de los manuales

"Las mujeres que reclaman una voz pública son tratadas como andróginas excéntricas, del mismo modo que Maesia, que se defendía a sí misma en el foro". Mary Beard (2017).

4. Resultados

A continuación presentamos los resultados obtenidos del análisis de los apartados seleccionados de los manuales para su estudio. La información se presenta en primer lugar en forma de rúbrica, donde se vertió toda la información estudiada y cuantificada, para después ser analizada a través de las gráficas realizadas.

4.1 Datos obtenidos de la revisión

Cada rúbrica se completó para cada uno de los libros. Las presentamos ordenadas por año de publicación, siendo la primera, la publicación más antigua.

Santillana (2008)				
Criterios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Ambos sexos, impersoal ou mulleres
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres 21.9%	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino	10 – 5 referencias xenérico masculino	Menos 5 referencias xenérico masculino 4
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres 34.4%	Mais do 40% son mulleres
Edición	Autores: César Hernando Rojo, José L. Santos Durán (2)		Autoras: Elena Rodríguez Jiménez, Mª Mar Silva González (2)	

Cuadro 2: Análisis del libro de FOL de la editorial Santillana 2008

EDITEX (2009)				
Criterios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Impersoal
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres 50%
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino	10 – 5 referencias xenérico masculino **7**	Menos 5 referencias xenérico masculino
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres 28.9%	Mais do 40% son mulleres
Edición	Autores: Raúl López (1)		Autoras: Mª Eugenia Caldas, Aurora Castellanos, Mª Luisa Hidalgo (3)	

Cuadro 3: Análisis del libro de FOL de la editorial Editex 2009

PALOMERO-DELGADO (2009)				
Criterios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Impersoal
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Non contén
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino	10 – 5 referencias xenérico masculino **7**	Menos 5 referencias xenérico masculino
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres 15.4%	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres
Edición	Autores: Jesús González Amillo (1)		Autoras: Gemma Blanco Cabana, Ana Isabel López Valín (2)	

Cuadro 4: Análisis del libro de FOL de la editorial Palomero-Delgado 2009

MACMILLAN (2009)				
Criterios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Impersoal
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres 30%	Mais do 40% son mulleres
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino	10 – 5 referencias xenérico masculino **8**	Menos 5 referencias xenérico masculino
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres 46.6%
Edición	Autores: Eneko Martínez Goikolea, Miguel A. Hernández Montes (2)		Autoras: non hai	

Cuadro 5: Análisis del libro de FOL de la editorial MACMILLAN 2009

Mc Graw Hill (2012)				
Criterios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Impersoal
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Impersonais/inclusivas
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino	10 – 5 referencias xenérico masculino	Menos 5 referencias xenérico masculino 4
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres 16%	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres
Edición	Autores: Eugenio Ruiz Otero (1)		Autoras: Carmen García Leal, Mª Lourdes Gago García, Soledad López Barra (3)	

Cuadro 6: Análisis del libro de FOL de la editorial McGrawHill 2012

XERAIS (2012)				
Criterios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Ambos sexos, impersoal ou mulleres
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres 33%	Mais do 40% son mulleres
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino 12	10 – 5 referencias xenérico masculino	Menos 5 referencias xenéri-co masculino
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres 53.6%
Edición	Autores: Miguel A. Fernández Ribeiro, Albano J. Alonso Blanco, Roxelio Mariño Leiro, Iago X. Mariño Prieto, Xosé.L Ríos Paredes (5)		Autoras: non hai	

Cuadro 7: Análisis del libro de FOL de la editorial Xerais 2012

Algaida (2013)				
Criterios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Ambos sexos
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres 39%	Mais do 40% son mulleres
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino	10 – 5 referencias xenérico masculino 9	Menos 5 referencias xenérico masculino
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres 39.5%	Mais do 40% son mulleres
Edición	Autores: Gabriel Osuna Corredera, Santiago Iglesias Sempere (2)		Autoras: Mª Carmen López Vizcaíno (1)	

Cuadro 8: Análisis del libro de FOL de la editorial Algaida 2013

MACMILLAN (2013)				
Criterios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Impersoal
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres 37%	Mais do 40% son mulleres
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino 14	10 – 5 referencias xenérico masculino	Menos 5 referencias xenérico masculino
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres 50%
Edición	Autores: J.Carlos Álvarez Martínez, Miguel A. Prieto García (2)		Autoras: Pilar Herráez Vidal (1)	

Cuadro 9: Análisis del libro de FOL de la editorial MACMILLAN 2013

Ministerio de Interior (2013)				
Cristerios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Ambos sexos
	Ilustracións interior	Menos do 25% son mulleres 10%	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino	10 – 5 referencias xenérico masculino 5	Menos 5 referencias xenéri-co masculino
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres 21.4%	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres
Edición	Autores: Joaquín Alcaraz Quiñonero Pascual Salmerón Montiel, Rafael Rivas Estrada, Antonio Arroyo Jerez (4)		Autoras: non hai	

Cuadro 10: Análisis del libro de FOL del Ministerio de Interior de 2013

Santillana (2013)				
Cristerios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Unha muller
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres
		10%		
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino	10 – 5 referencias xenérico masculino	Menos 5 referencias xenérico masculino
		12		
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres
				40.7%
Edición	Autores: Anxo Penalonga, Antonio Nieto, Alejandro Penalonga (3)		Autoras: Celia Sáenz (1)	

Cuadro 11: Análisis del libro de FOL de la editorial Santillana de 2013

Tu Libro de FP (2017)				
Cristerios		**Moi discriminatorio**	**Discriminatorio**	**Non discriminatorio**
Imaxes	Portada	So homes	Maioría de homes	Impersoal
	Fotos interior	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres
				50%
Linguaxe	Referencias no índice	Mais 10 referencias xenérico masculino	10 – 5 referencias xenérico masculino	Menos 5 referencias xenérico masculino
				4
Casos prácticos	Exemplos nos casos	Menos do 25% son mulleres	Do 26% - 40% son mulleres	Mais do 40% son mulleres
				42%
Edición	Autores: Bruno J. García González, David Tena Cornelles (2)		Autoras: Mª Carmen De Fez Solaz (1)	

Cuadro 12: Análisis del libro de FOL de la editorial TuLibrodeFP de 2017

4.2 Análisis de los datos

Vistos los datos en las rúbricas, hagamos un análisis de ellos a través de las gráficas. Comenzamos analizando los cambios que se produjeron en publicaciones de diferentes años de la misma editorial. Haremos la comparativa con las editoriales Santillana y MacMillan, de las que estudiamos dos ediciones de cada una de ellas.

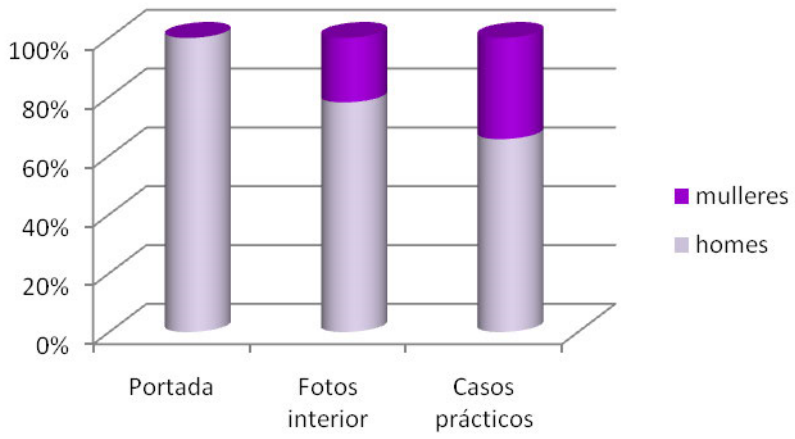

Gráfica 2: Resultados obtenidos del análisis del libro Santillana 2008

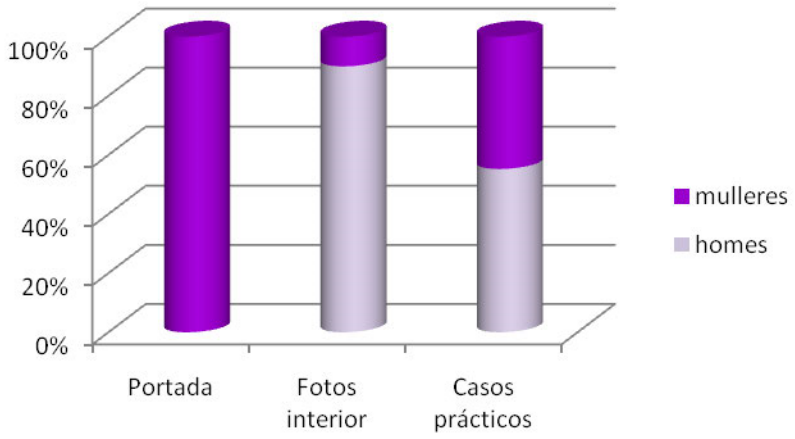

Gráfica 3: Resultados obtenidos del análisis del libro Santillana 2013

En el caso de Santillana comparamos los contenidos de la publicación del año 2008 con los de la edición de 2013, pudiendo apreciar cambios entre las dos ediciones. Por un lado, observamos que la portada pasa de ser protagonista un hombre a serlo una mujer. Además, también apreciamos que se incrementó el porcentaje de mujeres que se mencionan en los casos prácticos, aunque no llegan a

suponer la mitad, 40,7%. Sin embargo, el porcentaje de representación de mujeres en las fotografías, disminuye en la edición de 2013 (21,9%), respecto a la del 2008 (10%).

Comparamos ahora las dos publicaciones de MacMillan. En este caso vemos una evolución hacia el equilibrio en la representación de hombres y de mujeres. En las fotos interiores de la segunda edición se incrementó la presencia de mujeres un 7%, del 30% al 37%, y en los casos prácticos un 3,4%, el 50%, en el 2013.

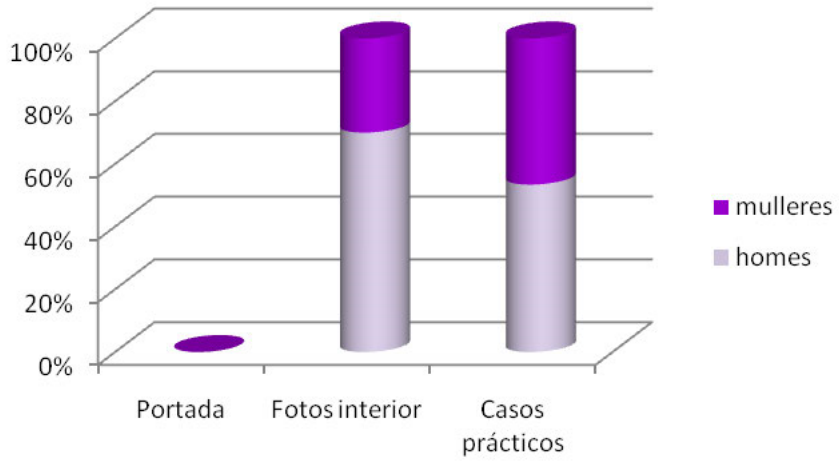

Gráfica 4: Resultados obtenidos del análisis del libro MacMillan 2009

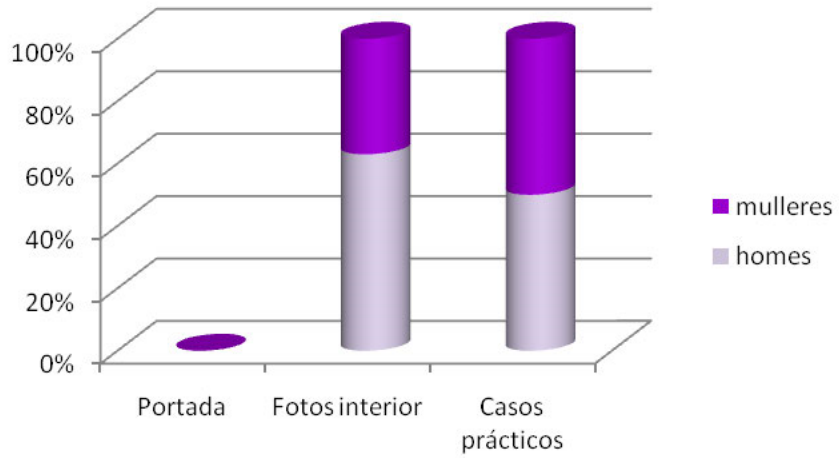

Gráfica 5: Resultados obtenidos del análisis del libro MacMillan 2013

Pasamos ahora a comparar los resultados de los datos estudiados por apartados. Comenzamos con una gráfica que representa los formatos de las portadas. Presentamos cuatro categorías correspondientes a los formatos que encontramos.

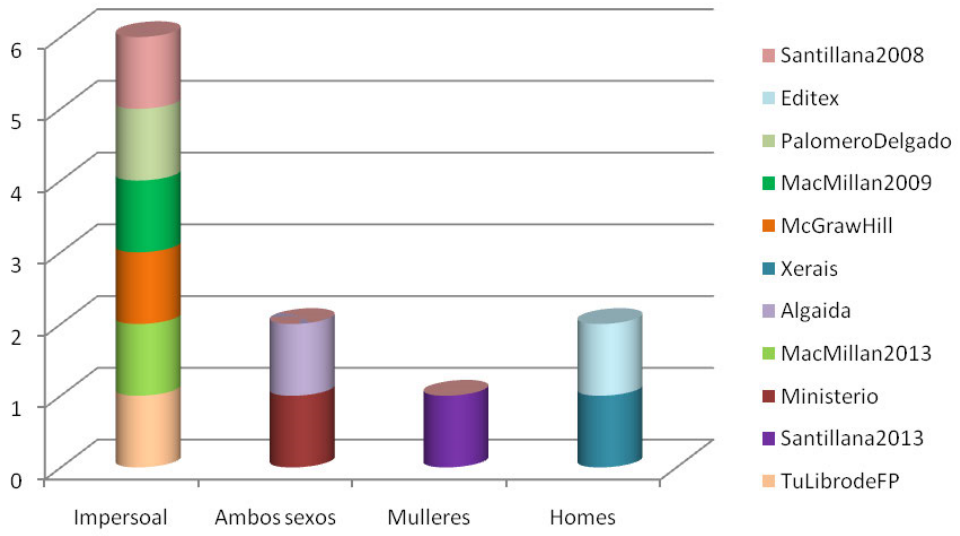

Gráfica 6: Comparativa de las portadas con resultados obtenidos de la muestra completa de las editoriales

En este caso se observa bastante equilibrio en la representación de mujeres y hombres, contando con un libro que presenta a una mujer, dos que presentan a hombres, dos en los que están ambos sexos, y el resto, la mayoría, impersonales.

Comparamos ahora la representación de hombres y de mujeres en las imágenes interiores, además de su tendencia. Los resultados se presentan ordenados por año de edición de izquierda a derecha, de la más vieja a la más joven.

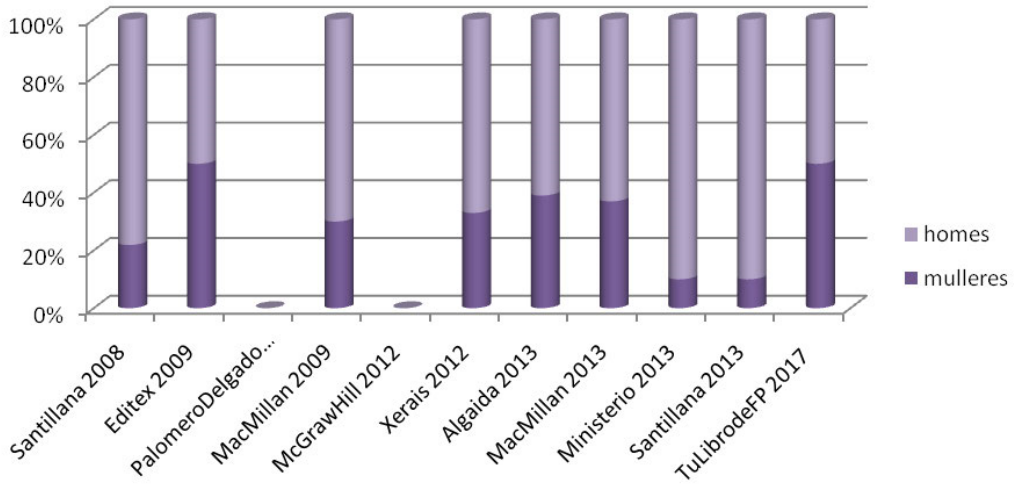

Gráfica 7: Representación de mujeres y hombres en las imágenes interiores de los manuales

Observamos que la presencia de mujeres respecto a la de hombres en general es muy inferior, tan sólo se alcanza el 50% en las editoriales Editex y TuLibrodeFP. Los casos más desproporcionados, los encon-

tramos en las publicaciones del Ministerio de Interior y de Santillana, ambas de 2013 y con un 10% de representación de mujeres. La línea roja no indica una tendencia clara en la evolución de los contenidos.

Hacemos a continuación una comparativa de la representación de las mujeres y de los hombres en los casos prácticos.

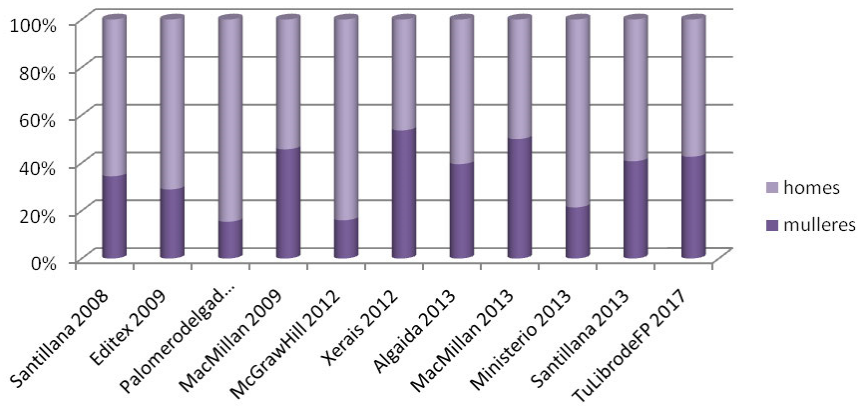

Gráfica 8: Representación de mujeres y hombres en los casos prácticos de los manuales

En la representación de mujeres mencionadas en los casos prácticos, volvemos a encontrar tan solo dos manuales con una representación muy igualada de ambos sexos, la publicación de Xerais 2012 (53,6% de mujeres) y la de Mac Millan 2013 (50%). Los resultados más desiguales los encontramos en las editoriales PalomeroDelgado (2009) y McGrawHill (2012) con un 15,4% y un 16%, respectivamente.

Finalmente presentamos el gráfico del libro que superó todos los criterios establecidos en la rúbrica, y que lo convierten en el único libro inclusivo de la muestra.

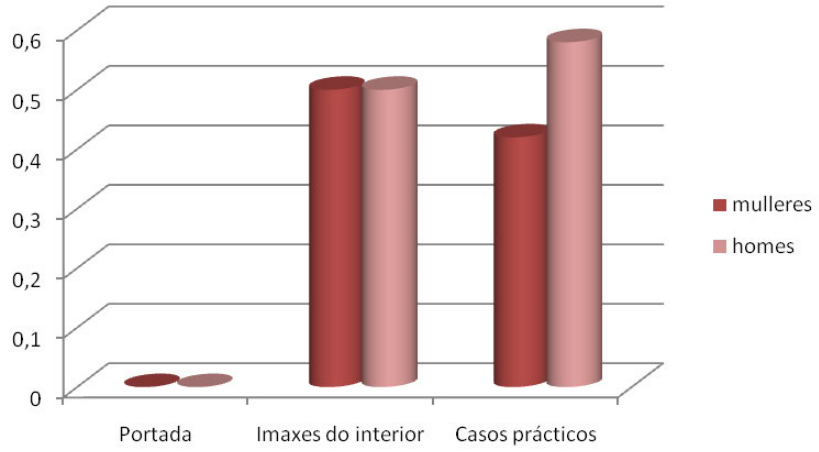

Gráfica 9: Representación de los datos obtenidos del libro seleccionado. Editorial TuLibrodeFP

La editorial TuLibrodeFP de 2017 resultó ser el manual más equilibrado en cuanto a representación de ambos sexos, superando todos los criterios establecidos. En el caso de su portada no hay representación de hombres ni de mujeres. En las imágenes del interior se da la misma proporción en la representación de ambos sexos. En los ejemplos de los casos prácticos, sin embargo, se aprecian diferencias en cuanto a la mayor representación de hombres frente a la de mujeres que figuran, concretamente un 58% frente a un 42%, respectivamente; proporción que entra en el baremo que se estableció de no discriminatorio. Es interesante señalar que se trata de la edición más nueva de todos los manuales analizados.

"No olvidéis jamás que bastará una crisis política, económica o religiosa, para que los derechos de las mujeres vuelvan a ser cuestionados. Estos derechos nunca se dan por adquiridos, deberéis permanecer vigilantes toda vuestra vida". Simone de Beauboir

5. Conclusiones

Analizada toda la información extraída, validamos como cierta la hipótesis propuesta: las cifras confirman que la representación de las mujeres en los libros de FOL es inferior que la de los hombres, tanto en los contenidos escritos, como en las imágenes.

5.1 Evaluación de la calidad de la metodología de investigación

Existen varios aspectos que podrían haber mejorado la calidad de los resultados en cuanto a que ampliaría los contenidos, y por tanto la comparativa.

En primer lugar, finalizado el estudio pensamos que poder disponer de una muestra mayor para el análisis, daría más peso a los resultados y permitiría dar más veracidad al análisis de la evolución a lo largo de los años. Eso implicaría más tiempo y recursos, tanto para la búsqueda de manuales, como para su estudio.

Por otro lado, hay aspectos relevantes en los libros que no pudieron ser cuantificados por sus características, por lo que tampoco se manifiestan en las cifras. Alguno de estos aspectos, son los roles de género o la segregación horizontal y vertical que se manifiestan en los contenidos y que, por su singularidad y pluralidad, no se pudieron traducir en cifras.

5.2 Resultados obtenidos

El principal objetivo que buscábamos alcanzar a través de la investigación, era el de encontrar manuales de FOL con una representación equitativa de mujeres y de hombres en sus contenidos. Para esta búsqueda se elaboró una rúbrica con tres criterios fundamentales de análisis, para el estudio de cada uno de los manuales.

De los 11 libros analizados, tan sólo uno superó los criterios establecidos, el manual TuLibrodeFP del año 2017. Este libro cuenta con una portada impersonal y tiene la misma proporción de imágenes de mujeres que de hombres. En los casos prácticos podemos apreciar, sin embargo, que cuenta con mayor representación de hombres (58%) que de mujeres (42%). Podemos concluir que, a pesar de ser el libro menos discriminatorio y el único que superó todos los criterios establecidos, sigue teniendo una representación principalmente masculina.

Queremos hacer mención a aspectos que no se pudieron cuantificar pero de los que también se tomaron notas. En el caso de las imágenes estudiadas en todos los manuales, es interesante señalar que en la gran mayoría de ellas en las que salen hombres y mujeres, los hombres están al mando, dirigen la acción o son el foco de atención. Además, estos aparecen en un abanico muchos más amplio de profesiones que las mujeres. Entre las profesiones más comunes en las que se presentan están: electricistas, albañiles, empresarios, pescadores, bomberos, mecánicos, cocineros, panaderos, agricultores, soldadores, carpinteros, médicos, mineros, carretilleros, personal de emergencias y obreros. Los hombres casi no se representan en profesiones socialmente feminizadas.

Las mujeres aparecen como protagonistas especialmente en los casos: en los que se habla directamente de ellas, referencias al embarazo o a la maternidad, casos asistenciales, con mayores o con niños, o en puestos de trabajo como fábricas de producción de alimentos o material textil, en funciones de telefonista, con un ordenador o al teléfono, o como auxiliar administrativa en una impresora, situación que curiosamente se da en muchas ocasiones. Estas tres últimas conforman las principales profesiones en las que se representan a mujeres. Aún así, también se representan en menor medida en puestos como los de cocineras, cajeras, personal de laboratorio o personal sanitario. En ocasiones aparecen mujeres en oficios masculinizados como albañilería o mecánica, pero son las excepciones. Se aprecian estereotipos de género en la mayoría de estos casos.

En cuanto al lenguaje, todos los textos de los apartados de los manuales revisados emplean el masculino como genérico para cualquier referencia (trabajador/es, empresario/os, hijo/os, delegado/os, etc.). Tan solo encontramos un caso excepcional en el que se menciona “trabajador o trabajadora”, para referirse a personas trabajadoras en el libro de Algaida 2013 (p. 231, Unidad 8, Supuesto resuelto 3).

Propuesta de líneas de continuidad de la investigación

Tras hacer una crítica a la investigación y a los resultados obtenidos, apreciamos que quedan posibles líneas abiertas de investigación. Este trabajo da a conocer los porcentajes de mujeres y de hombres presentes en los contenidos analizados del libro y, por lo tanto, su representación. Pero hay otros aspectos que complementarían y ampliarían este estudio, como podrían ser:

- Cuantificar el número de profesiones en las que se presenta a mujeres y a hombres en los contenidos, y analizar si esas son profesiones estereotipadas. Sería interesante también analizar el porcentaje de representación, en cargos directivos o de poder de unas y de otros importantes

en la historia o en la actualidad, se dan a conocer por su relevancia política, cultural, intelectual o social.

Tras todo este recorrido, queremos concluir con las palabras de George Steiner que por su significado podría ser un buen cierre para este trabajo: "El que no se nombra, no existe". El lenguaje y el pensamiento, construyen la realidad. Cuando omitimos algo, negamos su existencia. Estar presentes, ser visibles y ser nombradas en todos los ámbitos de la vida, social, cultural, político, histórico..., es decisivo a la hora de construir una sociedad justa e igualitaria.

"Tenemos que pensar en el poder de modo distinto. En el imaginario colectivo parece que este poder, tal y como lo concebimos ahora, es sólo de los hombres. Las mujeres *como g*énero, *se excluyen de este discurso, no podemos meterlas dentro de esa estructura de poder. Significa pensar y repensar sobre la idea de poder. Hay que pensar en el poder como forma de colaboración. Hay que pensar en el poder de nuestros seguidores y no sólo del poder de los líderes. Hablamos del poder como la capacidad de marcar la diferencia. Ese poder que muchas mujeres piensan que no tienen".* Mary Beard (2017)

6. Referencias bibliográficas

Alonso Blanco. A.J., Fernandez Riveiro, M.A., Mariño Leiro, R.M., , Mariño Prieto, I.X., Ríos Paredes, X.L. (2012). *Formación e orientación laboral*. Vigo: Xerais.

Álvarez Martínez, J.C., Herráez Vidal, P., Prieto García, M.A. (2013).

Formación y orientación laboral. Madrid: MACMILLAN Profesional.

Baleyrón Ferrer, C. (2010). *Estudio comparado. La representación de la mujer en la economía social: reto o realidad*. Fondo Social Europeo. Consejería de economía, Innovación, Ciencia y Empleo. Junta de Andalucía.

Beard, M. (2014). La voz pública de las mujeres. *London Review of Books*. Londres, Inglaterra.

Beard, M. (2017). *Encuentro con Mary Beard*. Universidad Carlos III de Madrid. Espacio Fundación Telefónica. Madrid.

Burgos Becerra, F., Fernández González, J.A., Lobato Gómez, F.J. (2005). *Formación e orientación laboral*. A Coruña: Rodeira.

Blanco Cabana, G., González Amillo, J., López Valín A.I. (2009). *Formación y orientación laboral*. Logroño, España: PELOMERO-DELGADO.

Caldas Blanco, M.E., Castellanos Navarro, A., Hidalgo Ortega, M.L., López Solera, R. (2009). *Formación y orientación laboral*. Madrid: EDITEX.

Calero, Mª. L. (1999). *Del silencio al lenguaje (Perspectiva desde la otra orilla).* En Femenino y en masculino. Cuaderno de educación no sexista nº.8, Ministerio de Asuntos Sociales, Instituto de la Mujer. Madrid.

Choppin, A. (2001). Pasado y presente de los manuales escolares (traducido por Miriam Soto Lucas). *Revista Educación y Pedagogía*. *13* (29-30) pp. 209 - 229.

Constitución Española de 1978. *Boletín Oficial del Estado*. Madrid, 29 de decembro de 1978, núm. *311.1*, pp. 29313 - 29424.

Da Ros, G.S. (2008). *Las mujeres en las teorías económicas, en el pensamiento feminista y en la economía solidaria*. CORDANEC, Corporación de Análisis Económico, Vol. 6. Ecuador.

Estados membro das Nacións Unidas (2017). *Agenda 2030*. Ministerio de Derechos Sociales. Gobierno de España. Recuperado de http://www.agenda2030.gob.es/es/objetivos/objetivo-5-igualdad-degenero/

García González, B.J., Tena Cornelles, D., De Fez Solaz, M.C. (2017).

Formación y orientación laboral. Valencia: TuLibrodeFP.

García Leal, C., Gago García, M.L., López Barra, S., Ruiz Otero, E. (2012).

Formación y orientación laboral. Madrid: Mc Graw Hill.

Hernando Rojo, C., Rodríguez Jiménez, E., Santos Durán, J.L., Silva González, M.M. (2008). *Formación y orientación laboral*. Madrid: Santillana.

Instituto de la Mujer y para la Igualdad de Oportunidades. (2019). *Mujeres y hombres en España. Poder y toma de decisiones*. Poder Judicial, Órganos constitucionales y Organizaciones Internacionales. Instituto Nacional de Estadística. Recuperado de http://www.ine.es/

Instituto de la mujer y para la Igualdad de Oportunidades. (2019). *Mujeres en Cifras. Reconocimiento Social. Premios nacionales de investigación*.

Recuperado de http://www.inmujer.gob.es/MujerCifras/ReconocimientoSocial/ReconocimientoSocial.htm/

Ley Orgánica 2/2006, de 3 de mayo, de Educación. *Boletín Oficial del Estado*. Madrid, de 4 de maio de 2006, núm. 106, pp. 17158 - 17207.

Ley Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, para la igualdad efectiva de mujeres y hombres. *Boletín Oficial del Estado*. Madrid, 23 de marzo de 2007, núm. 71, pp. 12611 - 12645.

Martínez Gallardo, E. (2006). *Formación y orientación laboral*. Madrid: EDITEX

Martínez Goikolea, E., Hernández Montes, M.A. (2009). *Formación e orientación laboral*. Madrid: MACMILLAN Profesional.

Osuna Corredera, G., Iglesias Sempere, S., López Vicaíno, M.C. (2013). *Formación y orientación laboral*. Sevilla: Algaida.

Parcerisa, E. (2019). Claves para entender la cuarta ola del feminismo. *Revista La Factoría*. Recuperado de http://https://revstalafactoria.org/articulos/

Penalonga, A., Sáenz, C., Nieto, A. Penalonga, A. (2013). *Formación y orientación laboral*. Madrid: Santillana.

Real Academia Española. (2020). *Los ciudadanos y las ciudadanas, los niños y las niñas.* Recuperado de http://www.rae.es/consultas/los-ciudadanos-ylas-ciudadanas-los-ninos-y-las-ninas/

Yurén, T., Ibarra Uribe, L. M., Escalante Ferrer, A. E. (2016). *Investigación en educación y valores: Ética, ciudadanía y derechos humanos*. Universidad Autónoma del Estado de Morelos. Reduval. México.

ANEXO I

Imagen interior del libro de FOL del Ministerio de Interior (2013).

Ejemplo ilustrativo de la representación de los roles de un hombre y de una mujer

ÍNDICE DE TABLAS

Tabla 1: Representación española de mujeres en el sistema judicial 528
Tabla 2: Representación española de mujeres en órganos constitucionales 528
Tabla 3: Embajadoras/es acreditadas/os ante gobiernos de estados extranjeros 529

ÍNDICE DE CUADROS

Cuadro 1: Modelo de rúbrica para el análisis de los manuales 534
Cuadro 2: Análisis del libro de FOL de la editorial Santillana 2008 535
Cuadro 3: Análisis del libro de FOL de la editorial Editex 2009 536
Cuadro 4: Análisis del libro de FOL de la editorial Palomero-Delgado 2009 536
Cuadro 5: Análisis del libro de FOL de la editorial MACMILLAN 2009 537
Cuadro 6: Análisis del libro de FOL de la editorial McGrawHill 2012 537
Cuadro 7: Análisis del libro de FOL de la editorial Xerais 2012 538
Cuadro 8: Análisis del libro de FOL de la editorial Algaida 2013 538
Cuadro 9: Análisis del libro de FOL de la editorial MACMILLAN 2013 539
Cuadro 10: Análisis del libro de FOL del Ministerio de Interior de 2013 539
Cuadro 11: Análisis del libro de FOL de la editorial Santillana de 2013 540
Cuadro 12: Análisis del libro de FOL de la editorial TuLibrodeFP de 2017 540

ÍNDICE DE GRÁFICAS

Gráfica 1: Participación en cargos ejecutivos de los principales partidos políticos en España, 2019 527
Gráfica 2: Resultados obtenidos del análisis del libro Santillana 2008 527
Gráfica 3: Resultados obtenidos del análisis del libro Santillana 2013 541
Gráfica 4: Resultados obtenidos del análisis del libro MacMillan 2009 542
Gráfica 5: Resultados obtenidos del análisis del libro MacMillan 2013 542
Gráfica 6: Comparativa de las portadas con resultados obtenidos de la muestra completa de las editoriales 543
Gráfica 7: Representación de mujeres y hombres en las imágenes interiores de los manuales 543
Gráfica 8: Representación de mujeres y hombres en los casos prácticos de los manuales 544
Gráfica 9: Representación de los datos obtenidos del libro seleccionado. Editorial TuLibrodeFP 544

Valedora
doPobo
Galicia